

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

<https://moszt.tti.btk.pte.hu/>

MOSZT Könyvek 23.

LDSZ Vagyonvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN: 1788-4810

ISBN: 978-963-626-147-4 (nyomtatott)

ISBN: 978-963-626-148-1 (elektronikus)

MOSZT Könyvek 23.

De disciplina „Rusistica” II.

**A magyar ruszisták
a nemzetközi történeti ruszisztikáról**

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2023

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bebesi György, Bene Krisztián,
Hornyak Árpád, Katona Csaba, Kolontári Attila,
Igor Krjucskov, Pomázi-Bárdonicsek Dominika,
Norbert Spannenberger.

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Szergej Filippov, Halász Iván,
Olga Khavanova, Székely Gábor,
Alekszandr Sztikalin, Varga Beáta, Végh Ferenc.

A kötet az Orosz-Magyar Történész Vegyesbizottság Magyar
Tagozatának közreműködésével készült.

Szerkesztőség

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

Szerkesztette:

Pomázi-Bárdonicsek Dominika, Bebesi György

Technikai szerkesztő és korrektor:

Pomázi-Bárdonicsek Dominika

Címlapterv:

Vámos Eszter, Lippai Attila

TEMATIKUS TARTALOMJEGYZÉK

BEBESI GYÖRGY ELŐSZÓ A DE DISCIPLINA „RUSISTICA” II-ES KÖTETÉHEZ	13
HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS ÉLETMŰVEKRŐL, MONOGRÁFIÁKRÓL	16
Farkas Ádám Eszmék és ügyek. Szvák Gyula 65 éves és a budapesti történeti ruszisztikai kutatások 30 éves jubileumára	16
Krausz Tamás A Gulag aktualitása	20
ISMERTETÉSEK MONOGRÁFIÁKRÓL.....	43
Bárdonicsek Dominika A Gulag története, 1918–1958: társadalmi- gazdasági és politikai-jogi vonatkozások.....	43
Bárdonicsek Dominika Betegség és embertelenség a sztálini Gulágon	49
Bárdonicsek Dominika Nők az 1920-as, 30-as évekbeli Szovjetunióban – recenzió Marcelline Hutton Resilient Russian Women in the 1920s & 1930s című monográfiájáról.....	55
Bene Krisztián Az antanthatalmak intervenciós hadműveletei az orosz polgárháborúban.....	63
Bihary Gábor Hiánypótló monográfia az orosz állam területi berendezkedéséről a 9. századtól napjainkig.....	69
Bordás Bertalan A kölcsönös bizalmatlanság hat évtizede. Viktória királynő és a Romanovok.....	75
Dinnyés Patrik N. Ny. Zazulina: A nagyherceg missziója. Pál Petrovics 1781–1782-es utazása.....	80
Font Márta History of Ukraine-Rus’	90
Gyóni Gábor A kolonizációról	94
Krausz Tamás Egy új Szovjetunió-történet, amely régi	101

Lengyel Gábor Az új hidegháború – Putyin Oroszországa és a Nyugatra néző fenyegetés.....	118
Makai János A Monomah-trón.....	126
Mezei Bálint Egy kettős katasztrófa mozaikdarabjai.....	130
Sashalmi Endre A reformáció és a felvilágosodás Oroszországban.....	151
Sashalmi Endre Mazepa és az Orosz Birodalom	157
Sashalmi Endre Richard Pipes, Az orosz konzervativizmus és kritikussai. Tanulmány a politikai kultúra köréből.....	161
Sashalmi Endre Richard S. Wortman, The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries	166
Schrek Katalin Vállalkozó birodalmak – Oroszország és Nagy-Britannia a 18. századi Euráziában.....	171
Szabó Viktor Megjegyzések egy új Sztálin-életrajzhoz	175
Szaftenauer Ferenc P. A. Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia	191
Szunomár Szabolcs Megdöbbenő mű egy letűnt világról Douglas Smith „Az orosz arisztokrácia végnapjai” című művének bemutatása.....	198
Turnár Erik Birodalmak ütközése	202
Turnár Erik Kościuszko, itt vagyunk!	207
Turnár Erik Meghasadt birodalmak	212
V. Molnár László Natan Ejdelman: Forradalom? Fölülről?...	217
Varga Beáta Háború Ukrajnáért és a konotopi csata (1658–1659)	222
Várnai Gergő Siberia – A history of the people.....	231
ISMERTETÉSEK TANULMÁNYKÖTETEKRŐL	236
Gyóni Gábor Az orosz paradigmáról	236

Várnai Gergő The Russo-Japanese War in Global Perspective	241
ISMERTETÉSEK FORRÁSKIADVÁNYOKRÓL	247
Bárdonicsek Dominika – Kolontári Attila Húsz év a szibériai Gulágon – Leonyid Bolotov visszaemlékezése.....	247
Bebesi György Pizsma Azefa	253
Font Márta Pszkov városának „jogkönyve”	260
Kolontári Attila Az orosz külügyminisztérium az I. világháború éveiben. Dokumentumkötet	264
ISMERTETÉSEK KIADVÁNYSOROZATOKRÓL	271
Bencze András Светлана Григорьевна Фёдорова: Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски.....	271
Font Márta Christian Russia in the Making	275
ISMERTETÉSEK TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZÉSEKRŐL	279
Bárdonicsek Dominika A Gulag és a szovjet társadalom Nyugat-Szibériában, 1929–1953.....	279
Bárdonicsek Dominika Bűnözői szubkultúra a sztálini Gulágon.....	285
ISMERTETÉSEK TANKÖNYVEKRŐL, KÉZIKÖNYVEKRŐL, ISMERETTERJESZTŐ MŰVEKRŐL	292
Makai János A régi Rusz története	292
Varga Beáta Ukrajna története – orosz történészek szemével	298
ISMERTETÉSEK SZAKFOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT CIKKEKRŐL	307
Bodor Mária Az orosz modernizációs törekvések hatása a városi viseletre a XIX. század második felében.....	307
Bodor Mária Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg utazása a pravoszláv Keleten és az arab Nyugaton az 1840-es évek közepén.....	312

Bodor Mária Világi ünnepek a XVIII. századi Oroszországban.....	318
Bodnár Erzsébet I. Miklós külpolitikája	324
Bodnár Erzsébet I. Sándor, a Szent Szövetség és Metternich	331
Bodnár Erzsébet Romanovok voltak-e a Romanovok?	335
Kurunczi Jenő A huszadik századi oroszországi konstitucionalizmus politikai teóriája	341
Kurunczi Jenő A konzervatív politikai romantika bírálatához a posztszovjet Oroszországban.....	347
Kurunczi Jenő II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában. 1894–1914.....	353
Kurunczi Jenő Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború befejezése (1985–1990).....	359
Kurunczi Jenő P.A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején.....	367
Kurunczi Jenő Víták és vélemények az oroszországi lakosság életszínvonaláról és annak mutatóiról (XVIII. század–XX. század eleje).....	376
Schrek Katalin Montesquieu, Szperanszkij, Karamzin és a XIX. század eleji orosz reformpolitika.....	384
Schrek Katalin Orosz érdekeltségek a XIX. századi Thesszalonikiben.....	389
A MOSZT KÖNYVEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI	394
A MOSZT FÜZETEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI	397
A MOSZT EGYEDI KIADVÁNYAI.....	397

TARTALOMJEGYZÉK
A RECENZENSEK BETŰRENDJÉBEN

Bárdonicsek Dominika – Kolontári Attila Húsz év a szibériai Gulágon – Leonyid Bolotov visszaemlékezése	248
Bárdonicsek Dominika A Gulag és a szovjet társadalom Nyugat-Szibériában, 1929–1953	280
Bárdonicsek Dominika A Gulag története, 1918–1958: társadalmi-gazdasági és politikai-jogi vonatkozások	44
Bárdonicsek Dominika Betegség és embertelenség a sztálini Gulágon	50
Bárdonicsek Dominika Bűnözői szubkultúra a sztálini Gulágon	286
Bárdonicsek Dominika Nők az 1920-as, 30-as évekbeli Szovjetunióban	56
Bebesi György Előszó a De Disciplina „Rusistica” II-es kötetéhez	14
Bebesi György Piszma Azefa	254
Bencze András Светлана Григорьевна Фёдорова: Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски	272
Bene Krisztián Az antanthatalmak intervenciók hadműveletei az orosz polgárháborúban	64
Bihary Gábor Hiánypótló monográfia az orosz állam területi berendezkedéséről a 9. századtól napjainkig	70
Bodnár Erzsébet I. Miklós külpolitikája	325
Bodnár Erzsébet I. Sándor, a Szent Szövetség és Metternich	332
Bodnár Erzsébet Romanovok voltak-e a Romanovok?	336

Bodor Mária Az orosz modernizációs törekvések hatása a városi viseletre a XIX. század második felében	308
Bodor Mária Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg utazása a pravoszláv Keleten és az arab Nyugaton az 1840-es évek közepén	313
Bodor Mária Világi ünnepnapok a XVIII. századi Oroszországban	319
Bordás Bertalan A kölcsönös bizalmatlanság hat évtizede. Viktória királynő és a Romanovok	70
Dinnyés Patrik N. Ny. Zazulina: A nagyherceg missziója. Pál Petrovics 1781–1782-es utazása	75
Farkas Ádám Esmék és ügyek. Szvák Gyula 65 éves és a budapesti történeti ruszisztikai kutatások 30 éves jubileumára	17
Font Márta Christian Russia in the Making	276
Font Márta History of Ukraine-Rus'	85
Font Márta Pszkov városának „jogkönyve”	261
Gyóni Gábor A kolonizációról	89
Gyóni Gábor Az orosz paradigmáról	237
Kolontári Attila Az orosz külügyminisztérium az I. világháború éveiben. Dokumentumkötet	265
Krausz Tamás A Gulag aktualitása	21
Krausz Tamás Egy új Szovjetunió-történet, amely régi	96
Kurunczi Jenő A huszadik századi oroszországi konstitucionalizmus politikai teóriája	342
Kurunczi Jenő A konzervatív politikai romantika bírálatához a posztszovjet Oroszországban	348
Kurunczi Jenő Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború befejezése (1985–1990)	360
Kurunczi Jenő II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában. 1894–1914	354

Kurunczi Jenő P.A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején	368
Kurunczi Jenő Viták és vélemények az oroszországi lakosság életszínvonaláról és annak mutatóiról (XVIII. század–XX. század eleje)	377
Lengyel Gábor Az új hidegháború – Putyin Oroszországa és a Nyugatra néző fenyegetés	113
Makai János A Monomah-trón	121
Makai János A régi Rusz története	293
Mezei Bálint Egy kettős katasztrófa mozaikdarabjai	125
Sashalmi Endre A reformáció és a felvilágosodás Oroszországban	146
Sashalmi Endre Mazepa és az Orosz Birodalom	152
Sashalmi Endre Richard Pipes, Az orosz konzervativizmus és kritikussai. Tanulmány a politikai kultúra köréből	156
Sashalmi Endre Richard S. Wortman, The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries	161
Schrek Katalin Montesquieu, Szperanszkij, Karamzin és a XIX. század eleji orosz reformpolitika	385
Schrek Katalin Orosz érdekeltségek a XIX. századi Thesszalonikiben	390
Schrek Katalin Vállalkozó birodalmak – Oroszország és Nagy-Britannia a 18. századi Euráziában	166
Szabó Viktor Megjegyzések egy új Sztálin-életrajzhoz	170
Szaffenauer Ferenc P. A. Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia	186
Szonomár Szabolcs Megdöbentő mű egy letűnt világról Douglas Smith „Az orosz arisztokrácia végnapjai” című művének bemutatása	193

Turnár Erik Birodalmak ütközése	197
Turnár Erik Kościuszko, itt vagyunk!	202
Turnár Erik Meghasadt birodalmak	207
V. Molnár László Natan Ejdelman: Forradalom? Földről?	212
Varga Beáta Háború Ukrajnáért és a konotopi csata (1658–1659)	217
Varga Beáta Ukrajna története – orosz történészek szemével	299
Várnai Gergő Siberia – A history of the people	226
Várnai Gergő The Russo-Japanese War in Global Perspective	242

BEBESI GYÖRGY
ELŐSZÓ
A DE DISCIPLINA „RUSISTICA” II-ES KÖTETÉHEZ

2016-ban született meg a gondolat a PTE BTK Történettudományi Intézete MOSZT Kutatócsoportjának vezetésében, hogy merész vállalkozásként, kísérletképpen meg kell próbálni egy új történetírói műfajt meghonosítani a hazai ruszisztikában, a *gyűjteményes történeti recepciót*, vagy másképpen fogalmazva, a *történeti tudománytükröt*. A munkát három nagy fázisban képeltük el, az ötlet látszólag egyszerű volt, össze kell gyűjteni első lépésben a Magyarországon megjelent, Oroszország illetve a Szovjetunió történetével foglalkozó hazai szerzők által írt művekről szóló recenziókat, ismertetéseket, és ezeket tematikusan rendezett formában, de kommentár nélkül, gyűjteményesen újból megjelentetni egy kötetben, a korszakhatárt a rendszerváltásban, azaz 1990-ben jelöltük meg.

Hogy ennek mi az értelme? Az egyes művek az egyes kiadóknál esetlegesen jelennek meg, ahogy a róluk szóló ismertetések, kritikák is. A historiográfiában az adott terület elemző felmérését szolgálhatja, hogy egyáltalán mely művek születtek az adott időszakban, mely kiadóknál, milyen példányszámban, mely szerzők alkotnak a témában, de főként, hogy milyen volt ezeknek az elterjedése, a fogadtatása. Ezek alapján képet tudunk alkotni az egyes kiadványok sikeréről avagy elutasítottságáról, az adott tudományterületre gyakorolt hatásáról, az egyes művek kapcsán lefolytatott esetleges polémiákról, és az elemzési szempontokat még hosszan sorolhatnánk. Különösen érdekes lehet, egy olyan terület állapotának felmérése, amely a rendszerváltás után politikai és tudományos vákumba került, és a 90-es években átmenetileg a téma „nemkívánatossága” okán még a történeti ruszisztika-szovjetológia megszűnése is valóságos lehetőségnak tűnt.

A tematikusan összegyűjtött és rendszerezett anyag lehetőséget ad historiográfiai kutatásra, az adott időszak meghatározott szempontok szerinti feldolgozására, tovább gondolására, de arra is módot nyújt, hogy olyan elemzéseket ismerjünk meg szélesebb körben, amelyek annak idején kis példányszámban, vagy marginalizáltan jelentek meg, vagy egy egészen más olvasói réteget céloztak meg. Egyszerűen a gyűjteményes recepció jellegnek megfelelően tükröt kívántunk tartani a szakma elé, segíteni a tudományterület megítélését belülről és kívülről, és ennek révén remélhetőleg hozzájárulni további fejlődéséhez.

Az elgondolást tett követte, és megindult az anyag összegyűjtése és rendszerező feldolgozása. A tematikus rendezéshez a következő szempontrendszert használtuk: ismertetések monográfiákról; ismertetések kismonográfiákról; ismertetések tanulmánykötetokről; ismertetések konferenciakötetokről, ismertetések forráskiadványokról; ismertetések kiadványsorozatokról; és végül ismertetések tudományos értekezésekről. A 371 oldalas kötetben 37 írást ikerült összegyűjtenünk 22 szerző tollából. A kötetben egy szerző több recenzióval is részt vehetett, illetve egyes szerzők több recenzált művel is teret kaptak a munkában, ahogy az élet, illetve a megjelent munkák kívánták.

Bő egy évnyi munka és egy sikeres pályázat után, együttműködve az Orosz-Magyar Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozatával megjelent, mégpedig örvendetesen magas példányszámban a De Disciplina „Rusistica” I. kötete, alcíme szerint „Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról”. A reprezentativásra törekvő, bár korántsem teljes körű műfajteremtő kísérlet nagyon kedvező fogadtatásban részesült, pozitív visszhangot váltott ki a szakma meghatározó köreiben, így például Szvák Gyula professzor a Századokban, a legrangosabb hazai történeti folyóiratban írt alapos „recenziót a recenziókötetről”.

Az első kötet sikere után következett a *második kutatói fázis*, ennek eredményét tartja most kezében az olvasó. A hazai termésű szakirodalom reflexióinak számbavétele után nyilvánvalóan érdekes lehet, hogy az idegen nyelvű kötetek közül melyeket tartottak annyira fontosnak a kollégák, hogy hazai ismertetést írjanak róluk, illetve, hogy a külföldi szakmunkák közül melyek kerültek lefordítására és hazai megjelenítésre, és ezek együttesen milyen fogadtatást kaptak a hazai szakemberek részéről, azaz megszületett a „A magyar ruszisták a nemzetközi történeti ruszisztikáról” című kötet. Az első kiadvány megjelenése óta ezúttal közel 6 év telt el, a járvány és háborús helyzet a műhely munkáját is lelassította, és a pályázati források is beszűkültek ebben az időszakban. A feldolgozás egységessége érdekében megtartottuk a korábbi tematikus tagolást, illetve néhány rovattal bővítettük, a „historiográfiai áttekintés életművekről, monográfiákról”, az „ismertetések tankönyvekről, kézikönyvekről, ismeretterjesztő művekről”, illetve az „ismertetések szakfolyóiratokban megjelent cikkekről” cíművel, mert néhány kollégánk rendszeresen recenzál külföldi szakfolyóiratokban megjelent nagyobb lélegzetű írásokat, és ezekről sem szerettünk volna lemondani, illetve egy-két korábbi kategóriának módosítottuk a címét, tekintettel a műfaji sokszínűsége. A recenziókat oda illesztettük be, ahol a vizsgált kötet karakterét erősebbnek éreztük. Meglepő módon az első kötetnél jóval nagyobb anyag gyűlt össze, mind a szerzők számában, mind az írások

mennyisége tekintetében, pedig idegen nyelven olvasni és arról írni nagyobb feladatnak tűnik, mint itthon megjelent magyar nyelvű munkákat elemezni. Az anyagbőség oka a hosszabb szerkesztési idő, és az a tény lehetett, hogy a projekt már ismert volt a szakterület főbb művelői körében, akik abban a tudatban bocsáthatták írásaikat a szerkesztők rendelkezésére, hogy ebből valóban egy gondosan szerkesztett kötet fog kikerekedni, így olyan szerzők írásait is közölhetjük a munkában, akik az elsőben még nem vettek részt, végül mindösszesen 27 szerző írását olvashatjuk 55 műről 398 oldalon.

Ez a kutatói fázis nyilván elsősorban azon kutatásokhoz, elemzésekhez nyújthat segítséget, amelyek azt vizsgálják, hogy a nemzetközi történettudomány eredményei, hogy jelennek meg, hogyan tükröződnek a hazai történetírásban, milyen a recepciójuk, a valóban fontos művek kapnak e hazai ismertetést, ha igen, milyen terjedelemben és színvonalon, orientálják e a szakmát külföldi művek olvasása és fordítása felé, mely nyelvterületen jelenik meg a tárgykörrel a legtöbb recenzált munka, és így tovább.

Amennyiben a második kötet fogadtatása az elsőhöz hasonlóan sikeres lesz, útjára indítjuk a projekt harmadik részét, amelyben azt fogja a MOSZT kutatógárdája vizsgálni, *hogy a magyar történettudomány eredményei hogy jelennek meg a történeti ruszisztika szakterületén a nemzetközi történetírásban*, kapnak e reflexiókat külföldön, és ha igen, milyen mennyiségben, terjedelemben, minőségben, mely fórumokon, mely szerzők tollából. A projekt ezen részében nyilván egy szűkebb körre kell majd koncentrálnunk, azokra a magyar szerzőkre, akik idegen nyelven publikálnak külföldön, illetve akik magyarul olyan jelentős műveket tudnak alkotni, hogy azokat szükségesnek tartják bármely idegen nyelvre lefordítani.

A három kötet együttesen szándékaink szerint egy átfogó tabló-szerű látéletet ad hazai történettudomány egyik egykoron marginalizált, de napjainkban szépen fejlődő szeletének a hazai és külföldi állapotáról, megítéléséről, és elősegítheti elsősorban a historiográfia fejlődését, a hazai és külföldi eredmények megismerését, illetve azok fogadtatásának számbavételét, a tudományág helyzetének, minőségének és állapotának áttekintését, és alapanyagot nyújthat egy majdani nagy-szabású historiográfiai feldolgozáshoz.

Bebesi György szerkesztő

2023 június, Pécs.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS ÉLETMŰVEKRŐL, MONOGRÁFIAKRÓL

FARKAS ÁDÁM

ESZMÉK ÉS ÜGYEK.

**SZVÁK GYULA 65 ÉVES ÉS A BUDAPESTI TÖRTÉNETI
RUSZISZTIKAI KUTATÁSOK 30 ÉVES JUBILEUMÁRA**

Szvák Gyula idén töltötte be 65. életévét, ennek tiszteletére külföldi kutatók egy orosz-angol nyelvű könyvvel ajándékozták meg az Európában és Amerikában is elismert ruszistát, a budapesti Ruszisztikai Központ alapítóját és vezetőjét.

A könyv az *Igyei i Gyela (Идеи и Дела)* címet viseli, amit Eszméknek és Ügyeknek lehet fordítani, de az orosz nyelv szépségének köszönhetően ez tovább mélyíthető, értelmezhető. Nem egy tanulmánykötetről van szó – egyrészt a könyv bemutatja Svzák Gyula professzor kutatói, alkotói és tudományszervezői munkásságát, másrészt pedig betekintést enged az emberi kapcsolatokba, a személyes tapasztalatokba. Svzák Gyula a könyvben egyszerre van jelen, mint tudós és magánember.

A tartalomjegyzék szerint 3 nagy fejezet van, de ez tovább osztható. Az első fejezet a *Kedves Barátom(nak)!* címet viseli, itt hat köszöntés olvasható: Nyina Filippova (Szentpétervári Egyetem), Szilárd Léna (Sassari-i Egyetem), Paul Dukes (Aberdeen Egyetem), Jevgenyij Anyimiszov (pétervári Európai Egyetem), Jelena Alekszejeva és Venjamin Alekszejev (OTA Uráli Történettudományi Intézete) írásai. Már rögtön az első köszöntésből kiderülnek a „száraz adatok”: Svzák Gyula történész, ruszista, Oroszország-szakértő, professzor, egyetemi tanár, az Orosz Tudományos Akadémia díszdoktora, a magyar Akadémia doktora, a Ruszisztikai Központ alapítója és vezetője, a ruszisztika mesterképzés beindítója az ELTE BTK-n, a Magyar-Orosz Történeti Vegyesbizottság elnöke, az Orosz nyelvért és kultúráért alapítvány elnöke, a Magyar-Orosz Művelődési és Baráti Társaság elnöke (2009–2015). Emellett foglalkozott könyvkiadással, 2005-ben a magyar-orosz kulturális évad főkurátora volt, Puskin-éremben is részesült. A hazai történeti ruszisztikának nincs nagy múltja, így ezek az eredmények vitathatatlanok, ám az írásokban mégis eltörpülnek az adatok az emberi kapcsolatok, emlékek mellett. *Nyina Filippova* és *Szilárd Léna* a közös egyetemi éveket, *Paul Dukes* az inspiráló szellemi légkört a budapesti nemzetközi konferenciákon, *Jelena Alekszejeva* a közös kirándulásokat emelik ki

személyes élményként. Mindegyik kolléga elismeri Szvák teljesítményét – a nemzetközi konferenciasorozat létrejöttét, a szervezőképességét, a szakma iránti alázatát. A nyílt, barátságos személyiség mellett a megemlékezések visszatérő motívuma – Szvák mosolya.

A fejezet második része – Klió szolgálatában – három recenzióval kezdődik, amit *L. P. Repina* (OTA Világtörténeti Intézete), *A. I. Alek-szejev* (szentpétervári Állami Könyvtár) és *D. V. Efremenko* (OTA Társadalomtudományi Információs Könyvtár és Intézet) írtak Szvák Gyula korábbi műveiről. Szó esik a magyar és szovjet történetírásról, Ruszlan Szkrinnyikov és Perényi József munkásságáról, a korlátlan cári hatalom korlátairól, IV. Ivánról és I. Péterről, a ruszofóbiáról, az Európa-Ázsia kérdésről. Kiemelték a történészszakma válságát és a történész feladatát a *Klió, a csalfa széptevő* című könyvből, ami Szvák (egyik) hitvallásának is felfogható: a történésznek az igazat kell írnia és nem a hatalmat szolgálnia, „*a nem a hatalmat, hanem az embert szolgáló történész kötelessége, hogy néven nevezze a dolgokat (...). Még nem kell elvtelen kompromisszumokat kötnie, még senki nem számúzi a faktográfia társadalmi karanténjába (...). Ezért ha a véleménynyilvánítás értelmiségi felelősségét nem vállalja, akkor vét tudománya humanista tradíciói ellen és halálos ítéletet mond hivatására.*”

A fejezetben helyet kapott *Chester Dunning* (Texas A&M Egyetem) írása is Ruszlan Szkrinnyikovról, aki a középkori orosz történelem elismert szakértője volt, illetve Szvák témavezetője is. Két tanítványa, Szvák Gyula, Igor Tyumencev és kollégája, *Chester Dunning* róla emlékeztek meg a *Canadian-American Slavic Studies* folyóirat nyolc számában 2013 és 2016 között. Ennek az írásnak a beemelése a könyvbe a tisztelgés folytatásának is felfogható. *Maja Petrova* (OTA Világtörténeti Intézete) a megtstesült eszmékről és ötletekről írt – talán a könyv címe is innen ered. Petrova írásában felsejlik egy jövőbeli együttműködés is: konferencia és közös kutatás a magyar és az orosz történelem találkozásairól.

A második fejezet a Ruszisztikai Központ tegnap és ma címet viseli. Ennek megfelelően itt az intézményről lehet olvasni: keletkezéstörténetéről, jelentőségéről, további feladatokról, emlékekről. *Hudecz Ferenc* akadémikus (az ELTE volt rektora) a létrejöttéről ír: 1990-ben, a politikai ellenszélben sikerült létrehozni a Ruszisztikai Intézetet Szvák Gyulának, Krausz Tamásnak, Sz. Bíró Zoltánnak és Szilágyi Ákosnak. Majd 1995-ben az ELTE-re költözött és megalakult a Ruszisztikai Központ, 2009-ben kibővült a Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központtal és könyvtárral, 2010-ben pedig a ruszisztika mesterképzés és doktori program is elindult. A hagyományos egyetemi oktatás kiegészült kiadványsorozatokkal, metodikai szombatokkal, Fortoecska

galériával, kulturális programokkal. *A. L. Jurganov* (Orosz Állami Bölcsészettudományi Egyetem) a Központ különlegességét a szemléletben látja: a kelet-európai központúságban, a társadalom állandó vizsgálatában, az erkölcsi-felvilágosító munkásságában, röviden egy nem hagyományos regionális tudományegyetemnek tartja. *I. O. Tyumencev* (Volográdi Állami Egyetem) a visszaemlékezésében azt emeli ki, hogy a budapesti Ruszisztikai Központ egy találkozóhely és műhely lett a nyugati és orosz rusziszták számára. *Ann Kleimola* (Nebraska-Lincoln Egyetem) úgy definiálja a helyet, mint egy élénk, de békés szigetet, amely az orosz történelmet és kultúrát vizsgálja és értékeli. Azonban ebben a fejezetben is folyamatosan előjönnek a személyes élmények, benyomások: szentendrei kirándulások, közös sasliksütés egy pikniken, magyar étterem az Urál közepén, barátságok születése.

A harmadik fejezet egyben a könyv címe is: Igyei i gyela, vagyis Eszmék és ügyek. Ennek a fejezetnek is több része van. Az eleje első ránézésre egy hosszú felsorolásnak tűnhet, de ez az a rész, ami kizárólag a tudományos munkára és teljesítményekre koncentrál. Itt olvasható a Mészáros Zsófia által összeállított bibliográfia Szvák Gyula eddig megjelent cikkeiről, monográfiáiról, tanulmányairól, recenzióiról, könyveiről, könyvszerkesztéseiről, illetve az ezekről írt recenziók. Ugyan a minőség mindig fontosabb a mennyiségnél, de nem lehet nem elmenni a számok mellett: 1974 és 2018 között 316 db mű köthető Szvák Gyula nevéhez. A teljesség igénye nélkül ezek között ott van a *Cárok és kalandorok. A „zavaros időszak” története, az Iván, a Félelmetes, Hamis cárok, Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek- ellenérvek, Oroszország története, Magyar Századok I-XIV., A tizenkét legnagyobb orosz, Az Ankungyinov-ügy: Egy európai kalandor Moszkóviából, A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra, Mi az orosz? A magyarok (és mások) orosz-képéről* stb. stb.

A kötetben megtalálható azon nemzetközileg elismert folyóiratok felsorolása is, ahol Szvák szerkesztői tagsággal is rendelkezik (Többek között a Rosszjizskaja (Otyecsesztvennaja) Isztorija, Isztorija i isztoriki, Uralszkij Isztoricseszkij Vesztnyik, Russzkij Voprosz, Canadian-American Slavic Studies, Quaestico Rossica.). Ezek után megint a személyes dolgokba nyerhetünk betekintést. Szvák ugyanis nem csak történész, a bibliográfia részei a Kvász Iván álnéven írt tárcái, itt alulnézetből láthatunk rá az elmúlt félévszázadra. Nem tudományosan ír, személyes történetek követik egymást, ám ezekből a rövid írásokból néha olyan dolgokat tanulhat az olvasó, amiket tankönyvekből nem lehet elsajátítani. Felsejlik 1944, 1956, Kőbánya, a 9-es busz, család, államszocializmus, volt orosz tanárok és diákok. Maga Szvák

nyilatkozta ezzel kapcsolatban, hogy *„olykor azt is be kell látnunk, hogy a történettudomány legitím módszereivel bizonyos problémákat soha nem lehet megoldani. Néha talán jobb helyette egyszerűen történeteket mesélni.”*

Majd a fejezet 33 nemzetközi konferenciát sorol fel részletes programokkal az elmúlt 20 évből, amelyeken Szvák szervező és/vagy résztvevő is volt. Ezeknek a rendezvényeknek eredményei azok a konferenciakötetek, amelyek a Ruszisztikai Könyvek sorozatban jelennek meg. A monográfiákat, tanulmány- és konferenciaköteteket tartalmazó sorozat 1995 és 2018 között 44 darab művet adott ki. A Központ másik állandó sorozata a Poszt-Szovjet füzetek, 1991 és 2017 között 22 darab jelent meg. Ezek mellett még a Központhoz tartoznak a Ruszisztika MA Jegyzetfüzetek és az Orosz Negyed időszakos kiadvány.

A fejezet végén több mint 40 fénykép tekinthető meg 1975-től kezdődően. A legelső képen a 22 éves, vállig érő hajjú, bajszos, a korban értékes (és divatos) farmert viselő Szvák Gyula tekint az olvasóra. Mellette pedig már a 42 éves Szvák Gyula, mint tanár mosolyog a következő oldalon. A képek között megtalálható Göncz Árpád volt köztársasági elnök levele, amelyben támogatásáról biztosítja a Ruszisztikai Intézetet, Jancsó Miklós és Törőcsik Mari kitüntetése a Magyar-Orosz Művelődési és Baráti Társaságtól, Szvák doktorrá avatása, ruszisztikai díjátadó-, konferenciaképek, a Puskin-érem átvétele, teltházás Kutatók Éjszakája, piknik, táborozások, faültetés, Ljudmila Ulickaja látogatása a Központban, egy elkapott pillanat Kocsis Zoltánnal. Más képek a magánember életébe engednek betekintést egy-két pillanatra: családi kép Moszkvából, unoka meglátogatja a Ruszisztika Központot, teniszezések A. N. Szaharovval, közös kép Krausz Tamással, akivel Szvák nem csak munkakapcsolatot, hanem évtizedek óta tartó barátságot is ápol.

A könyv találébb címmel nem is rendelkezhetne. Szvák Gyula nem egy eszmével, ötlettel rendelkezett és ezeket nem is rejtette az asztalfiókba, a gondolatokat cselekedet követte, aminek az eredménye az a 40 éves szakmai és emberi teljesítmény, amit ez a könyv 300 oldalban megpróbál összefoglalni. Ám a konferenciák, közös kutatási projektek, könyvkiadások és az oktatás Szvák Gyulánál ugyanúgy folytatódnak, mint eddig, így nem lenne meglepő, ha 5–10 év múlva egy második kötet is követné a mostanit.

Идеи и Дела. К 65-летию профессора Дюлы Свака и 30-летию изучения исторической русистики в Будапеште. Szerk. М. С. Петрова. Аквилон, Москва. 2018. 312 о.

KRAUSZ TAMÁS

A GULAG AKTUALITÁSA

Tudomány, politika vagy üzlet?

A fogyasztói társadalom mindenevő, mindent elfogyaszt; az emberek fogyasztják a múltjukat is. A történelem „érdekességek”, „példák”, politikai szimbólumok halmazává esik szét, a történelemtudomány (is) egy tudományellenes szórakoztatás (entertainment), egy új iparág, valamint a profitot hozó politikai üzlet (mediabusiness) satujába került.¹ Igen, a történetírás, annak egyes témakörei, mint a Gulag, komoly árucikk a médiaüzlet piacán. Ebben az értelemben a történetírás is termékeket állít elő, meghatározott szellemi termékeket. Maguk a történészek a „termék” előállításának és felhasználásának folyamatáról viszonylag ritkábban értekeznek, pedig ez a „műfaj” tudományunk számára fontos ellenőrző funkciót tölthet be.

Jelen tanulmány célja éppen az, hogy az alapkérdéseket felvesse, körvonalazza magukat a problémákat. A tudomány szempontjából elfogadható szempontrendszert keres: szükségünk van egy megközelítésre, amely a politikatörténet hagyományos uralmát megtörve, a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontot is magában foglalja. Vagyis a korszak kutatásában meg kell(ene) tartani az elméleti perspektívát, a társadalmi mozgásformák belső összefüggéseit. Hiszen a sok kérdést valamiképpen össze kell kapcsolnunk. Miképpen „fogyasztja” a politikai gondolkodás a Gulag-témát, hogyan és miért vált a Gulag historiográfiája a politikai gondolkodás részévé, a politika közvetlen eszközévé, sőt Kelet-Európában a legitimációs ideológia elemévé? Egyáltalán, meghatározható-e a Gulag mint történeti probléma? Mi a történettudomány aktuális feladata e témakörben?

E kérdések igazán jogosak, ha arra gondolunk, hogy a vizsgált témakörben a napi politikai tendenciájú szellemi produktumok száma rendkívüli mértékben meghaladja a tudományos jellegű írássokét. Jellemző, hogy még Oroszországban 2000-ig is gyakorlatilag csupán egyetlen munkatábor történetét dolgozták fel, a Vjatlagét, a Kirov városától (az egykori Vjatkától) mintegy háromszáz kilométerre fekvő táborét.² Ám számos rész kutatásra – a

---

¹ Hasonló jelenségekre hívja fel a figyelmet Norman G. Finkelstein a holokauszt „fogyasztását” vizsgálva? *The Holocaust Industry. Reflection on the exploitation of Jewish Suffering.* London–New York, Verso, 2000.

² A könyv szerzője Viktor Bergyinszkij, aki részt vett az 1999. novemberi budapesti Gulag-konferencián. – Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jelentős kutatások nem folynak a témakörben. Feltétlenül megemlítendő „A Gulag rendszere és vezetői” című tanulmányosorozat, amelyet a *Szovobodnaja Miszl* – XXI című folyóirat 1999/8. számában

melyek többsége természetesen Oroszországban látott napvilágot – a magyar történészek is támaszkodhatnak.

Nálunk Magyarországon a Gulag-téma még inkább csak az ideológiai viták szintjén áll, lényegében az oral history részeként az évtizedekkel későbben keletkezett memoárok, visszaemlékezések,³ illetőleg a politikai „vitairatok”, publicisztikai „állásfoglalások” alkotják az „irodalom” sajnálatosan gyenge gerincét.⁴ Itt nemcsak arról van szó, hogy 1989 előtt a Gulag lényegében tabu volt, és az egykori foglyok gyakran számkivetett emberek voltak, hanem arról is, hogy sokan a magyar hadifoglyok problémakörét a Gulag-tematika részeként értelmezték-értelmezik, mintha a magyar hadifoglyok valamiféle hősi cselekedeteket hajtottak volna végre a náci Németország oldalán szovjet területen. Az államszocialista korszakban gyakorlatilag csak Sára Sándor valóban kiváló filmsorozata mutatta be a magyar hadifoglyok „élettörténetének” egészét, ugyanakkor 1989 után, a várakozásokkal ellentétben, e kérdéskörben szinte nem találni tárgyilagos tudományos vagy művészi feldolgozást. A történészek többsége is igazságot szolgáltat és igazságot osztogat. A politika az egész kelet-európai régióban rátette a kezét a témára,⁵ mert abban – nem ok nélkül a rendszerváltás egyik legfontosabb ideológiai indoklását találta meg. Míg a bukott rendszer nem volt képes a témakör sem tudományos, sem erkölcsi feldolgozására, az új rendszer készen kapta a feladatot. A folytatható, ám nem „folytatott” pozitív előzmények figyelmen kívül hagyása azonban történelemhamisítás volna.

A hatvanas–hetvenes évekből a szépirodalom maradt fenn kiemelkedetlen értéként napjainkig. Mindenekelőtt Szolzsenyicin Ivan Gyenyiszovics egy napja című korszakalkotó novellájára és e novella szellemileg ösztönző hatásaira utalunk, melyeken generációk nőttek fel.⁶

---

kezdett közölni a Kokurin-Petrov szerzőpáros. (Az újabb részeket Kokurin és Marukov jegyzi; legutóbb a 16. részt publikálták.)

³ A néhány érdekesebb memoárból kiemeljük Rózsás János könyvét: *Keserű ifjúság*. I–II. Bp., Szabad Tér, 1989.

⁴ E probléma jól körvonalazódik Szilágyi Ákos megvilágító írásában: „Zárójelben”. *Élet és Irodalom*, 1999. december 17. Magam a *Magyar Hírlap* hasábjain fejtettem ki néze-teimet ezzel kapcsolatosan.

⁵ Jurij A. Poljakov akadémikus a „történelmi múlt megjósolhatóságának” szellemes címe alatt egész könyvet szentelt e jelenség bemutatására az új orosz feltételek között: *Nase nepredszkazujemoe prosloje*. M., AIRO-XX, 1995.

⁶ Nemcsak Lukács György e novella iránti ismert elragadtatására gondolok, hanem Lengyel József *Igézőjére* is. Már 1989 után jelent meg magyarul Szolzsenyicin *Gulag-szigetvilága* vagy Salamov elbeszélésciklusa.

A magyar történettudomány egyelőre adós a „magyar” Gulag-téma feldolgozásával; napjainkban szinte mindent elsöpör az ideológiai hevület. Olyan történeti-tudományos kérdéssel van tehát dolgunk, amely előbb volt politikai-harci kérdés, s csak mostanában történik meg tudományos tematizálása,⁷ de a két aspektus sohasem szakadt el egymástól. (Pedig Magyarországon az összehasonlító történetírás erős hagyománnyal rendelkezik.⁸)

A hetvenes–nyolcvanas évek szovjet disszidens vagy nyugati Szovjetunió-történeteinek – amelyek csak a rendszerváltás után bukkantak fel magyar nyelven – tudományos meggyőző ereje mára erősen megcsappant.⁹ S mivel a szovjet történetírás egészében negligálta a Gulag és a terror kérdéskörét mint kutatható témát, nem is létezett más irodalom, mint disszidens. Bizonyos szempontból az 1991 óta megindult dokumentumáradat, a levéltári adatoknak és információknak a szovjet táborrendszer történetét illető sokasága nem változtatta meg sem a világban, sem magyar nyelven az ideologikus megközelítések uralmát. Éppen ellenkezőleg. A tudományos kutatások kiterjedése dühödt ideológiai reakciókat váltott és vált ki. Később kitérek arra a vitára, amelyben még az amerikai liberális történetírást is a „Gulag és a sztálinizmus mentegetésével” vádolják.

A magyar kontextusban nem könnyű rekonstruálni azt a historiográfiai pillanatot, amikor Magyarországon előbb tolerálható, majd szinte természetes eljárás lett a kommunizmus és a faszizmus, a náci genocídium és a Gulag azonosítása. Mindez nem következett szervelesen a magyar történetírás megelőző évtizedekben befutott fejlődéséből. E „szervetlen” fordulat részeként, az államszocializmus egész történetének kriminalizálásával relativizálódott a szélsőjobboldal, a faszizmus, a magyar uralmi elit németbarát szárnyának szerepe a náci genocídiumban, mindenekelőtt a magyar zsidóság kiirtásában, illetőleg

---

⁷ Itt mindenekelőtt az 56-os Intézetben és a Politikatörténeti Intézetben folyó kutatómunkára utalhatunk, melynek értékelésére itt természetesen nem vállalkozhatunk. Nehány tanulmány e témakörben megjelent az *Eszmélet* című folyóirat 45. számában is.

⁸ Elegendő itt utalni I. Tóth Zoltán, Niederhauser Emil vagy Arató Endre munkásságára, a hatvanas–hetvenes évek nagy vitáira az MTA Történettudományi Intézetében, de annak falain kívül is. E viták centrumában a Horthy-rendszer történeti megítélése állt. Ennek összefüggéseiben azonban a többi kelet-európai rendszer összehasonlító elemzésére is sor került. Gondoljunk itt mindenekelőtt Ránki György és Berend T. Iván, Szűcs Jenő vagy Lackó Miklós munkásságára. A faszizmuskutatással kapcsolatban pedig Ormos Mária és Ince Miklós játszottak kezdeményező szerepet.

⁹ Pipes vagy Heller–Nyekrics könyveire utalhatunk, ez utóbbi két szerző terjedelmes kötetéről lásd kritikai recenzióinkat: Filippov Szergej: „Orosz történelem hollywoodi feldolgozásban.” *FONS* 1997/3, 357–377; Krausz Tamás: „Egy új Szovjetunió-történet, amely régi.” *FONS*, 1997/3, 379–394.

Magyarország II. világháborús szerepvállalásában.¹⁰ Más szerzők a levéltári adatok fényében arra mutattak rá, hogy a horthysta hatalom már 1941-ben részt vett a náci genocídiumban, sőt bizonyos mértékig megelőlegezte azt amikor – a területi revízióval összefüggésben – döntő szerepet játszott a kőrösmezei deportálásban, amely „az 1944. évi holokauszt »előiskolája« volt.”¹¹ A média ezeket a vitákat egy liberális–nacionalista ellentétre egyszerűsítette, és ennek folyamán újra felálltak az 1945 előtti székértáborok. E „durva” viták politikai tétje végső soron a Kádár-rendszerhez („kommunizmushoz”), illetőleg a Horthy-rendszerhez való viszony újraformálása, némi egyszerűsítéssel az antifasiszta tradíció leértékelése vagy „dekommunizálása” volt.¹²

Nyugat-Európában az ilyen típusú viták sokkal kifinomultabb elméleti háttérrel folytak, jobban beágyazódtak a háború utáni historiográfiai hagyományba. Ott kevésbé érződött a törés, mint a rendszer-váltó Kelet-Európában, ám ott is egyértelműen végbement. És ennek hatása Kelet-Európában is erősen érződött.

Nolte, Furet, Conquest – avagy a történettudomány bűnbeesése

A 80-as évek második felében főleg Európában, mindenekelőtt Ernst Nolte Németországban, Francois Furet és A kommunizmus fekete könyvének számos szerzője és szerkesztője Franciaországban, az USA-ban pedig elsősorban Robert Conquest a Gulag történetét a náci rendszer értelmezési keretébe igyekezett átcsúsztatni, vagyis a terror és a népirtás a „kommunizmus” történetének alapvető, szinte egyedüli viszonyítási pontjává stilizálódott.

Ebből a szempontból rendkívül érdekes és tanulságos Furet levelezése Ernst Noltéval, az ismert német konzervatív történésszel

¹⁰ 1999. október 31-én nem az erre rászolgáló doni áldozatoknak, hanem a „doni hősöknek” állítottak emlékművet, ami csak része, egy mozzanata a horthysta és a szélsőjobboldali tradíció „csendes” politikai felértékelésének. Ez persze jelentéktelen apróságnak tűnik a holokauszt végrehajtásában részt vett magyar csendőrség emlékművéhez képest. A Sára Sándor irányította Duna TV e téren különös úttörő szerepet játszott, amikor egy több részes műsorban hovatovább a magyar csendőrségnek a náci népirtásban játszott szerepét bagatellizálta. Vagy 1999 októberében egy MIÉP-es parlamenti képviselő, egy pap követelte a háborús bűnökért 1946-ban kivégzett Bárdossy László miniszterelnök rehabilitálását. Azóta pártpolitikai mozgalom követelésévé vált a Bárdossy-rehabilitáció.

¹¹ Lásd erről a nemrég elhunyt Ságvári Ágnes érdekes tanulmányát: „Holocaust Kárpátalján 1941-ben.” *Múltunk*, 1999/2, 116–144.

¹² Mindeközben gyakran politikusok vagy önjelölt „al- és főideológusok”, szerkesztők és más tollforgatók oktatnak ki történészeket, mondanak kétsoros ítéletet a legbonyolultabb történeti kérdésekben, sokszor nyomdafestéket nem tűrő, megidézhetetlen szellemi színvonalon.

azokról a jelentős történeti kérdésekről, amelyek Furet utolsó nagy könyvének¹³ központi témáját, a fasizmus és a kommunizmus viszonyát alkotják újjá.

Nolte egy 1996. december 11-i keltezésű, Furet-hez írott levelében, amelyben a rendszerváltást követő új „konszenzusban” látja saját álláspontjának igazolódását, mintha csak a magyarországi fejleményeket tanulmányozta volna: „Hamarosan általános konszenzus látszott kibontakozni: néhány kivétellel azok, akik tegnap még az NDK barátai voltak, maguk is átvették a totalitarianizmus fogalmát. Egymás mellé helyezni Hitlert és Sztálint, sőt még Auschwitzot és a Gulagot is: igen hamar közhellyé vált.”¹⁴ A két történész tehát letörölte a port a totalitarianizmus elméletéről, és csatasorba állították azt a II. világháború utáni hidegháborús, konzervatív jobboldal rehabilitációja érdekében. Az 1989-es rendszerváltás folyamatából adódó politikai hátszél a Nolte és Furet jellemezte irányzatot is közel sodorta az európai szellemi élet centrumához, kiváltképpen Kelet-Európában vált befolyásos irányzattá.

Van azonban köztük különbség is. Nolte a fasizmust a liberalizmus és a marxizmus kritikájának ellenforradalmi radikalizálódásából vezeti le. A francia történész viszont maga is akceptálja a fasizmus „kommunista” természetét, amennyiben elfogadja, hogy a fasizmus a kommunizmusra adott válasz volt. Am Furet szerint – ellentétben Noltéval a fasizmus éppenséggel nem ellenforradalmi, hanem forradalmi válasz, amennyiben a fasizmust és a kommunizmust is a polgárság elleni totalitárius forradalomnak tekinti. Mint Szabó Miklós a levelezést értékelő írásában megjegyzi, már Furet sem tesz különbséget „a fasizmus és kommunizmus között veszedelmességük tekintetében”.¹⁵

Furet „bűnbeesése”, amely a marxizmustól vezetett A kommunizmus fekete könyvének kezdeményezéséig, Kelet-Európában is tipikus jelenség lett. A fennálló rendhez való kritikátlan ragaszkodás gondolata ölt benne elméleti formát a valóság „utópista” irányultságú megváltoztatásával szemben. Furet lényegében 1988 után az új-jobboldal filozófiai hatása alatt dolgozta ki a konzervatív és a liberális

---

¹³ F. Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Bp., Európa, 2000.

¹⁴ *Világosság* 2000/4, 45.

¹⁵ Szabó Miklós írását lásd ugyanott. Az időközben elhunyt kiváló liberális történész idejekorán érzekelte azt a „veszélyes” tendenciát, hogy a liberális történetírás és a konzervativizmus fúziója számos területen végbemegy. Ez mindenképp az itt vizsgált témakörre érvényes. Mindennek politikai háttéréről nem ezen a fórumon kell értekezni. Mindenesetre ő Noltét szélsőjobboldali, pronáci gondolkodóként jellemezte.

történetírás (és politikai gondolkodás) furcsa szintézisét, amennyiben „szelektálta” belőle az amerikai „revizionista” történetírást (vagyis a modern szovjetológia egyik meghatározó áramlatát), mondván, hogy azok történelemmagyarázata mentegeti a kommunizmust. E „revizionista” szerzők, úgymond, nem tudtak megszabadulni a nosztalgikus viszonytól, amely az amerikai–szovjet együttműködés 1941–45-ös hagyományából következik, nem ismerték fel a fasizmus valódi természetét, s ezért ragaszkodnak még ma is az antifasizmus fogalmának „1945-ös amalgámjához”.

Ha a Szovjetunió nincs többé, már a története sem ugyanaz, mint létezésének idején. Ez volna a „posztmodern” egyik, ma már egyáltalán nem meghökkenítő tézise. A történelem „diskurzusokra” és „narratívákra” való szétesése végső soron magának a tudománynak és tárgyának a relativizálódásához, felbomlásához vezet. Ez a megközelítésmód módszertanilag akár a Gulag történelmi szerepének „relativista” megítélését is megalapozhatja.

A témakör megközelítésében azonban az igazi hatást nem a német történészvita gyakorolta a nemzetközi közvéleményre, hanem egy tipikusan amerikai jelenség, egy nagy szellemi „hadművelet”, amely Robert Conquest nevével kapcsolódott össze, aki Ukrajnában az 1932–33-as, katasztrofális éhínséggel analogizálva kezdte keresni a „szovjet holokausztot”.

E vizsgálódás elméleti alapját – mint említettük – a totalitarizmuselmélet képezte, amely a nyolcvanas évek második felétől újra renezánszát élte.¹⁶ Kelet-Európában a rendszerváltás ideológiai kontextusának részévé vált Conquest késői „hidegháborús” műve, *A bánat aratása* (*The Harvest of Sorrow*). E könyv Óriási karriert futott be az Egyesült Államok határain kívül is. Keletkezésének titkos politikatörténetét Jeff Coplon amerikai szerző már 1988-ban feltárta.¹⁷ Érdemes a történetet röviden felidézni. A lényeg abban állt, hogy az 1932–33-as ukrajnai éhínséget úgy kell bemutatni, mint ami a náci népirtáshoz hasonlóan tudatosan elpusztította az ukrán lakosság millióit, szám szerint még többet is, mint a náci holokauszt hatmillió zsidó áldozata.

Mára sokan elfelejtették már, hogy a nácikkal való kollaborálás miatt emigrációba kényszerült ukrán nacionalista szervezetek, mint az „Ukrajnai Éhínséget Vizsgáló Bizottság”, a nyolcvanas évek elején

¹⁶ Erről több szempontból is kritikai elemzést nyújt, néhol apologetikus felhanggal, Abbott Gleason: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1995.

¹⁷ Jeff Coplon: „Soviet holocaust?”. *Voice*, 1988. január 12. Magyarul lásd *Múltunk*, 1990/1, 100–110.

felvetették a „szovjet holokauszt” témáját; részben azért, hogy eltereljék a figyelmet az ukrán nacionalista csoportok valódi szerepéről az ukrán zsidó népirtásban a II. világháború idején.¹⁸ Az ukrán éhínségről történetileg tisztázni kellett, mi bizonyítható és mi nem; végül is a szárazság, a természeti katasztrófa ténye sem tagadható. „Általánosan elfogadott vélemény – írta Coplon jó évtizeddel ezelőtt – hogy Sztálin részben felelős volt mindezért. De még a legvadabb képzelőerővel sem nevezhetjük a tragédiát népirtásnak.”¹⁹ Sztálin felelősségének problémája nem metszhető ki a rendszer működésének mechanizmusából.²⁰ Hiszen az éhínségért nemcsak Sztálint lehet utólag felelősre vonni, hanem – miként Getty korábban helyesen hangsúlyozta az éhínség értelmezhetetlen például a több tízezer pártfunkcionárius nélkül, akik a határozatokat végrehajtották. Az okok között említeni kell azokat a parasztokat is, akik elkeseredésükben lemészárolták az állatokat, föléggették a földeket, és tiltakozásul bojkottálták a föld megmunkálását.²¹ Tehát „vad képzelőerőre” volt szükség ahhoz, hogy Conquest megírja e művét az Oxford University Press kiadásában 1987-ben.²² A tézist megalapozandó, már 1983-ban megjelent egy film (Harvest Of Despair), amely fotóanyagában csinos kis módosítást hajtott végre. Az 1921–22-es volgai éhínség képeit úgy mutatta be, mintha azok az 1932–33-as ukrán éhínség periódusából származnának.

¹⁸ Az ukrán emigránsok nem véletlenül akadályozták a náci felkutatását, hiszen lepleződhettek mint a náci támogatói, mint közönséges náci kollaboránsok. „Talán nem pusztán véletlen, hogy az éhínségkutatás éppen akkor kapott lábra, amikor 1979-ben létrehozták a különleges Nyomozó Hivatalt.” Ekkor merült föl John Demjanjuk, a „Rettegett Ivánnak” nevezett háborús bűnös letartóztatása is. Lásd: Coplon: *i. m.* 109.

¹⁹ Coplon cikke óta az amerikai és angol történetírás jelentős képviselői bizonyították, hogy az éhínség okai és következményei mások voltak, mint azt Conquestnél olvashatjuk. Lásd erről például a *Soviet Studies* hasábjain folytatott vitákat a szovjet rendszer-váltás előtt.

²⁰ Ezt a problémakört számtalan dokumentum között nagyon világosan tükrözi Solohov és Sztálin levelezése éppen az ukrán éhínség periódusában. A forrást lásd: *Piszatyel i vozgy. Perepiszka M. A. Solohova sz I. V. Sztalinim*. M. Raritet, 1997.

²¹ Vö. I. Kershaw–Moshe Lewin (eds.): *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*. Cambridge University Press, 1997, 101. Megjegyzendő, hogy még a legszubbjektívebb döntésben is, mint például Rudzutak és Tuhacsevszkij elítélése, testületi döntés született a Politikai Iroda ülésén, amely aztán központi bizottsági határozatként született meg végérvényesen. Lásd az erre vonatkozó 1937. május 24-én született dokumentumot: Kvasonkin–Hlevnyuk (red.): „Posztanovlenyje Politbjuro o Rudzutake i Tuhacsevszkom”, in *Sztalinszkoje Politbjuro v 30-e godi*. M., AIRO-XX, 1995, 156.

²² „1981-ben az Ukrán Kutató Intézet megkereste Conquestet egy nagyszabású ajánlattal: írjon egy könyvet az 1932–33-as éhínségről. A keserű pirulát egy 80 ezer dolláros támogatással edesítette meg az Ukrán Nemzeti Társulás (Ukrainian National Assotiation), egy New Jerseyben működő régi szélsőjobboldali csoport, amelynek újságját Kanadában a II. világháború idején betiltották németbarátsága miatt.” Coplon: *i. m.*, 104.

Conquest elborzasztó könyve „médiaképesnek” bizonyult. A politikai kulturális publicisztika a könyvet ovációval fogadta, a szakma viszont lényegében az első pillanattól elutasította: Alexander Dallin, a Stanford University professzora, a híres szovjetológus így vélekedett: „Nincs rá bizonyíték, hogy az éhínség az ukránok *ellen irányult volna*. (...) *Ez egyáltalán nem egyeztethető össze ismereteinkkel és nincs semmi értelme.*”²³ A vita a kilencvenes években újraéledt, pontosabban folytatódott, kiterébélyesedett,²⁴ majd beletorkollott a Gulag körüli vitákba.

A nyolcvanas évek végén meglepőnek tűnhetett, hogy e cinikus család elkészítésében és propagálásában részt vettek az Egyesült Államok legmagasabb politikai és oktatási-kulturális fórumai. Conquest műve ugyanis nemcsak az 1983-as kanadai ukrán filmre rímelt. Azóta Conquest elhíresült könyvét filmek, népszerűsítő és folytatásos tv-műsorok során egyfajta „szentírásá” nemesítették, amit iskolai tananyagként is propagálnak. A William Larkin, az állami oktatási bizottság konzervatív tagja által népszerűsített állami tanmenet az ukrain éhínség halálos áldozatainak becslésekor járhatja le magát leginkább: „Általánosan elfogadott – írja hogy körülbelül 7 millió ukrán, vagyis a teljes ukrán népessége 22%-a halt éhen a kormány által megtervezett és ellenőrzött módon.”²⁵ Az áldozatok megbecsült száma az önmagában is szörnyűséges másfélmilliótól indul, s a végső határ a csillagos ég, a fent említett 7 millió. Áhítatos tisztelet övezi ma is e könyvet. Olyannyira, hogy például a New York Times még 1999 tavaszán is egy olyan recenziót közölt a Gulag borzalmairól szóló tv-műsor kapcsán, amelyben a recenzió az „autenticitás hangját” Robert Conquest hangjában találta meg.²⁶

²³ Idézi Coplon uo.

²⁴ Lásd pl. G. S. Wheatcroft: „More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s”. *Soviet Studies*, Vol. 42 (1990), No. 2. Alec Nove „How Many Victims in the 1930s?” Uo.

W. R. Davis–B. M. Tauger–G. S. Wheatcroft: „Stalin, Grain Stocs and the Famine of 1932-33”. *Slavic Review*, Fall 1995. Ez az írás válasz Conquest cikkére (*Slavic Review*, 1994/53. 1.) melyben azt fejtegette, hogy Sztálin megakadályozhatta volna az éhínséget, ha akarja; mintha Sztálinnak lettek volna „titkos gabonaraktárai!” A három kritikus így vélekedett: „Az állam látta el gabonával a városokat és a hadsereget. Ha az erre a célra tartalékolt készletekből – amelyek 4–6 hetes ellátást jelenthettek – a falvakba visznek segélyt, akkor a városokban tömeges éhínség, járványok és fejtelenség lett volna úrrá.”

²⁵ Vesd össze: Coplon i. m. 106–108. „Mindig arra törekszünk, hogy hatmilliónál nagyobb számot hozzanak ki – jegyezte meg Eli Rosenbaum, a Zsidó Világkongresszus szakértője –; azt akarják, hogy az olvasó azt gondolja: Te jó ég, ez rosszabb volt, mint a holokauszt!”

²⁶ W. Goodman: „Living to Tell About the Horror of Stalin’s Camps”. *Stolen Years* PBS, New York, Channel 13, 1999. március 2. és *New York Times*, 1999. március 2.

Néhány évvel később valami hasonló játszódott le Oroszországban is, ahol 1991 után az Oktatási Minisztérium hivatalos körei a szovjet történelmet egyfajta aberrációnak tekintették. Hivatásos történészek, filozófusok – köztük az SZKP KB egykori vezető munkatársai, például A. Cipko jártak elől a szovjet történelem „kriminalizálásában” és „visszaetnicizálásában.”²⁷ Miközben Oroszországban is teret hódított a politikai indíttatású historizáló moralizálás, a publicisztika aláásta az elfogulatlan tudományos elemzés pozícióit. A Gulag szimbólummá vált, a szocializmus szimbólumává. Ahogyan Mark von Hagen találóan megfogalmazta: „Szolzszenyicin morális ítélete alapján olvasói millióinak számára a Gulag vált a Szovjetunió domináns szimbólumává; a szovjet állampolgárokat durván két csoportba osztották, bebörtönzöttekre és börtönőrökre.” Conquest művének oroszra fordításával ez a felfogás tovább erősödött.²⁸

A csúsztatások másik síkján mindenfajta szocialista ideológiát és rendszert homogenizáltak (Marxtól Kádáron át Pol Potig).²⁹ Ez öltött testet a történetírás terén Furet egyes magyar nyelven is megjelent írásaiban, később A kommunizmus fekete könyvében.³⁰

A „kommunizmus–fasizmus” analógia historiográfiai aspektusa

Ezen a ponton a Gulag történelmi helyének meghatározása feltételezi, hogy ha mégoly tömören is de felidézünk a sztálini szovjet rendszer és a hitleri náci rendszer Összehasonlításának alapvető történeti momentumait.³¹ Végül is a koncentrációs tábor témaköre nem szakítható el a rendszerek minemiségének nagy történeti kérdéseitől. A mai fogalmi zűrzavar a tudatlanság és a tudatos manipuláció furcsa keverékének tűnik. A fogalmi csúsztatások mindenekelőtt a sztálinizmus és a kommunizmus fogalmának összevonását célozzák.

---

²⁷ Vö. Mark von Hagen: „Stalinism and the Politics of Post-Soviet History”, in *Stalinism and Nazism*, i. m. 285–310.

²⁸ Mark von Hagen: i. m. 298.

²⁹ Erről lásd Kornai János szocializmusértelmezésével polemizáló írásomat: „A történetietlen politikai gazdaságtan.” *Eszmélet*, 1994/24. 157–178. Angolul is: Tamas Krausz: „A historical Political Economics.” *Social Scientist*. (New Delhi.) 1996/24. 1–2. 111–127.

³⁰ Lásd erről Furet tanulmányát: *Magyar Tudomány*, 1996/1.; válaszomat, valamint Ormos Mária vitáját az előbbivel és Pach Zsigmond Pál vitáját Ormos Máriával uo. 1996/6 és 7. Furet-t bírálta még Henri Maler: „A múltat végképp eltörölni? A kommunizmus felboncolása.” Lásd még az *Eszmélet* 37. és 47. számában megjelent Furet-bírálatokat (58–71), továbbá Horváth Gizella recenzióját. Gilles Perrault kritikája az *Eszmélet* 37. számában olvasható: „A kommunizmus: egy »fekete könyv« hamisításai”, 82–92.

³¹ A Hitler-Sztálin és a hitlerizmus-sztálinizmus analógiát valamivel részletesebben vizsgáltuk; lásd Ormos Mária–Krausz Tamás: *Hitler–Sztálin*. Bp., Pannonica 1999, különösen az életrajzok utolsó fejezeteiben.

A Sztálinizmus fogalmilag államszocializmusként³² írható le, amennyiben egy olyan rendszer jött létre, amely a burzsoáziát megszüntette ugyan, de a társadalomtól elkülönült apparátus uralmának megalapozásáig jutott. Ilyen társadalom létrehozása nem szerepelt semmilyen forradalmi elméletben, elképzelésben vagy tervezetben.

A kommunizmus eleddig a gyakorlatban – működő rendszerként – meg nem valósult elmélet, melynek alapjait Marx dolgozta ki. A kommunizmus marxi elmélete (bárhogy ítéljük is meg annak értékét és lehetőségeit) – a megvalósult államszocializmussal éles ellentétben – az öngazgatásra, a közvetlen társadalmi demokráciára épülő termelőmód teóriája, amely elvben túllép mind az államgazdaság, mind a piaci termelőmód keretein. A másik nyilvánvaló hamisítás e konstrukcióban akkor jön létre, amikor a sztálinizmust egybemossák a poszt-sztálini rendszerekkel. Igaz, hogy az államszocialista rendszerek gazdálkodási módjának alapszerkezete valóban a harmincas években jött létre, ám mind a politikai intézményrendszerben és a politikai életben általában, mind a termelési szerkezetben olyan módosulások mentek végbe a hatvanas–nyolcvanas években, amelyek tudományos szempontból tartalmatlanná teszik az ilyenféle azonosításokat.³³

Bármilyen legyen is az egyik vagy másik felfogásban a hitlerista és a sztálinista rendszer összehasonlításának az ideológiai funkciója, az összevetés elháríthatatlan. Az egypártrendszer, a politikai propagandamechanizmusok és más jellegzetesen politikai vagy mozgalmi hasonlóságok vitathatatlanok. Ám a vizsgált jelenségek történeti elhelyezéséhez a kulcsot az alapvető rendszerképző és megkülönböztető elemek kimutatása adhatja meg. Ennek érdekében az alábbiakban négy tézisben igyekszem, ha némileg sematikus is, összefoglalni a két rendszer közötti alapvető különbségeket.

1. A náciizmus (hitlerizmus, német nemzetiszocializmus) történeti forrásait, szellemi-ideológiai eredetét a német romantika, a porosz rendőrállami erőszak stb. közegében, a német birodalmi és tőkeexpanszió életter-igényében kell keresnünk. Az is historiográfiai evidenciának tűnik, hogy a náci fasizmus, mint mozgalom és rendszer keletkezése elválaszthatatlan a világ gazdasági és területi újrafelosztásáért folyó harcoktól, az I. világháborútól, valamint Németország katonai

³² E fogalmi problémának igen jelentékeny az elméleti irodalma. Lásd például az *Alternatívai* című moszkvai folyóirat négy számát a 2000. évben; Budapesten az *Eszmélet* című folyóirat foglalkozott hasonló problémákkal.

³³ A poszt-sztálini rendszerekben éppenséggel a Gulag mint intézmény szűnik meg, ami mégsem jelentéktelen változás. A csúsztatások tipikus, ma már közhelyes formája, amikor mindenfajta „szocialista orientációjú” rendszert a „kommunizmus” zászlaja alatt vonnak össze. Lásd erről Kornai Jánossal folytatott vitámat; 29. jegyzet.

vereségétől. A náci rendszer egyúttal a tőkés gazdasági világválságnak, illetőleg a nemzetközi és a német munkásmozgalom válságának terméke is. A náci rendszer ideológiai kötőanyaga az erőszak kultúrájára épülő fajelmélet.

A sztálinizmus³⁴ ettől teljesen eltérő politikai-ideológiai amalgám. Szellemi gyökereit részben a felvilágosodás racionalizmusa, a német eredetű szociáldemokrata „gondoskodó népállam”, a marxizmust magába olvasztó antikapitalista bolsevizmus, az osztályharc leegyszerűsített felfogása alkotta. Másfelől erősen hatott rá az ezzel szöges ellentétben álló orosz nacionalista etatizmus és cezarizmus, az orosz nagyhatalmiság (és küldetésstudat) szellemi-politikai öröksége. E furcsa kombináció rögzülése, az „orosz történelmi fejlődés sajátosságainak” (a demokratikus hagyományok hiánya, az állam és az állami kényszerítés mindenhatóságába vetett hit, a Nyugattal szembeni védekező pszichológia stb.) fennmaradása és továbbélése elválaszthatatlan a Szovjetuniónak a világrendszeren belüli izolálódásától és izolációjától.

A náci és a sztálini rendszer egyaránt szoros összefüggésben formálódott a világrendszer átalakulásával. Az I. világháború előtti „szabadversenyessé” kapitalizmust, a „liberális világrendet” felváltotta az államkapitalista világrend, amely már fogalmában is jelzi, hogy az állam szerepe a háború idején óriásira növekedett. Ez a tény az egész világ számára alapvető jelentőségűnek bizonyult. A bennünket érintő analógia szempontjából különleges jelentősége van annak a ténynek, hogy a háború éveiben állandósult az emberek – ekkor még túlnyomórészt a hadifoglyok – fogva tartásának sajátos formája: a koncentrációs tábor, a neki megfelelő eszközökkel (noha e táborok és a rabok erőszakos fogva tartása eszközeinek és módszereinek történelmi előzményeit a korábbi korszakokban, a gyarmatosítás sajátos „kultúrájában” kell keresnünk).

2. A náci állam döntően a német nagytőke profitérdekeinek és a tőkés újratermelési folyamat rendszerének a megmentését, végső soron a magántulajdon uralmának védelmét szolgálta a kommunista és általában a marxista kollektívizmus reális és képzelte veszélyével szemben. Ebben az értelemben az olasz (bármennyire különbözzék is a náci formától) és a német fasizmus egyaránt preventív ellenforradalomként értelmezhető. A hitlerista állam egyszerre védte meg és rendelte maga alá a német nagytőke pozícióit. A mesés profitok fejében a német nagytőke, mindenekelőtt a nehézipari nagytulajdonosok,

---

³⁴ A sztálinizmus szellemi előfeltételeivel és keletkezésének jellegzetességeivel külön könyvben foglalkoztam: Krausz Tamás: *Szovjet thermidor. A sztálinizmus szellemi előfeltételei 1917–1928.* Bp., Napvilág, 1997.

kitartóan pénzelték a fasiszta hatalom intézményeit és „kalandjait”. Ezért nem illik tudományos körökben ignorálni Adorno figyelmeztetését: *„Aki nem akar beszélni a kapitalizmusról, az ne beszéljen a fasiszmusról.”*

A sztálini fordulatot (1929–1933) mindenekelőtt egy önmentő hatalmi-politikai törekvés inspirálta. Egyfelől az októberi forradalom és a munkásönkormányzat, másfelől a NEP (az „államkapitalizmus”) romjain létrejött rendszer maga gazdasági alapját az állami tökefelhalmozás útján teremtette meg. Végző soron e felhalmozás finanszírozta az utolérő iparosítást és az annak megfelelő személyi diktatúra államát. Ennek részeként ment végbe a tulajdon áthelyezése, amelynek nyomán a teljessé vált állami tulajdont névlegesen – a legitimációs ideológiának megfelelően, de a valósággal éles ellentétben – a „dolgozók tulajdonának” nyilvánították.

3. A sztálini rendszer maga hierarchiáját és létmódját csak közvetlenül az erőszakra támaszkodva tudta fenntartani, ami elválaszthatatlan a náciizmussal, illetőleg a kapitalista környezettel folytatott permanens küzdelmétől. Sztálin azonban, Hitlerrel ellentétben, szinte az első pillanattól kénytelen volt eltitkolni cselekedeteinek alapvető motívumait, és konkrét tetteinek, politikai tömeggyilkosságainak jelentékeny részét. Igaz, mindketten eszközjelleggel használták ideológiai nézeteiket. Ám Sztálin e téren is kénytelen volt állandóan „konspirálni”, azaz elfedni azt a tényt, hogy meghamisítja nemcsak a forradalom eredeti politikai és ideológiai küldetését, hanem rendszerének legitimációs ideológiáját is. Az eredeti ideológiai és kulturális legitimáció ugyanis bizonyos mértékben korlátozta a vezért hivatalos megnyilatkozásaiban, cselekedeteiben, még akkor is, amikor eredeti hordozóit már sikerült „kiiktatnia”.

A sztálinizmus, az önmagát fenntartó személyi diktatúra egész története éppen a hatalmi-politikai célok, illetőleg a forradalom és a szovjet rendszer ideológiai küldetésének kettős szorításában telt. A bürokrácia elleni harc hangoztatása és az önfelemesztő tisztogatás („ellenségkeresés”, Gulag) ennek megnyilvánulása volt. A rendszer nem stabilizálhatta magát bürokratikus diktatúráként, ezért önmagával, pontosabban a hatalmi apparátusok önmagukkal és persze a társadalommal álltak permanens harcban. Sztálin hivatalos kultusza (a „világproletariátus vezére”, a „nép szolgálata”, a „társadalmi egyenlőség letéteményese”, az „igazságos, bölcs és gondoskodó atya” imázsa) éppen a tekintélyelvű „demokratának” ezt a képét volt hivatva alátámasztani.

Hitler nem takaródzott a demokráciával; annak nyílt ellenségeként, lerombolójaként mutatkozott: élettérelmélete a rablásban és a genocídiumban mint öncélban fejeződött ki. Hitlernek nem kellett

gyilkosságait és emberellenes bűneit „elkonspirálnia”. Ő is megőrizte mozgalma, a nemzetiszocializmus mint tömegmozgalom sajátosságait; ez alapján az antikapitalista „kommunizmus”, a német és az európai munkásmozgalom, valamint a működésképtelenné váló polgári demokrácia intézményeit tekintette fő ellenségének. A népirtás, az alsóbbrendű népek, mindenekelőtt a zsidók kiirtása ideológiai célként szerepelt (bár arról vita folyik, hogy az Endlösungot mikor tették konkrét politikai-gyakorlati feladattá).³⁵ Sztálin, éppenséggel a rendszer lényegéből fakadóan, semmi hasonlóval nem léphetett volna fel. Az ő utasítására elkövetett gyilkosságok szemben álltak a rendszer meghirdetett céljaival és magával a „sztálini” alkotmánnyal. Hitler számára az ideológia és a tudomány nem játszott önálló, korlátozó szerepet. A hitlerizmus mentes volt minden kétértelműségtől.

4. Hitler nárcisztikus individualizmusa a faji kollektivismus jegyében fogant, ezzel szemben Sztálin „heroizmusa” bürokratikus és szociálkollektivistá eredetű. A két világháború között persze már nemcsak a diktátorok, hanem a polgári demokráciák vezető figurái is tudatában voltak annak, hogy az állami manipulációs eszközök révén a lakosság óriási többsége szinte bármilyen feladatra mozgósítható „megfelelő lelki-politikai ráhatással, amiben a vezérnek igen-igen fontos szerep jut. Erre a tapasztalatra mindenekelőtt az I. világháború során juthattak, hiszen a katonák milliói (rokonai támogatásával), léteérdekeikkel ellentétben, dalolva vonultak a háborús vérfürdőbe. Hitler helyzetét a német háborús vereség következtében kialakult tömeges és főbiás nacionalizmus könnyítette meg, Sztálin diktátori funkcióját egy más természetű tömegélmény határozta meg: a forradalom óriási társadalmi energiákat szabadított fel, ami hozzájárult ahhoz, hogy a „nagy nemzeti teljesítmény” egy birodalomnyi nép (nagy és kis népek sokasága) számára a történelemben először átélethetővé vált. Ez az entuziazmus bizonyos értelemben még a Gulag keletkezéstörténetét is áthatotta. Ennek köszönhetően Sztálin – Hitlerrel ellentétben – „kulturátereemtő” mezben is megjelenhetett. A náciizmusnak ugyanis nem volt progresszív kulturális öröksége, nem volt Kandinszkija és Dziga Vertovja, Babelje és Solohovja, Tatlinja és Rodcsenkója,

---

³⁵ Ezzel kapcsolatban utalunk Omer Bartov írására: „From *Blitzkrieg* to Total War: Controversial Links between Image and Reality” in Kershaw: *i. m.* 158–184., különösen 173. A szerző – sok történész állításával ellentétben – bizonyítja, hogy a náciizmus számára a zsidókérdés „végső megoldása” nem a Szovjetunió megtámadása után és azzal kapcsolatban fogalmazódott meg. A genocídium a rendszer egészéből származott, annak *sine qua non*ja. A sztálinizmus a helyi hatalmi központokkal való harcból, a központi kultusz szükségleteiből fakadt, és a már említett „rendszerfenntartó logikából”, a külső ellenség és a belső nehézségek „megfékezéséből” stb.

Eisensteinje és Ehrenburgja, nem volt Sosztakovicsa, Szvjatoszlav Richtere és David Ojsztrahja sem. A szovjet kultúra létezett – a nácizmus viszont egyáltalán nem rendelkezett autentikus kulturális teljesítménnyel, hacsak a pusztítást nem tekintjük annak.

A Gulag történeti fogalma

A Gulag fogalmának meghatározása szempontjából világosan látnunk kell, hogy e kérdésben – minden vita ellenére is – mintha széles nemzetközi konszenzus jött volna létre a történétírók között. A Gulag a kényszermunkatáborok, -telepek és börtönök olyan hálózata, amely többszöri formaváltozás után, a harmincas évek első felében nyerte el „klasszikus” alakját. Ekkor a táborrendszer alapjában kettős funkciót látott el, melyek szerepéről és jelentőségéről nagy viták folynak. A Gulag egyfelől a személyi diktatúra eszköze volt abban, hogy a helyi és központi hatalom hierarchiájába belekényszerítse a társadalmat, mindenekelőtt a párt- és állami apparátus dolgozóit, hogy megfélemlítse vagy megfélemezze a személyi hatalom (és a rendszer) minden potenciális ellenfelét, mindazokat az ösztönös erőket, amelyek szembekerül(het)tek a hatalom centralizációs törekvéseivel, működési elveivel és gyakorlatával. E probléma konkrét történeti fejleményeit – a területi korlátok következtében – csak nagyon tömören és röviden érzékeltethetjük.

1929-től – kisebb szünetekkel – szinte állandósult a „rendkívüli állapot”, amely egyebek mellett az erőltetett iparosítás feltételei között a megtermelt árucikkek, az élelmiszerek elosztási anomáliáiban fejeződött ki. A Politikai Iroda a jegyrendszer (1931–1935) megszüntetése után az újabb élelmezési és ellátási válság kiéleződését követően (1940 elejétől) az alulról jövő nyomás ellenére sem vezette be újra az élelmiszerek jegyre adását. Csak a náci Németország betörése nyomán határozták el a jegyrendszer bevezetését, amikor az már a helyi viszonyok között lényegében megvalósult. A hadikommunista múlt maradványaként tekintett jegyrendszer – amely éppen a szocializmustól idegen jelenségként értelmeződött – jelezte, hogy a politikai hatalom centralizáló törekvései a helyi apparátusok hatalmával szemben nem maradhatnak meg tisztán politikai síkon. A „szabadkereskedelmi” próbálkozás – amely tehát megbukott – kéz a kézben járt a jegyrendszerrel. Hiszen a hatalmas sorokba szerveződött lakosság sok-sok órát töltött el a péküzletek előtti sorban állással, sokan elmenekültek a kolhozokból stb., ami már a termelés rovására ment.

A válság megjelenési formája volt, hogy 1940 folyamán, 1941 elején „drákói” rendeletek születtek, amelyek a munkából elkésőket, a „lógósokat” köztörvényes felelősségre vonással sújtották, a dolgozó a vállalati adminisztráció engedélye nélkül más munkahelyre nem

távzozhatott el stb.³⁶ A Gulag utánpótlását jelentette ez a „köztörvényes bűnözői” tömeg, amely a termelési fegyelem ekkori megszilárdítási kísérlete során keletkezett.

Ugyanezt a problémakört a politika nézőpontjából tekintve már évtizedekkel ezelőtt feltárta az értő megközelítés. Az egykori moszkvai nagykövet és világhírű „szovjetológus”, George Kennan a sztálini „tisztogatásokat” és magának a centralizációnak a történeti természetét nagyon pontosan leírta nem sokkal a háború után. Oly pontosan, hogy negyven évvel később Henry Kissinger sem tudta nélküle értelmezni Gorbacsov felbukkanását és a Szovjetunió összeomlását. Kennan leírta azt a politikai mechanizmust, amely előbb vagy utóbb valamilyen hatalmi harc következtében megváltoztathatja a szovjet rendszer alapjait, miután a fennálló rendszer keretei között nem nyílik mód a „legitim” hatalomátruházásra. S ebből jutott Kennan arra a következtetésre, hogy a hatalomért harcolók egy ponton „majd leereszkednek a politikailag éretlen és tapasztalatlan tömegekhez, hogy célkitűzéseik eléréséhez megnyerjék támogatásukat. Ha ez valaha is megvalósul, furcsa következményekkel járna a kommunista párt számára, mivel a párttagság csak a vasfegyelmet és a feltétlen engedelmességet ismeri, és járatlan a kompromisszumok és megegyezések világában. Következésképpen, ha valamilyen, a párt egységét és politikai eszközként történő hatékony működését megzavaró dolog történne, akkor Szovjet-Oroszország egyik napról a másikra az egyik legerősebb országból a leggyengébbek és a leginkább szájalomra méltók közé zuhanna.”³⁷

Nyilvánvaló, hogy Sztálin, Molotov vagy Kaganovics mindezzel tökéletesen tisztában volt; a leszámolások során motivációikban gyakran hivatkoztak erre a momentumra a korszak pártszargonjának fogalmi keretei között.³⁸ A leszámolások és a terror elburjánzásában mindenekelőtt Sztálin és a központi vezetés erőszakos centralizációs törekvései fejeződtek ki. Vagyis a sztálini központi hatalom gyengesége (nem pedig ereje) ösztönözte a terrort; ösztönözte, hogy a szovjet vezetők és a központi instanciák maguk alá rendeljék a helyi párt- és állami intézményeket, hogy korlátozzák és megtöriék a „feudális bárók”

---

³⁶ Vö: Jelena Oszokina: „Za faszadom »sztalinszkogo izobilija«”. *Raszpreyelenyje i rinok v sznabzszenii naszelenija v godi indusztrializacii 1927–1941.* M., RoSZSZPEN, 1998, 206–218.

³⁷ Idézi Henry Kissinger: *Diplomácia.* Bp.: Panem-Grafo, 1998, 440–441. (G. Kennan: *The Sources of Soviet Conduct. Foreign Affairs*, Vol. 25, No. 4, July 1947, 579–580.)

³⁸ Nemhogy a politikai, de még az életmódbeli eltérés is párttűtésnek számított; erre jól rávilágít például olyan vezető személyiség likvidálásának története, mint Rudzutaké. Lásd erről a Politikai Iroda más összefüggésben már idézett dokumentumait: *Sztalinszkoje Polihburo v 30-e godi.* 156–157.; különösen Molotov érvelése jellegzetes e tekintetben.

függetlenségét, hatalmi privilégiumaikat pedig felfelé „csatornázzák”. Minden egy „működő”, hierarchikus állam megteremtésében nyerte el „értelmet”.³⁹ (Sztálin nemhiába figyelte irigykedve a nyugati hierarchikus államok olajozott működését, s úgy tekintett rájuk, mint az utolérés alapvető eszközére. Persze e törekvések mögött vagy alatt jól ismert szociális és gazdasági célok és konfliktusok húzódtak meg.)

Másfelől és mindezzel összefüggésben mára húszas évek végén jól kirajzolódik a Gulag tisztán piaci-gazdasági funkciója, azon munkafajták ellátásának kikényszerítése, amelyek az állami tőkefelhalmozás szokásos kényszerítő eszközeivel nem voltak megoldhatók, esetleg a hatalom birtokosai gondolták úgy, hogy nem megoldhatók. A Gulag volt tehát az eszköz, amellyel az állam az egyre növekvőszámú kényszer-munkából a többleterméket kisajtolta.⁴⁰ És általában a szabad munkaerő számára is kényszerítő mechanizmus volt, amely hozzájárult ahhoz, hogy a munkásokat maximális munkavégzésre kényszerítsék. (A hatalom sohasem ismerte be, hogy ezek az áldozatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a Szovjetunió alkalmassá váljon az önvédelemre egy technikai értelemben fejlettebb ipari hatalom katonai támadásával szemben.)

A dokumentumok elemzése alapján ma egyértelműen állíthatjuk, hogy a harmincas években megszilárdult táborrendszer „fejlődése” – függetlenül a mindenkori elnevezéstől, az átnevelő tábortól a kényszer-munkatáborig – nem vezethető le semmiféle előzetes ideológiai premisszából vagy tudatos tervekből. Noha Leninnél vagy Trockijnál megtaláljuk a „koncentrációs tábor” fogalmát, ez nyilvánvalóan más történelmi valóságot és más jelenséget takar, mint a harmincas évek táborrendszere. Ideológiai okokból gyakran keltik még ma is azt a látszatot, mintha a hadikommunista feltétel- és célrendszer, a „munka militarizálása” vagy a politikai ellenzék izolálása a harmincas évek közvetlen előtörténetét képeznék.

Az újonnan hozzáférhető dokumentumok módszeres átvizsgálása arról győz meg bennünket, hogy a harmincas évek táborrendszere, a Gulag fokozatosan és nagymértékben spontán módon, vagyis előre nem látható folyamatok és tervek hatására jött létre. Számos kutató – a kötetben szereplő szerzők is – arra a következtetésre jutnak, hogy a Gulag lényegében a „nagy áttörés”, a

³⁹ Ezt a fejleményt újabb történelmi adalékokkal támasztotta alá J. Arch Getty: „Pragmatists nad Puritans: The Rise and Fall of the Party Control Commission”. The Carl Beck Papers, No. 1208, The Center for Russian and East-European Studies, University of Pittsburg, 1997.

⁴⁰ A Gulagnak az ötéves tervvel kapcsolatos gazdasági feladatairól dokumentumok, adatok milliói tanúskodnak, amelyek elemzését lásd Czéh Zoltán „A Gulag gazdasági jelentősége” című PhD disszertációjában (ELTE Ruszisztikai Központ 2001).

kollektivizálás és az erőltetett iparosítás terméke, következménye. Másfelől a büntetés olyan újszerű, „modern” módja, amely a kényszermunkát az államszocialista rendszer működésének erkölcsileg is megindokolható elemévé tette.

Az egész kérdés társadalmi hátteréhez hozzátartozik az a körülmény is, hogy a politikai, gazdasági és pszichológiai átrendeződés-felfordulás hosszú-hosszú évei után a Rend maga vált önálló társadalmi igénnyé. E rendakarásnak és az ötéves terv teljesítménykényszerének lett fenyegető szimbóluma és valósága a Gulag. A kényszermunka korábbi, rendkívül gazdag története nem ismert ilyen morálisan és ideológiailag megalapozott és társadalmilag integrált formát. Az 1937–38-ban, a „nagy terror” idején elpusztított százezrek sorsa természetesen összefüggött a táborrendszer történetével, de maga a Gulag már e példátlan terrorhullámot megelőzően és azt követően is létezett.⁴¹ A Gulag egyik fő célja, a munkaerő megtartása szempontjából ez az elszabadult terror irracionális következményekkel járt. E leszámolások története ilyen értelemben elkülönül a kényszermunkatáborok gazdaságtörténetétől, és kifejezetten a helyi, regionális és központi hatalmi harcok logikájából, a „potenciálisan megbízhatatlanok kiiktatásából” és a társadalom „megfegyvelésének” más „szükségeleiből” fakadt, melyekre fentebb részben utaltunk. Sztálin és Molotov érvelésében mindez úgy hangzott, hogy „meg kell semmisíteni az »ötödik hadoszlopot« a háború küszöbén”, megszüntetni minden ingadozást; ennek jegyében újra teret nyert az egykori kulákok gyanúsítgatása, letartóztatása stb.⁴²

Ugyanakkor a Gulag „fejlődése” elválaszthatatlan azoktól a hatalmi és gazdasági harcoktól, amelyek az egyes állami és politikai apparátusok között folytak – sajátos különérdekeik jegyében, mindenekelőtt a munkaerő fölötti ellenőrzésért. E küzdelem általános keretét az ötéves terv teljesítése és a rendkívüli állami szükségletek (pl. aranykitermelés) kielégítése szabta meg. A munkaerő fizikai megsemmisítése ennél fogva sem lehetett a táborok célja, melyeket csak politikai megfontolásokból szoktak – a náci táborokkal való összekapcsolás sugalmazása érdekében – „megsemmisítő táboroknak” nevezni.

Miközben a tudományos viták a Gulag gazdasági teljesítményéről és általában gazdasági funkciójáról folytak,⁴³ a „történetfilozófusok”, a hetvenes évek szovjet disszidensei – mint fentebb rámutattunk – más

---

⁴¹ A terror kérdésének újabb megközelítéseiből lásd J. A. Getty–R. Manning (eds.): *Stalinist Terror. New Perspectives*. Cambridge University Press, 1993.

⁴² Behatóan elemzi a kérdéskört a hatalom működési mechanizmusait vizsgáló könyvben O.V. Hlevnyuk: *Politburo. Mehanyizmi politiceszkoj vlasztyi v 1930-e godi*. M., ROSZSZPEN, 1996, főként az V. fejezet, különösen 188–198.

⁴³ A témakör historiográfiai áttekintéséhez lásd Kershaw-Lewin: *i. m.*

típusú vitát kezdeményeztek: a fasizmus és a kommunizmus azonosításának ideológiai vonzásában, a hidegháború ideológiai beszédmódjához nyúltak vissza. A diskurzus így épült be a rendszerváltás legitimációs ideológiájába Moszkvától Budapestig.

A rendszerváltást követően Magyarországon jobbra ehhez a politikai indíttatású kérdésfelvetéshez kapcsolódtak az új rendszer ideológusai. Márpedig ott, ahol nagyon erős az ideológusok hangja, nem halatszik a tudományé.⁴⁴ A 20. század utolsó tíz esztendeje a nagy „megvilágosodások”, a „rádöbbenések” évtizede volt, miközben az új Gulagdokumentumok millióinak napvilágra kerülése után egyesek az oral history feltámasztásával kívánják megalapozni a maguk „narratíváját”, speciálisan a szovjet történelem kriminalizálását.⁴⁵

A Gulag és Auschwitz kivételessége

A népirtás, a politikai tömeggyilkosság, a háborús mészárlás, ártatlan emberek tömeges elpusztítása tragikusan gazdag történelemmel rendelkezik. Sokféle formában és módon zajlott le a népirtás, tömeggyilkosság a spanyol és angol gyarmatosítástól, az amerikai indiánok kiirtásától az I. világháborún, az örmények kiirtásán, Auschwitzon és a sztálini tömeggyilkosságokon át, a hirosimai atomtámadásig és tovább Kambodzsan át Ruandáig. Fel kell tennünk a kérdést: hol keressük a modernitás keretei között az emberek tömeges, ipari jellegű megsemmisítésének eredetét?

A tárgyszerű válasz csak a modern nyugati civilizáció eredményének tekintheti azt a forrást, amely a tömeges népirtást lehetővé tette. A modernitás története, a globalizáció fél évezredének története felfogható úgy is, mint az ember egyre hatékonyabb eszközökkel való, egyre kiterjedtebb elpusztításának története.⁴⁶ Végössor az

⁴⁴ Egy még oly alapos bibliográfia sem tud tíz tudományos szempontból értékelhető magyarországi publikációt prezentálni.

⁴⁵ *A kommunizmus fekete könyvének* egyik magyar szerkesztője az ilyen „megvilágosodás” meglepő dokumentumával állt elő: „Sokéves kutató munkám egyre határozottabb – a moszkvai levéltárak részleges megnyílása óta különösen drámái – felismerése, hogy ami történt, az nem egyetlen autokrata vezető, hanem a rendszer bűne.” Ez a késői „rádöbbenés” nem a maga naivitásával érdekes, hanem módszertani ellentmondásosságával. Miközben óriási levéltári anyagok láttak napvilágot a sajtóban is állnak rendelkezésre, újfajta „forrásanyag” felhalmozása folyik, a történész elaggott, olykor nyolcvan-kilencven éves szovjet vezetők, „leharcolt”, istenhez vagy „demokráciához” megértett sztálinisták sokszor ötven-hatvan évvel későbbi „mélyinterjúi” útján leplezi le 2000-ben a sztálinista rendszert. E némileg megkésett megértés dokumentuma Kun Miklós recenziója az általa és Zinner Tibor által szerkesztett *A kommunizmus fekete könyvé*ről: „A fekete könyv orosz lapjai”. *Európai Utas*, 2000/2, 31–33.

⁴⁶ Eric Hobsbawm *A szélsőségek kora* című művében (Bp., Pannonica, 1998) századunk e jellegzetességét igazán meggyőzően mutatja be.

emberek ipari elpusztításának egész logikája éppenséggel az I. világháború tapasztalatainak, a koncentrációs tábor és a gázfegyver megalkotásának tükrében látható jól: a modern népiertás a fejlett centrumországok ipari civilizációjában, a tőkefelhalmozás által hajtott globalizációs folyamatban, eredetileg a gyarmatosításban gyökerezik.

A népiertás modern „kultúrája” Németországban érte el „legmagasabb fokát”, amennyiben itt mutatta meg a legteljesebben „iparosodott” formájának minden szörnyű jellegzetességét: 1. egész népek (zsidók, cigányok, szlávok stb.) ideológiai megalapozottságú kiirtását életkorra és nemre való tekintet nélkül; 2. elvben korlátlan méretű tömegek megmérgezését, elgázosítását és a hullahegyek szinte tökéletes, modern, üzemszerű megsemmisítését vagy feldolgozását; 3. a kiirtásra ítélt emberi fajták, népek elkülönítésének és elszállításának („koncentrálásának”) egyre tökéletesebb technikáját és infrastruktúráját. Valamint, legalábbis a náci rendszer létezésének időszakában, csaknem mindvégig sikeresen megvalósult az emberi ellenállás intézményi és morális megtörése, kiiktatása. Ez a technikai-infrastrukturális, ideológiai és intézményi „együttes jelenlét”, ez a sajátos „mérték” és „méret” adja azt az alapot, amely Auschwitzot összehasonlíthatatlanná teszi más formaváltozatokkal. A lényegét éppen az egyedisége képezi.

Ezt a vonást emeli ki Enzo Traverso pontos megállapítása, mely szerint Auswitz „egyedisége”, „összehasonlíthatatlansága” abban a körülményben is összefoglalható, hogy minden más népiertás összefügg valamilyen gazdasági vagy „részcionalitással”. A történelem egyetlen kivételt ismer, a zsidók kiirtását a náci megsemmisítő táborokban. Vagyis Auschwitz, a náci népiertás nem rendelkezett semmiféle gazdasági-katonai racionalitással; csupán a rendszer ideológiai-politikai szűkségeitei felől értelmezhető az emberi faj egyik fajtájának, a zsidóknak a kiirtása: „*Auschwitz egyfelől az antiszemitizmus és a rasszizmus, másfelől pedig a börtön, a kapita lista gyár és a bürokratikus-racionális adminisztráció fűzője. Az esetet tanulmányozva hivatkozhatunk Hannah Arendtre, Michel Foucault-ra, Karl Marxra vagy Max Weberre. Ebben az értelemben a zsidó genocídium a modern barbarizmus paradigmáját konstituálja. Auschwitz a nyugati racionalizmus tendenciája, hogy dialektikusan átformálja önmagát az uralom apparátusává és aztán az emberiség lerombolásának egy forrásává.*”⁴⁷

---

⁴⁷ Enzo Traverso: *Understanding the Nazi Genocide. Marxism after Auschwitz*. London, Pluto Press, 1999, 74–75, 89–90.

1941 és 1945 között csak a zsidó és az orosz civil lakosság szisztematikus kiirtása több mint 20 millió ember módszeres kiirtását jelentette gázzal, tűzzel, bombával, kézfegyverrel vagy kiéheztetéssel.⁴⁸

A vita tehát hogy Auschwitz egyedülálló jelenség-e vagy sem – sok éve folyik, melynek elsősorban politikai tétje az volt, hogy relativizálják a náci népirtás bűnének súlyát. Ez nem szólhat az összehasonlítás ellen;⁴⁹ tudni kell azonban, hogy az analógiákban mindig ideológia rejlik.

A fentebb idézett Nolte a nyolcvanas években az ún. német történelevitában többször is kifejtette álláspontját, amelyet azután könyvben foglalt össze.⁵⁰ A fasizmus problémáját a német és az európai történelemből „kihelyezte” az orosz perifériára. Így a fasizmus történelmileg konkrét megjelenését nem az I. világháborúból eredezteti, nem a régi, háború előtti „liberális világrend” szétesésének bomlástermékeként fogja fel, hanem az 1917-es évből, azaz az orosz forradalomból vezeti le a fasizmus történeti geneziséét. Mindezt azzal a nem titkolt szándékkal teszi, hogy a fasizmus rendszerét megpróbálja a bolsevizmus számlájára írni. Nolténál az emberiség XX századi történelmi bűnbeesése a német és a nyugat-európai történelemből átkerül az orosz szocializmus történetébe. Ez a gondolkodási iskola tehát két célt követ: egyfelől historizáló módon mentegeti a fasizmus bűneit, másfelől a szocializmust teszi meg a fasizmus „felelősévé” és avatja „ős-gonosszá”. Ennek megfelelően a náci népirtást a bolsevikoknak adott

⁴⁸ A legszerényebb számítások is jóval több mint ötmillió zsidó „gázüzemi” elpusztításról szólnak. Am jóval meghaladja ezt a számot a Szovjetunió területén a nácik által módszeresen (agyonlövés, elevenen elégetés, elgázosítás, kínzás stb.) meggyilkolt polgári lakosok (oroszok, zsidók és más nemzetiségűek) száma. A Szovjetunióban a nácik által a helyszínen kivégzett emberek száma meghaladta a 6 millió 390 ezret, közülük a gyermekek száma nem teljes adatok szerint 218 431. Vö: A. Sevjakov: „A hitleri népirtás a Szovjetunió területén”, in *Népirtás a Szovjetunióban*. GULAG, kuláktalanítás, náci genocídium az adatok tükrében. (Szovjet Füzetek V.), Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1992, 69.) A náci népirtás eredményeként a legszerényebb számítások is az 1941-es határok közötti szovjet területen élő mintegy 5 millió zsidó felének kiirtásáról szólnak. Vö: I. Arad: *Unyicsozsenyje jevrejev v SZSZSZR v godi nyemeckoj okkupacii*. Jerusalem, Yad Vaseem, 1991, 1–30.) A Szovjetunió összes embervesztése a II. világháború idején több mint 27 millió fő.

⁴⁹ Elegendő, ha csak arra utalunk, hogy a Szovjetunióban már a húszas években polgárgogot nyert az összehasonlító történeti módszer. Lásd erről részletesebben: Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány*. Bp., Akadémiai, 1989.

⁵⁰ Ernst Nolte: *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nazionalsozialismus und Bolschevismus*. Frankfurt, Ullstein Propilaen., 198; Uő: „Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus”, in *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, 198; Uő: *Forever in the Shadow of Hitler?* New York, Atlantic Highlights, 1993. Nolte bírálatáról lásd például Traverso: *i. m.* 76–77; Karl Heinz Roth: „Revisionist tendencies in historical research into German fascism”. *International Review of Social History*, Vol. 30, No. 3 (1994), 428–455.

válaszként tekinti, a náci bűnöket a bolsevikok által végrehajtott kivégzésekből vezeti le: a náciizmus modelljévé a bolsevizmus válik. E keretek között Auschwitz „egyediségének”, „történelmi kivételességének” tagadása, Auschwitz relativizálása azután fokozatosan átcsúszik Auschwitz és a Gulag azonosításába.

Ezzel kapcsolatosan Enzo Traverso idézi Sonia Combe író, aki egy szovjet koncentrációs tábor, az Ozerlag és Auschwitz parancsnokának feladatait hasonlítja össze. Höss fő feladata a jelentések és dokumentumok tükrében kettős volt. Egyrészt racionalizálnia kellett a zsidók kiirtását. A produktivitást azon mérték, hogy milyen hatékonysággal sikerült a zsidókat, cigányokat, kommunistákat, demokratákat stb. kiirtani. Jevsziyignyevnek és más szovjet táborparancsnoknak a Gulag borzalmaait persze nem hűen kifejező száraz adathalmazai arról szólnak, hogy mennyi idő alatt, milyen technikai és emberi kapacitások mozgatásával építették fel a tervekben megjelölt objektumokat. E tekintetben a halálozási ráta növelése nem tartozott a kijelölt feladatok közé.⁵¹

Összefoglalásképpen, Míg az Endlösung a német kapitalista kultúra terméke, a Gulag az állami mindenhatóság tradicionálisabb közegebe illeszkedik, az ember átnevelhetőségébe vetett hit párosult a hatalmat bitorló, a kultuszt fenntartó féktelenül cinikus elit köztörvényes bűneivel (ami csak Sztálin halála után lepleződhetett le). Másfelől a sztálinizmus politikai természete eo ipso kizárta a fajelméletre támaszkodó népiártást, a Gulag – a náciizmussal ellentétben – nem foglalta magában az ipari színvonalon realizálódó és minden jogi megalapozást nélkülöző, előre eltervezett és megszervezett genocídiumot.⁵²

A számok bővületében

Zemskov moszkvai történész mindjárt azután, hogy szabadon kutathatóvá váltak e források, 1989–90-ben publikálta a Gulagra vonatkozó adatok legfontosabb részét – a kiadványt, amelyet tanszékünk magyar nyelven rögtön hozzáférhetővé tett, kötetünkben⁵³ újra közreadjuk. A hatvanas években feltárt hivatalos adatok és a mai közlemények

---

⁵¹ Vö. Enzo Traverso: i.m. 70. E tekintetben fontos történeti adalékokat közöl Viktor Bergyinszkij *Vjatlak* című könyve (Kirov, 1998), amely a kirovi területi tábor történeti feldolgozását adja. A Gulag működésének ilyen tendenciáit domborítja ki Bosnyák István is: *Pörök, táborok, emberek*. Novi Sad, Forum, 1994, I, 63–79.

⁵² Itt jegyezzük meg, hogy a „sztálini népiártó antiszemitizmus” legendája éppen olyan régi, mint a Gulag-Auschwitz azonosítás. Ezt a gondolatot sajnos kritikátlanul idézi föl Bosnyák István említett munkájában. Vö. uo. 128.o. Magyarországon hasonló felvetéseknek még ma is hangot adnak mindenféle komolyan vehető forráshivatkozás nélkül. Lásd például Gereben Ágnes, a szovjet irodalomban járatos irodalomtörténész ilyen irányú megnyilatkozásait és összeállítását: *Antiszemitizmus a Szovjetunióban*. Bp., 2000.

⁵³ *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, 2001.

között nincs nagyságrendbeli eltérés. Állíthatjuk: a Gulagon fogva tartott emberek számát illetően az arányok lényegében „megszilárdultak”.

A Gulagra vonatkozó óriási adattömeg jelentős része természetesen mind a mai napig vitatható, mert számtalan szakmai probléma merül föl. Ám e számokat mégis jó lesz megjegyezni, ha valamiféle „számvetést” akarunk készíteni a Gulaggal kapcsolatosan. A rendelkezésre álló források kritikai feldolgozását ugyanis nem egy szerző végezte el és végzi. A szakmai hitelességet sokan azon mérik, hogy politikai okokból vajon nem hamisították-e meg a nyilvánosságra hozott adatokat, amelyek egyébként – legalábbis zárt körben – a XX. pártkongresszus periódusa óta ismertek voltak.⁵⁴

A hivatalos orosz történetírás – a KGB 1991 után megnyílt archívumaiból származó adatok alapján – 1921 és 1954 között hozzávetőleg⁵⁵ tízmillió embert tart nyilván, akik különböző okokból, mint köztörvényes bűnözők vagy mint politikai elítéltek (és háborús bűnösök) a Gulag táboraiiba, telephelyeire, börtöneibe kerültek. (A nagy tisztogatások éveiben a Gulag létszáma – kb. 1,7 millió ember – megközelítette a Szovjetunió lakosságának egy százalékát.)

Bennünket jelen esetben a Gulag politikai, ún. ellenforradalmi bűnökért elítéltejei érdekelnek elsősorban, mert a politikai tömeggyilkosságokat a harmincas években és a negyvenes évek elején velük szemben követték el, akik a szovjet törvények szerint döntő többségüket tekintve semmiben sem voltak vétkesek. A Szovjetunióban politikai okokból 1921 és 1954. február 1. között 3 777 380 (más adatok szerint 3 778 234 főt) ítélték el, akik közül 786 098 főt végeztek ki.⁵⁶ E gyilkosságok óriási többségét 1937–39-ben hajtották végre. 1932 és 1936 között kevesebb mint tízezer embert végeztek ki, míg 1937-ben, egyetlen esztendőben több mint 350 ezer, 1938-ban több mint 328 ezer embert lőttek agyon. 1939–40-re élesen visszaesett a kivégzések száma (4201 fő). Ez a jogilag is sokszor aládúcolt kivégzéssorozat a hagyományos értelemben, ha fogalmilag pontosan akarjuk a jelenséget megragadni, nem népszerűsítés, mivel nem irányult valamely fajta vagy nemzetiség ellen,⁵⁷ sőt a

⁵⁴ Lásd ezeknek az anyagoknak a publikálását, részben az újrapublikálását lásd: „Maszszovjije represszii opravdani bity ne mogut”. *Iztočnik. Vesztnyk arhiva prezijenta Rosszjiszkoj Federacii*. 1995/1. 117–132.

⁵⁵ A „hozzávetőleg” azt jelenti, hogy e számok tudományos megmunkálása nem tart a végén, másrészt azt, hogy nem is olyan egyszerű feladat meghatározni, hogy kik tartoztak bele a Gulag fogolyállományába, mert ez történetileg változó.

⁵⁶ Lásd Zemszkov és Rogovin idézett tanulmányait.

⁵⁷ A Gulagon tisztán nemzetiségi szempontból nem állapítható meg rasszista vagy nacionalista tendencia vagy koncepció. Az egyes nemzetiségeknek a Gulagon való részarányát a politikai hatalom érdekei – a nációkkal való kollaborálás idején (kaukázusi

valóságban még az osztályellenség ellen sem; békeidőben történelmileg alighanem példátlan méretű politikai tömeggyilkosságról volt szó. Az áldozatok a fentebb jelzett okok következtében – jórészt a szovjet rendszer legodaadóbb támogatói közül kerültek ki.⁵⁸ Verőlegény és semmiben sem vétkes hithű kommunista együtt halt meg a régi értelmiség képviselőivel vagy a kollektivizálással szembefordult paraszttal, kulákkal. „A legszerényebb számítások szerint is, a »nagy terror« áldozatainak több mint felét a kommunisták tették ki.”⁵⁹ A nagy perek fő vádlottjai mind Lenin harcostársai voltak: Kamenyev és Zinovjev, Buharin és Preobrazsenszkij és a többiek. Sztálin, a rendszer logikájának megfelelően, lecserélte a politikai és a katonai apparátus, az értelmiség jó részét, hogy személyéhez és hatalmához minél hűségesebb alattvalói legyenek.

Tehát a náci népirtással egybevetve itt mind eredetét, funkcióját, mind eszközeit, jellegét és következményeit, sőt hatását tekintve másféle gyilkosságokról volt szó. A gyilkosságokról, amelyek erkölcsileg mélyebben diszkreditálták a szovjet rendszert, mint a hitlerista tömeggyilkosságok a náci rezsimet. Ugyanis a nácizmus az erőszakot és népirtást saját lényegeként határozta meg, míg a szovjet rendszer legitimációs ideológiájával nem volt összeegyeztethető a semmiben sem vétkes százezrek likvidálása. Számomra nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió és az államszocializmus hatvan évvel későbbi összeomlásának egyik oka ez az erkölcsi szempontból feldolgozhatatlan borzalmas történelmi kataklizma.⁶⁰

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: *Fons*, 4. évfolyam (1997) 3. sz. 379–394.; illetve Krausz Tamás (szerk.): *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, Bp., 2001. 13–26.

---

népek, németek stb.) vagy a Baltikum szovjetizálása stb. – határozták meg, nem pedig faji szempontok. A nemzetiségi összetételre vonatkozó adatokat lásd Zemszkov idézett tanulmányában. A kényszerkitelepítettek egyébként nem szerepelnek a Gulag adatai között; erre vonatkozóan lásd az ELTE Ruszisztikai Központja által rendezett nemzetközi konferencia (1999. november 25–27.) anyagát.

⁵⁸ Sztálin és köre a hatalom legfelső sorait is – eufemisztikusan szólva – „megtizedelte” 1937–1939-ben. Az 1934-es XVII. pártkongresszuson megválasztott 139 KB-tagból és pótaggból mindössze 31 ember halt meg természetes halállal. Lásd A. D. Cserejev: *229 kremljovszkih vozsgyej*. M., Rogyina, 1996, 14–15.

⁵⁹ Rogovin: *i. m.*

⁶⁰ A problémakörnek tisztán erkölcsi megközelítéséről lásd Carole Angier: „At Last Book Which everyone Should Read. Facing the Extreme: Morality and Heroism”, in *Auschwitz and the GULAG by Tzvetan Todorov*. Weidenfeld and Nicolson, 1999, 320 I. Internet 6/3/99 by Tom Fox website. Magam szkeptikus vagyok a problémakör tisztán erkölcsi tematizálásával kapcsolatban – erről a jelen tanulmány is meggyőzheti az olvasót; ám vitában állok azokkal is, akik a sztálinista bűnököt erkölcsi szempontból relativizálják.

ISMERTETÉSEK MONOGRÁFIÁKRÓL

BÁRDONICSEK DOMINIKA

A GULAG TÖRTÉNETE, 1918–1958: TÁRSADALMI- GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI-JOGI VONATKOZÁSOK

2006-ban látott napvilágot Galina Mihailovna Ivanova *A Gulag története, 1918-1958: társadalmi-gazdasági és politikai-jogi vonatkozások* (*История Гулага 1918–1958. Социально-экономический и политико-правовой аспекты*) című írása. A monográfia Moszkva városában, a Nauka gondozásában jelent meg.

Ivanova tudományos érdeklődése a szovjet történelem felé irányul. Kutatási területei között kiemelkedő jelentőséget kap a Szovjetunió elnyomó rendszere, gazdasága, illetve az állam és jog elmélete. A represszív politika kapcsán több írásában is a szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos aspektusával, a Gulág táboraival foglalkozik. 2002-ben írta meg doktori disszertációját *ГУЛАГ в советской государственной системе* (*A Gulag a szovjet állami rendszerben*) címmel. Két évvel korábban jelent meg első kiadásban a *Labor Camp Socialism: The Gulag in the Soviet Totalitarian System* című könyve az M. E. Sharpe-nál.

Ivanova jelen monográfiája egyedülálló, hiánypótló munkának számít a Gulág témát kutatók körében. A szerző átfogóan, kronologikusan, érvekkel alátámasztva, álláspontok ütköztetésével és közérthetően mutatja be az orosz lágerrendszer történetének mintegy negyven évét. A monográfia legnagyobb érdeme, hogy olyan kérdéseket is érint, amelyek eddig kívül estek a történettudomány látókörén. A mű értékét tovább emeli a gazdag eredeti orosz forrásanyag felhasználása, melyről az egész monográfia tanúskodik.

A kutatói kérdés megfogalmazását követően Ivanova felvázolja a téma historiográfiai előzményeit. A szerző mintegy ötven oldalon keresztül tekinti át a Gulágról 2006-ig megjelent szakirodalmakat. Teszi ezt úgy, hogy kritikai elemzéseket és rövid összefoglalásokat készít róluk. Az irodalmak között megemlíthetjük M. Stark *Nők a Gulagon. Mindennapi élet és túlélés* című könyvét. Starkot méltatja a nagyszámú interjú felhasználása miatt, hiszen mindezek segítséget nyújtanak a női rabok táborbéli életének valamennyi aspektusa feltárásában.

Ezt követően az olvasó megismerkedhet a Szovjetunió jogalkotási mechanizmusával és a „politikai elnyomás” fogalmának oroszországi gyökereivel, tömeges jelenséggé válásával. A szerző utal arra, hogy „*a politikai elnyomás alapjául szolgáló normatív cselekmények nemcsak a nemzetközi jog szabályait és elveit sértették meg súlyosan, hanem ellentétben álltak a szovjetrendszer jogi normáival is.*”¹ Ezen felül az elnyomás megszilárdítása érdekében hozott parancsoknak és utasításoknak semmi közük sem volt az igazságosság elveihöz.

„*A szovjet elnyomó politikát tilos úgy tekinteni, mint egyfajta forradalmi improvizációt, mint egy szocialista kísérlet spontán termékét.*”² Ivanova ezzel a mondattal kezdi meg a monográfia harmadik fejezetét, melyben leszögezi, hogy az elnyomó politikának igenis mély ideológiai gyökerei voltak és kész elmélettel rendelkezett a kormányt és az államot illetően.

Ezt követően részletesen mutatja be a Gulág történeti előképét, a bolsevik terror megjelenésének és kiteljesedésének történetét, különös figyelmet fordítva a Cseka (majd jogutódjainak) működésére és az elnyomó politikában betöltött hangsúlyos szerepére. Kitér a Cseka bíróságon kívüli hatáskörére (büntetés kiszabásának joga, ügyek bíróság nélküli vizsgálata), továbbá a rendkívüli bíróságokra és forradalmi törvényszékekre is.

A következő fejezet a lágerrendszer létrejöttének körülményeit tekinti át. A szerző utal arra, hogy a bolsevikok igyekeztek elszakadni a büntetés hagyományos gyakorlatától, így részben spontán, részben tudatosan olyan új büntetőintézmény hálózatot építettek ki, mely addig ismeretlen volt Oroszországban. Természetesen itt a kényszermunkatáborok rendszerére kell gondolnunk, melynek elméleti és gyakorlati alapjait a forradalom első éveiben tették le. Létrejöttéhez hozzájárult az is, hogy az állam nem tudott megbirkózni a rabok folyamatosan növekedő számával. Az új rendszer mintájaként az I. világháború idején a hadifoglyok számára létesített táborok szolgáltak. Az új táborok zömét kiürített kolostorokban rendezték be. Mint tudjuk, azért kedvelték ezeket az épületeket, mert igen masszívak voltak, körülzáró falakkal.

A továbbiakban Ivanova figyelemmel kíséri a lágerrendszer folyamatos bővülését. Ennek során az olvasó megismerkedhet egy férfi és egy női táborral. Utóbbit egy olyan épületben alakították ki, mely valamikor monostor volt. 365-en raboskodtak itt. Közöttük kis számban megfordultak prostituáltak, spekulánsok, tolvajok és ellenforradalmárok is. Életkörülményeik viszonylag jobbak voltak, mint más

---

¹ IVANOVA 2006, 90.

² IVANOVA 2006, 93.

táborok kényszermunkásaié. Valamennyien rendelkeztek saját ággyal és az étkezéshez edényekkel. Hetente lehetőségük adódott a mosakodásra és a mosásra. Előfordultak azonban betegségek is. Hetente egyszer találkozhattak a rokonaikkal. Lehetőséget biztosítottak számukra a szabadidős és kulturális tevékenységek űzésére, így például a könyvtárban könyveket és újságokat olvashattak.

Az ötödik fejezetben a szerző érinti az 1929-es évet, és annak jelentőségét. Ez az esztendő komoly változást hozott Szovjetunió történetében, hiszen célként megfogalmazták a *kényszermunka globális rendszerének létrehozását*. Ennek pedig sarokköve lett a Gulág és az OGPU. Mint tudjuk, a háttérben az állt, hogy Sztálin be akarta hozni Oroszország több évszázados lemaradását. Mindezt pedig kényszerből és mindössze néhány év leforgása alatt akarta megvalósítani.

A továbbiakban az olvasó betekintést nyerhet a Gulágon raboskodó kényszermunkások életkörülményeinek, munkanormáinak és halálozási arányának kérdésébe is. Az életkörülmények vizsgálatánál Ivanova jelentésekre, panaszlevelekre és a Gulág egészségügyi részlegének statisztikai jelentéseire támaszkodik. Ezekből mind kiderül, hogy a rabok fogva tartási körülményei nem voltak kielégítőek. A rabok verték egymást és az őnök is gyakran bántalmazták őket. Emellett gyakoriak voltak a betegségek és az éhínség. Mindezt jól példázza egy Molotovhoz intézett névtelen levél 1938-ból: *„Az emberi szenvedésnek nincsen határa (...) a távoli lágerekben az élet szörnyűsége: az emberek felpuffadnak az éhségtől, a skorbut és a tetvek megadják a kegyelemdőfést az amúgy is legyengült szervezetnek (...)”*³

Ivanova figyelme arra is kiterjed, hogy összehasonlítsa a *cári és a sztálini rezsím politikai foglyait*. Munkájának egyik kulcsfontosságú tézise, hogy a sztálini időkben „politikai foglyoknak” tekintett rabok – szemben a cári rezsím forradalmár foglyaival – sosem képezték a rendszer tényleges ellenzékét és valójában nem is küzdöttek annak megdöntéséért. Mégis őket nevezték a „nép ellenségeinek”. Ezenfelül a sztálini érában sosem voltak különleges státuszban. A rabok hierarchiájában az urkák/urkászok, azaz köztörvényesek alatt helyezkedtek el. Nagyobb szigorral ellenőrizték és nehezebb munkára osztották be őket, mint köztörvényes társaikat. Emellett szüntelenül ki voltak téve az urkák igencsak erőszakos cselekedeteinek.

A következő fejezetben a szerző a rabok dolgoztatása gondolatának megjelenését, és a kényszermunka megszervezésének problematikáját mutatja be a cári rezsimtől kezdve. A bolsevikok kapcsán kiemeli *Dzserzsinszkijt*, aki már 1919 februárjában felvetette a rabok

³ IVANOVA 2006, 192–193.

munkaerejének koncentrációs táborokban való felhasználását. Dzserszinszkij ugyanis úgy vélte, hogy a rabok munkáját még nem használták fel megfelelően a közmunkákon, emellett vannak olyan munkások is, akiknek szükségük van „némi kényszerre” annak érdekében, hogy ellássák munkájukat.

Ivanova végig követi (részben adatokkal szemléltetve) a tábori gazdaság fejlődését és egyfajta gazdasági rendszerré válását is. Fontosnak tartja megemlíteni, hogy a rabok kényszermunkája nem játszott jelentős szerepet a polgárháborúban vagy a NEP időszakában. Mindazonáltal ekkoriban rakták le a jövő táborgazdaságának alapjait, melyek később a Szovjetunió gazdasági rendszerének igen lényeges részévé váltak. A 20-as évek végére, a 30-as évek elejére kialakult az országban a koncentrációs táborok hálózata, melynek meghatározó részét képezte többek között a fakitermelés, mezőgazdaság és építőipar.

A monográfia hetedik fejezetét a szerző a háború utáni Gulágon bekövetkezett változások bemutatásának szentelte. A világháborút követően jelentősen megnőtt a rabok száma, rosszabbak lettek az életkörülmények. Utóbbihoz hozzájárult, hogy olyan rendeletek, irányelvek születtek, melyek nem csak a szovjet alkotmányt, de az emberi jogokat is sértették. Csupán Sztálin halála után javult a rabok helyzete, hiszen – bár nem azonnal – humanizálták a táborrendszert, csökkentették a munkaidőt, és még sorolhatnánk.

A szerző a Gulág-kutatás egy másik kiemelkedően fontos, mások által nemigen érintett szegmensét is górcső alá veszi a fejezetben. Vizsgálja, hogy az *örök milyen származásúak és iskolázottságúak* voltak. Megtudjuk tőle, hogy számtalan ör szegényes körülmények közül, paraszti sorból származott, és igen alacsony iskolázottságú volt. Utóbit bizonyítja, hogy sokuk épphogy kijárta az elemi vagy a középiskolát. Ugyanakkor voltak olyanok is, akik az elemi iskolának mindössze első két évét végezték el. Arányuk például 1946-ban összesen 92,6% volt. Ivanova hozzáteszi, hogy a sztálini időszakban az alsófokú végzettséggel rendelkezők aránya nem csökkent 70% alá, a felsőfokú tanulmányokat végzettek, vagy azt be nem fejezők aránya pedig soha nem érte el az 1%-ot.

A nyolcadik fejezet sokat segíthet a Gulág *gazdaságával* foglalkozó kutatók számára. Ivanova tanulmányozza és adatokkal alátámasztja a második világháború utáni tábori gazdaság jelentőségét. Leírja, hogy 1949-ben a lágeripar bruttó termelése átlagosan az ország 10%-át tette ki. A lágerrendszer az ország platina és gyémántkivitelének 100%-át, aranykivitelének 90%-át, ónkivitelének pedig mintegy 70%-át tette ki. Ezen eredményeknek azonban látnunk kell az árnyoldalát is, hiszen – ahogy Ivanova hangsúlyozza – a kényszermunka

károsította mind a gazdaságot, mind a természetet. Olyan módszereken alapult, melyek nem segítettek sem a termelési feladatok elvégzését, sem a termékek minőségének javítását.

A fejezet egyik érdekessége, hogy a szerző megvizsgálja annak kérdését is, hogy az 1950-es években mennyibe került egy *rab eltartása*. Mindezt *felnőtt és kölyök kutyákkal* hozza párhuzamba. Kiindulási alapja egy cikk, melyben megfogalmazták, hogy egy ember élete a lágerben olcsóbb, mint egy kutyáé. Mindezt bizonyítja, hogy 1951-ben például a rabok egy részének becsült költsége a fizetett munkát tekintve 1536 rubel és 65 kopejka volt. Ezzel szemben egy kutya becsült éves költsége 1859 rubel és 28 kopejka volt – további 44 rubelt különítettek el a felszerelésére. Egy felnőtt kutya teljes fenntartása 1916 rubelbe és 28 kopejkába is kerülhetett, míg egy kölyökkutyáé 1455 rubelbe és 12 kopejkába. A Gulág táboraiiban és telepein 18.287 szolgálati kutya volt, közöttük 2460 kölyök volt. Ebből is megállapítható az a tény, hogy mennyire értéktelennek számított egy kényszer-munkás élete a Gulágon. Hiszen amíg a legalapvetőbb életfeltételeiben is hiányt szenvedett, jóval kevesebb pénzt fordított rá a Gulág-igazgatóság, mint a kutyákra.

A monográfia utolsó fejezete a Gulághoz kötődő *biróságok* eredetének és tevékenységének történetét taglalja. A szerző a bíróságok megjelenését azzal hozza összefüggésbe, hogy a Nagy Honvédő Háború végére a Gulág egy óriási táborkomplexummá nőtte ki magát, így szükségessé vált a szovjet represszió és igazságszolgáltatás továbbfejlesztése, megerősítése. Emiatt kezdték létrehozni a különleges tábori bíróságokat, melyek végül a sztálini rezsim egyik pillérévé váltak. Ezek azonban nem voltak a mai értelemben vett, valódi igazságszolgáltatási szervek, hiszen számos olyan embert ítéltek el, akik a valóságban nem is voltak bűnösök. Ezen felül segítettek a táborigazgatást a lágerekben folyó törvénytelen ségek titokban tartásában.

G. M. Ivanova monográfiája egy igazi gyöngyszem a Gulág-témában született írások között. A szerző olvasmányosan, kronologikusan, objektíven és alapos érvekkel alátámasztva vezet minket végig a Gulág létrejöttéig vezető úton, majd az 1958-as esztendőig bekövetkezett változásokon. A mű nagy értéke, hogy a szerző olyan új, olykor tágabb kontextusban vizsgál szempontokat is beemel a téma kutatásába, amelyekkel eddig nem, vagy csak sporadikusan találkozhatott az olvasó. Így a nagy számú orosz primer levéltári forrás segítségével részletes és érzékletes képet ad a szovjet represszív politikáról, a Gulágon raboskodók mindennapjairól, a lágerrendszer alkalmazottairól, gazdasági rendszeréről és igazságszolgáltatásáról. Úgy vélem, hogy a monográfia a Gulág-témában alpmunkának számít, amelyet a

„szigetvilággal” foglalkozó szakembernek és a laikus, elnyomó rendszerek iránt érdeklődőknek is érdemes forgatni. Ám nemcsak maga a monográfia egésze, hanem annak egyes alfejezetei is hasznosak lehetnek azok számára, akik a szovjet totalitárius rendszer elnyomó jellegének egyes részleteire (például a kényszermunkára ítéelés okaira), vagy a lágerrendszert kiszolgáló személyekre kíváncsiak.

Az ismertetett monográfia adatai: Galina Mihailovna Ivanova: *История Гулага 1918–1958. Социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Nauka, Moszkva, 2006. 440 o.

BÁRDONICSEK DOMINIKA

BETEGSÉG ÉS EMBERTELENSÉG A SZTÁLINI GULÁGON

Golfo Alexopoulos egyetemi tanár, a School of Interdisciplinary Global Studies University of South Florida professzora és az USF Institute on Russian igazgatója, Sztálin és a sztálini diktatúra, a politikai erőszak, Gulág, emberi jogok kutatója egy témájában igencsak újszerű kötettel gazdagította a Gulág-irodalmat. A Yale University Press gondozásában 2017-ben megjelent *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag* c. monográfiájában, mint ahogy címe is mutatja az *egészségügyben* találta meg azt a pontot, melyre felfűzi írását. Ez az a téma, melyen keresztül igyekszik bemutatni az elítéltekkel szemben alkalmazott embertelenséget, a rabok kizsákmányolását és szenvedéstörténetét.

A szerző jelen monográfiája úttörő vállalkozás, egyedülálló munkának számít a Gulág-témát, különösen is az ottani egészségügyi helyzetet kutatók körében. Alexopoulos átfogóan, az 1930-as évek elejétől az 1950-es évek elejéig kronologikusan, stílusában és szerkesztésében nagy igénnyel tekinti át az elítéltekkel szemben alkalmazott embertelenséget, a rabok kizsákmányolását, a selekció és étkeztetés metódusának változásait. Részletes képet kaphatunk memoárok és egyéb primer források révén a különféle betegségekről, a munkavégzés és betegség „összefüggéseiről”. A könyv által megismerjük, hogy a Gulág személyzete milyen mértékben volt képzett, miként tekintett a rabokra, hogyan érzékeltette velük, hogy inkább munkaerők, mintsem emberek. A könyv egyik nagy előnye, hogy a szerző olyan eljárásmodokról is képet ad, amelyekkel a „szigetvilágon” manipulálták a betegekre vonatkozó statisztikákat.

A bevezető fejezetben Alexopoulos arról értekezik, hogy „*mi is az a Gulág?*”, milyen funkciót töltött be, hogyan írható le a „Gulág-piramis”, azaz a lágerrendszer hierarchiája, és hányan tölthették rabságukat, illetve lelhatték halálukat a „szigetvilágban”. A Gulág-témában ismert magyar kutató, Czéh Zoltánhoz hasonlóan arra a következtetésre jut, hogy a Gulágon mindent meghatározó cél a gazdaság, a termelés körül forgott, melynek részét képezte a Gulágon alkalmazott rendkívül erőszakos kizsákmányolás. Ez a fajta rendszer, mely részben a rabok kimerülésig való dolgoztatását célozta, a sztálini éra során évről-évre egyre könyörtelenebbé vált. Éppen ezért Alexopoulos úgy véli, hogy a sztálini Gulágot nem azonosíthatjuk csupán „egyszerű” börtön-, vagy koncentrációs táborrendszerként. Sokkal inkább a kényszermunkatábor és a rabszolgaság rendszere az, amely kellően lefedi az egész büntetésvégrehajtási intézményt.

Ugyanakkor ebben a fejezetben kissé provokatív jelleget ölt a könyv. Alexopoulos szerint a Gulágot „megjárt” rabok közül körülbelül 6 millió fő még a táborban vagy nemsokkal a szabadulást követően elhalálozott. Ezen kijelentése egyrészt azért „merész”, mert jelentősen meghaladja a levéltári iratokban, jelentésekben, statisztikákban megjelenő körülbelül 1,6 millió főt,¹ másrészt pedig azért, mert mind a mai napig kérdéses, hogy valójában hányan raboskodhattak és halhattak meg a Gulág-táborokban és börtönökben.

Szokták mondani, „aki nem dolgozik, ne is egyék”. Ezt az elvet a Gulágon is alkalmazták, hiszen a munkavégzéstől tették függővé az élelemosztást. Az első fejezetben a szerző is bemutatja, hogy olykor tábori szabályzat, olykor az örök saját döntése alapján mekkora fejadaggal látták el a rabokat, az időről-időre növekedő normát többé-kevésbé megfelelően teljesítő kényszerszermunkásokat, az állapotos nőket, fizikailag legyengülteket, miként büntették a nem kielégítően dolgozó rabokat, köztük munkatagadókat, és hogyan „jutalmazták” a normát túlteljesítőket. Utóbbinál fontos megjegyeznünk, hogy a „sztahanovisták” számára a megemelt porció sem volt elegendő ahhoz, hogy pótolja a felhalmozott kalória- és vitaminhiányt. A szerző „képest fest” arról is, hogy a rabok mivel próbálták kiegészíteni élelmiszeradagjaikat. Nagy segítséget jelentett számukra az örök, konyhán dolgozók megvesztegetése vagy pedig a család által küldött csomag – noha nem minden nemzetiség számára engedélyezték a csomagok fogadását.

A második fejezetben a kényszerszermunkára ítélet mikéntjéről kapunk részletes tájékoztatást. Nem kellett sok ahhoz, hogy valakit kényszerszermunkára ítéljenek, éppen elegendő volt az, ha egy kicsit is gyanús volt kapcsolatai vagy magatartása miatt, vagy egy ízben kritizálta a fennálló rendszert. Az ilyen gyanús „elemeket” egyébként sokszor maguk a szomszédok jelentették fel. Nemegy embert vádoltak meg kémkedéssel, számtalan nő pedig azért került táborba, mert „ha-zaárulónak” minősített férfi közvetlen hozzátartozója volt. Sokan voltak, akik munkából való késés, jogsértés, vagy lopás miatt kerültek Gulágra. Meg kell jegyeznünk, hogy a „tolvajok” között számtalan olyan nőről és férfiről tudunk, akik az elkobzott egykori birtokukról loptak egy szem krumplit vagy egy fej kukoricát a nagyfokú éhezés miatt. Alexopoulos is hangsúlyozza, hogy ezen foglyok közül azok bizonyultak magasabb rendűnek, akik erősebb fizikumúak, egészségesebbek voltak és nem rendelkeztek testi deformitással.

---

¹ Lásd: №.103. Szpravka o szmertnosztyi zakljucsennih v szisztyeme gulaga za period 1930–1960 gg. Én. https://www.xliby.ru/istorija/gulag/glavnoe-upravlenie-lagerei_1917_1960/p5.php#metkadoc16 (Letöltés: 2018. 10. 02.)

A harmadik fejezet alapján megismerhetjük a Gulág vezetőségének és őreinek a kényszermunkások egészségi állapotáról alkotott felfogását, elképzeléseit. Az Alexopoulos által leírtak alapján is bizonyvást szerezhethetünk arról, hogy a Gulág táboraiiban – szemben a náci lágerekkel – nem létezett olyan idea, hogy a fizikailag legyengülteket ki kell végezni vagy kísérletezni kell rajtuk. Mindez megfigyelhető már a tábori szelekciónál is, ahol különféle megalázó vizsgálatok (fenékbőr megcsípése, farcsont kitapintása) révén állapították meg az „alany” egészségi állapotát. Az elvégzendő munka jellegét, nehézségi fokát az ún. *raszpiszanyije boleznyi*, azaz *betegek listája alapján* határozták meg, mely a sztálini időszakban számtalanszor változott.² Látható, hogy a munkavégzésre alkalmatlanok megsemmisítése helyett sokkal inkább az volt a felfogás, hogy a beteg rabokat kórházban, vagy tábori gyengélkedőn kell elhelyezni. Ugyanakkor nem annyira az emberi élet számított, sokkal inkább a munkaerő megtartása. A Gulágnak már kezdettől fogva olyan rabokra volt szüksége, akikkel igencsak megerőltető feladatokat tud elvégeztetni, köztük vasútépítési, fakitermelési, bányászati, robbantási munkákat. Ez a fajta kizsákmányolás az idő múlásával egyre inkább erősödött, tetőfokát az 1940-es évek végén, 50-es évek elején érte el. A szerző azon kijelentésével, miszerint a Gulág leghalálosabb korszaka ebben az időszakban, tehát a második világháborút követő periódusban volt, egyet érthetünk. Számtalan visszaemlékezőnél olvashatunk arról, hogy a világháborút követően nagyobb szigorral ellenőrizték a lágereket, ezen felül fokozatosan nőtt a lágerek komplexumok száma, és egy ideiglenes csökkenést leszámítva a Sztálin halálát megelőző években rendkívül magasra emelkedett a kényszermunkások és elhalálozások száma.

Az előbb felvázolt sajátos szemlélet részét képezte, hogy bár mindennaposak voltak az elhalálozások és a megbetegedések – melyeket orvosi specializációk szerint kategorizáltak: például belgyógyászati, sürgősségi, fül-orr-gégészeti, nőgyógyászati, szemészeti és pszichiátriai –, a jelentésekben, statisztikákban sokszor nem ezeknek, hanem a termelésnek a problematikájáról írtak. Sőt, igyekeztek eltitkolni a betegségek valódi adatait és a mögöttük megbúvó okokat. A kórságok, elhalálozások magyarázataként gyakran tömeges éhezést,

² Az 1931-es „lista” például három kategóriát különböztetett meg: 1. nehéz fizikai munkát végzők – bár közöttük is voltak betegek, 2. alacsonyabb rendű munkákat végzők, 3. munkaképtelenek. A német hadsereg Szovjetunióba való betörése után már hétre bővült a „lista”: 1. nehéz fizikai munkára fogható, 2. közepes nehézségű fizikai munka végzésére alkalmas, 3. könnyű fizikai munkát végző, 4. könnyebb feladatokat ellátó igazoltan rokkant, 5. egyáltalán nem dolgozó igazoltan rokkant, 6. hivatásos munkás, 7. megnevezés nélküli. ALEXOPOULOS, 2017. 67–69.

gyilkosságot jelentettek. A negyedik, *Betegség és mortalitás: Elvesztett munkanapok* c. fejezetben igencsak részletes képet kaphatunk minderről. A szerző ebben a fejezetben is hangsúlyozza, hogy a Gulágon nem az egészségügyi helyzet javítása, hanem a maximális munkaerőkihasználás töltött be fontos szerepet. Éppen ezért sok orvos szeme előtt nem az a cél lebegett, hogy meggyógyítsa, életben tartsa a rabokat, hanem az, hogy a láger ne veszítsen újabb munkaerőt, hiszen az elítéltek egészsége befolyásolta a termelést. A Gulágon számtalan olyan jelentés született, amely a „betegség és elvesztett munka” címet viselte.

Ezt követően két fejezeten át az „alacsonyabb munkaerő” kategóriába tartozók mindennapjait és megítélését ismerhetjük meg. A súlyosan beteg és fizikai fogyatékossgal élőkét „fizikailag alacsonyabb rendűnek”, hibás munkaerőnek és munkaképtelennek tekintették. A sztálini éra alatt mindvégig magas volt a számuk, mely időről-időre folyamatosan nőtt. A lágerek vezetői annak érdekében, hogy a tábor „egészségügyi image-t” és halálozási rátáját megfelelő szinten tartsák, sokszor nem valós adatokat jelentettek beteg, rokkant vagy elhalálozott rabjaikról. Sőt, Alexopoulos szerint a súlyosan beteg vagy haldokló kényszermunkások amnesztiája, egészségügyi megfontolásból való szabadon bocsajtása is bevett gyakorlat volt, hiszen már nem tudták kiaknázni munkaerejüket. Az igaz, hogy időnként amnesztiában részesültek a beteg rabok, véleményem szerint viszont kicsit túlzás azt kijelenteni, hogy gyakori szokás lett volna.

A hetedik fejezet ismét az egészségügyi személyzettel foglalkozik, ezúttal az eléjük táruló kihívásokkal. Fő feladatuk a munkát végző rabok számának maximalizálása volt. A Gulágon kvóták és célszámok jellemezték a rabok életét, melyek kiterjedtek a munkavégzésre, a létszám meghatározására. Így többek között korlátozták a kórházakban és gyengélkedőkön kezelhető betegek számát. Alexopoulos szerint azok az orvosok, akik túl sok kényszermunkást mentettek fel betegség miatt a munkavégzés alól, ezáltal „túl negatív képet” festettek a Gulágról, komoly büntetésben részesülhettek.

A nyolcadik fejezetben egy kevésbé ismert folyamattal, a tábori szelekcióval ismerkedhetünk meg. Mint tudjuk, a Gulágon többféle válogatás létezett. Az egyik a büntett jellege szerint kategorizálta a rabokat, akik így politikai vagy köztörvényes („urka/urkász”) státuszba kerültek. Előbbibe olyanokat soroltak, akiket ellenforradalmi bűncselekmény elkövetésével, hazaárulással, vagy hazaárulást elkövető házastársuk feljelentésének elmulasztásával vádoltak. A köztörvényes kategóriába pedig elsősorban gyilkosok, erőszaktevők, prostituáltak, tolvajok kerültek. Mint már említettem, egészségügyi

szempontból is kategorizálták az elítélteket. Ennél azonban szintén fontos szerepet töltött be a kényszermunkások kiaknázásának maximalizálása és a látszat fenntartása. Hiszen a kiemelt fontosságú lágerrekbe nem helyeztek olyan kényszermunkást, aki gyengélkedett, vagy csak könnyebb fizikai munkát tudott elvégezni. Ezáltal ezekben a táborokban valamennyi rab munkaképességét ki tudta használni a rendszer, sőt alacsonyabbnak tudta feltüntetni a megbetegedések és elhalálozások arányát (erősebb fizikumú rabok – kevesebb halál).

A kilencedik fejezet a munkavégzést, a rabok munkaerejének kiaknázási módszereit vizsgálja további részletekbe menően. A lágerekben teljesíteni és igazolni kellett a maximális munkaerő-felhasználást, éppen ezért rendkívül kevés embert osztottak be nem fizikai, például irdai munkára. Megismerjük azt a metódust is, hogy a táborparancsnokok miként törekedtek elfedni a kényszermunkások egészségi állapotának romlását. A beteg rabokat sok esetben más munkakategóriába sorolták át (például építkezés, fakitermelés helyett ruhavarrás, cipőkészítés, krumplitermesztés, kosárszövés lett feladatuk) vagy áthelyezték egy másik lágerbe. Emellett arra is törekedtek az örök, hogy a fogyatékkal élő rabok ne vagy legalább csak minimálisan jelenjenek meg a jelentésekben és statisztikákban. Tehát itt is hangsúlyozza a szerző, hogy az a Gulág-Igazgatóság, az örök számára a látszat fenntartása, a rabok kizsákmányolása volt a fő cél.

A könyv záró fejezete annak kérdésével foglalkozik, hogy a Gulág miként volt képes elrejtteni valódi arcát, természetét a világ előtt. Az állandó titoktartás és adattorzítás tette lehetővé, hogy annyi éven keresztül szinte észrevétlenül folyjon az emberek kényszer dolgoztatása, kizsákmányolása. Megismerjük az adatok, információk elrejtésére és manipulálására szolgáló metódust. Mindezek kutatása azért olyan fontos, mert a számtalan téves, megmásított adat megnehezíti a Gulág minél pontosabb analizálását. Ugyanakkor ebben a fejezetben is előfordulnak pontatlanságok. Ilyen például Ivan Szerov alakja, aki 1956-ban nem az MVD feje, hanem a KGB első vezetője volt (1954 és '58 között).³

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Alexopoulos a vállalt feladatot teljesítette, a kötetben átfogó kép rajzolódik ki a Gulág kizsákmányoló rendszeréről az egészségügy témáján keresztül. A szerző munkásságát dicséri a közérthetőség, kronologikusság, objektivitás és az alapos érvrendszer – igaz, a kényszermunkások munkaereje kiaknázásának módszerére való számtalan utalás néha kicsit ismétlésnek

³ Lásd: Ruper Buttler: A sztálini terror eszközei. Cseka, OGPU, NKVD, KGB 1917-től 1991-ig. Gabo, 2008.

hat. Munkája megírásához nemcsak angol nyelvű szekunder forrásokat, hanem a téma megértéséhez nélkülözhetetlen orosz nyelvű primer levéltári forrásokat (köztük jelentéseket) és szépirodalmi munkákat is felhasznált. A kötet színvonalát azonban tovább emelte volna, és nem utolsó sorban a téma kutatóit segítette volna egy áttekintő fejezet a téma historiográfiájáról. A dolgozat szerkezeti felépítésének logikáját tekintve célszerű lett volna a bevezető utáni első két fejezetet felcserélni. Hiszen először azt kellett volna tisztázni, hogy a kényszermunkások milyen indokkal kerültek Gulágra, és csak aztán kellett volna rátérni a rabok étkeztetésére. Emellett a könyvet tovább gazdagította volna és szemléletesebbé, könnyebben érthetővé tette volna térkép-vázlatok, táblázatok, diagramok használata.

Mindamellet Alexopoulos munkájának nagy értéke, hogy olyan kontextusban vizsgálja a szovjet kényszermunka táborrendszert, mely eddig csak sporadikusan jelent meg a Gulág-szakirodalomban. Úgy vélem, hogy a monográfia kisebb-nagyobb pontatlanságaitól eltekintve alpmunkának számít a Gulág-témát kutatók körében, amelyet a „szigetvilággal” foglalkozó szakembernek és a laikus, elnyomó rendszerek iránt érdeklődőknek is érdemes forgatni. Ám nemcsak maga a monográfia egésze, hanem annak egyes vonatkozásai is hasznosak lehetnek azok számára, akik a szovjet totalitárius rendszer elnyomó jellegének egyes részleteire (például a kényszermunkára ítéltés okaira, az étkeztetésre), vagy a lágerrendszert kiszolgáló személyekre kíváncsiak.

Ismertetett monográfia adatai: Golfo Alexopoulos: *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag*. Yale University Press, New Heaven and London, 2017. 308.

BÁRDONICSEK DOMINIKA
NŐK AZ 1920-AS, 30-AS ÉVEKBELI SZOVJETUNIÓBAN –
RECENZÍÓ MARCELLINE HUTTON RESILIENT RUSSIAN
WOMEN IN THE 1920S & 1930S CÍMŰ
MONOGRÁFIÁJÁRÓL¹

2015-ben látott napvilágot Marcelline Hutton *Resilient Russian Women in the 1920s & 1930s* című írása. Monográfiája Lincoln városában, a Zea Books gondozásában jelent meg.

Marcelline Hutton a Radford Egyetem professzor-asszisztense és a Wilson Center kutatója volt. Hutton elsősorban a nőtörténet felé orientálódott, érdeklődési körének középpontjában a feminizmus, a gendermegközelítés és a szexualitás kérdése áll. 2001-ben jelentette meg a *Russian and European Women, 1860–1939: Dreams, Struggles and Nightmares* című könyvét, amely egy projekt munka keretében íródott. Összehasonlította az orosz és európai nőket. Vizsgálta az európai nők életét, házassági mintáit, oktatásukat, gazdasági és politikai szerepüket, majd tanulmányozta azokat orosz és szovjet perspektívából is. 2009-ben megírta a *Falling in Love with the Baltics: A Travel Memoir*, 2013-ban pedig a *Remarkable Russian Women in Pictures, Prose and Poetry* című könyveit. Utóbbiban bemutatja, hogy a késő 19. században és a korai 20. században az orosz nők miként próbáltak autentikus válást gyakorolni, foglalkozást szerezni, házasságot kötni és politikai tapasztalatokat szerezni.

A szerző jelen monográfiájában (*Resilient Russian Women in the 1920s & 1930s*) a politikai élet, a vallás, házasság, anyaság, oktatás és munkavállalás szempontjából vizsgálja az orosz történelem fontosabb női alakjait az 1920-as és 30-as években. Azért ezzel a korszakkal foglalkozik, mert úgy véli, hogy ennek az időszaknak a nehézségeire, küzdelmeire bizonyítékokat találhatunk az ellenálló nők visszaemlékezésében és költészetében. Továbbá úgy véli, hogy a nőknek a munka, a család (házasság, anyaság), a vallás, sőt a hazafiság is sokszor megtartó erőt jelentett ezekben a nehéz időkben. Olyan nők életéről szerezhetünk információmorzsákat – részben memoárjukból kieszedett részletek, részben verseik révén –, mint Anna Larina (Buharin felesége), Alexandra Tolsztoj, Anna Ahmatova, Evgenia Ginzburg. A következőkben célokom egy általános képet adni Huttonnak a nőkről végzett kutatásáról, így konkrét példákkal csak szemléltető céllal szolgállok.

---

¹ A recenzió az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-II-PTE-103 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

Hutton monográfiájának kezdetén 1917-et „írunk”. A *Politikai élet* című fejezetben Hutton vizsgálja az orosz forradalom eseményeinek a nőkre és vice versa gyakorolt hatását. Bemutatja azokat az orosz nőket, akiket az 1920-as évekbeli politikai élet kapcsán fontosnak tart. Vannak közöttük a 17-es forradalom résztvevői, aktivisták, a kommunista párt tagjai, de a bolsevik uralommal szemben állók is. Kifejti, hogy bár voltak nők, akik az 1917-es forradalom aktív résztvevői voltak, sőt még profitáltak is belőle, voltak olyanok is, akik távol tartották magukat a forradalomtól, a Szovjetunió kikiáltása után pedig elutasították a szovjetrendszert. Mások elhagyták az országot, vagy börtönbe kerültek. Noha a bolsevikoknak nem sikerült mindenkit elfogniuk és börtönbe zárniuk, a sok letartóztatás – mind a volt arisztokratáké, papoké, disszidenseké stb. – intő jelként szolgált mindazoknak, akik még szabadlábban voltak, és ellenállók, az új rendszert valamilyen formában kritizálók voltak.

A *Nők és a vallás* című fejezetben megismerhetjük a vallási életben bekövetkezett változásokat. 1918-ben megtörtént az állam és az egyház szétválásztása. Az apácák száma a több mint 100.000-ról 2000-re csökkent. Templomokat és kolostorokat zártak be, illetve alakították át. Számos kolostor idővel börtönként, táborként, átmeneti lágerként funkcionált, ugyanis ezek az épületek igen masszívak voltak, jól körülzáró falakkal, így alkalmasnak találták őket a foglyok elhelyezésére. Nem egy templomban egyébként kínzótermeket alakítottak ki. Hozzá kell tennünk, hogy bár a forradalom után elkezdték a bolsevikok a szükséges lépéseket, kezdetben megengedőbbek voltak, a polgárháború miatt ugyanis nem állt módjukban megfelelően leküzdeni a vallási befolyást. A szerző ismerteti, hogy a vallás miért nem tűnt el sem vidéken, sem a városokban. Utóbbi helyeken azért nem tudott, mert a papok a templom helyett a házakban miséztek teljes titokban. Vidéken pedig a családi körökben fennmaradtak a vallási rítusok és hagyományok – ünnepek előestéjén és szombat esténként nem végzett munkát senki, ünnepnapok előtt gőzfürdőt vettek, kitakarították otthonukat és kifehéřítették annak falait, valamint különleges ételeket készítettek. Hutton hozzáteszi, hogy vidéken a „vallás és a mágia” közötti határ elmosódott, a 19. századi hiedelmek, és a női ágon örökölt „varázsigék” megőřződtek. Még 1950-ben is egy arhangelszki nő a következőt mondta el beteg gyermeke fölött:

„Jézus Krisztus maga repült a felhőkben. Három íjat, három fa nyilat és harminchárom fém nyilat hozott magával.

Jöjj hozzánk Jézus Krisztus, hívő X (gyermek neve) rabszolgához. Jézus Krisztus lőj le minden gonosz szemet, ördögi pillantást és félelmet. Amen, Amen, Amen.”²

A megengedőbb egyházpolitikát fémjelezte az is, hogy engedélyezték néhány női és férfi szerzetesnek, hogy fenntartsák vallásos életmódjukat még néhány évig. A papok családjaitól viszont elvették élelmezési jegyeiket, a gyermekek számára megtiltották a munkavállalást és a felsőfokú oktatásban való részvételt.

Hutton révén megismerhetünk korabeli apácákat és férfi szerzeteseket. A szerző munkáját dicséri, hogy számos, a zárandokoktól fennmaradt visszaemlékezéstörredékkal szolgál. Az apácák között fontosnak tartja kiemelni *Rachel anyát*, aki még ezekben a problematikus időkben is sok időt és energiát fordított a hívőkre, és azok lelki támogatására. Buzdította őket, hogy olvassák a Bibliát, imádkozzanak családjukért és ellenségeikért.

Ezt követően néhány írónőt ismerhetünk meg, köztük a *Mater Dolorosa* szerzőjét *Maria Skapszkaját* illetve *Alekszandra Tolsztojt*. Utóbbi hölgy többek között a Tolsztoj múzeum vezetője volt Jasznaja Polján. Megdöbbenette, hogy a bolsevikok miként törekednek a militarizmusnak és az ateizmusnak az iskolában való bevezetésére. Pacifistaként igyekezett ennek gátat vetni, de úgy tűnt, veszett ügyért harcol.

Valentyina Petrován keresztül magyarázatot kapunk arra, hogy a munkásosztályú nők közül miért tartották sokan olyan fontosnak gyermekük megkeresztelését még a forradalom után is. A szerző által említett *Page Herrlinger* történész szerint ugyanis az orosz női kultúra egy jó nőt vallásosként definiált. Bár Petrova 1917-ben csatlakozott a Kommunista Párthoz, nem volt egyértelmű álláspontja a vallást illetően, hiszen gyermekkori eszméit nem tudta teljesen feladni. Özvegy anyaként pedig segítségére voltak más anyák, akik között sokan maradtak hithű ortodoxok. Mindez együttesen járult hozzá ahhoz, hogy nem adta fel teljesen hitét.

A munkásosztály után az értelmiséggel foglalkozik Hutton. Meg tudjuk tőle, hogy az értelmiségi körökhöz tartozó nők egy része a forradalom előtt vagy után elfordult az egyháztól. A többség azonban

² HUTTON 2015, 86.

megmaradt hitén, de arra kényszerült, hogy azt titokban gyakorolja. *Jelena Szkrjabina* esete jól példázza ezt, hiszen esküvőjét titokban kellett lebonyolítani a felkért papnak, a későbbiekben pedig karácsonykor el kellett rejtenie családjának a karácsonyfát, nehogy bárki is feljelenesse őket.

A következőkben megismerjük a 20-as évek végétől felerősödő, a vallás leküzdését szolgáló törekvés mikéntjét. Megalakították az *Iszentelen Harci Ligát* a közép-ázsiai muszlimok leküzdésére, további templomokat és kolostorokat zártak be. Ugyanakkor nem tudták jelentős mértékben lecsökkenteni az egyházi esküvők számát, mivel a parasztlányok attól tartva, hogy nem kapják meg szüleik áldását és a hozományukat, nem elégedtek meg a polgári esküvővel. Vidéken emellett egészen 1929-ig, a kollektivizálás kezdetéig tovább éltek a keresztény tradíciók és ünnepek, a papok Biblia-olvasásokat és kórusokat szerveztek.

A harmadik fejezet a *Házasság és anyaság* címet viseli. Hutton kutatásaiból kiderül, hogy a 20-as években bár bekövetkezett némi változás a házasságkötéseket illetően, sok szempontból töretlenek maradtak a szokások. Mint az előző fejezetben is említettem, sok vidéki nő az egyház berkeiben kötött házasságot, noha hozzátették, hogy el fognak válni férjüktől, amennyiben az túl sokat bántalmazza őket. Nem tudhatjuk, hogy ezek a fajta válások mennyire valósultak meg a gyakori gyermek és feleség bántalmazások közepette, de mindenesetre megkönnyítette a nők helyzetét, hogy bevezették az ingyenes válást.

Az *Oktatás* címet viselő negyedik fejezet végig vezet bennünket azon a rögsős úton, amelyen minden felsőoktatásban résztvevőnek keresztül kellett mennie. Ahogy a szerző is hangsúlyozza, bár a felé felé irányuló mobilitás dicséretre méltó volt, azok a paraszt és munkássztyábeli fiatalok, akik műszaki iskolákban és egyetemeken tanultak, számtalan fizikai és szellemi megpróbáltatásnak voltak kitéve.

A *nők foglalkoztatása* cím alatt mintegy 60 oldalon keresztül vizsgálja a szerző példák felsorakoztatásával a nők bizonyos munkakörökben betöltött szerepét. Érinti a mezőgazdaságban és gyárakban dolgozókat, a háztartási alkalmazottakat, az oktatókat a legalacsonyabbtól a legmagasabb szintig, az írókat és a művészeket.

A hatodik fejezet – *A parasztlányok* – átvezet bennünket a 30-as évek „terepére”. Itt olvashatunk a fiatal sztahanovistákról, a falusi nők ünnepeiről és dalairól, a generációs különbségekről, és magáról a parasztlányok kolhozosításáról. Az 1929-es esztendő erőteljes hullámot indított el, amely változások sorát eredményezte mind a gazdaság, mind a társadalom életében, és ezek az átalakulások sok paraszt életét

pecsételték meg. Sztálin be akarta hozni Oroszország többévszázados elmaradottságát, mindezt pedig kényszerből és mindössze néhány év leforgása alatt akarta megvalósítani. A kényszermodernizáció részét képezte az első öt éves terv, a mezőgazdaság kollektivizálása és a „kuláktalanítás”. Mindez komoly veszteségekkel járt a parasztsokra nézve. Sokakat elűldöztek birtokaikról, tömegessé vált az éhezés – gondoljunk például Ukrajnára. Az ellenállókat börtönbe vagy lágerbe zárták, ahol kényszermunkára fogták őket. Az itteni munka kifizetődőnek bizonyult bizonyos költségek megspórolása miatt, hiszen számtalan munkát kézimunkával végeztek el a rabokkal gépek igénybevétele helyett. A nők túlélési aránya a lágerekben magasabb volt a férfiakénál az összetartozás és a túlélési stratégiák miatt. Ez az a pont, ahol a szerző egy súlyos tévesztést követ el, mert azt állítja, hogy a nők azért maradtak életben a férfiakhoz képest nagyobb arányban, mert nem dolgoztatták őket erdőkben, vasútépítkezéseken, bányákban, gyárakban, csatornákon. Ez azonban téves megállapítás, hiszen számtalan visszaemlékezésben és örök által írt jelentésekben, valamint szakirodalomban olvashatunk arról, hogy nőket is „foglalkoztattak” ilyen minőségben, sőt a vasútépítkezéseknél és a bányákban ugyanúgy végeztek robbantásokat, mint a férfiak.³

Figyelmet érdemel a generációs különbségek elemzése. Hutton szerint a 30-as évek paraszt családjainál már megfigyelhető volt egyfajta vallástól való eltávolodás a fiatal nők körében, akik az időssekkel ellentétben már nem tartották meg a vallási előírásokat és nem voltak jelen a szertartásokon. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy ez a fordulat a megfélemlítés eredménye volt-e, vagy pedig anélkül is bekövetkezett volna. A fejezet ezen része egyébként hasznos lehet mindazok számára, akik kedvelik a mendemondákat. Hutton ugyanis kitér a különféle pletykákra is, amelyek távol tartottak egyes hívő nőket a kolhozoktól. Olyan rémhírek keringtek körükben, hogy a kolhoz maga az Antikrisztus, és emiatt nem szabad a kolhozba belépve megkeresztelni a gyermekeket. Azzal is rémisztették egymást, hogy „mindenki egy takaró alatt alszik”, ezért nagyon magas a szexuális kiscsapongások száma.

A *Dolgozó nők* kapcsán emellett, hogy a szerző újfent betekintést enged a generációs különbségekbe, információkkal szolgál az idealista, sztahanovista munkások életét és az iparosítással járó életkörülményeket illetően is. Sok fiatal nő – az idősebb nemzedékkel ellentétben – energikus munkavállalónak bizonyult, és támogatta az öt éves

³ Lásd erről: Mészáros Sándorné: *Elrabolt éveim a Gulagon*. Emlékirat. Ungvár-Bp., 2000. valamint Bárdonicsok Dominika: *A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női tábora (1934–1953)*. MOSZT Könyvek 13. Pécs, 2019.

tervet. Az életkörülmények hasonlóan a 20-as évekhez meglehetősen nehézkesnek bizonyultak, a lakások kicsik és zsúfoltak, a bérek pedig alacsonyak voltak. Nehezen tudták biztosítani maguk és gyermekeik számára az élelmet és ruházatot. Némi könnyebbséget jelentett bizonyos nők számára az a tény, hogy viszonylag alacsonyak voltak a bérleti díjak a munkavállalók számára, akik még élelmiszer segílyt is kaptak, például tejre és kenyérrre. A betegségekéből való mielőbbi felépülést segítő szanatóriumokat is felállított a kormány. Ezekkel az intézkedésekkel némileg el tudta nyerni a nők fiatalabb generációjának támogatását.

A nyolcadik fejezet, mely az *Oktatás* címet kapta, jól szemlélteti az 1930-as évekre még mindig jellemző oktatással járó problematikát. Az oktatók között továbbra is a férfiak domináltak, noha ebben az időszakban megnőtt a kulturális életben és oktatásban dolgozó nők aránya. A női hallgatókat vizsgálva azt láthatjuk, hogy alapfokú végzettséggel már egyre többen rendelkeztek, bár még mindig nem elegendő. A nagyfokú szegénység miatt ugyanis sok paraszti származásúnak nem nyílt lehetősége, hogy iskolába járjon – megfelelő ruházat és cipő hiányában. Az írástudatlanság mértékének csökkentése érdekében pedig ugyan felállítottak egyfajta létesítményeket, az ott tanultak sokszor nagyon keveset értek. Az egyik hölgy, *Irina Knyjazeva* például csupán az ABC-t és nevének leírását tanulta meg.

A következő fejezetben – *A tisztogatások túlélői* – rávilágít arra, hogy a 30-as években zajló tisztogatások milyen változásokat hoztak a családok és maguk a nők életében. Családok hullottak szét a letartóztatások, kivégzések, kényszermunkára ítélek következtében. Hutton idézi *Nelson Demillet* és az ő munkáját, a *The Charm Schoolt*. Demille szerint a 30-as évek az „*illúzió, megtevesztés és összejátszás időszaka volt*”.⁴ Úgy véli, hogy az illúzió része volt, hogy a nők hittek maguk és gyermekeik szebb jövőjében. A téveszmék között szerepelt, hogy az emberek győzködték magukat, hogy a tisztogatások tévesek és az iparosítással járó nehézségekkel együtt hamarosan véget érnek. Ez az időszak Demille szerint az összejátszás időszaka is volt, amikor sokan együttműködtek a rendszerrel.

Hutton ezen kívül szemlélteti, hogy a nőknek milyen nehézségekkel kellett szembesülniük a mobilitást illetően. A tisztogatások miatt bizonytalan helyzetbe kerültek azok a nők, akiket az előző rendszerhez kötöttek, például akkoriban oktatók, színészek, párttagok voltak. Sokukat – főleg a volt párttagokat – üldöztetés érte, letartóztatták és/vagy lágerbe zárták.

---

⁴ HUTTON 2015, 294.

A szerző szerint a 30-as években a nők számára három olyan szociális intézmény volt, amely megtartó, segítő funkcióval bírt, ezek pedig a *vallás*, a házasság és a család voltak. Bár vallásellenes magatartás volt jellemző, templomokat zártak be és romboltak le, alakítottak át múzeummá, esetleg kínzóhelyiséggé, apácákat és szektásokat üldöztek, zártak lágerbe, mégis sokan az „új hit”, a szocializmus helyett megmaradtak régi elveiknél és hitükön, mind a városokban, vidéken, mint a kényszermunka táborokban.

A szerző nagy érdeme, hogy a vallási életnek egy olyan szegmensébe is betekintést nyújt – igaz, sajnos ő is csak röviden –, mely a nők tekintetében az eddigi kutatásokban elég sporadikusan lelhető fel. Vizsgálja, hogy a vallás milyen szerepet töltött be a női kényszermunkások életében a tábori élet adta megpróbáltatások és a kínzások sűrűjében.

A tizenegyedik fejezetben olvashatunk a *házasságkötésekről* és az azokkal járó nehézségekről. A házasulandó nőket vizsgálva Hutton úgy látja, hogy a 15-29 és a 35-39 éves nők körében volt a legmagasabb a házasságkötési arány. Annak ellenére, hogy sok nőnek pszichikai támaszt jelentett a házas élet és a gyermeknevelés, mint már említettem számos család széthullott a tisztogatások és a perek következtében. Sok férjet letartóztattak és kivégeztek hazaárulás vádjával, a feleségeket pedig lágerbe zárták. Gyermeküket árvaházba vagy gyerek-táborba helyezték. A háborús halálokokon és a tömeges hadirokkantság mortalitási ösztönzésén túl a terroruralom alighanem nagyobb mértékben vágott rendet a férfi populáció körében.

Az utolsó fejezet, mely bár rövid, talán az egyik legérdekesebb komponense a monográfiának. A szerző egy civilvédelmi szervezetet, az 1920-as években alapított, a 30-as években széleskörűvé vált *Oszojavijakhimet* veszi górcső alá. Szerinte az intézmény valamennyi korosztály körében népszerűségnek örvendett, fiúk és lányok, férfiak és nők, hajadonok és házasnők egyaránt szerepet akartak vállalni benne. A nők számára ugyanis nyitottabb területet jelentett a légierő, mint a hadsereg vagy a haditengerészet. A nők lelkesedését mutatja, hogy az 1926-os számlálás szerint 378 nő szolgált a szervezetnél. Meg akarták tanulni, hogy kell repülőt vezetni, illetve abból ejtőernyő segítségével kiugrani. A szervezetbe bekerülő hallgatók között voltak analfabéták és felsősokú iskolát végzettek is. A szerzőnek köszönhetően részleteket olvashatunk *Markoosha Fischer* memoárjából. Fischer leírta, hogy az oktatás során az volt a fő cél, hogy megtanítsák őket az azonnali evakuálás végrehajtására, a gyújtóbombák felrobbantására és a légi támadásokra. Emellett elsősegély-tanfolyamban részesültek, és megtanulták a géppuskák kezelésének módját. A hallgatókat próbálták

ösztönözni is, így vetélkedőket rendeztek számukra, és díjakban részesítették azokat, akik a legjobban teljesítettek például a céllövészetben vagy a gázmaszkban való síelésben. Voltak olyan női hallgatók, akik idővel még oktatókká is váltak. A szervezet egy-egy híresebb nőtagjáról is kapunk némi információt, például *Marina Raskováról*, aki a Szovjet Légierő első női navigátora lett (1933-ban).

Összegzésül tehát elmondhatjuk, hogy amennyiben a szerző kisebb tévesztéseit helyre tesszük magunkban, akkor egy nagyon hasznos, élvezetes, szinte hiánypótló munkát kapunk. Hutton olvasmányos stílusa lehetővé teszi egy olyan téma részleteibe való bepillantást – még a laikusok számára is –, amelyet még nem dolgozott fel megfelelő mértékben a hazai és a külföldi történettudomány. A monográfia egyes kérdései – például a Gulágon raboskodó vallásos nők vagy az Oszojavijakhim női tagjainak története – jelenleg még igen szörványosan lelhető fel a szakirodalmakban. A szerző átfogóan, tág kontextusban, kronologikusan, számos tudományos eredményt alapul véve, statisztikai adatokat felsorakoztatva vizsgálja a 20-as és 30-as évek szovjet társadalmának női képviselőit. Hutton munkáját dicséri, hogy megfelelő objektivitással kezeli a felhasznált memoárokat és költészeti alkotásokat. Öröndetes, hogy más szerzők, továbbá egyes pszichológusok álláspontját is alapul veszi, ezáltal megteremtve egy interdiszciplináris kontextust. Meglátásom szerint Hutton írása alapmunkának számít mindazok számára, akik érdeklődéssel fordulnak a szovjet társadalom, a nőtörténet irányába. Ám a monográfia egyes fejezetei még külön-külön is hasznosak lehetnek azok számára, akik a szovjet totalitárius rendszer elnyomó metódusára (szigorú szabályozások, kényszermunkára ítéelés), vagy a korszak vallási életére (hit szerepe, rítusok, hiedelmek) vagy házassági szokásaira kíváncsiak.

Ismertetett monográfia adatai: Marcelline Hutton: *Resilient Russian Women in the 1920s & 1930s*. Lincoln, Zea Books, 2015. 432 o.

BENE KRISZTIÁN

**AZ ANTANTHATALMAK INTERVENCIÓS HADMŰVELETEI
AZ OROSZ POLGÁRHÁBORÚBAN**

Az elmúlt száz év folyamán könyvtárnyi irodalom született az 1917-es oroszországi forradalmak és az azt követő polgárháború eseményeiről. Ezek sorába illeszkedik Jean-David Avenel munkája is, aki 2010-ben megjelent kötetében arra vállalkozott, hogy az antanthatalmak oroszországi intervencióját mutassa be francia szemszögből, de messze nem csupán a francia szerepvállalásra korlátozódva. A szerző hadtörténész, matematikus, egyetemi tanár, az Université Paris-Est Créteil egyetem Közszolgálati és Nemzetközi Kapcsolatok Karának dékánja, akinek egyik kiemelt kutatási témája a nemzetközi konfliktusok története, amelynek pályafutása során számos munkát szentelt.

A jelen recenzió tárgyát képező mű bevallott fő célkitűzése az oroszországi polgárháborúba beavatkozó külföldi katonai intervenciók tevékenység bemutatása, a könyv azonban a valóságban ennél sokkal többre vállalkozik és többet is nyújt az olvasónak, ugyanis történeti és diplomáciai kontextusba ágyazva járja körbe a kötet címében jelzett témát. Ennek köszönhetően átfogó képet kaphatunk a 20. század eleji Oroszország politikai fejlődéséről, az 1917-ben lezajlott forradalmakról, a nemzetközi helyzetről, a polgárháború eseményeiről és következményeiről is, nem csupán az intervenciók erők működéséről, mint ahogy azt a cím ígérte. Avenel munkáját elsősorban francia (katonai, polgári és külügyi), valamint amerikai levéltári forrásokra alapozta, amelyek mellett jelentős számban használt fel angol, francia és orosz nyelvű szakirodalmakat a témakör különböző aspektusainak jobb megismerése céljából.

Ennek a logikának megfelelően a hét fejezetre osztott kötet első része nagyívű történeti áttekintést nyújt a témában kevésbé járatos francia olvasóknak az orosz állam kialakulásáról és fejlődéséről, majd pedig a belpolitikai helyzet alakulásáról a világháború kirobbanását megelőző évtizedekben. A szerző különös figyelmet szentel a baloldali mozgalmak megerősödésének és tevékenységének, bemutatja Lenin fellépését, valamint vázlatosan a bolsevikok működését. A terjedelem szabta korlátok között kitér az 1905-ös forradalom eseménytörténetére és jelentőségére, valamint az ezt követő belpolitikai fejlődésre az első világháború kitöréséig terjedő időszakban külön kiemelve a szociáldemokraták szerepét az eseményekben.

Egy időbeli ugrással ezt követően az 1917-es forradalmak kerülnek a vizsgálódás középpontjába. Érdekes módon a szerző csak nagyon röviden tér ki a háború első három évének eseménytörténetére, ehelyett inkább az 1917-ben bekövetkező nagy politikai változások hátterét igyekszik felvázolni. Avenel megközelítése annyiban sajátos, hogy az orosz társadalmat feszítő problémák közül kiemelt szerepet tulajdonít a nemzetiségi kérdésnek, így részletesen kitér a Kaukázusban és Ukrajna területén élő kisebbségek összetételére és létszámára, ugyanakkor megemlíti a speciális orosz gazdasági fejlődésből adódó struktúra problémáit is a háborús időszakban. A belpolitikai háttér érdemi ismertetése nélkül kerít sort ezután a februári forradalom eseményeinek vázlatos ismertetésére, ugyanakkor nagyon alaposan vizsgálja meg az azt követő időszak politikai jellemzőit. Ebben a periódusban három tényezőt emel ki a későbbi eseményekhez vezető út fontos állomásaiként: a központi hatalom hiányát, a szovjetek számának nagyarányú növekedését, valamint a nemzeti kisebbségek autonómiatörekvéseit. Az októberi forradalom előkészítésében játszott szerepe kapcsán külön megemlékezik Trockij életútjáról és működéséről, majd közreadja a forradalmi események közül a legfontosabbakat és elemzi azok következményeit. Korábbi gondolatmenetéhez visszatérve az új szovjethatalom és a nemzetiségek kapcsolatát helyezi előtérbe, amely rendezetlensége vezetett véleménye szerint a polgárháború kitöréséhez. Ugyanakkor – ennek ellentmondva – bemutatja az első összecsapásokat a bolsevikok és a velük ellenséges erők a korábbi állami hatalom képviselői között, amelyekre első sorban a nagyobb városokban került sor és nem volt nemzetiségi jellegűk.

A harmadik fejezetben a szerző az 1917-es bolsevik forradalom és az azt követő polgárháború diplomáciai következményeit vizsgálja meg. Elsőként azokat a szereplőket mutatja be, akik a legnagyobb befolyást gyakorolták az eseményekre a nemzetközi politikai színtéren: Georges Clemenceau-t, David Lloyd George-ot, Georgij Vasziljevics Csicserint, valamint Thomas Woodrow Wilson-t. Nem csupán életrajzokra és politikai pályafutásukra tér ki, hanem az első világháború alatti, majd az azt követő időszakban kifejtett tevékenységükre is. Nem meglepő módon Clemenceau-ról emlékezett meg hosszabban, ugyanakkor érdekes, hogy Lloyd George mellett még a brit kabinet két meghatározó alakját is bemutatta, akik az oroszországi ügyekben gyakran ellentétes álláspontot képviseltek a miniszterelnökkel: Arthur James Balfour-t és Winston Churchill-t. Ezt követően a breszt-litovszki béke aláírásának körülményeivel és következményeivel ismerkedhetünk meg, amelyek hatalmas területi veszteséggel jártak Oroszország számára, ugyanakkor mégsem tűntek

köbe vésettnek az állandóan változó nemzetközi diplomáciai közegben. Avenel szerint az orosz külpolitika jól játszotta ki a kártyáit, mivel sikeres propagandatevékenységet folytatott külföldön, nem fedte fel minden szándékát a többi érdekelt előtt és sikeresen aknáztta ki a vele szemben álló országok közti ellentéteket. Ebből kifolyólag az antanthatalmak katonai intervenciója sosem vált teljes körűvé, nem voltak egységes céljai, és katonai-politikai eszközökkel el lehetett érni az abban résztvevő csapatok kivonását, majd pedig a diplomáciai kapcsolatok rendezését.

Az intervenciók hadműveletek kimenetelének megértéséhez fontos megismerkedni a polgárháborúban résztvevő katonai erőkkel, ezért a szerző kötete negyedik fejezetét ennek a témának szentelte. Ezek alapvetően három kategóriába tartoztak: a szovjet fegyveres erők, a fehér hadseregek, illetve a külföldi fegyveres kötelékek soraiba. Az első csoport legjelentősebb képviselője az 1918 februárjában létrehozott Vörös Hadsereg volt, amelyre a harc oroszlánrésze hárult, mivel ennek kellett megvédenie a szovjethatalmat a külső és belső fegyveres fenyegetésekkel szemben. A Vörös Hadsereg tevékenységét a szovjet haditengerészet és légierő is támogatta, de ezek szerepvállalása jóval korlátozottabb volt a szárazföldi haderőénél. A fehér csapatok nem csupán heterogén összetételűek voltak, de földrajzilag is rendkívül szétszórtan (főképp Oroszország periférikus területein) helyezkedtek el, ezen felül pedig vezetésük is megosztott volt, mivel a csapatokat megszervező volt cári főtisztek (Gyenyikin és Jugyenyics tábornokok, Kolcsak admirális, valamint Vrangel báró) nem egységesen léptek fel a bolsevikok ellen, amely rányomta a bélyegét eredményességükre is. Végül meg kell említeni azokat a külföldi alakulatokat is, amelyek Oroszország területén tartózkodtak. Bár a háború hivatalosan lezárult, a békeszerződés értelmében a központi hatalmak fennhatósága alá került orosz területeken jelentős német és osztrák–magyar erők láttak el megszálló és rendfenntartó tevékenységet. Mellettük az intervenciók haderő soraiban az ország külső területeinek jelentős részén intervenciók alakultak jelentek meg, amelyek nemzetisége és létszáma rendkívül eltérő volt. A hadműveletekben angol, francia, japán, amerikai, csehszlovák, görög, észt, kanadai, kínai, ausztrál, lengyel, szerb, olasz, román egységek vettek részt, amelyek együttműködését a fehér erőkkel a korábban Oroszországba delegált külföldi katonai missziók is igyekeztek koordinálni. Az egyik legismertebb ezek közül a Csehszlovák Légión volt, amely a korábbi hadifoglyokból jött létre, felfegyverzése után pedig a bolsevik hatalom ellen harcolva egy ideig a transzszibériai vasútvonal jelentős részét is ellenőrzése alatt tartotta.

Avenel műve ötödik fejezetét az 1917 novemberétől kezdődő egyéves időszak eseménytörténete bemutatásának szentelte, amelynek legfontosabb jellemzője számára az októberi forradalom után létrejött új központi hatalom elleni támadássorozat volt. A bolsevik vezetést elutasító különböző szereplők elkezdték megszervezni a fegyveres ellenállást, melynek első állomása az úgynevezett Önkéntes Hadsereg felállítása volt, amely elsősorban a volt cári haderő régi rendszerhez hű tagjait állította csatasorba. A központi hatalmak seregei (mintegy 29 hadosztállyal) megszállva tartották az ország nyugati részét, ellenük pedig megfelelő katonai erő hiányában a bolsevik vezetés nem tudott érdemben fellépni, ugyanakkor az 1918. november 11-i fegyverszünet után ezek kiürítették az ellenőrzésük alatt tartott területeket és elhagyták az országot, így az általuk jelentett probléma megszűnt. Ennél sokkal komolyabb gondot okoztak az önállósodni vágyó nemzetiségek, amelyek számos új államot hoztak létre Ukrajnától a Kaukázuson át Közép-Ázsiáig. Ezzel egyidőben – az esetleges német térnyerést megakadályozandó – antanterők foglalták el Murmanszket és Arhangelszket, ugyanakkor a politikai helyzet változásával ezek potenciális kiindulópontot is jelentettek az Oroszország belseje felé irányuló támadásokhoz. Komoly veszélyt jelentett a korábban már említett Csehszlovák Légión szibériai működése is, amely az időközben folyamatosan erősödő antanterősítésekkel számos vereséget mért a térségben tartózkodó bolsevik erőkre. A bolsevikok egyik legnagyobb jelentőségű reakciója ezekre a kihívásokra a hadikommunizmus bevezetése volt, amely új alapokra helyezte a gazdaságot és képes volt biztosítani a Vörös Hadsereg ellátását, amelyre a külső és belső katonai fenyegetések felszámolása hárult.

Ezt követően a szerző az 1918 novemberétől 1919 decemberéig terjedő időszakot vizsgálja meg, amely a polgárháború sorsdöntő időszakának minősíthető. Ekkor került sor a fehér erők és az antanthadseregek azon hadműveleteire, amelyek kimenetele eldöntötte a polgárháború kimenetelét. Az első ezek sorában az ukrainai francia intervenció volt Berthelot tábornok irányítása alatt, amely a hazatérni kívánó francia katonák és a szervezetlen fehér erők gyenge harcképessége miatt a Vörös Hadsereg egyértelmű győzelmét eredményezte. Ezzel párhuzamosan zajlott a brit csapatok bevetése a Kaukázusban azzal a céllal, hogy a régióban a függetlenségüket kikiáltó államok függetlenségét garantálják a bolsevikokkal szemben, de végül ez a kísérlet is kudarcba fulladt. Nem volt sikeresebb a Murmanszakra és Arhangelszke támaszkodva 1919 áprilisában megindított brit támadás sem, amely végül visszavonulással és a kikötők kiürítésével zárult. Oroszország déli részén Gyenyikin tábornok volt a fehér erők

parancsnoka, aki brit és francia támogatással vette fel a harcot a Vörös Hadsereg ellen és számos győzelmet aratott 1918–1919 fordulóján, amelyek már azzal kecsegtettek, hogy Moszkva is bevehető lesz. A belső megosztottság, a katonák viselkedése miatt kialakult lakossági ellenérzés és a folyamatosan apadó külföldi támogatás végül azonban katonai vereségekhez vezetett 1919 végén, így az általa jelentett fenyegetés is jelentősen csökkent. Hasonló kimenetelű volt Jugyenyics tábornok északnyugati-oroszországi offenzívája, illetve Kolcsak admirális szibériai működése is, amelyek a kezdetei sikerek után kudarcra zártak.

A kritikus időszakban elért győzelmek után a bolsevik vezetésnek helyre kellett állítania az ország egységét, amelyhez fel kellett számolnia az ellenséges erők maradványait, illetve visszaterelni a szakadár területeket a régi-új államba. 1920 folyamán kemény harcok árán sikerült felszámolni a dél-oroszországi fehér erőket, amelyek túlélői az antant hajóinak fedélzetén hagyták el az országot. A Kaukázusban létrejött három államot 1921 elejére sikerült katonailag semlegesíteni és újból ellenőrzés alá vonni, míg a közép-ázsiai területeken ugyanez egészen 1923 tavaszáig (néhány elszigetelt gerillamozgalom esetében még ennél is sokkal tovább) eltartott. A távol-keleti régió feletti bolsevik hatalom kiépítésének legfőbb akadálya a japán intervenció haderő volt, így erre csak az előbbi kivonása után 1922 végén kerülhetett sor.

Az állam irányítását forradalmi úton magukhoz ragadó bolsevikok számos külső és belső ellenséggel néztek szembe, azonban – szorosan kapcsolódva a geopolitikai helyzet diktálta lehetőségekhez – sikerült ezeket lépésről-lépésre semlegesíteniük, így 1922. december 30-án az újonnan létrejött Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége már a korábbi cári Oroszország közel teljes területét magába foglalva született meg. Ennek a sikernek számos összetevője volt. Egyrészt a bolsevik vezetés olyan gazdasági, politikai és katonai reformokat vezetett be, amelyek lehetővé tették számára a győzelemhez szükséges erőforrások biztosítását. Másrészt a fehér vezetők és az antanthatalmak körében hiányoztak az egyértelmű közös célok, amelyek mögé fel tudtak volna sorakozni, ami az ötletszerű és komolyabb támogatást nélkülöző hadműveletek jellegéből és eredményességéből is jól leszűrhető. Minden bizonnyal ennek a fontos különbségnek tudható be a polgárháború és az intervenció végkimenetele is.

A részletes bibliográfiát és névmutatót tartalmazó kötet kétségtelen érdeme, hogy tudományos igénnyel nyújt összefoglalást az orosz polgárháború előzményeiről és eseménytörténetéről elsősorban a nyugati forrásokra alapozva. Ez utóbbi jelenti is egyben legfőbb

hiányosságát, mivel az érintett országból származó források igen kis számban kerültek benne felhasználásra, így csupán a nyugati nézőponttal szembesül az olvasó a vizsgált témával kapcsolatban. Emellett nehezíti az események megértését a kötet sajátos logikájú szerkezete, amely elsősorban a szerző gondolatmenetét követő kronológia alapján épül fel, így bizonyos régiók vagy eseménysorozatok történetének megismerése csak nehézkesen valósítható meg a gyakori nézőpontváltások miatt. Mindezzel együtt a kötet hasznos olvasmány az intervenciós – főként brit és francia – haderők tevékenységét jobban megismerni kívánó olvasó számára.

Jean-David Avenel: *Interventions alliées pendant la guerre civile russe (1918–1920)*. Economica, Paris, 2010. 234 o.

BIHARY GÁBOR
HIÁNYPÓTLÓ MONOGRÁFIA
AZ OROSZ ÁLLAM TERÜLETI BERENDEZKEDÉSÉRŐL
A 9. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Bármiféle állami létnek lényeges aspektusa a hatalom és a kormányzás területi szerkezete. Ennek tényleges jelentősége nagyban függ azonban az adott állam jellegétől és méreteitől egyaránt. Nem meglepő tehát, hogy a közigazgatási földrajz leginkább a nagy kiterjedésű és erősen heterogén országokban kel életre igazán önálló interdiszciplináris kutatási területként, amilyen Oroszország is, ahol a terület tudományos művelése mintegy másfél évszázadra tekint vissza. A közigazgatási földrajz a 19. században önállósodott politikai földrajz részterületeként született meg, és a 20. század eleji kezdetek nyomán hamarosan saját irodalma, módszerei és iskolái alakultak ki. A közigazgatási beosztás történetének vizsgálata (jobb híján nevezzük ezt „történeti közigazgatási földrajznak”) a közigazgatási földrajz, a történeti földrajz és a közigazgatástörténet találkozásánál megjelenő interdiszciplináris (vagy inkább inter-interdiszciplináris) terület, melynek önálló irodalma csekély, elméletei nincsenek. Felfogható történeti segéd tudományként is, e minőségében szoros kapcsolatban áll például a történeti földrajzzal és az archontológiával.

Oroszország és a Szovjetunió területi közigazgatásának története hosszabb visszaesés után az ezredforduló körül ismét népszerű kutatási témává vált Oroszországban. Ennek fő oka az volt, hogy aktuális államszervezési problémák új megközelítésének lehetőségét is várták az eredményektől. A témát olyan, politikailag fontossá vált problémák tették különösen aktualitássá, mint a regionális politika átalakításának igénye és az orosz föderalizmus területi alapjainak és alapelveinek az újragondolása. Számos tudományág képviselői (elsősorban történészek, geográfusok, jogászok, politológusok) foglalkoztak a kérdéskörrel, cikkek és tanulmányok sora született róla, és sok disszertációt is írtak a tárgyban. Ebben a pezsgő politikai és szellemi környezetben jött létre az a tudományos műhely Alekszandr Pizsikov vezetése alatt tucatszámú történész részvételével, amely megalkotta az Orosz állam területi berendezkedésének több mint ezer évnyi történetét bemutató, 2003-ban megjelent többszerzős monográfiát, mely kétségtelenül az egyik legjelentősebb a témakört feldolgozó művek közül. Szemléletét

tekintve leginkább közigazgatástörténeti munkának tekinthető, alapvetően ebből az irányból közelít a földrajzi kérdésekhez is.¹

A mű potenciális célközönsége – a téma interdiszciplináris jellege miatt is – rendkívül heterogén, nem korlátozódik valamely szakmai közösségre. Éppúgy haszonnal forgathatják a jog- és közigazgatástörténetet vagy a történeti földrajz művelői, mint a valamely korszakkal behatóbban foglalkozó történészek, emellett a mű szerkesztése és a szerzők előadásmódja a legszélesebb érdeklődő közönség számára is hasznosíthatóvá teszi az előadottakat.

A kötet kilenc, lényegében önálló tanulmánynak tekinthető fejezetből áll, melyek mindegyike más, az adott korszakot, illetve témakört kiválóan ismerő szerző tollából származik. A szerkesztés feladatát háromfős szerkesztőbizottság látta el: a bevezetőt jegyző A. V. Pizsikov főszerkesztő mellett az utószó szerzője, V. V. Zsuravljov, továbbá V. V. Selohajev vett részt benne.

A mű szerkesztésének legfontosabb alapelve az időrend szerinti tagolás, többnyire ez határozza meg a fejezetek viszonyát és belső beosztását is. A kilenc fejezet egy kivételével egy-egy jól körülhatárolt történeti korszakot tárgyal. Az egyetlen kivétel a tematikus jellegű 6. fejezet, mely a (főleg) nemzetiségek által lakott peremvidékek speciális területi és igazgatási viszonyaival foglalkozik az 1917-ig tartó hosszú 19. században.

A kronologikus tagolásnak nagy előnye, hogy a kötet kézikönyvként is jól használható, mivel könnyen fellelhetőek benne egy adott időszakra vonatkozó információk, ugyanakkor a kapcsolódó korszakok viszonyai is gyorsan és könnyen áttekinthetőek. Az ilyen jellegű felhasználást elősegítő egyéb megoldások viszont nagyon hiányoznak. Sajnos nem tartozik a műhöz név- és tárgymutató és nem tartalmaz térképmelléleteket, csupán néhány ábrát és táblázatot találunk benne.

A kötet alkotói sikeresen elkerültek egy olyan csapdát, mely a hasonló témájú szakirodalomban visszatérő probléma. A közigazgatástörténettel és a közigazgatási földrajz történetével foglalkozó szerzők hajlamosak arra, hogy összefoglaló munkáikban a történeti folyamatok alapos és részletes bemutatásának és elemzésének rovására aránytalanul nagy terjedelemben számoljanak be olyan reformelképzelésekről, melyek az események menetére se közvetlenül, a politikai és kormányzási gyakorlatban, se közvetve, eszmetörténeti értelemben nem gyakoroltak különösebb befolyást. Pizsikov és társai jól oldották meg

---

¹ A kifejezetten a földrajzi, térbeli megközelítés, a közigazgatási területi beosztás alakulása iránt érdeklődők figyelmébe mindenekelőtt Sz. A. Tarhov 2001-ben a Geografija című folyóirat három különszámában megjelent, az interneten is elérhető cikksorozatát ajánlom.

azt a feladatot, hogy a fő hangsúly mindvégig a megvalósult intézkedésekre, ezek eszmei alapjaira és következményeire essen. Ugyanakkor a kötet nem nélkülözi azoknak a meg nem valósult elképzeléseknek, tervezeteknek a bemutatását, amelyek a politikai és a tudományos gondolkodáson keresztül valódi befolyást gyakoroltak a gyakorlatra és a megvalósult reformokra is. A kötet alapvető céljára tekintettel még akkor is helyeselhető ez a megoldás, ha a kutatás során előkerülő különféle ötletek, elképzelések, tervezetek közötti válogatás nyilvánvalóan némi kockázattal is jár.

A forráshivatkozásokat az egyes fejezetek végén helyezték el jegyzetként, de a folyó szövegben is megjelennek a legfontosabb hivatkozott szerzők és művek, ami együttesen komoly segítséget nyújt a téma szakirodalmában való további tájékozódáshoz.

Az első két tanulmány akár előtörténetnek is tekinthető, mivel a teljes szervezeti és jogi önállóságot nyert modern államszervezet 17–18. századi kialakulása előtti időkről szólnak. Ugyanakkor a kötet célkitűzésével tökéletes összhangban áll szerepeltetésük, és nagyon hasznos hozzájárulást adnak a téma átfogó történeti értelmezéséhez. Az orosz állam, annak igazgatási rendszere és területi viszonyai sokkal jobban megérthetők a korai évszázadok áttekintése alapján. Az orosz közigazgatási földrajz terminológiája is világosabban megragadható ezeknek az előzményeknek az ismeretében.

Az 1. fejezet (szerzője I. N. Danyilevszkij) terjedelmét tekintve a legrövidebb. Címe alapján az ún. óorosz állam területi berendezkedését tekinti át, valójában azonban időbeli horizontja a 9. századtól egészen III. Iván uralkodásának kezdetéig terjed, vagyis bő fél évezreDET ölel át. E tanulmány belső szerkezete kicsit lazább abban az értelemben, hogy bár itt is a kronológiai elv a meghatározó, ugyanakkor szűkséggéppen itt kapott helyet az orosz táj általános természet-, társadalom- és településföldrajzi viszonyainak ismertetése, valamint bizonyos mélységű fogalmi és terminológiai bevezetés is, például az orosz fejedelemségek három államszervezési alaptípusának bemutatása. Összességében a Kijevi Rusz viszonyairól nem sokkal többet tudunk meg annál, amit általános történeti munkákból megismerhetünk, de ez a források mennyisége és jellege miatt érthető, és kárpótol ezért az, hogy a szerző jól illeszti a kötet témájához az elmondottakat, nagy-szerű bevezetést nyújtva a későbbiekhez.

A 2. fejezet (I. L. Andrejev munkája) a III. Iván trónra lépésétől a 17. század végéig terjedő mintegy két és fél évszázadot mutatja be, amit a központosított kormányzat kialakulásának és fejlődésének korszakaként határoz meg. Ebben a korszakban jelenik meg a folyamatosan terjeszkedő moszkvai állam egyik legalapvetőbb sajátossága,

nevezetesen az, hogy a központi igazgatás intézményrendszere szinte soha nem képes lépést tartani a területi expanzió következményeivel, amelyek közül nem is az infrastrukturális kihívás a legjelentősebb, hanem a társadalom állandó mozgása, átalakulása. Ebben a korszakban a legfontosabb, bár ellentmondásos reformidőszak IV. Iván uralkodására esik, amit gondos részletességgel, szakaszonként elemez a szerző.

A 3. fejezet (A. B. Kamenszkij tanulmánya) a 18. század történetét mutatja be, és nagyrészt Nagy Péter reformjai köré szerveződik. Először ezek előfeltételeit, majd a megvalósulásukat és az eredményeiket taglalja részletesen, az évszázad további történéseit pedig ezek fényében vizsgálja, beleértve a Nagy Katalinnal érkező újabb reformhullámot, majd I. Pál uralkodását a századfordulón. Ez utóbbi időszakot a Nagy Péter eredeti koncepcióihoz és gyakorlatához való visszatérésként, ilyen értelemben ellenreform-kísérletként jellemzi.

A 4. fejezet (a szerző: L. F. Piszarkova) rövidebb időszakot, a 19. század első felét öleli fel, és a korszak általános tendenciáját az államigazgatás bürokratizálódásában látja. Ebben a fejezetben kapnak legnagyobb súlyt a megvalósult intézkedések bemutatása mellett a meg nem valósult tervezeteké, ez azonban itt teljesen indokolt, hiszen az ismertetett javaslatok, elképzelések nagy szerepet játszottak a következő korszakot megnyitó jelentős reformok eszmei-politikai és tudományos előkészítésében. Végül önálló alfejezetben kapott helyet az orosz bürokrácia jellemző sajátosságainak bemutatása. Ebben a szerző részletesen bemutatja a nyugat-európai országokhoz képest kisebb léptékű, de az orosz viszonyok között mégis túlzott létszámú és alacsony hatékonyságú államapparátust, elemezve a rendszer mélyen korrupt jellegét.

Az 5. fejezet (A. D. Sztjepanszkij munkája) a hosszú 19. század második feléről, a nagy reformok időszakáról és a rá következő fél évszázadról szól, 1917-ig terjedően. Ez az első olyan fejezet a tanulmánykötetben, amely már valóban szinte kizárólag a helyi (területi) igazgatás formálódásáról, fejlődéséről szól, bár az államigazgatás továbbra is erősen központosított jellege miatt ezt a központi kormányzat ágazati, miniszteriális rendszerének tükrében teszi. Elsősorban a helyi igazgatásért általánosságban felelős Belügyminisztérium alá tartozó szervezetrendszerrel foglalkozik, de nem feledkezik meg a más alárendeltségbe tartozó szervekről sem. Ebben a fejezetben is külön helyet kap a korszak fontosabb meg nem valósult tervezeteinek bemutatása, amit itt az indokol, hogy ezek részben összefüggenek az orosz társadalom és politika forradalmasodásával, másrészt bepillantást engednek a birodalom lehetséges – vagy legalábbis annak gondolt –

fejlődési irányába. A fejezet végén az 1917-es év, pontosabban a két forradalom közötti időszak eseményei kaptak helyet, főleg az Ideiglenes Kormány intézkedései és azok értékelése.

A 6. fejezet (A. Ju. Bahturina tanulmánya), mint már szó volt róla, a nemzetiségi peremvidékek kormányzásának sajátos megoldásairól szól. Három részre tagolódik a különböző kormányzási és jogi rendszereknek megfelelően. Elsőként a 19. század folyamán az összbirodalmi rendszerbe egyre inkább betagozódó, különállásuk nagy részét fokozatosan elvesztő területekről van szó (a balti kormányzóságok, Lengyelország és Szibéria), másodikként a katonai kormányzás alá eső területekről (Turkesztán és a Kaukázus), végül pedig Finnországról, mint sajátos autonómiakísérletről.

A 7. fejezet (szerzője: Je. P. Maliseva) a rövid 20. századról szól, a szovjet állam közigazgatási területi berendezkedéséről. Ebben a fejezetben a korábbiaknál kisebb súllyal szerepel a közigazgatás intézményrendszerének bemutatása, ugyanakkor a területszervezési kérdéseket, a területi megoldások elvi alapjait a korábbi fejezeteknél részletesebben fejti ki. Ez érthető is, hiszen az új politikai rendszer fennállásának első évtizedeiben szinte állandóak voltak a területi átszervezések, és ezek elvi alapjai is folyamatosan, a gyakorlatban formálódtak. Ez volt az orosz állam legdinamikusabb időszaka a kormányzás területi szerkezetét illetően. A szerző részletesen bemutatja, miképpen alakultak és kristályosodtak ki az új területszervezési elvek, valamint a közigazgatás területi rendszerének és az első időszak néha egymásra torlódó átszervezéseinek a bemutatására. A parancsuralmi (tervutasításos) rendszer területi vetületének ismertetését az 50-es és 60-as évek fejlődésének bemutatása követi, végül a fejezetet a területi berendezkedés 80-as években kialakuló válságával foglalkozó rész zárja.

A 8. fejezet (T. G. Arhipova írása) a Szovjetunió felbomlását és az új típusú föderalizmus kialakulását mutatja be az 1990-es években. Ebben a korszakban a területi beosztás érdemben nem változott, így a tanulmány fő hangsúlya a szovjet szocialista föderalizmus területi alapjain létrejövő új típusú, a világon egyedülálló aszimmetrikus föderáció kialakulásának politikai történetére esik. Fontos államelméleti fejtegetések is helyet kaptak a szövegben, és itt természetesen a különböző alternatív elképzelések bemutatása sem maradhatott ki.

Az utolsó, 9. fejezet (A. N. Medusevszkij munkája) a kötet elkészítésekor jelennek és közeljövőnek számító időszak, a 2000-es évek új reformelképzeléseiről szól. Ma már tudjuk, hogy a föderációs alanyok túlságosan nagy számán lényegében nem sikerült változtatni, csupán hat csekély népességű autonóm körzet beolvasztása történt meg abba a területbe, illetve határterületbe, melyhez tartoztak.

Lényegében sikeresen újjászervezték viszont az önkormányzati rendszert egységes, szövetségi törvényben lefektetett elvek alapján, és e rendszer finomhangolása és a területi beosztás modernizálása azóta is folyamatosan zajlik. Mindezek ellenére – vagy talán éppen ezért – igazán tanulságos olvasmányt jelent ez a tanulmány is.

A tárgyra vonatkozó magyar nyelvű irodalom meglehetősen szerény, és jelentős részben az 1950 és 1990 közötti korszakban keletkezett, elsősorban a 20. századra vonatkozó szórványos írásokból áll, amelyek ráadásul gyakran téves vagy félreértelmezett adatokra épültek. Sajnálatos módon a rendszerváltást követően sem történt jelentős előrelépés, az újabb magyar írások többnyire magukon hordozzák a megelőző időszakban felhalmozott tévedéseket, félreértéseket, amelyek néha még az újabb orosz szakirodalomból készült fordításokban is visszatükröződnek. Mindezek miatt a bemutatott monográfia a magyar olvasóközönségen belül nem csak a ruszisztika művelői számára lehet különösen hasznos segédlet, de számos más tudományág szakemberei is haszonnal forgathatják, és tanulságos olvasmány lehet az orosz történelem és jelen iránt érdeklődő szélesebb közvélemény számára is.

Pizsikov, A. V. (szerk.): *Oroszország közigazgatási területi berendezkedése: múlt és jelen*. OLMA-PRESSZ, Moszkva 2003. 317 o.

(Административно-территориальное устройство России : История и современность / [А. В. Пыжиков, И. Н. Данилевский, И. Л. Андреев и др.]; Под общ. ред. А. В. Пыжикова ; Ин-т обществ. мысли. - М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 317.)

BORDÁS BERTALAN
A KÖLCSÖNÖS BIZALMATLANSÁG HAT ÉVTIZEDE.
VIKTÓRIA KIRÁLYNŐ ÉS A ROMANOVOK

A hosszú 19. századon átívelő brit–orosz szembenállás okainak felderítésére számos történetírói munka vállalkozott. A témában írt egyes könyvekben magyarázatként leginkább a nagy keleti válság különböző színtereit és a geopolitikai összefüggéseket találjuk, mint a két ország közötti „nagy játszma” (*Great Game*) indítékait (Vö. Schrek Katalin: *A kelp1eti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841)*. MOSZT könyvek (18). PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – DE BTK Történelmi Intézet – SYZ Hungary Bt., Pécs, 2020. 1–53, 235. o.). A szembenállás indítékai között továbbá olyan tényezőkkel találkozunk, mint az országok eltérő alkotmányos berendezkedése és gazdasági érdekei, vagy épp az uralkodó és a döntéshozók attitűdjei. Utóbbi különösen fontos a század olyan konfliktusainak vizsgálatakor, mint a krími háború vagy az 1875–1878-as nagy keleti válság, hiszen az említett témákkal foglalkozó szerzők az ok-okozati tényezők felvázolása során nem hagyhatják ki Viktória királynő és a *prince consort*, Albert herceg személyét. A királyi páros a krími konfliktus esetén Lord Palmerston miniszterelnök külpolitikájával szemben lépett fel, majd a húsz évvel későbbi keleti konfliktus során Viktória támogatását adta miniszterelnökének a különböző orosz-ellenes politikai lépésekhez (Wende, Peter: *Angol királyok és királynők*. Korona Kiadó, Budapest, 2001. 268–271. o., Swartz, Marvin: *The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone*. Palgrave Macmillan, London, 1985. 48. o.). Felmerül tehát a kérdés, hogy létezett egyfajta személyes harag vagy indíttatás a királynőben Oroszország és a Romanovok ellen? Mi alapozhatta meg a könyv címében szereplő kölcsönös bizalmatlanságot? Ezekre a kérdésekre keres választ Coryne Hall 2020-ban megjelent *Queen Victoria and the Romanovs. Sixty Years of Mutual Distrust* („Viktória királynő és a Romanovok. Hatvan évnyi kölcsönös bizalmatlanság”) című könyve, mely a brit–orosz antagonizmus századában a két – elméletben nemzetek feletti – dinasztia kapcsolatát mutatja be, kifejezetten Viktória királynő és környezete által keletkeztetett forrásokra támaszkodva. Hall az angol királyi család története, Marija Fjodorovna és Kszenyija Alekszandrovna nagyhercegnő biográfusa és további tizenkét olyan angol nyelvű munka szerzője, melyek mind a cári

Oroszországot tárgyalják a brit királyi család vagy a birodalmi politika valamely aspektusából (Coryne Hall, Freelance Royalty Author and Consultant, Specialising in Imperial Russia. Online URL: <https://www.corynehall.com/>, hozzáférve: 2021. 01. 12.). Hall művét így több korábbi kutatására támaszkodva írta és kifejezetten Viktória királynő perspektíváját felelevenítve számol be a témát érintő különböző történeti eseményekről.

A több mint tizenhét (!) rövidebb fejezetet tartalmazó kötetben az olvasó könnyen tájékozódhat: kereséséhez név és tárgymutató asszisztál, illetve egy Romanov és egy Szász-Coburg családfa, melynek segítségével az elbeszélésben megjelentetett személyeket mind térben, mind időben és rokonságban könnyebben elhelyezheti. A források és szakmunkák felsorolása azonban annál hiányosabb. Feltűnő, hogy a szerző elvéte használ eredeti orosz és német nyelvű munkákat, s leginkább az azokat már feldolgozó, korábbi angol nyelvű monográfiákra támaszkodik. Ez leginkább annak tudható be, hogy primer anyagát tekintve a legtöbbit a kizárólag angol és kanadai állampolgárok számára 2012-ben közrebocsátott Viktória-naplókból hivatkozik, amelyeket II. Erzsébet engedélyével a ProQuest online kiadóvállalat tett közzé a gyémánt uralkodói évforduló alkalmából. A fejezetekben sokszor három csillag szakítja meg a gondolatokat, melynek eredményeképp meglehetősen töredezett a szerző elbeszélése. A kiadvány viszont rendkívül igényes kivitelezésű a meglehetősen általános 20 £ árához mérten: a kötet közepén igényes illusztrációkat és fotókat találunk a Romanovokról, a borítón pedig egy 1896-os felvételt négy generációról: a Viktóriáról, Albert Eduárdról (később VII. Eduárd), II. Miklós cárról és Alekszandra Fjodorovnáról (Viktória unokája), valamint gyermekükről, a még csecsemő Olga Nyikolajevna nagyhercegnőről, későbbi württembergi királynéről.

A borítón túl is feltűnik, hogy bár a dinasztikiakat a német dinasztikus házasságok révén számos személyes kapcsolat is összefűzte – így például Viktória (Alexandrina) keresztapja I. Sándor orosz cár volt –, az évszázad végére országaikat előbbre tartották, mint családi kapcsolataikat (16. o.). A szerző a bevezetõn túl számos alkalommal idézi a két dinasztia egymást dehonesztáló kifejezéseit, így például III. Sándor cár kirohanását Viktóriára („...*örült öregasszony királyné, az a szajha!*” – 131. o.), vagy épp Viktória meglehetősen angol felsőbbrendűséget sugalló megjegyzéseit („[III. Sándor] ...*olyan uralkodó akire nem tekinthetek gentlemanként*” – 15.o.). Mint a kötetből kiderül, Viktóriát nagymértékben befolyásolták rokonai, miniszterelnökei. Uralkodásának első évtizedében Lord Melbourne, Palmerston, és nagybátyja – a lengyel menekülteket védő kérés

belga király – Szász-Coburg-Saalfeld Lipót is alakították világnézetét, akiknek megvoltak saját okaik a Romanovoktól való távolságtartásra. Mindazonáltal Alberttel való házassága előtt egészen beleszeretett az ifjú Alekszandr Nyikolajevics cárevicsbe (a későbbi II. Sándorba), majd I. Miklós 1844-es buckinghami és brightoni látogatása is szorosabbra fűzte a két dinasztia viszonyát. A szerző szerint Viktória uralkodásának e szakaszában I. Miklós, és II. Sándor udvari diplomáciai taktikája az angol uralkodó szerepének alapvető félreértésén, túlértékelésén csúszott el, hiszen az uralkodó kisebb befolyással bírt minisztereire és a törvényhozásra, mint fordítva (120–121. o.). A meglehetősen jó családi kapcsolatok azonban 1851-től fokozatosan romlani kezdtek. Bár az angol közvélemény gyűlöletétől eltérően, szinte semlegesen kezelte az orosz dinasztiaát a királynő – például titokban gyászlevelet küldött a cári családnak – 64–70. o. –, a krími háború jelentős hatást gyakorolt nézeteire. Így ragadtatta magát például az olyan kijelentésekre, mint hogy „*a Romanovokat nem szabad a Brunszvik, Szász vagy Hohenzollern házakhoz hasonlítani*” (71. o.).

A krími háborút követő évtizedekben a dinasztia rokoni kapcsolatait igyekezett ápolni a gyászoló királynő, aki később „Európa nagymamája” címkét is megkapta, mely nem csoda, hiszen sokszor személyesen gyámkodott unokái házasságai felett. Különösen azért volt erre szükség, mivel fia, Alfréd, Edinburgh hercege 1874-ben feleségül vette Marija Alekszandrovna nagyhercegnőt a cár egyetlen és legdrágább lányát, Viktória és az orosz cárné, (hesseni) Marija Alekszandrovna tiltakozása ellenére. A kötet szerint a házasságot követően szinte csak a hesseni-darmstadti ág tartotta össze a Romanovokat és a Szász-Coburg-Gothai házat. A két dinasztia között ugyanis komoly vita alakult ki Marija titulusáról és vallásáról, udvari szokásairól (95–105. o., 108–110. o.). A vita részben 1876-ban rendeződött, amikor is Viktória számára Lord Beaconsfield megszerezte az India császárnője címet, és immár az orosz dinasztiaával azonos, császárnői címet viselhetett az angol uralkodó. A királynő a Romanov-házasság rossz tapasztalatai miatt később igyekezett eltántorítani unokáit is az orosz házasságtól (108–110. o., 110–118. o.): „*Oroszoszországot nem kívánhatom semelyikőtöknek*” (146. o.).

Hall ezen a ponton az 1870-es és 1880-as évek külpolitikai és dinasztikus összefüggéseit igyekszik *Times* és egyéb brit sajtóorgánumok cikkeinek felhasználásával rekonstruálni. A szerző – mint említettük – előszeretettel támaszkodik korábban megjelentetett forrás publikációkra: ide sorolható például a Sidney Harcave által szerkesztett Vitte gróf memoárjai c. kiadvány (M. E. Sharpe, New York, 1990). A primer orosz és német források hiánya azonban egy fejezetben

kifejezetten megmutatkozik, mely éppenséggel kilép a Viktória nézőpontját előtérbe helyező vezérkoncepció fedéséből. Az olvasó a III. Sándor Oroszországát bemutató 9. fejezet felütésétől (*Orthodoxia, autokrácia és nemzeti érzület / Orthodoxy, autocracy, nationality* – 146. o.) egy eszmetörténeti esszét várna, mely – ugyan nagyvonalakban, de – megmutathatta volna a két ország közötti eltérő alkotmányos berendezkedést és az orosz politikai berendezkedés sajátosságait. Helyette viszont egy olykor felületes, előítéletes országgépet és személyi leírást kapunk a szerzőtől, mely inkább összhangban áll a Viktória naplóiban modortalán és erkölcstelen férfiként megjelenő III. Sándor jellemzésével (147–151. o.). A fejezet további részében és az orosz–brit közel-keleti szembenállást taglaló rákövetkező fejezetben azonban részletes beszámolót ad a szerző Szergej Alekszandrovics és Ella (Jelizaveta Fjodorovna) házasságáról, mely Viktória uralkodásának utolsó évtizedeiben többé-kevésbé helyrehozta az Edinburgok által okozott „károkat” (155–165. o.). Viktória leszármazottai ekkor Európa-szerte jelen voltak a különböző uralkodói dinasztiákban, elég csak legidősebb unokájára, II. Vilmos német császárra gondolnunk. Az orosz kapcsolatok az 1880-as évek közepétől jelentős javulásnak indultak, melyet csak az orosz–japán–brit diplomáciai feszültség, valamint különösen Alekszej Lobanov-Rosztovszkij herceg tevékenysége árnyékkolt be (215–217. o.). Viktória úgy vélte uralkodásának utolsó éveiben, hogy a dinasztikus kapcsolatoknak javulnia kell, melyről leginkább a cárevics (későbbi II. Miklós) és Viktória unokája, a hesseni Alekszandra Fjodorovna („Alicy”) házassága győzte meg (174–184. o.). A szerző így szemlélteti Viktória fokozatos kibékülését a Romanovokkal, aki végül Ella ortodox hitre való áttérését sem akadályozza meg (194–198. o.). Politikai szerepe is egyúttal csökkent az idős királynénak: Salisbury miniszterelnökként felügyelte a Mihail Muravjov külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokat (241. o.).

Hall munkája összességében kiváló áttekintést nyújt a Romanov-ház és a Szász-Coburg-Gothai dinasztia különböző kapcsolatairól, Viktória naplóai alapján pedig számos idézettel szemlélteti az uralkodó és családjának gondolatait, valamint a különböző történeti eseményeket. A levelezésekből és a forráskiadványokból vett idézetek talán őszintébb képet is mutatnak, mint a királynő naplóiból származó sorok, melyek sokszor csak barátságosként (*amicable*) jellemzik a Balmoral-kastély Romanov vendégeit. Ugyanakkor a kötet a dinasztiai napi politikai életre gyakorolt hatását sem rest szemléltetni, illetve a családokat övező mendemondákra is kitér. Utóbbi kapcsán külön kiemelendő a könyvben található magyar szál, amely kapcsán a szerző Vajda László író elbeszélését idézi. Vajda szerint ugyanis

Konszantyin Pavlovics nagyherceg felesége, szász-coburg-saalfeldi Julianna hercegnő házasságon kívüli fiúgyermekét a Koháry-Coburg szentantali kastélyban szülte meg, aki – állítólag a cár után (!) – a Sándor nevet kapta (23–24. o.). Bár az uniformisért rajongó Konszantyin és az udvarlók iránt annál jobban rajongó Julianna házassága már a kortársak számára is köztudottan pocsék volt, a szerzőhöz hasonlóan azonban jobb talán Sándor történetét szkepszissel kezelnünk. A szórakoztató anekdotákban is bővelkedő kötet így tehát elsősorban a dinasztia története iránt érdeklődő laikusok és egyetemi hallgatók, valamint a Romanovok kapcsolatait kutató ruszisták érdeklődésére tarthat számot.

Coryne Hall: *Queen Victoria and the Romanovs. Sixty Years of Mutual Distrust.* Amberley Publishing, Stroud, 2020. 287 oldal

DINNYÉS PATRIK
N. NY. ZAZULINA: A NAGYHERCEG MISSZIÓJA.
PÁL PETROVICS 1781–1782-ES UTAZÁSA¹

I. Pál orosz cár (ur. 1796–1801) életének legismertebb magyar vonatkozása minden bizonnyal legidősebb lánya, Alexandra Pavlovna nagyhercegnő (1783–1801) házassága Habsburg József (1776–1847) nádorral. Másik, talán kevésbé ismert téma, amiben érdemes magyar vonatkozásokat keresni, az az uralkodó kétszeri bécsi látogatása, amelyre még nagyherceg korában, 1780–1781 között került sor, európai körútja részeként. Ezt a körutat dolgozta fel Natalija Zazulina egy nagyszabású, gazdagon illusztrált monográfiában.

Natalija Nyikolajevna Zazulina 1963-ban született Leningrádban, tanulmányait a Moszkvai Pénzügyi Főiskolában, illetve a Leningrádi Egyetem történelem szakán végezte. Ma a sajtóban leginkább úgy hivatkoznak rá, mint történész, író és publicista. Több mint 30 tudományos cikk szerzője, és a most recenzált könyve mellett az elmúlt években monográfiái jelentek meg Napóleon 1812-es hadjáratának², XV. Benedek pápa első világháború alatti pontifikátusának³ és II. Katalin uralkodása utolsó évtizedeinek⁴ témakörében.

Kézbe véve a keményborítású, esztétikus fedlappal ellátott, terjedelmes (541 számozott oldalas) könyvet, az első benyomásunk az lehet, hogy egy küllemre mindenképpen megnyerő művet tartunk a kezünkben. Bele-bele lapozva a könyvbe, ahogy szembesülünk a több mint 1000 színes és fekete-fehér illusztrációval, de mellette nem találjuk a tudományos jegyzetelés nyomait, tovább erősödhet bennünk a gyanú: a könyv inkább készülhetett a széles közönségnek, mint a szakmabelieknek. Ezt cáfolja a könyv hátsó borítólappján olvasható A. B. Kamenszkij által írt ajánlás. A 18. századi orosz történelem nemzetközileg is elismert szaktekintélye, a budapesti nemzetközi tudományos ruszisztikai konferenciák résztvevője dicsérettel illeti az új (orosz és külföldi), eddig ismeretlen források használatát és beépítését, aminek köszönhetően nem csak az olvasóközönségnek, hanem a szakembereknek is minden bizonnyal hasznára lehet a könyv. A téma

---

¹ Зазулина, Н.Н.: Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781–1782 года. Москва, Бослен, 2015. 544. (továbbiakban: Зазулина, 2015.)

² Зазулина, Н.Н.: Война 1812 года. Мифы и реальность. Москва, Бослен, 2014. 280.

³ Зазулина, Н.Н.: Сквозь линзу времени. Понтифик - Апостол Мира. Москва, Бослен, 2017. 194.

⁴ Зазулина, Н.Н.: Европейский пасьянс. Хроника последнего десятилетия царствования Екатерины II. Москва, Бослен, 2018. 640.

ilyen mélységű feltárásával – mint írja – Zazulina sokszor nem várt szempontokra jut, és a forrásoknak köszönhetően Párlól is változhat az eddig kialakult kép.⁵

A Kamenszkij által említett kiadatlan források – az irodalomjegyzék alapján – az orosz mellett vatikáni, osztrák, német, brit, svéd és svájci levéltárakból származnak.⁶ Ezeket gazdagítják a nyomtatásban már megjelent források⁷ és az orosz, illetve nemzetközi szakirodalmak. Mint ahogy már írtuk, sajnos Natalija Zazulina pontos forrás-megjelölést nem alkalmazott, még az idézetek esetében sem, holott a könyvben előszeretettel idéz levelekből, emlékiratokból. Ez mindenképpen több kérdést is felvet a források ellenőrizhetőségéről, így a munka megbízhatóságáról is. Bár a könyv már két éve megjelent, hiába tekintettük át a jelentősebb oroszországi tudományos folyóiratokat⁸ és a TASZSZ gondozásában, évente 52 kötetben megjelenő folyóiratszemlét,⁹ nem találtunk recenziót a szóban forgó műről. Így Kamenszkij rövid ajánlásán kívül a könyv szakmai értékelésében más orosz történész véleményére nem tudunk támaszkodni. Oroszország határán átlépve, tudomásunk szerint egy recenzió hamarosan meg fog jelenni egy regensburgi évkönyvben,¹⁰ illetve 2017-ben a Firenzei Egyetem egyik kiadványában megjelent egy esszé, amiben több alkalommal is hivatkozik a szerző Natalija Zazulina munkájára.¹¹

A szakirodalmak között ott vannak Isabel de Madariaga, A. G. Brikner, V. N. Vinogradov, P. P. Cserkaszov, vagy éppen M. A. Petrova munkái, de a mű terjedelméhez képest a nemzetközi tekintés kevésnek tűnik. Az összesen 88 pontból álló irodalomjegyzék harmadrésze kiadott vagy nyílt forrásokra való hivatkozás. Szerkesztése sajnos hagy némi kívánni valót maga után, ugyanis sem alfabetikus, sem kronologikus, sem egyéb logikai sorrendet nem véltünk felfedezni benne. Bár a primer források nagy része a felsorolás elején

⁵ Зазулина 2015. A könyv hátsó borítólapja.

⁶ A Bibliotheca Apostolica Vaticana és azon belül az Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum anyagait.

⁷ Leginkább a Русский Архив és a Русская Старина kiadványokban megjelent forrásokat találhatunk az egyéb, önállóan megjelent forráskiadások mellett.

⁸ A következő szaklapok 2016–2018 május közötti kiadványait tekintettük át: Былые годы, Вопросы истории, Исторический архив, История, Клио, Российская история, Русская старина, Русский архив.

⁹ Статьи из российских журналов. Государственный библиографический указатель Российской Федерации. Москва, 2016–2018.

¹⁰ Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Regensburg, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung – Franz Steiner Verlag.

¹¹ Anna Giust: Il grand tour del granduca Pavel Petrovič Romanov: andata e ritorno tra Russia ed Europa. In: Diciottesimo Secolo. Rivista della Società Italiana di Studi sul Secolo XVIII. Vol 2. Firenze, Firenze University Press, 2017. 143–163.

van, a későbbiekben is elő-elő tűnnek még, ahogy a források közé is került egy-egy szakirodalom. Azonban még ennél is nagyobb tévedés volt a szerző részéről szinte minden szakirodalmat átírnia cirill betűsre, így ugyanis csak megnehezíti az eligazodást abban, hogy mely munkák jelenhettek meg ténylegesen orosz nyelven. Vélhetően ez az orosz olvasóközönség tájékozódását volt hivatott segíteni, de sokkal szerencsésebb lett volna inkább zárójel alkalmazásával feloldani ezt a nehézséget, mint ahogy egyébként az irodalomjegyzék elején a levéltári forrásoknál a legtöbb esetben így is tett a szerző.

Az irodalomjegyzék előtt elhelyezett névmutató alkalmazása mindenképpen hasznos, kivitelezése azonban már több kérdést is felvet. Ahogy a szerző is írja a névmutató felvezetőjében, Pál nagyherceg több mint egy éves útja során 14 országban fordult meg, ahol rengeteg emberrel találkozott.¹² Ebből is kiindulva, tematikusan, országokra lebontva találjuk a kötetben szereplőket. A legelső természetesen az Orosz Birodalom, amin belül a III. Pétert (1762) követő uralkodóház az első, amit a könyvben említett korábbi uralkodók és családtagjaik követnek, azután mindenki más („egyebek”¹³), és végül a nagyhercegi házaspár külföldi útjának kísérete. Ezután, hasonló tematika mentén (de nem az utazás útvonala szerint) következik a Német-római Birodalom, Anglia, Velence, Milánó, Württemberg és Montbéliard (innen, a francia–svájci határ mellől származott Pál nagyherceg felesége, Marija Fjodorovna [1759–1828] nagyhercegné), Nápoly, Osztrák Németalföld, Párma, Lengyelország, Poroszország, Torino, Firenze, Franciaország és Svédország. Mielőtt kitérnénk a névjegyzék hibáira, előbb megemlítenénk a jegyzékben fellelhető magyar vonatkozásokat.

A „Német-római Birodalom méltóságai”¹⁴ között Born Ignácot (1742–1791), Kollár Ádám Ferencet (1718–1783), míg „Mária Terézia és II. József uralkodása alatti híres személyiségek”¹⁵ között (Fényes) Esterházy Miklóst (1714–1790), fiát I. Esterházy Antalt (1738–1794) és fia feleségét, Erdődy Mária Teréziát (1745–1782) találhatjuk meg. Born Ignác a szerző írása alapján „geológus, író, publicista, II. József császár nővérénél, Mária Anna főhercegnőnél szolgált”¹⁶; Kollár Ádámról megtudhatjuk, hogy „szlovák jogász és a

¹² Зазулина 2015, 516.

¹³ „Прочие”

¹⁴ „Сановники Священной Римской Империи.” Зазулина 2015, 523.

¹⁵ „Известные деятели правления Марии Терезии и императора Иосифа II.” Зазулина 2015, 523.

¹⁶ „Борн Игнац Эдлер фон (1742–1791) – минералог, писатель, публицист, состоял на службе у старшей сестры императора Иосифа II – эрцгерцогини Марии Анны.” Зазулина 2015, 522.

Császári könyvtár főgondnoka”¹⁷. Fényes Miklósról így szól a rövid ismertetés: „herceg, fraknoi gróf, a Német-római Birodalom egyik leggazdagabb embere, magyar mágnás. Mecénás, műgyűjtő és zeneszerető.”¹⁸ Ezzel szemben fiáról, Antalról már csak annyit olvashatunk, hogy „herceg, Fényes Miklós fia”¹⁹, míg az említett feleségéről azt, hogy „Froggi[?] grófnő, Esterházy hercegnő. I. Esterházy Antal felesége és Fényes Esterházy Miklós menyecskéje.”²⁰ Tágabb értelemben – az uralkodócsalád tagjain és a bécsi politikai eliten túlmenően, noha Mária Teréziánál nincs feltüntetve a magyar királyi címe – további magyar vonatkozású személyek is előfordulnak a felsorolásban, mint Migazzi Kristóf (1710–1803) bécsi érsek és váci püspök, az Esterházy Miklós szolgálatában álló Joseph Haydn (1732–1809) zeneszerző, vagy a Magyarországon sok helyen – köztük Egerben, gróf Eszterházy Károly (1725–1799) püspök szolgálatában is maradandót – alkotó Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) festő.

Rátérve a névmutató hibáira, elmondható, hogy néhol a szerző közbeékelte egy-egy kirívó, talán nem indokolt kategóriát, mint például II. József német-római császár feleségei, vagy külön-külön bécsi egyetemi oktatók, építészek, művészek vagy zenészek stb. Sajnos ezek sokszor nem következetesek, például Nápolynál külön kategóriaként egyedül van említve a nápolyi orosz követ, míg a lengyelországi orosz követ az Orosz Birodalom tagjai között keresendő, nem Lengyelországnál. Több olyan is előfordul, hogy egy-egy személy rossz helyre került, mint például az Orosz Birodalom „egyebek” címkéje között található német-római császárt, lengyel királyt, dán-norvég királyokat, vagy az Osztrák Németalföld esetében szintén egy lengyel királyt. Sőt, a „Brit flotta angol admirálisai és tábornokai” csoport három tagja – nyilvánvalóan szerkesztési hibából fakadóan – Nápolynál olvasható.²¹ Mégis a névmutató legnagyobb hiányosságai vagy tévedései nem ezek, hanem a személyek szövegben való említésére utaló oldalszámok elhagyása. Egy ekkora terjedelmű munkánál már igazán nem számítana az a néhány plusz oldal, viszont a könyv tudományos hasznosíthatósága jelentősen

¹⁷ „Коллар Адам Франц (1718–1783) – словацкий юрист и главный хранитель Императорской библиотеки.” Зазулина, 2015, 523.

¹⁸ „Эстергази Николай Иосиф (Великолепный) (1714–1790) – князь, граф Форхенштейн, один из богатейших людей Священной Римской империи, венгерский магнат. Меценат, коллекционер и меломан.” Зазулина 2015, 523.

¹⁹ „Эстергази Антон I (1738–1794) – князь, сын Н.Эстергази Великолепного.” Зазулина 2015, 523.

²⁰ „Терезия Мария (1745–1782) – графиня Фрогги, княгиня Эстергази. Жена Антона I Эстергази и невестка Н.Эстергази Великолепного.” Зазулина 2015, 523.

²¹ Зазулина 2015, 517–538.

erősödött volna. Így a tudatosan kutatóknak meg kell elégedniük a tartalomjegyzékkel, hiszen egy-egy fejezet öleli fel a nagyhercegi pár útjának egy-egy állomását.

A könyv két részre, azon belül összesen körülbelül másfél tucat fejezetre tagolódik. Alfejezetből kétfajta van: ebből amit indokoltnak tartunk, az a négy alkalommal a szövegben kissé kilógóan, de mégis jó érzékkel elhelyezett „Ebben az időben...”²² címet viselő kitekintések, amelyekből a párhuzamosan zajló európai és különösen oroszországi eseményekről informálódhatunk. A másik típust három alkalommal használja a szerző, olyan esetekben amikor a nagyhercegi pár csak „átutazott”²³ egy-egy területen, de mivel ezek az alfejezetek felépítésükben és tartalmukban nem különböznek a rendes fejezetektől, indokolatlannak látjuk alkalmazásukat.

Mielőtt rátérünk a könyv tartalmára, feltétlen szükséges szót ejtenünk a későbbi I. Pál megítéléséről, aki minden bizonnyal az orosz történelem egyik legellentmondásosabb alakja. Vélhetően még napjainkban is azok vannak többségben, akik Pált legjobb esetben különckének, de sokkal inkább apjához, III. Péterhez hasonlóan bolondnak, „hadseregmaniásnak”²⁴ és gyengeelméjűnek tartanak. Már a bevezető olvasásakor rájöhettünk, hogy Zazulina más álláspontot képvisel. A kételkedés útjára I. Pál, fiai által a Vilnai Egyetemnek ajándékozott – ma is megtekinthető – könyvtári hagyatéka vezette. Ennek ugyanis a tudományos jellege (matematika, fizika, csillagászat és tudományos intézmények munkái) megkérdőjelezi a róla eddig alkotott képet. A szerző ezt követően kezdett el érdeklődni a nagyherceg gyermekkori nevelői és oktatói – akik sok esetben a felvilágosodás eszméit követték – valamint az orosz udvarban megforduló követek által írt jellemzések iránt. Így jutott el az európai körútjához, amiről kiderült, „hogymint tulajdonképpen I. Pál életrajzának legkevésbé kutatott fejezete”²⁵. A szerző célja tehát az volt, hogy közre adja ezt az orosz történelem még fehér foltját, és az eredeti források bevonásával egyúttal árnyalja, sőt, akár új megvilágításba helyezze I. Pál megítélését.²⁶

Sajnálatos módon a szöveg nem tudományosan hivatkozott, pedig a szerző gyakran idéz levelekből és memoárokból. Bár vannak a szövegben jegyzetek (nem a lap alján, hanem a szövegben elhelyezve), de ezekben csak egy-egy fogalom magyarázatára, vagy személy

---

²² „А в это время...” Зазулина 2015, 543.

²³ Příklad „Проездом Лион, Дижон.” Зазулина 2015, 317.

²⁴ „Солдафон”

²⁵ „И несмотря ни на что, эта заграничная поездка – самся малоизученная страница биографии императора Павла I.” Зазулина 2015, 6.

²⁶ Зазулина 2015, 5–8.

bemutatására tér ki a szerző. Az első rész²⁷ két fejezetből²⁸ áll, ami a teljes szövegnek mindössze csak egytizede, de ez érthető is, mivel Pál nagyherceg gyermek- és ifjúkoráról szól. Ebben a bevezetőben lefektetett elvek szerint a felvilágosodás nagyhercegre gyakorolt hatását is vizsgálja. Ezt követi a második rész, ami az „Észak grófjainak útja”²⁹ címet viseli, azon belül az egyes fejezetek az egyes állomások nevét viselik, például Bécs, Velence, Róma stb.³⁰ A terjedelmes műben feldolgozott teljes út minden állomásáról recenzió írására aligha vállalkozhatunk, de ha a legterjedelmesebb fejezetet, az első bécsi tartózkodást – magyar vonatkozásaival – bemutatjuk, az kellő képet adhat az egész könyv felépítéséről.

A bécsi látogatás tárgyalásának elején megemlíti II. József utazásait is – arról, hogy Európa-szerte a 18. században kedvelt módon inkognitóban utazott ő is, gróf Falkenstein néven, az előző fejezet végén tett említést. Ebben, érdekes módon, a császár 1780-as oroszországi útjáról úgy ír, mintha csak az az egy lett volna, pedig tudjuk, hogy II. József 1787-ben is járt az Orosz Birodalomban.³¹ Ezt követően Nyikita Panyin „északi összhang”³² elnevezésű külpolitikai doktrínájáról kapunk információkat – amiben a szerző tévesen 1782-re datálja az osztrák–orosz szerződést – majd pedig az 1772-es Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság első felosztását követő jelentősebb osztrák külpolitikai események kerülnek említésre.³³ Mindezek után tér rá Zazulina II. József 1780-as oroszországi útjára, azon belül is kihangsúlyozva a császár és a nagyherceg, illetve felesége találkozásait és érintkezéseit. A szerző a szálát 1781. november 10/21-nél³⁴ veszi újra fel, amikor a nagyhercegi pár megérkezett Troppauba, ahol személyesen találkoztak a császárral. Ennek kapcsán Zazulina egy összehasonlítás alá veti Józsefet és Pált. A végeredménye ennek az, hogy sok különbözőség mellett vannak hasonlóságok is, például az anyjukhoz való viszonyukban és az örökségükhöz való hozzájutásukban. Ennek kapcsán esik

²⁷ „Портрет Павла Петровича”

²⁸ „Детство” és „Сын века просвещения”

²⁹ „Вояж графов северных”

³⁰ A teljes útvonal: Pétervár, Novgorod, Polock, Mogiljov, Visnyevец (Вишневец), Troppau, Bécs, Velence, Róma, Nápoly, Firenze, Párma, Milánó, Torino, Lyon, Dijon, Brest, Mont-Saint-Michel, Dunkerque, Osztrák Németalföld, Hollandia, Strasbourg, Montbéliard, Bécs, Brno, Varsó és Pétervár volt.

³¹ Mivel egyből említi III. Gusztáv svéd király 1783–1784-es útjait is, így az nem lehet az oka az 1787-es út kihagyásának, hogy csak Pál utazásának évéig megtörtént események említése volt a szerző célja. Зазулина 2015, 75.

³² „Северный аккорд”

³³ Зазулина 2015, 75–76.

³⁴ A szövegben helyenként a Juliánus- és a Gergely-naptár szerint is fel vannak tüntetve az időpontok.

szó gróf Batthyány Károly Józsefről (1689–1772) is, aki II. József nevelője volt. Az ő túlzottan elnéző nevelésének tulajdonította, Mária Terézia fia rosszul neveltségét.³⁵ Ezt a részt egy idézet követi, amit Mária Terézia mondott fiáról, de mindenki, akit Zazulina megkérdezett (többé-kevésbé ismerői a történelemnek), azt felelte rá, hogy ezt II. Katalin mondhatta Pálról. Konklúziója szerint, ami feltétlen hasonló Józsefben és Pálban, az a mögöttük álló erős anya, akiknek első helyen végső soron mégis a hatalom és a kormányzás állt.³⁶

Ezek után a szöveg nem tér vissza az utazáshoz, hanem több oldalon keresztül bemutatja a német-római császári családot, kezdve I. Ferenc és Mária Terézia közötti „hatalomelosztással”, a gyerekek házasságain át, a császár haláláig és fia hatalomra kerüléséig, illetve hatalomra nem kerüléséig.³⁷ A nagyhercegi pár bécsi tartózkodásával párhuzamosan tér ki a bécsi elit jelentősebb személyiségeire, beleértve a művészeket is. Így az olvasó nem csak Pál és felesége utazásának eseményeiről kaphat képet, hanem a korabeli Európáról is. Így kerül szóba Born Ignác, Kollár Adám vagy Esterházy Miklós, akikről egy-egy kép is bekerült a könyvbe. Born Ignácról megtudhatjuk, hogy Mária Anna Jozefa főhercegnőnek (1738–1789) segített az apjától, I. Ferencről örökölt gyűjtemény rendezésében, illetve hogy Born maga jelentős szabadkőműves volt, aki többek között Mozartot is felvette a páholyba.³⁸ A szlovák jogász és poliglott (a szerző szerint több mint 20 európai nyelven beszélő) Kollár Adám karrierjét van Swietenéhez hasonlítja, konkrét munkásságaként pedig hibásan ugyan, de megemlíti, hogy Lengyelország első felosztásakor ő vezette „Galícia és Dalmácia annexiójának”³⁹ jogi és kulturális bázisát.⁴⁰ Természetesen itt Galícia és Lodomeria területről van szó, amelyet a magyar történelmi jogokra hivatkozva, de végül külön királyságként csatoltak a Habsburg Monarchiához. Esterházy Miklós említése ennél összetettebb.

A magyar főnemes 1781 karácsonya előtt érkezett Bécsbe, a császár pedig bemutatta őt az északi vendégeknek. Esterházy herceg december 20-án Gartenstrasse-n estélyt adott a nagyhercegi párnak, amin a császár is részt vett. Itt a nagyherceg és a magyar főúr hosszabban is elbeszélgettek: Esterházy érdeklődött Oroszországról, illetve a mezőgazdaság újításairól, majd pedig ő maga is elbeszélte sóbányáiban és bánáti

³⁵ „Мария Терезия откровенно считала Иосифа II испорченным плохим воспитанием потакавшего ему маршала Баттиани.” Зазулина 2015, 83.

³⁶ Зазулина 2015, 83.

³⁷ Зазулина 2015, 83–90.

³⁸ Зазулина 2015, 89.

³⁹ „аннексию Галиции и Долмации” Зазулина 2015, 102.

⁴⁰ Зазулина 2015, 102.

lenföldjein a fejlesztéseit, amelyeknek Kempelen Farkas⁴¹ volt a szellemi vezetője. Szóba került a fertői kastély⁴² is, amit éppen csak akkor fejezett be Esterházy, de már kijelölte a helyét egy újabb, pozsonyi kastélynak. Pál nagyherceget a legjobban az nyűgözte le, hogy Esterházy és más nemesek sikereik és gazdagságuk ellenére nem voltak az uralkodó, II. József talpnyalói. Nem kellett annak lenniük. Úgy látta, hogy a Német-római Birodalom arisztokráciája nem rabszolgája az uralkodónak, eközben pedig sikeres gazdaságokat vezetnek, amelyek a birodalom célját szolgálják. Az estély egyik csúcspontja a Joseph Haydn műveiből tartott koncert volt, aki 1766 óta volt udvari zenésze Esterházy Miklósnak, és ezen az estén személyesen is elbeszélgethetett az orosz trón várományosával.⁴³

Zazuлина többször utal a II. József és II. Katalin közötti levelezésre is, sőt, idéz is belőle. Az egyik ilyen levélváltás témája az 1781-es orosz–osztrák szerződés titkos, Oszmán Birodalom ellenes záradékának a kérdése. Ugyanis a császár pétervári követén, Ludwig von Cobenzlen (1753–1809) keresztül megkérdezte Katalintól, hogy a fia tud-e erről a titkos záradékról. A cárnő üzenetében jelezte, hogy a trónörökös (!) csak a hivatalos szerződés tartalmát ismeri, de a császárra bízta, hogy szóba hozza-e a titkos záradékot. A császár szóba hozta, beavatta a nagyherceget a szerződés minden pontjába. Amikor Katalin ezt megtudta, azt írta Józsefnek, hogy reméli fia megtartja a titkot, bár amiatt aggódik, hogy fiatalága még nem nyújt neki annyi tapasztalatot, ami megóvhatja őt az ilyen titkokra vadászóktól.⁴⁴

Mikor a nagyhercegi pár Trieszt felé elhagyta Bécset, a császár a cárnőnek írt levelében arról adott hangot, hogy szerinte jobban nem is alakulhattak volna a dolgok, hogy a nagyherceg barátságát megszerezte és úgy tűnt neki, hogy Pál meglepődött a Monarchia felépítésén és nagyságán. A fejezet zárásaként a szerző felhívja az olvasó figyelmét, hogy nem fogja a nagyherceg minden napját bemutatni, nem próbál meg az eseményekre következtetni hiányzó források esetén, hanem csak a történelmi tényekre hagyatkozva rekonstruálja a lényegesebb eseményeket.⁴⁵ A tartalmi ismertetésnél pedig – ahogy írtuk – megállunk és rátérünk a kötet vizuális megjelenésére.

⁴¹ „барон Вольфганг фон Кемпелен” Зазулина 2015, 110.

⁴² Kis méretben ugyan, de a szerző által magyarországi Versaillesnak nevezett kastélyról egy mai kép is helyet kapott a könyvben. Зазулина 2015, 110.

⁴³ Зазулина 2015, 109–111.

⁴⁴ Зазулина 2015, 113.

⁴⁵ Зазулина 2015, 114.

Említettük már, hogy több mint 1000 illusztrációt (városokat és tájképeket, portrékat, térképeket, metszeteket és fényképeket) tartalmaz a mű. Erről a könyv előlapján azt olvashatjuk, hogy sok képet az olvasóközönség most láthat először. Vélhetően itt elsősorban az oroszországi nyomtatott közlésre gondolhatnak, de mivel nem pontosítják, ez csak feltetelezés marad.⁴⁶ A képek szövegben való elhelyezésének két szabálya van: minden fejezet egy egész oldalas képpel kezdődik – gyakran azt megelőzően egy kétoldalas térképpel –, amin az éppen aktuális fejezet helyszínei láthatóak, illetve a könyv minden jelentősebb szereplőjéről találhatunk egy ovális alakú portrét.⁴⁷ A többi térkép, portré és kép a szöveggel körbefuttatva kapott helyet a könyvben. Sajnos az említett kétoldalas térképeken nincs bejelölve az útvonal, pedig az Állami Történeti Múzeumban őriznek egy Európa térképet, amin jelölve van a nagyhercegi pár útvonala, így azt igazából nem kellett volna újra rekonstruálni, hanem csak lemásolni.⁴⁸ További hiányosság, hogy a képekhez tartozó leírások is kivétel nélkül csak a kép vagy az azon szereplő személy, illetve az azt készítő művész nevéből áll, lelőhely nincs hozzá. A kötetet egyébként tovább színesítik az időnként elhelyezett, 5-8 lapos, nem számozott, jobb minőségű papírra nyomtatott képek. Ezek között vannak híres és kevésbé híres festők képei, és bár nagyon széles körből történt a válogatás (a nagyherceg útvonalához igazodva szinte egész Európát elénk tárják ezek a képek), egy dolog mégis rányomja a bélyegét a könyvben elhelyezett képek egy részére: a képminőség. Egyes képek rendkívül rossz minőségben kerültek bele a kötetbe, és mivel vannak nagyon jó felbontású képek is, így semmiképpen sem a nyomdatechnikai hibáról lehet szó, hanem a válogatásban való túlzott kompromisszumkészségről.⁴⁹

⁴⁶ „Многие портреты читатели увидят впервые.” Зазулина 2015, 4.

⁴⁷ A képeket „kiérdemlő” személyek sokszínűsége illusztrálása végett, felsoroljuk a bécsi fejezetekben a külön portréval rendelkezőket: I. Ferenc, Mária Terézia, II. József, D.M. Golicin, Mária Terézia (II. József lánya), Pármai Izabella, Mária Krisztina, Mária Amália, Mária Karolina, Mária Antónia, Bajor Mária Jozefa, Born Ignác, Mária Anna, Mária Erzsébet, Miksa Ferenc, Christoph Willibald Gluck, Pietro Antonio Trapassi (Pietro Metastasio), Franz Karl Alter, Gottfried van Swieten, Kollár Ádám, Charles-Joseph de Ligne, I. Alajos liechtensteini herceg, Esterházy Miklós, Joseph Haydn és Wolfgang Amadeus Mozart.

⁴⁸ A térkép 1:2 100 000 aránnyal dolgozik, azaz 1 cm körülbelül 21 km, mérete pedig 112x138 cm. „Карта путешествия Их Императорских Высочеств Государя Великого Князя Павла Петровича и Государыни Великой Княгини Марии Фёдоровны восприявших звание графа и графини Северных в 1781 и 1782 годах сочинённая по новейшим наблюдениям долготы и широты знатнейших в Европе мест бывшим в свите Их Императорских Высочеств флота капитаном Сергеем Плещеевым 1783 года” ГИМ-ГО-890/1. Форменко, И.: Карта путешествия северных. // Родина. №7. Москва, 2011. 9–10.

⁴⁹ Néhány oldalon egészen silány képek kerültek be a kiadványba, mint például a 77., 138., 169., 178., 190., 290., 277., 228. stb. oldalakon és néhol a számozatlan lapokon is.

Nagyon jó ötletként és jó technikai kivitelezéssel kerültek be a meglátogatott államok/városok és a jelentősebb uralkodók, hercegek címerei a kötetbe, így például egy Esterházy-címer is látható Esterházy Miklós révén.⁵⁰ Hogy szakmailag mennyire pontosak ezek a címerek, azt a nagy számra való tekintettel nehéz lenne ellenőrizni, az azonban biztos, hogy a Habsburg Monarchia esetében hibát vétett a szerző, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia 1915-ös közép címerét helyezte el a műben.⁵¹

Mindent egybevetve egy nagyszabású, gazdagon illusztrált munkát tisztelhetünk Natalija Zazulina könyvében, aminek legnagyobb hibája nyilvánvalóan a tudományos jegyzetelés és a pontos források feltüntetésének a hiánya. Ennek értékelésével még mindenképpen adós a historiográfia. Meglehet, egyébként, hogy így helytálló a könyv elején olvasható annotáció, miszerint a „monográfia érdeklődésre tehet szert a szakmabeliek és az olvasók tágabb rétegének körében is.”⁵² Feltehetően egy lábjegyzetekkel telitűzdelt kiadvány a történelem iránt csak érdeklődő olvasókat inkább csak elriasztaná, ezzel az áldozathozattal azonban a történelem társadalom lett szegényebb. Emellett egyéb pontatlanságok és hibák is vannak a monográfiában, de ez már kevésbé von le a könyv értékéből. A könyv kis mértékben a magyar történelemhez is tud újat hozzátenni, nagyobb erőssége azonban abban áll, hogy politikai, társadalmi és kulturális szemszögből egyaránt gazdag képet nyújt a 18. század végi Európáról, annak jelentős személyeiről, mindezt korabeli illusztrációkkal színesítve.

Зазулина, Н.Н.: Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781–1782 года. Москва, Бослен, 2015.

⁵⁰ Зазулина 2015, 111.

⁵¹ Зазулина 2015, 75.

⁵² Зазулина 2015, 4.

FONT MÁRTA HISTORY OF UKRAINE-RUS'

M. Hrushevsky Kelet-Európa kutatásának emblematikus alakja. Monumentális, tíz kötetből álló Ukrajna története c. munkája máig megkerülhetetlen, és egy szerző tollából valószínűleg megismételhetetlen is. Hrushevsky több évtizedet szentelt életéből ennek a munkának, megjelenése sem egyszerre történt. Mivel egyes részei még a szerző életében több kiadást is megértek, az új kiadások szerzői módosításokkal is jártak. Az ukrán kiadás sokáig hozzáférhetetlen volt, reprintje New Yorkban jelent meg 1954–1958 között. Teljesen indokolt az a nagyszabású fordítói projekt, amelyet a Canadian Institut of Ukrainian Studies 1989-ben elindított. A szóban forgó kötet fordításához a *History of Ukraina-Rus'* harmadik kötetének második kiadása (1905) szolgált. Az ehhez írott előszóban maga a szerző hívta fel a figyelmet az első kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokra, ami a kötet struktúráját (fejezetekre bontás) is érintette.

A kanadai kiadó Hrushevsky teljes szövegének kiadására törekedett, beleértve a jegyzeteket és az irodalmat is. A megjelenés óta eltelt évszázadnyi idő azonban nem elhanyagolható. Egyrészt a harmadik kötetben tárgyalt kérdésekkel sokan foglalkoztak szerzte a világban, akadtak, akik vitába szálltak Hrushevsky egyik–másik megállapításával, végül van olyan része is a műnek, amely ma már túlhaladottá vált, Hrushevsky álláspontja nem tartható. A kiadók ezt a problémát úgy oldották meg, hogy az eredeti Hrushevsky műhöz tanulmányokat csatoltak, elvégezték a bibliográfia kiegészítését, valamint személy- és névmutatót készítettek. Kiegészült a kötet egy három oldal terjedelmű fogalom magyarázattal, négy térképpel és a térképekhez csatolt tíz oldalnyi magyarázattal.

Az első tanulmány Svitlana Pankova tollából származik, aki a szóban forgó kötet születését kísérte nyomon a szerző életrajzának tükrében „*Volumne 3 of the History of Ukraine-Rus' Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory*” címmel (pp. xxiii–lxvii). A mű születése és fogadtatása során felhasználta Hrushevsky naplóját, levelezését, önéletrajzát, sőt mások levelében is felbukkanó utalásokat (ld. pl. Shakhmatov és Lynnichenko levelezésében felbukkanó kritikai észrevételeket). Hrushevsky folyamatosan dolgozott azon is, hogy művét és álláspontját megismertesse. Az ő irányításával jött létre Lvivben a Shevchento nevét viselő Tudományos Társaság, amelynek kiadványai szerepet játszottak „in disseminating of a national scheme of the Ukrainian past”. Ennek publikációi, illetve az idegen nyelvre

(német és francia) fordítás megkezdése hozzájárult Hrushevsky álláspontjának népszerűsítéséhez, de egyben a viták generálásához is.

A második kiegészítő tanulmány Volodymyr Aleksandrovych tollából származik: „The unparalleled Significance of Volume 3 in Hrushevsky’s *History of Ukraine-Rus*” (pp. xlviii–lxxii). V. Aleksandrovych leszögezi, hogy „Hrushevsky followed the prevailing scholarly tradition of his time [...] attention first and foremost on conclusions”. Az elismerés mellett kritikát is megfogalmaz. Pl. Hrushevsky nem hasonlítja össze Roman Mstyslavych és Danylo tevékenységét, nem értékeli Kholm alapításának jelentőségét Danylo életművében (p. liii). Nem ért egyet azzal, hogy Hrushevsky kaotikusnak állítja be Danylo politikáját (p. lv); más megvilágításba helyezi Danylo kapcsolatát a pápasággal (p. lvi), kiemeli a német jog szerepét a városok – és benne a kereskedelem – alakulásában (p. lxxv). Aleksandrovych kritikája azonban megkerül több lényeges pontot. Az első mindjárt a Volume 3 első fejezetének a címe: The Galician-Volhynian State. Abban igaza van mind Hrushevskynek, mind Aleksandrovychnak, hogy a 12. század végén Galicia és Volhynia összekapcsolásával az egykori Rus’ délnyugati részén egy új integráció ment végbe, de ez igen rövid ideig tartott (1199–1205). Ettől kezdve – lényegében 1238-ig – politikai instabilitás jellemezte. A mongol támadást követően alakult ki és lényegében Danylo haláláig tartott egy területileg a korábitól eltérő hatalmi szerveződés, amit Danylo megkoronázása után nevezhető királyságnak, de államnak aligha. Az „állam” fogalmát épp Hrushevsky korának történetírása kezdte visszavetíteni a középkorra, majd továbbítva a marxista történetírás – mindkettő anélkül, hogy az állam fogalmat megkísérelte volna tisztázni. Az állam középkorra adaptálhatósága kétséges (ld. Canning, Joseph: *Politics, institutions and ideas (1150–1450)*. In: Burns, James Henderson (ed.): *Cambridge History of Medieval Political Thought*. Cambridge 1989. 341–366.). Célszerűbb lenne helyette Ukrajna „középkori gyökereiről” beszélni (ld. Font, Márta – Varga, Beáta: *Ukrajna története. [History of Ukraine]* Szeged 2006.), vagy az uralkodó méltósága alapján principality-nak meghatározni. Ebből következően más-ként fogalmazandó a „lost of stathood” (p. lxx) kifejezés is. Hrushevsky – illetve az elmaradt kritika hiányából következően Pankova és Aleksandrovych – álláspontjában hibának tartom, hogy a „Hungarian Rus” (p. xxxii, xli 125. jegyzet stb.) kifejezést. A középkori országok etnikai összetétele mindenütt vegyes (ld. Galicia területén megjelenő német lakosságot a városokban), és fel sem merül, hogy ne Galicia részének tekintsük. A Magyar Királyság északkeleti részén élő – egyébként magyar, szász, vlach etnikummal kevert – szláv népcsoport a magyar király alattvalója volt, és a Magyar Királyság szervezeti struktúrájába

(comitates) tartozott. A „Hungarian Rus” kifejezés történetileg nem létezett, a 19. századi historiográfia kreálmánya.

Sajnos, a magyar történelem ismeretének felszínességére vall, hogy az 1339. évi visegrádi magyar-lengyel megállapodást Galicia–Vohynia ellen irányulónak értelmezi, azaz átveszi Hardi hibás álláspontját (p.lix). A lengyel trón örökléséről szóló tárgyaláson ténylegesen előkerült Galicia–Vohynia kérdése, hiszen a terület a 12. század vége óta mindkét oldalról expanziós célt jelentett. A magyar király lemondott e törekvéséről a lengyel király javára, ami Lajos lengyel trónigényének elismerése ellentételezett.

Úgy gondolom a recenzensnek ezúttal nem Hrushevsky munkájának kritikája a feladata, néhány túlhaladottnak ítélt dolgot a fentieknek kívül mégiscsak meg kell említeni. Ilyen a „halicsi trón”, a „patrimonium” kifejezések alkalmazása. Az „apai örökség” (otchina) megtartása inkább csak igény, a Rus'-ban a starshinstvo (senioratus) érvényesült, eszerint a kiskorú Danylo és Vasylo helye a dinasztia felnőtt tagjai mögött volt. Roman halála után az ő öröklési „joguk” csupán a krónikáiról szóhasználatában létezett. Hibás a harmadik térkép: a Magyar Királyság részét képező Sáros, Zemplén, Abaúj, Ung, Bereg, Szatmár és Máramaros megyék sohasem képezték Galicia (a térkép szerint Western Ukraine a 11th–13th centuries) részét; ahogy a térképekhez csatolt helységnév magyarázatban felsorolt Bartfeld (Bártfa), a leleszi monostor és Telych sem (pp. xci–xciii). Az utóbbi az erdélyi Beszterce környéki Telcs településsel lehet azonos. (ld. Font, Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged 2005. 261.)

A kiadó Hrushevsky által készített bibliográfiát (pp.528–591.) meghagyta eredeti állapotában; jegyzeteit bőséges kiegészítéssel, annotált bibliográfiával látta el. A Notes terjedelmének (pp. 384–510.) kb. 80–90%-át teszi ki az Editor's addition.

Talán rövid terjedelme (pp. 511–524.) miatt került függetlenné (Appendix) a kötetbe Robert Romanchuk tanulmánya „Writing, Reading and Rhetoric: 'Lettered Education' in Kyivan Rus'”, vagy azért, mert Hrushevsky művének csak egy – a negyedik – fejezetéhez kapcsolódik. Megállapítja, hogy „Hrushevsky's outline of these institutions in Kyivan Rus' is need of thorough revision”, és a tanulmány ezt a feladatot el is végzi. Az írástudás értelmezése „ethics of reading not reading for information”; illetve „Such 'monastic' habits of reading and study – and the texts supported them – were available to secular elites, in all likelihood through their spiritual advisors”.

A cirillbetűs szöveg fordításakor a legnehezebb a személy- és helynevek átírása. A cirillbetűk átírása a célnyelv (angol) szabályai szerint történt, nem a tudományos szlavisztikai átírás szerint (ld.

otchina és nem otčina). Nehezebb volt az átírás alapjául szolgáló szláv nyelv egységesen kezelése, hiszen a kiadáson dolgozó teamnek figyelembe kellett vennie egyrészt Hrushevsky ukrán szövegét, másrészt a források régi keleti szláv szóalakjait, ami nem eredményezhetett volna egységes megoldást. A kiadásban közreműködők egységesen a mai ukrán nyelvi alakok szerint végezték el ezt a feladatot. Kár. Fura a történeti szereplők nevének ukrán olvasata pl. Hlib a Gleb helyett. Talán célszerűbb lett volna differenciálni.

Mindent összevetve a Hrushevsky *History of Ukraine-Rus'* harmadik kötetén munkálkodó team hatalmas munkát végzett a 746 oldalas kitévő volume elkészítésével. Önmagában Hrushevsky hivatkozásainak rekonstrukciója sem mindennapi vállalkozás. A tanulmányok és a kiegészítő bibliográfia feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy a kötet haszonnal forgatható legyen. Kár, hogy nem éltek több kritikával, bár a bőséges annotált bibliográfia segíti ebben az olvasót, akinek magának kell megalkotnia a mű kritikáját. Végül a magyar történettudomány képviselőjeként muszáj szót ejtenem arról: vajon miért beszél az ukrán történetírás Bécsi Képes Krónikáról? A kézirat közel száz éve a Magyar Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van, másrészt a magyar szakirodalomban pontosabb meghatározása alakult ki évtizedekkel ezelőtt: 14. századi krónikakompozíció (Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV). Ennek képekkel illusztrált változata a Képes krónika, amelynek szövegét (variánsokkal) négy másik kódex is fenntartotta. (Kritikai kiadása in: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. ed. Szentpétery, Emericus. Budapest 1937. 217–505. reprint: Budapest 1999.) Hiányolom az átfogó magyar szakirodalom beépítését, pl. Engel Pál: *The Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526*. London 2000.

Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus' . Volume Three. To the Year 1340*. transl. by Bohdan Strumiński. ed. by Yaroslav Fedoruk and Robert Romanchuk – Consulting editors and Frank E. Sysyn – editor in Chief. with the assistance of Uliana M. Pasicznyk. Canadian Institut of Ukrainian Studies Press. Edmonton – Toronto 2016

GYÓNI GÁBOR A KOLONIZÁCIÓRÓL

A jelenlegi oroszországi történetírás egyik legeredetibb képviselője Andrej Vlagyimirovics Golovnyov történész-antropológus (2017 óta a szentpétervári Kunstkamera igazgatója, korábban az Uráli Föderális Egyetem professzora, az Oroszországi Tudományos Akadémia levelező tagja). Nagy visszhangot kiváltó *A mozgás antropológiája, Észak-Eurázsia őstörténete* című művében az orosz historiográfiában nagy múlttal rendelkező kolonizációs diskurzus felelevenítését fogalmazta meg. Hat évig kellett várni az újabb könyvre (*A kolonizáció jelensége*), amely kronológailag és tematikailag is *A mozgás antropológiája* folytatásának tekinthető. *A mozgás antropológiája* még inkább őstörténeti jellegű munka volt, az elbeszélés a Rusz korai történetével zárult. *A kolonizáció jelensége* már az orosz történelem egy sajátos, régi historiográfiai alapokra visszanyúló, de mégis eredeti, önálló koncepcióját adja.

A kolonizációs paradigma nemcsak Oroszországban, hanem az Egyesült Államokban is nagy tradícióval bír (F. J. Turner frontier tézise), azonban a 20. század második felében ez a diskurzus, úgy tűnt, idejét múlttá vált. A két szuperhatalom, és egykori gyarmat, az USA és a Szovjetunió (Oroszország) egyaránt antikolonizációs pátoszt hirdetett, a kolonizációt a múlt bűnei között tartották számon. Holott az emberiség (és nemcsak Oroszország) története tulajdonképpen a kolonizáció története (mióta a homo sapiens sapiens kiindult Afrikából, fajunk legalább annyira mobilis, mint sapiens). *A kolonizáció jelenségében*, visszanyúlva az előző kötethez, és reflektálva a 2010-es évek elején történt áttörő új felfedezésekhez (a gyenyiszovai ember felfedezése, a homo neanderthalensis és a homo sapiens közötti keveredés bizonyítása), terjedelmes őstörténeti rész olvasható. Golovnyov a neandervölgyi ember térvészését és kihalását a Közel-Kelet elvesztésével magyarázza: annak következtében, hogy az afrikai jövevény homo sapiensek, kiszorították ebből a térségből az emberiség eredetileg északi ágát megjelenítő neandervölgyieket, megszakadt a „neandervölgyi világot” összefűző szövet közepe. A neandervölgyi térvészésnek a Közel-Keleten egyenes következménye volt a faj kihalása, bár Európában még egy ideig többséget alkottak. „Egy faj vagy egy kultúra csak addig tudja szélesíteni terét, amíg magisztrális pozíciót foglal el. Amikor a stratégiai utat elvágják, a közösség elveszíti gerincét, és lokális fragmentumokra szakad.” A Közel-Kelet birtoklása a homo sapiens globális uralmát is megalapozta: „A levantei híd nemcsak

találkozási hely, de a mozgás generátora is, a többi térség periférikus helyzetben volt tőle, s ezek mélyén éltek túl a zsákutcás fejlődésű paleolitikus ágak, mint az indonéziai hobbit, az altaji gyenyiszovai ember, a neandervölgyi Európában.” A levantei hidért vívott csata a neandervölgyiek és a homo sapiens között az emberiség történetének első világháborúja volt, technológiai versenyfutással, innovációkkal. *A kolonizáció jelensége* nem egy linerális kolonizáció-történet, hanem a kolonizáció egyes modelljeit mutatja be. A könyvben etűdöket olvashatunk az Oroszországot is érintő ókori görög és koraújkori angol kolonizációról.

Euráziában a 13. századi Mongol Birodalom egyrészt tovább vitte az eurázsiai birodalmak hagyományát, de Temüdzsin/Dzsingisz hatalmi rendszere novum is volt, egy új, hármas osztatú hatalmi-szerkezeti struktúra (Altin-urug, nukur-nojon, tatár) és „rokonság” megalkotásával. A hatalom totalitása a mongol birodalmi képletben jól dokumentálható, például olyan cselekedetekben, mint a nagykan halálakor emberek lemészárlása, a kán jelenlétében és bizonyos távolságra a csend megtartása, az uralkodó joga a nőkre. *„A legfelső hatalom a horda abszolút értékmérője és tengelye.”* A horda „megtelepedésekor” a bürokratikus horda váltotta a nomád uralkodói gyakorlatot. Kialakult a kínai, iráni, orosz, horezmi hordizmus.

Az újkorban a birodalmi központok (metropóliák) gyakran az egykori kolóniákból alakultak ki. Ez látható az Ibériai-félszigeten is, ahol az egykori mór kolóniák világbirodalommal terjeszkedtek. A portugál gyarmatosítás a reconquista folytatása volt, s a 15. századtól élénk portugál rabszolgakereskedelem a mór rabszolgavadászat hagyományát vitte tovább Afrikában. Lisszabon lakossága már a 16. században jelentős mértékben rabokból állt, és a 19. századra a portugál gyarmat Brazília népességének is majd felét rabok tették ki.

A sokáig római, majd dán, normann kolóniának számító Britannia; de a modern Oroszország magját alkotó Moszkva is kezdetben a tatár Arany Horda „gyarmata” volt. Az egykori kolóniából kinövő angol (brit) birodalom legfőbb szervezési alapja a „törvényesség” eszméje volt: az ember és ember közötti viszonyrendszer kodifikálása jelentette a „térség feletti kontroll” angol modelljét. Az angol életet és világképet a törvények hálózatának szövődéke fonja át, a fizikától kezdve a sporton át az emberi kapcsolatokig szinte mindent a törvények, szabályok rendszere regulál (pl. a múltban sok helyen játszottak labdával, de először az angolok kodifikálták a szabályokat, ebből lett a futball). *„Lehet, hogy Nagy-Britanniának azért nincs a mai napig alkotmánya, mert a jog átsző mindent, a jogrendszer maga a törvény.”* A Brit Birodalomra is jellemzőek voltak az

általában a birodalmi politikára jellemző elemek, mint például emberek tömeges deportálása – a rabszolgakereskedelem révén –, s ezáltal a birodalom néprajzi képének megváltoztatása; a – jelen esetben keresztény, fehér – felsőbbrendűség eszméje. A 18. században London, Bristol és Liverpool voltak a nemzetközi rabszolgakereskedelem központjai. Az újkori nyugati világ a rabság/rabszolgatartás rendszere volt, amiben a szabad emberek jogállása az ideológia szintjén a szabadság eszményével párosult, innen érthető az ellentmondás például Thomas Jefferson szabadságszeretete és rabszolgatartói elkötelezettsége között. Még az ókori Asszíriából, Babilónból ismert a tömeges deportálás birodalomszervező politikai gyakorlata, s ezt láthatjuk a Brit Birodalom esetében is. Az új helyekre szállított rabok alkalmasint egész országokat alkottak (pl. Jamaica). Az arab, portugál és brit rabszolgakereskedelem alapvetően átformálta a ma „harmadik világnak” nevezett régiókat. Eltűntek Amerika és Afrika régi államai, az ázsiai nagyhatalmak európai függés alá kerültek. Az európai gyarmatosítás sok tekintetben reconquisita volt, „melyet az iszlám korábbi expanziója előzött meg és táplált.” Az Oszmán Birodalom közel-keleti térnyerése készítette a spanyol és itáliai hajósokat alternatív útvonalak keresésére délre és nyugatra. Eközben az arab politikai és navigációs technológiákat használták, miközben úgy vélték, az iszlám világ határain belül mozognak: „Kolumbusz nem véletlenül vitt magával hajóújtjára egy arabul is tudó kikeresztelkedett zsidó tolmácsot, és amikor Kolumbusz emberei partraszálltak a karibi szigeteken, az iszlám nyelvében szólaltak meg.” A Brit Birodalom kolóniája volt kezdetben a 13 észak-amerikai állam, amely egyesülve ugyanúgy gyarmatból vált birodalmi központtá, mint egykor Anglia. Az USA elődjétől örökölte a „jogrend uralmát”, s az európai („fausti”) civilizáció O. Spengler által is leírt ethoszát: a saját morál általános igazságnak való tekintését, annak más kultúrákra való ráerőltetését, az expanziót (legyen az politikai, gazdasági, kulturális jellegű).

A Rusz a vikingek „nordikus”, folyami mágisztrált képviselő kultúrájából nőtt ki, a skandináv ruszok és a keleti szlávok kooperációjából. A Rusz Golovnyov szerint északi eredőjű és központú politikai alakulat volt, kétségbe vonja Kijev központi szerepét és a Kijevi Rusz terminus létjogosultságát (az orosz történelem délközponti interpretálását, ami a Régmúlt Idők Krónikájától kezdve elterjedt). Nemcsak az északról délre, a Dnyeper tengelyében levő a „varjagoktól a görögökig” vezető mágisztrális út mentén haladt a rusz kolonizáció, hanem a volgai, és a Bjarmalandsba (Északra) vezető keleti, kámai úton is. E kooperáció központja északon, Ladogában

és Novgorodban volt. Novgorod kezdte meg, vagy inkább folytatta a viking nyomokon az orosz Észak és az Urál kolonizációját már a 11. században, aminek eredményeképpen az „orosz civilizáció” nordikus jellege további impulzusokat nyert. *„A novgorodi kolonizáció pókháló fonására emlékeztet. Olykor elszakadt, de könnyen helyre is állt. Ezért, a kudarcok ellenére rendszeresek voltak a novgorodi hadjáratok az északi országokba. Ez nem adminisztratív alávetés volt, hanem a meghódított földek egybefűzése kereskedelem és személyes kapcsolatok révén.”* A „bennszülöttek” a novgorodi elit tagjai lehettek, részt vettek a novgorodi vállalkozásokban (pl. a karélok rendszeresen). Novgorod és az általa képviselt fejlődési alternatíva a Moszkva elleni harcban bukott el (1478). Ez két civilizációs és mentális tradíció, a „hordizmus” és a „nordizmus” küzdelme volt. Novgorod bukása ellenére a nordikus orosz hagyomány nem veszett el teljesen, tovább élt az orosz Északon (a pomorok kultúrájában) és az Urálban, Szibériában.

Moszkva az északkeleti, a 12. században regionális nagyhatalommá váló Kljazma-parti Vlagyimir örököse. Az északkeleti Ruszra jellemző „hordai” tradíciók nem a tatárokkal kezdődtek, hanem még jóval korábban, a kunokkal. Jurij Dolgorukij ötször vezetett kunokat Kijevre, rendszeresek voltak a dinasztikus kapcsolatok a keleti szláv fejedelmek és a kunok között: „még jóval a tatárjárás előtt telítődött tehát a Rusz török ordizmussal.” A tatárjárás után Kijev helyett a tatár Szaraj lett a Rusz „fővárosa”, az Arany Horda a hatalom legitimitásának forrása, a nagyfejedelmek uralkodóból szolgálókká válnak. A tatárjárás geopolitikai értelemben átrendezte Kelet-Európa képét. A birodalmi metropóliák és kolóniák áthelyeződtek. „Dzsocsi ulusza” kolóniából metropóliává vált (Arany Horda), de a fenyegető veszedelem mellett az igazságosság forrása is, a Rusz viszont metropóliából kolónia lett. Batut nem sokkal halála után már cárnak nevezték a Ruszban. Az Arany Horda erősen centralizált hatalmi modellt működtetett, minden hatalmi kérdés a fővárosban, a központban dőlt el.

A 13. században a Rusz különböző régióinak útjai is szétváltak. Északon Alekszandr Nyevszkij politikája a tatárokkal való együttműködést választotta, délnyugaton a halicsi Danyiil Romanovics, bízva egy esetleges nyugati szövetségben, megkísérelt valamiféle ellenállást (sikertelenül). Délnyugaton a litván-lengyel-magyar hatás is erősebb volt, ennek révén a tatár „ordizmus” itt mérsékeltebben jelentkezett. A Hordához való különböző viszony markánsan tetten érhető a keleti szláv évkönyvekben. Az északi, vlagyimiri Lavrentyjev Évkönyvben csak a fejedelmek halálairól és Hordába utazásairól olvashatók

szükszavú értesülések, a déli, kijevi-halicsi Ipatyjev Évkönyv tele van csataleírásokkal és ütközetekkel. Az északi évkönyv büszkeséggel említi a „tiszteletet”, amivel az orosz fejedelmeket a Hordában fogadták; míg a déli krónikás inkább átkozza a tatárokat.

A tatároknak való behódolás politikáját Alekszandr Nyevszkij utódai a végletekig vitték. Fia, Andrej Gorogyeckij, akit Ny. Karamzin az orosz történelem egyik legsötétebb alakjának nevezett, többször vezetett tatár hadakat a Rusz ellen. Több orosz fejedelem a Hordában nevelkedett, vagy ott élt, mint például a moszkvai Iván Kalita (1325–1340), aki fejedelemsége nagyobb részét is a Hordában, vagy úton a Hordába, vagy úton hazafelé a Hordából töltötte. Moszkva tatárbarát politikája azonban biztonságot is jelentett számára, ami döntő szerepet játszik majd Moszkva felemelkedésében. Moszkva, az egykori kolónia maga is metropóliává vált III. Iván (1462–1505), majd IV. Iván (1547–1584) uralma idején. Moszkva természetszerűleg részben az egykori metropólia jegyeit kopírozta. Már a 14. század második felétől kimutatható tatárok jelenléte Moszkvában, ami idővel csak hangsúlyosabbá válik. Különösen IV. Iván idején vált feltűnővé az orosz-tatár „összefonódás”. IV. Iván fölvette a cár titulust, ami Batu óta a Horda kánjait jelentette az orosz terminológiában, országa részévé tette a tatár Kazanyt, majd 1575-ben a Rusz fejedelmévé nevezte ki a kaszimovi tatár Szain-Bulatot (azaz Szemjon Bekbulatovicst). IV. Iván sorra osztogatta a tisztségeket a tatároknak és hajtotta keresztvíz alá a tatár elitet (a megkeresztelkedés jelen esetben: hatalmi aktus). IV. Iván személyében összeforrott az orosz és a tatár tradíció: ő maga apai ágon a tatárverő, kulikovói győztes (1380) Dmitrij Donszkój leszármazottja, anyai ágon viszont Mamaj, tehát végső soron Dzsingisz kán családjából ered (IV. Iván anyja, Jelena Glinszkaja Mamaj tatár kántól származik. Mamaj unokája, Leksza Vitovt litván nagyfejedelem szolgálatába állt, megkapta Glinszk városát, innen a Glinszkij családnév. Vaszilij Glinszkij 1508-ban költözött Moszkóviába, s az ő lánya, Jelena lett 1526-ban III. Vaszilij felesége. Mamaj felesége a dzsingiszida Berdibek kán lánya volt, így tehát IV. Iván családfája anyai ágon Dzsingisz kánig nyúlik vissza).

Szintén a tatár hagyományokat testesítette meg Borisz Godunov, aki az Ivan Kalita idején Moszkvába költözött Cseta tatár nemes családjából ered (a Zaharija keresztény nevet fölvelt Cseta alapította meg 1330-ban a kosztromai neves Ipatyjev monostort).

Az orosz birodalomnak perifériája lesz a korábbi központ, Kijev és környéke. A keleti szláv és a török világ sztyeppepei határvidékén már a 12. században megjelennek a „kóborlók” (brodnici, a szláv ’kóborolni’ igéből), a kozákok elődei (a török eredetű kozák terminus a

14. században bukkan fel). Kaukázusi kapcsolataikra utal „cserkesz” megnevezésük. A dnyeperi, doni, azovi, tyereki kozákok a tatár-orosz (szláv) „ordizmus” képviselői. A 17. század elején a birodalmi központ összeroppant („zavaros időszak”) – eljött a periféria ideje. Golovnyov itt Szvák Gyula kutatásaira hivatkozva a 17. század eleji moszkvai hatalomváltásokban főszerepet játszó álcárjelenség kozák eredetére hívja fel a figyelmet. 1613-ban a kozákok nem jelentéktelen szerepet játszottak abban, hogy Mihail Romanovot választották cárrá (a külföldi követjelentések megerősítik, hogy Mihail Romanov mögött a kozákok álltak, és a lengyelek is egy ideig „kozákcárnak” nevezték az első Romanov uralkodót). 1613-ban hozták létre a Kozák Prikázt, és Moszkva ekkor kérte először hivatalosan a doni kozákokat, hogy álljanak a cár és a pravoszláv hit mellé. A 17. századi kozák életstratégia megjelenítője volt a galíciai születésű Ivan Zaruckij atamán, aki gyermekkorát Törökországban töltötte fogolyként, majd a doni kozákok atamánja lett, Moszkvában bojár, és kiszolgálta mindhárom ál-Dmitrijt.

A 16. század közepétől az angol és holland kereskedők jelentek meg az orosz Északon. Az orosz állam összeomlása idején az angolok, I. Jakab király (1603–1625) idején terveket készítettek az orosz Észak katonai megszállására és gyarmatosítására. A lengyelek Moszkvából való kiűzése után viszont az angolok is elálltak tervüktől. Az újra megerősödő Oroszország ismét metropólia lett, és ezzel összefüggésben kialakult Oroszország kedvezőtlen képe Nyugaton.

Az Urál és Észak *moszkvai* kolonizálása a novgorodi eredetű Sztroganov család közreműködésével zajlott IV. Iván uralkodásától kezdve. A Sztroganovok távol Moszkvától, Szolvicsegodszkból kiindulva irányították Észak „üzleti” kolonizációját, de közben önálló kultúrát és „ideológiát” alakítottak ki: saját levéltáruk és könyvtáruk volt, templomokat emeltek, őslakosokat kereszteltek, kereskedtek, nyersanyagok után kutattak. A Sztroganov-kolonizáció Északon kulcsszerepet játszott az angolok megállításában.

Szergej Szolovjov konceptuális megfogalmazása szerint Oroszország „határállam” Európa és Ázsia között, de olyan állam, hangsúlyozza Golovnyov, amely maga is metropólia, s természetes részei a peremvidékek (okrainák, ukrainák). A peremvidékek „élő határok”, s a moszkvai autokrácia még a legszélsőségesebb megnyilvánulása (IV. Iván) idején is teret engedett a szabadságnak a periférián: ebben a paradoxonban rejlik az a mozgási energia, amelynek révén Oroszország olyan könnyen és gyorsan meghódíthatta Szibériát (vagyis a metropólia javakat magába szívó magja erősen központosított, míg a periféria a szabadság tere maradt).

A metropóliák és kolóniák közötti mozgás kölcsönös. Aki hódításra indul, kitérja saját kapuit az ellenség előtt. A metropóliák kolonizálódnak, a kolóniák metropóliává válnak. A mozgás mindig kétoldalú, mint Hellasz és Róma, a Horda és Moszkva vagy mostanság Európa és az egykori gyarmatok esetében (új népvándorlás).

A. V. Golovnyov: *Fenomen kolonizaciji* [Jekatyerinburg, 2015, Roszsijszkaja Akagyemija Nauk, Uralszkoje Otyyelenyje, Insztyitut Isztorii i Archeologiji, Etnograficseszkije Bjuro]

Ez az írás a *Világtörténet* 2016/4. számában megjelent recenzió bővített és aktualizált változata.

KRAUSZ TAMÁS

EGY ÚJ SZOVJETUNIÓ-TÖRTÉNET, AMELY RÉGI¹

1. A műfaj

A Heller-Nyekrics szerzőpáros könyve, az Utopija u vlasztyi 1989–90-ben bizonyára sokak számára újdonságként hatott volna Magyarországon is. A mű, amely eredetileg 1982-ben, majd 1989-ben Londonban angolul megjelent, bizonyos értelemben politikai-publisztikai (nem tudományos!) szenzációnak számított. Hogy tudományos már akkor sem lehetett komolyan venni, annak nyilvánvalóan objektív okai is voltak: a szerzők disszidensként nem juthattak hozzá még ahhoz a szerény levéltári anyaghoz sem, mint szovjet kollégáik odahaza. Volt azonban egy szubjektív akadály is, amely háttérbe szorította a tudományos tárgyyszerűséget. Nyekricsék könyve ugyanis mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy a hivatalos szovjet történetírás alapvető sémáit elsöpörje, meggyengítse a Szovjetunió Kommunista Pártjának legitimációs ideológiáját. E cél realizálása nyilvánvalóan fellülkerekedett a szigorúan tudományos megfontolásokon.

Heller és Nyekrics a „minden másképpen volt” jegyében írták újra a Szovjetunió történetét. Vagyis nem tettek föl új kérdéseket. Igaz, ezzel szemben szilárd módszertani alapra helyezkedtek: az amerikai hidegháborús konzervatív történetírás ismert dogmáira, szigorúan alkalmazták annak sémáit és végkonklúzióit. Így Heller és Nyekrics ideológiai okokból eleve kizárta vizsgálódásaiból a társadalomtörténeti igénnyel fellépő szinte teljes amerikai és brit szovjetológiát. Meg sem említették olyan történészek munkáit, mint E. H. Carr és R. Davies, David Lane és Sheila Fitzpatrick, Cohen és Rabinovits, Daniels és Smith, de még R. C. Tucker, Sztálin híres életrajzírója is csak mellékesen említődik. Ezek után szinte természetes, hogy a szovjet történetírás fővonala (Volobujev és Sztarcev, Gimpelszon és G. Joffe, Poljakov és mások) is hiányzik, ami kétségtelenül nem erősítette a szerzők érvelésének tudományos erejét, de ideológiai hitelét is csökkentette. Ha a szovjet feldolgozásokra mégis támaszkodtak, akkor többnyire a 60-as-70-es évek munkáira. Mintha az utolsó 15 évben semmi érdemleges nem történt volna a szovjet és az egyetemes történetírásban.

Első pillantásra meglepő, hogy történészekről lévén szó, mégis legfontosabb hivatkozási alapjuk a disszidens-irodalom, mindenekelőtt a szovjet disszidensek olykor érzelmes, máskor érdekfeszítő

---

¹ Heller, Mihail-Nyekrics, Alekszandr. Orosz történelem. A Szovjetunió története. II. köt. Bp., 1996. 2000/0siris Kiadó. 610 p.

visszaemlékezései, fejtegetései. Olyan benyomás keletkezik, mintha publicisztikai írásokkal kívánták volna pótolni a hiányzó fonásokat. Mindez a munka stílusában is kifejeződik.

Valaki már csak azért is az „igazság” letéteményesének számít, mert a szovjet hatóságok üldözték vagy pedig azért, mert az üldözöttek oldalára állt. Egy Sztálin- vagy egy Brezsnyev-idézet is azért volt „igaz” a maga idején, mert ők mondták, a hivatkozott disszidens szerzőnek pedig azért van igaza, mert disszidens volt vagy azok szellemi-politikai koncepcióját védelmezte. Így lesz a két legfontosabb hivatkozási alap a könyvben Alekszandr Szolzsenyicin író és Robert Conquest (a brit titkosszolgálat egykoron jól informált munkatársa), aki Reagan elnök kedvelt kutatóközpontjában, a Hoover Intézetben alkotott. A műfaj további sajátossága, hogy levéltári anyagok helyett a szerzők minden forráskritika nélkül használták fel a disszidens-irodalmat, aminek furcsaságairól alább még sok szó esik majd. A lényeg az, hogy a forrás és a szekunderfeldolgozás között a különbség úgyszólván eltűnik. Mégis, mindennek ellenére igen érdekes mű keletkezett. Nem véletlen, hogy e sorok szerzője minden kritikai megfontolása ellenére is javasolta e mű magyar nyelvű kiadását még évekkel ezelőtt. Ugyanis Heller és Nyekrics tolla alól kikerekedett a Szovjetunió történetének disszidens-változata. Mi az értelme e műfaji besorolásnak? Mondhatná valaki, hogy számos ilyen munka keletkezett az elmúlt évtizedekben, ám történészek nemigen vállalkoztak ilyen munkára. Számos Szovjetunió- és SZKP-történet került ki disszidens szerzők (egykori ügynökök, üldözött publicisták, értelmiségiek stb.) tolla alól, ám Krivickij és Orlov, Amalrik és Vozlenszkij és folytathatnánk a sort, akiknek könyveivel minden érdeklődő találkozhatott angol vagy orosz nyelven, sohasem léphettek fel historiográfiai értelemben hiteles szerzőkként. Heller és Nyekrics azonban – ismétlem – történészek.

Az utóbbinak magyar nyelven is jelent meg munkája még a 60-as évek elején *1941. június 22...* címen. Roj Medvegyev híres sztálinizmus-története még a 70-es évek elején „műfaji” szempontból nem volt tipikus munka. Egyfelől R. A. Medvegyev nem kívánt Szovjetunió-történetet írni, másfelől „csak” belső emigrációban, vagyis otthon készült és marxista igényű munka volt (és Roj Alekszandrovic Nyekriccsel ellentétben nem volt „kiképzett” történész). A „disszidens” historiográfia „klasszikus modelljét” tehát Nyekricsék hozták létre. Művük ma már utánozhatatlan, megismételhetetlen, mert feltételei és céljai szűntek meg. Nem létezik ugyanis a Szovjetunió...

E műfaj sajátja, hogy maga a tárgy, mint leküzdendő ellenség jelenik meg, és ennek megfelelően a Szovjetunió története az erőszak, a horror és a bűnözés, vagyis a borzalmak történetévé stilizálódik. Ami

tulajdonképpen része is volt a valóságnak. Ám a valóság számos síkjából a „disszidens történetírás” csak ezt az egyet jeleníti meg igazán, és mindent ebből „extrapolál”. Így a Szovjetunió története kriminalizálódik. Ebből fakad a könyv erős szubjektív töltése, főtítkár-centrizmusa is. E műfajban a „horror” okaira általában nem derül fény. Vagy valamely főtítkár akarata, tévedése, bűne, vagy valamely főideológus ideológiai tézise lesz a történelem első mozgatója. A bolsevizmust sem mélyen gyökeredző történelmi jelenségként, az orosz történelem inherens produktumaként ragadták meg, jóllehet a bolsevizmus elvi ellenfele, a híres orosz gondolkodó, Bergyajev a 30-as években még eképpen tudta kritikailag elemezni mind a bolsevizmus történetét, mind magát Lenint.

Ez a műfaj nemcsak az elméleti mélységet, a relativizmust sem ismeri, a megfellebbezhetetlen ítéletek tömegével kerül szembe az olvasó, amelyek nem viselik el a szkepszist, sőt lelkipurdalást ébresztenek a kétkedő olvasóban: ha nem „hisz” valaki a szerzőknek, akkor végső soron a KGB kezére játszik, ugyanis a szerzők logikája szerint az ő álláspontjukkal szemben csak egyetlen lehetőség kínálkozik, a szovjet hivatalosság elfogadása.

Mindemellett a könyv komoly erénye, hogy Heller és Nyekrics hírnevüknek és ízlésüknek megfelelően könyvüket igen jól „adják el”: sok sztori, legenda, vicc színesíti a könyvet, amelyek ha nem is mind igazak, akár azok is lehetnének, amennyiben jól kifejezik egy-egy periódus, egy szituáció atmoszféráját, „pszichológiáját”. A szerzők hitelesen adják vissza a szovjet „másként gondolkodók” lélektanát, elnyomottságát és megalázottságát, ami a mű olykor kifejezetten szenvedélyes hangnemében közvetlenül érzékelhető.

2. A totalitarizmus és a rendszer jellege

A rendszer jellegének vizsgálata során a „Hétköznapi szocializmus” alfejezetben Mihail Romm *Hétköznapi fasizmus* című filmjét juttatják az olvasó eszébe, hogy vigyázat: a szocializmus és a fasizmus közel álló vagy azonos jelenségek. Az amerikai történészeket bírálva jegyzik meg a szerzők: „*A szovjet rendszer titka az egyszerűség. Néhány amerikai politológus és szovjetológus a 'totalitarizmus elavult modellje' helyett a Szovjetunió elemzésekor inkább az 'intézményi pluralizmus' modelljét emlegeti, s afféle pluralista rendszerről beszél.*”² Az intézményi pluralizmus koncepcióját, amelyet J. Hough és M. Fainsod ismert könyvükben fogalmaztak meg, egyetlen félmondatral kidobják, mit sem törődve azzal, hogy milyen jelentős kutatás hitelesíti azt, nem

² Nyekrics 1996, 510–511.

morfondíroznak el saját korábbi kijelentésükön sem, miszerint a brezsnyevi diktatúra mégsem olyan, mint a sztálini. Nincs igazi mozgás a szovjet rendszeren belül, a története e könyvben tökéletesen statikus. Az intézményi pluralizmus egész problémáját egyetlen idézettel intézik el, amely természetesen egy nagy tekintéllyel rendelkező üldözöttől származik. Magának Andrej Szaharovnak a tekintélyéről van szó. „*Andrej Szaharov azonban 1980-ban egyértelműen totalitarizmusként határozta meg a szovjet rendszert.*”³ Ennyi. Már most ki az, aki a Nobel-díjas fizikus, Szaharov 4-5 soros meghatározásával vitatkozni merne? Történeten is bármi, az egész szovjet történetet a totalitarizmus sémájába kell belegyömöszölni. Az sem segít, hogy a könyv egyik szerzője, Nyekrics sokáig ebben a rendszerben volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének párttitkára, ami mégiscsak valamilyen pluralizmusra utal. Legalábbis arra, hogy egy zsidó nemzetiségű „másként gondolkodó” egy ideig párttitkár, vagyis a hatalom egy kis részének birtokosa lehetett. Tudva, hogy a történelmileg cselekvő ember jelentős mértékben saját élethelyzetének terméke és alakítója, éppen a könyvben is tárgyalt peresztrojka és rendszerváltási periódus ad számtalan példát arra, hogy a korábban „mélyen elkötelezett kommunista” hogyan lett „mélyen elkötelezett demokrata”.

Másképpen is feltehetjük a kérdést: maguk a szerzők miért hittek oly sokáig és vehemensen a „totalitáriánus Szovjetunió totalitáriánus értékeiben”? Miért védték meg sok milliómod társukkal együtt a „rendszert” a háborús összeomlás periódusában? A könyvben ezekre és a hasonló kérdésekre nincsen válasz. Mint ahogyan az sem derül ki, hogy a feltételezett irracionális totális uralma mégis mivel magyarázható. Végül is hogyan vált két évtized alatt világhatalommá a kontinensnyi Szovjetunió? Ha pedig Sztálinban kizárólag csak a gyilkost látjuk, akkor az összes többi öt csodáló politikus, Churchilltól Dálnoki Miklós Béláig egyszerűen bűnpártoló. Félreértés ne essék, ez is lehetséges megoldás, de akkor ezt történetileg és elméletileg le kellett volna vezetni.

Mindehelyett a szerzők a Szovjetunió történetét a nyugati polgári demokráciák struktúraformáinak fényében szemlélik, lemondva így a rendszer keletkezése és működése sajátosságos vonásainak konkrét elemzéséről, ami pedig éppen azoknak az amerikai történészeknek a célja volt, akiket a szerzők még csak olyan komolysággal sem kezelnek, mint az orosz disszidens szerzőket.

---

³ Nyekrics 1996, 511.

A szerzőket olyannyira csak a politika érdekelte, hogy a lakosság valóságosan létrejött közösségi, kulturális és termelési szervezeteit egyszerűen észre sem vették.

Nem szóltak a szerzők arról sem, hogy a 20-as évek közepén a pártviták centrumában olyan problémakör is jelen volt, amely kifejezetten egy szocialisztikus ellenalternatívát is hordozott a későbbi sztálini fordulattal szemben. E vita tulajdonképpeni lényege az volt, hogy vajon életképesek-e a közvetlen demokrácia lehetőségére építő munkástanácsok, valamint a termelés olyan intézményei, mint a gyári-üzemi bizottságok, a kommunák és a szövetkezetek különféle formái. Pedig ez a kérdéskör is a „totalitáriánus forradalom” alkotórésze, ami ugyan nem illeszkedik a szerzők koncepciójába, de ettől még a történelmi valóság része volt, amiről nincsen joga a történésznek nem tudomást venni.⁴ Ismétlem, e vita mögött az a választási lehetőség állt, hogy vajon egy nem hierarchisztikus munkamegosztási szisztémára épülő gazdaság- és társadalomszerveződés strukturái túlélhetik-e a „szocializmus egy országban” gyakorlatát vagy sem. S bár az adott nemzetközi feltételek között a paternalista, autoriter hagyomány kelt új életre elnyomva a fentebbi alternatívát, mindez ugyanakkor nem ok sem a NEP, sem a sztálini rendszer apologetikus megközelítése számára.

A szovjet rendszer jellegével összefüggő kérdések közül érdekes, hogy a könyvben a totalitarizmus alátámasztására több helyen is az állami antiszemitizmust a rendszer immanens vonásaként ábrázolják. Lehet, hogy ez az állítás igaz, lehet, hogy nem vagy legalábbis lehet vitatható, mondván, hogy voltak ilyen és olyan szakaszok. Mindenestre érdemes lett volna a szerzőknek a problémára részletesebben kitérni, az okokra rámutatni.

A szerzők indulati megfogalmazásai teljesen legyengítik az érvelést még ott is, ahol véletlenszerűen a tények valóságos világában bazarognak. Sztálin antiszemitizmusának és általában a Szovjetunió

⁴ Ezeknek a vitáknak a részletesebb történelmi elemzését másutt elvégeztem: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi-politikai előzményei 1917–1928. Bp., 1996. Napvilág Kiadó. A könyv orosz nyelvű kiadása folyamatban van. Sematikusan kifejezve három alapvető alternatíva rajzolódott ki sajátos kombinációkkal: 1. A baloldali ellenzék, mindenekelőtt Preobrazsenszkij és Trockij a társadalmi öngazgatás, a munkásdemokrácia elemeit próbálta egyeztetni az „eredeti szocialista felhalmozás és a piaci vegyesgazdaság” szisztémájával; 2. Buharin az öngazgatás elemeinek a „szocialista piacgazdasággal” való összeegyeztethetőségéről gondolkodott; 3. Sztálin pedig a 20-as évek végén (!) a totálisan államosított gazdaság bürokratikusán centralizált tervgazdaságának koncepciójából indult ki, amelynek piaci kiegészítéséhez élete végén jutott el a híres tankönyv-vitában (1. 1951. évi brosúráját: A szocializmus problémái a Szovjetunióban). Az állam mint kulcstényező szerepelt mind a három felfogásban, ami nyelvileg-szimbolikusan kifejezte a fejlődés úti realpolitikai értelemben vett lehetséges irányát, ám a kombinációk azért nagyon is eltérő vonulatokat jeleznek.

belüli antiszemitizmus problémáival magam is foglalkoztam tanulmányban és könyvben egyaránt, ám sehol nem találtam olyan antiszemita dokumentumot, amelyet Sztálin írt alá. A szerzők nem vetik fel a kérdést, vajon Sztálin miért „konspirálta el” a közvélemény előtt antiszemita meggyőződését vagy érzelmi világát? Egyáltalán, nem derül ki: Sztálin miért volt egyes esetekben antiszemita és más esetekben miért lépett fel a zsidók védelmében? A „leleplező” történet szemlélet ez esetben is tartózkodik a racionális történetmagyarázattól. Hellerék figyelmén kívül maradt a rendszer hatalmi technikájának, technológiájának komolyabb bemutatása, a fontosabb társadalmi csoportok érdekeinek és érdekérvényesítő struktúráinak rendszeresebb bemutatása. A szerzők érzékelik, hogy e konkrét elemzés nélkül a rendszer leleplezése nem lehet meggyőző, ezért magát a főtítkárt kell állandóan leleplezni, ami a rendszer működésének elemzését „pótolja”.

Szóvá tehető, hogy a szerzők tárgyilagosságához kétség férhet, mivel Heller és Nyekrics egyetlen szóval sem említik, hogy a Szovjetunióbeli antiszemitizmus ellenére is a zsidók Európa egyetlen országában éltek túl tömegesen a II. világháború periódusában, a Szovjetunióban. Nem emlegetik a Nyugat – ma már mindenki számára világos – szégyentelen viselkedését e téren. Gondoljunk Svájc kollaborálására a náci Németországgal, az Európában összerablott arannyal, az elpusztított zsidók szájából kitépott aranyfogakkal való évtizedekig tartó közönséges üzletelésre. De utalhatunk arra is, hogy az Egyesült Államok partjaitól zsidó menekültek hajóit fordították vissza. A Vörös Hadsereggel kapcsolatban – egyébként nem ok nélkül és helyesen – kitérnek az antiszemitizmusra, de valamely ok miatt a szerzők nem említik, hogy például a zsidó nemzetiségűek milyen nagy számban kapták meg a „Szovjetunió hőse” kitüntetést.

De felmerül itt más kérdés is. Miért lehetett oly kiterjedt antiszemita „tisztogatásokat” végezni a szovjet kulturális és tudományos életben 1948 és 1953 között, vagyis hogyan került a hatalom struktúráiba oly sok zsidó nemzetiségű állampolgár korábban, ha a rendszer mint olyan immánensen antiszemita volt? A szerzőket a differenciáltabb megközelítés ez esetben sem jellemzi.

Másutt kitértem már részletesebben arra a kérdésre, hogy a Szovjetunióban az antiszemitizmus egy új, korábban ismeretlen formája jött létre, az „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek bonyolult történelmi és politikai okain a szerzők egyáltalán nem gondolkodtak el. Sőt, inkább a hitlerista antiszemitizmussal analogizálnak, nem véve

észre azt sem, hogy ezzel morálisan megemelik a náci rendszert.⁵ Mindez annak következménye, hogy a szerzők koncepciójába nem fér bele az ellentmondás. Csak egyszínű, egydimenziós ábrázolásmód lehetséges. Nincsenek jó és rossz oldalak, véletlenek és szükségszerűségek.

3. Lenin és a puccs

A szerzőktől már kezdettől tudjuk a titkot: a totalitarianizmus szovjet szellemének földi megtestesülése magából az októberi forradalomból fakad, amely totalitárius forradalom, és mint ilyen Lenin ravaszságának, ügyességének és cselszövéseinek eredménye. Ez a rész Heller munkája, aki oly alaposan tanulmányozta a Sztálin-korszak korabeli historiográfiáját, hogy maga is annak számos végkövetkeztetését fogadta el, bár annak visszajáról.

Az egész könyvön végighúzódik az a szemlélet, amely a forradalomnak szinte csak a lumpen-katonai arculatát látja és láttatja. Holott a 17-es forradalmaknak régóta hozzáférhetőek levéltári dokumentumai, amelyek tükrében éppenséggel egy sokarcú, többretegű folyamat rekonstruálható. Így például nem kapunk magyarázatot arra, hogy a részeg és randalírozó matrózok kilengései mellett a forradalom egyidejűleg sajátos módon a kultúra védelmét szolgálta. Itt nem Lunacsarszkij közismert kétségbeesett tiltakozása a jellemző, amikor lemondással fenyegetőzött meghallva a legendás rémhírt a Vörös téri Vaszilij Blazsennij templom állítólagos lerombolásáról. Sokkal jellemzőbb a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága 1917. október 29-i dekrétuma az állami könyvtárakról. Eme utasításnak megfelelően rövid idő alatt kiadták Puskin és Gogolt, Turgenyevet és Lev Tolsztojt, Csernisevszkijt és Szaltikov-Scsedrint, Dosztojevszkijt és Csehovot 50–100 ezer példányban, ami a maga korában hihetetlen példányszámnak tűnt. Filléres árért (példányonként 1 rubel 50 kopejkáért) bárki megvásárolhatta e köteteket. Természetesen ez nem „nagy ügy”, de szimbolikus, és ezért magyarázatra szorulna. Egyáltalán, hogyan illeszkednek az ehhez hasonló ténycsoportok a „totalitárius forradalom” koncepciójába? E koncepció szerint a forradalmárok szeme előtt már 17-ben is az évtizeddel később végbemenő sztálini fordulat lebegett, amelyről egyébként 1917-ben még magának Sztálinnak sem volt fogalma. Dehát vajon 1789 forradalmárai sejtették, hogy tíz évvel később Napóleont császárrá koronázzák? Bár az orosz forradalom kezdettől tudatosította a bonapartizmus veszélyét, 1922 előtt Sztálin

⁵ Egyébként folyt vagy folyik vita a fasizmus és sztálinizmus analógiájáról, 1. pl. *Magyar Tudomány*, 40. (1995) I. sz. és 41. (1996) 6. és 7. sz.

neve a vezérek között komoly formában sohasem merült fel. Éppen azért lett ő 1922 áprilisában a főtitkár, mert a „vezérek” rajta látták a legkevésbé a hatalom szexepiljét. A hiedelemmel ellentétben nem is Lenin, hanem L. B. Kamenyev javasolta Sztálint főtitkárnak. (Igaz, Lenin támogatta Sztálint egészen 1922-ig.)

Ízlés és világnézet kérdése, hogy az ember a történelemben utálja vagy szereti a forradalmakat. Ez a történezsre is vonatkozik. De a történész egy dolgot nem tehet, nem tekintheti a forradalmat valamiféle ballépésnek, véletlennek stb. Minden nagy forradalomnak mélyenfekvő okai voltak, amelyek között a vezérek szerepe csak egy kérdés-kör volt a sok között.

Akár ellenszenvesnek tartja valaki Lenint, akár nem, egy dolog vitathatatlan: nagy forradalmár volt, ám a forradalom októberben nélküle is lejátszódott volna, nyilván némileg másképpen és más formában. Trockij és mások ott álltak már 1917 júliusában is a „proletárforradalom barrikádján”... Hogy miért lehetett Lenin sikeres 1917-ben, arra vonatkozóan a könyvben – Lenin „hatalommániáján” kívül – csak az ellentábor vezéreinek ügyetlensége vagy butasága adja meg a választ. Még egy ecsetvonás erejéig sem képesek a szerzők felfesteni a politikai erőviszonyok gyors változásának mélyebben fekvő történelmi okait. Itt minden egyszerű és világos. Lenin ellopja a különböző pártok programjaiból az ellopandót, és a szegény tömegek máris követik őt. Ha egyáltalán követik...

A szerzők – mint jeleztem – rendkívüli módon eltúlozzák Lenin szerepét, amikor az ő „akaratosságából” vezetik le az „októberi puccsot”. Hogyan képes egy ember egy „puccsal” évszázados társadalmi osztályokat és struktúrákat félresöpörni? Mintha reális és jogos tömegmozgalom csak polgári keretekben létezhetett volna? Pedig az orosz fejlődésből éppen az a vonás hiányzott, amitől egy tömegmozgalom polgári jelleget ölthetett volna. E problémán a szerzők nemigen gondolkodtak el, ehelyett inkább ráhúzták a vizeslepedőt az októberi forradalomra általában. Így azután természetesen az sem derül ki, hogy egy „puccs” miképpen képes milliókat mobilizálni a Nyugat által támogatott reguláris monarchista erőkkkel szemben, hogyan képes emberek egy kis csoportja a polgárháborúban felülkerekedni.

Ezek csak a legfőbbek ama kérdések között, amelyek megválaszolatlanok maradtak. Pontosabban a válasz mindig ugyanaz. A „diszsidens történetírás” minden problémát egy összefüggésre vezet vissza: az erőszakra és a terrorra. Egy kis fegyveres csoport ráveszi a lakosságot, hogy kövesse őt a polgárháborúban... Pedig a szerzők elgondolkodhatnak saját adataikon. Ugyanis a forradalom periódusában még csak bolsevik tömegpárt sem létezett, amit Heller – ha

ponatlanul is – de fel tudott idézni. (Nem érthető, hogy miért nem használta már a 70-es években is hozzáférhető standard munkákat?) Ez az empirikus tény már önmagában is ellentmond a könyv erőszakra mint végső okra épített koncepciójának. Hiszen gondoljunk bele, egy magyar kisváros lakosságával megegyező populáció egy egész birodalmat, másfélszáz millió embert hajtott bele a forradalomba, a polgárháborúba... és győzött. Nem a visszájára fordított sztálini mítosz ez? Még az analfabétizmus 20-as évekbeli felszámolásáról is csupán az jutott a szerzők eszébe, hogy a szovjet állam erőszakkal kényszeríti az embereket: „Az analfabétizmus elleni zajos hadjáratnak tehát nem ötmilliónyi „írni-olvasni” (így idézőjelben!) tudó volt a legfőbb eredménye, hanem az, hogy elültették azt a meggyőződést, hogy az erő a legjobb eszköz az élet minden területén ...”⁶ A szerzők visszavetítik a 30-as évek eseményeit a 20-as évekre, ami szintén a korábbi, hidegháborús történetírás szokása volt.

A szerzők ideológiai elfogultságát jól reprezentálja, hogy elhagyva a konkrét történelmi vizsgálódás talaját, olyan feltételezéseket adnak elő tényként, ami már látványosan lerontja a könyv szellemi színvonalát, sőt morális hitelességét is. Így Heller Hitlert egyenesen „Lenin és Sztálin szorgos tanítványának” nevezi, sőt, egyetértőleg idézi a Führert mint teoretikust, aki – Hermann Rauschning előadása alapján – állítólag azt mondta, hogy a polgári világ azért gyöngye a marxizmushoz képest, mivel az előbbi eleve elválasztja egymástól a szellemet és a nyers erőt, Hitler szerint a marxizmusban „a szellem és a nyers erő harmonikus egységet képez”.⁷

Ha feltesszük is, mint Heller, hogy Hitlernek igaza volt, egy történésznek mégiscsak bizonyítani kellene, hogy egy ideológia miképpen valósul meg mint totális erőszak. Olyan benyomás keletkezik ebben az összefüggésben is, mintha a forradalmárok bizonyos ideológiának a birtokában kéjgyilkosokká változnának. Hogy miért lesznek a forradalmárok a terror hívei, erre vonatkozóan igen kevés fogódzót kapunk. Hajlunk arra, hogy forradalmárnak lenni valamiféle pszichológiai aberrációt jelent, bár ezt a szerzőpáros nyíltan sehol sem mondja ki. Leninből, Sztálinból és az ideológiából vezetni le a történelmi folyamatot, ez megint a visszatérést jelenti a 30-as-50-es évek differenciálatlan történet szemléletéhez.

A könyvben az erőszak forrása nem az évszázados gazdasági és társadalmi elnyomás, hanem éppen ellenkezőleg: az elnyomás, a szociális egyenlőtlenségek meghaladására tett kísérlet. A szerzők az okot

⁶ Nyekrics 1996, 144.

⁷ Nyekrics 1996, 50.

felcserélik az okozattal. A történeti probléma az tehát, hogy a szerzők a forradalmat kimetszik a történeti összefolyamatból (tulajdonképpen elfogadva a hagyományos sztálinista koncepciót) és egymástól elválasztja, valamint mereven szembeállítja a februári és az októberi forradalmat („puccsot”). A valóságban a két forradalom ezer szállal volt összekötve: a szovjetek, a munkásfelkelés, az egyenlőség vágya, széles tömegek antikapitalista meggyőződése, a földkérdés megoldatlansága, a háború stb. A szerzők végül is elismerik, hogy a parasztok nem akartak visszatérni az önkényuralomhoz, de nem vetik fel a kérdést, miért és mely csoportjai fogadták el a szovjethatalmat. Elemi dolgok ezek ma már, mondhatná az olvasó, ám úgy látszik, nincsenek elemi dolgok, csak naív történészek.

Heller, aki a könyv első hat fejezetét jegyzi, mind ténybelileg, mind módszertanilag téved a szmenovehisták (a fordító valamely okból kifolyólag „szmenovehovistáknak” említi őket, ámbar a fordítás általában gördülékeny, nemigen érheti komolyabb szemrehányás) történelmi szerepének felvázolása, értelmezése terén. Különösképpen Nyikolaj Usztrjalovot, Kolcsak egykori propagandaminiszterét állítja be furcsa pozícióba. Heller nem azért marasztalja el Usztrjalovot, mert fehér diktatúrába („cezarizmus”) akarta átfordítani a rekapitalizáló NEP-re rátelepülő vörös párt diktatúrát, hanem azért, mert az értelmiséget és az emigráció jelentős részét megbékítette a szovjethatalommal: „*A szmenovehizmus újfajta legitimitást biztosított ... a bolsevikoknak*”⁸. Heller a valóságban nem értette meg Usztrjalov történelmi elemzését, aki pedig 1919 végén naplőfeljegyzéseiben megörökítette döntő következtetését: 1919-ben az egyetlen alternatíva az volt: Kolcsak vagy Lenin. Kolcsak veresége után a szovjethatalom győzött. Az usztjajlovi elemzésben az antikommunista ellenállásnak is békét kellett kötnie a szovjethatalommal, ha nem akar odaégni az összeomlott monarchia „fekete reakciójához”, ami azonos lenne a végérvényes megsemmisüléssel. Ezt a „dialektikát” nem értette Heller 70 évvel később sem. Nem vetette fel a kérdést, hogy vajon milyen más álláspont kínálkozott az emigráción belül a szmenovehizmussal (nacionálbolsevizmussal) szemben. Úgy tűnik, hogy Heller azokkal tart(ott volna), akik az elvesztett polgárháború után az önpusztító revansban gondolkodtak. De hát erőszakkal kivívható volt-e egyáltalán a szerző által áhított polgári demokrácia Oroszországban? Mindez azért merül föl, mert a szerzők sehol nem maradnak meg a történeti leírás síkján, mindenütt lelepleznek és harcolnak. Ott is ideológiai kérdéseket vizsgálnak, ahol társadalom- és gazdaságtörténeti fejtegetésekre lett volna szükség. Még a NEP bukását is ideológiai

⁸ Nyekrics 1996, 125.

okokból (és Sztálin akaratából) vezetik le, semmit nem szólnak arról, hogy az új gazdaságpolitika, a „kapitalizmus részleges visszaállítása” (Lenin) milyen válságokat élt át. A NEP bevezetése egyáltalán nem attól függött, hogy a bolsevikok vannak-e hatalmon vagy a mensevikek, mert minden befolyásos párt egyetértett a hadikommunizmus NEP-pel való felváltásában. Mintha csak minden problémának közvetlenül a bolsevikok lennének a forrásai. Ennek megfelelően úgy írják le a dolgokat, hogy volt egyszer a totalitáriánus forradalom, a még totalitáriánusabb NEP és a legtotalitáriánusabb sztálinizmus. A társadalmi élet nem politikai síkjairól nemigen esik szó a kötet első hat fejezetében, bár ez később sem jellemző.

4. A GULAG mint a történelem kezdete és vége – adatoktól adatokig

A könyv alapkoncepciója, amely szerint a szovjet történelem az erőszak történetére redukálható, statisztikai alátámasztást mindenekelőtt a GULAG-tematika területén nyert. A valamelyest is tájékozott olvasót itt érik a legnagyobb meglepetések, amelyeket összefoglalóan tudományos botránynak is nevezhetünk. Heller és Nyekrics egész egyszerűen átvették a korábbi GULAG-irodalom úgymond becsült adatait, és figyelmen kívül hagyták az 1990 után közzétett archívumi publikációkat. Lényegében Robert Conquest adatait ismételtetik. Érdeemes néhány gyöngyszemet felidézni, hogy érzékeltessük, hogyan készülnek a minden tudományos morált félretevő könyvek, amelyek majd sokak számára évekig etalonként szolgálnak. „1937 januárja és 1938 decembere között közel 7 millió embert tartóztattak le - írják a szerzők. – *Ebbe az adatba Conquest nem számította bele a köztörvényes bűnözőket...*”. Továbbá „az angol történész kiszámította”, hogy ez idő alatt kb. „1 millió embert végeztek ki”. Hogyan számította ki a „történész”, ha egyáltalán nem álltak rendelkezésre megbízható adatok? Conquest számításainak „törvényeit” azonban már régebb óta ismerjük. Hiszen már magyar nyelven is olvasható Jeff Coplon írása a Múltunk 1990. évi 1. számában, amelyben leleplezi Conquest „statisztikai módszereit”, amellyel az 1932–33. évi ukrain éhínséggel kapcsolatban – a kanadai ukrán nacionalista szervezetek megbízása alapján – „kijozta” a kb. 7 milliós adatot, még a 80-as évek elején a *Bánat aratása* c. könyvében. A bevallott cél az volt, hogy a náci holocaustot túlszárnyaló adatot lehessen produkálni a „Gonosz birodalmának” reagani és a jelzett ukrán szervezet „elméletét” alátámasztandó. A „szovjet holocaust” mítosza fontosabb volt szerzőinknek, mint a sztálini GULAG valószínű története, amelyről a 80-as évek végétől minden kétséget kizáróan hiteles anyagok jelentek meg. Bár Conquest,

Reagan elnök tanácsadójának könyve annak rendje és módja szerint kitűnő kritikákat kapott például a *New York Times*-ban vagy a *The New York Review of Books*-ban, a kor vezető szakemberei azonban sorra-rendre leleplezték a nyilvánvaló történelemhamisítást. Elegendő itt utalni a Brezsnyev-korszak egyik emigráns kutatójára, akszudovra, kritikai munkája magyarul is olvasható a *Poszt-Szovjet Füzetek V. számában*.

Tudományos botrány azonban a könyv teljesen kritikátlan kiadása is. A 2000 és az Osiris kiadó szerkesztőjének, Bojtár Endrének, mivel nem a téma szakértője nem róható fel, hogy nem ismeri a téma magyar nyelvű irodalmát sem. Ám arról mint szerkesztő már nagyon is tehet, hogy nem talált egy értő történész-szerkesztőt, aki a könyv legelavultabb számadatait képes lett volna legalább a magyar nyelven hozzáférhető statisztikai publikációk fényében korrigálni. Ámbár tudnia illett volna mint orosz irodalomban járatos embernek, hogy a fordítás alapját képező szöveg (az 1989. évi orosz verzióról van szó) óta is igen fontos KGB források láttak napvilágot.

Nem az „önreklám” kedvéért mondom, de a *Magyar Ruszisztikai Intézet* a feltárt archív statisztikákat igyekezett magyarul is hozzáférhetővé tenni: Szilágyi Ákos és jelen sorok szerzőjének közreműködésével 1991–92-ben a *Szovjet Füzetek IV. (A GULAG tényekben, adatokban)* és *V. (Népiártás a Szovjetunióban)* számában az alapvetően új adatok megtalálhatók. Egy fiatal kutató, Czéh Zoltán az *Eszmélet 28. számában* már ezen túlmenően is felhasznált új forrásokat, amelyek a GULAG gazdasági jelentőségét világítják meg. Ha a szerkesztő csak ezt az írást elolvasta volna, nyilván nem hagyta volna szó nélkül, hogy Nyekricsék szerint a szovjet gazdasági össztermék 20%-át a GULAG-ban állították elő. Egyes ágazatokban persze, mint például az aránybányászatban vagy a fakitermelésben, valóban igen jelentős volt a GULAG-termelés aránya, ám a nemzetgazdaság egészét tekintve nem. A GULAG foglalkoztatta a szovjet munkavállalók mintegy 2,5%-át, akik az össztermék mintegy 1%-át állították elő, bizonyítva egyebek mellett azt, hogy a rabmunka nem termelékeny.

A tisztesség kedvéért ezen a ponton önkritikát kell magamnak is gyakorolnom, amennyiben korábban, 1988-ban megjelent *Sztálin* c. könyvünkben Roj Medvegyev számításaira támaszkodva Nyekricsékhez hasonlóan téves adatokat adtunk meg. Az itt említett új források tükrében az 1996-ban megjelent „*Sztálin – 1996*” c. kis könyvecském-ben már az új adatokat idéztem.

Heller és Nyekrics ezt írják: 8 millió szovjet állampolgár, azaz a Szovjetunió lakosságának 9%-a koncentrációs táborokban és börtönökben volt. Lábjegyzetben a szerzők „nagyvonalúan” megjegyzik,

hogy ők akár a Szovjetunió lakosságának közel 18%-át is írhatnák mint GULAG lakókat, de nem teszik. Hogy miért nem teszik, nem teljesen világos, talán úgy vélhetik, így jobban hisznek nekik az olvasók. Ám ezeknél az adatoknál még csak forrásmegjelölés sem szerepel. Csak ennyi: „*A különféle források[?] 8 és 17 millió közötti értékre becsülik a Szovjetunióban 1939 folyamán fogva tartottak számát. Mi minden bizonnyal a ténylegesnél alacsonyabb, ám így is sokatmondó adatra utalunk.*”⁹ Bármekkora képtelenségről legyen is szó, helyszüke miatt nem mehetünk itt bele a valóságosan feltárt adatok részletes ismertetésébe, és nem is célunk ez, hiszen ezt másutt már elvégeztük. Elegendő itt arra az adatsorra utalni, amit már a Hruscsov által kiküldött bizottság „szigorúan titkos” tevékenysége során 1961-ben megállapított: „*A különböző rendőri szervek által letartóztatott személyek száma 1930 és 1953 között összesen: 3 778 234. Közülük 786 098 személyt ítétek halálra. Bírói szervek 1 299 828 főt ítétek el (közülük 129 550 embert ítétek halálra). A nem bírói szervek által elítélt személyeket 1956 után automatikusan rehabilitáltak tekintették, maguk, az ítéleteket meghozó szervek (dvojkák, trojkák) alkotmányellenesek voltak.*”¹⁰ Nyilván a történetírás még finomítani fogja ezeket az adatokat, ám az arányokon nincs mit vitatkozni. Külön kérdésként kell majd vizsgálni a kollektivizálás idején kitelepített 2,8 millió ember sorsát, akiket nem a GULAG-on helyeztek el.

Mindent egybevetve ma már érthetetlen, hogy miért nem „elegendő” ez a szörnyű adatsor, mire való emberek, emberi életek millióival, sőt 10 millióival dobálózni”? Persze a kérdés csupán költői, a válasz nagyon is prózai.

Persze minden hiába... Jeff Coplon pontosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy ha a cél maga a hazugság, akkor annak minél nagyobb-nak kell lennie: „*Egész szép kis hamisítás ez Conquesttől és társaitól... De ha elég sokáig és elég hangosan mondják, előbb utóbb csak elhiszik nekik.*” Nos, ennél még rosszabb a helyzet. Ugyanis részben valóban elhiszik e hazugságokat, részben azonban a hazugságok a valóságos tények iránti bizalmat is megtörik, és hovatovább a sztálinista rémtettek és a GULAG igazi története is misztifikálódik, sokan majd azt mondják, „*az egész csak hazugság volt, a GULAG nem is létezett*”. Tehát ellenkező végleteket is erősítenek az ilyen típusú történelemhamisítások.

⁹ Nyekrics 1996, 301.

¹⁰ Sztálin 1996, 74.

5. A főtítkár-fóbia, avagy mindig a „Nyugatnak van igaza”

A könyvet keresztül-kasul áthatja az a gondolat, hogy az egész szovjet történelemben szinte minden „előre megvolt írva”, mégpedig a mindenkori főtítkár rosszakaratának megfelelően. Így például Sztálin kezdettől Hitler legbensőbb szövetségese kívánt lenni, csak Hitleren múltott, hogy mikor dönt Sztálin a vele való szövetség mellett. Másutt olyan benyomás keletkezik, hogy Hruscsov minden ok nélkül vitte a rakétákat Kubába vagy mintha a fegyverkezési versenyben az amerikaiak követték volna a szovjeteket, nem pedig megfordítva. Máskor a szerzők helyesen utalnak arra, hogy egyes tudományágak elpusztításáért Sztálin viselte közvetlenül a felelősséget, ám megtakarítva egy komplexebb analízissel járó fáradságos munkát, nem térnek ki arra, hogy a szovjet tudomány – számos területen elért jelentős előrehaladását mégis mi tette lehetővé. Vagyis mi az oka annak, hogy „egyes műhelyek túléltek a dühödt támadásokat”? „Ezt is Sztálin akaratával kellene magyaráznunk”? „Egyáltalán, mindent Sztálin vagy Brezsnyev döntéséből kell(ene) levezetnünk”? Ez az egyszerű történet szemlélet nem állja ki még a felületes kritika próbáját sem. Pedig ennek kifejtésére lett volna mód, hisz a kötet több mint 600 oldalán kb. hatvan ívnyi szöveg fért el.

A szerzők hosszan és olykor drámai képekben ábrázolják a rendszer katasztrofális teljesítményét, de véletlenül sem derül fény arra, hogy vajon miért élte túl ugyanez a rendszer a vázolt megpróbáltatásokat, például a II. világháborút, vagy miképpen lett a világ második legjelentősebb ipari hatalma. Hellernek és Nyekricsnek azonban feltűnt, hogy a nyugati államok vezetői nem egyszerűen elfogadták a szovjet főtítkárokat, hanem olykor rajongtak értük. Churchill elragadtatással írt Sztálin diplomáciai, sőt katonai kvalitásairól, Carter amerikai elnök az egyhülés eufóriájában csókolódzott Brezsnyevvel, Hruscsov és Gorbacsov „meghódította Amerikát” stb. Nyekricsék egyáltalán nem érzékelték, hogy a Szovjetunió története egyúttal a világ története is, és hogy a főtítkárok nem úgy cselekedtek, ahogyan akartak, hanem maguk is sokszor a történelmi feltételek és kényszerek játékszerei voltak csupán. A nemzetközi hatalmi konstelláció feltárása így nem tartozik a szerzők erényei közé. Ennek az lehet az egyik oka, hogy a történelmet egyfajta összeesküvés-ként szemlélik, mintha a történelem pusztán a hatalmi elitek tevékenységének eredménye lenne csupán.

Vajon Gorbacsov el akarta pusztítani a Szovjetuniót? Nem éppen ellenkezőleg, meg akarta menteni azt? Ez az a probléma, amit Heller tulajdonképpen pontosan lát, és a Szovjetunió felbomlásán gondolkodik el a leginkább, amely a szerzőt is váratlanul érte. Már folyamatban volt a könyv magyar nyelvű kiadása, amikor végbement a Szovjetunió dezintegrációja. Gorbacsovról készített futólagos jellemzése talán a

leginkább elfogulatlan, bár a leegyszerűsítés, az egydimenziós magyarázat e vonatkozásban is szembeötlő: *„Mihail Gorbacsov elszánta ugyan magát arra, hogy megszabadul a párttól, meg is tette ezt az elkeseredett lépést, de pótlásról nem gondoskodott. Abban bízott, hogy hatalmát enélkül is megtarthatja, hiszen ha leveti a pártfőtitkár ellenzős sapkáját, még fején tarthatja az államelnöki kalapot. Valójában viszont maga alatt vágta a fát, annak épp azt az ágát, amelyen ült. Az ország egyetlen igazi hatalmi struktúrája, az SZKP, Gorbacsov hatalmának is egyetlen biztosítéka volt.”* Ezen a ponton Heller ismét és tipikusan szubjektívizálja a történelmet, a főtitkárok termékének tekinti azt, ámbár helyesen jegyzi meg: *„A Szovjetunió története, mint már említettük, arról tanúskodik, hogy Sztálin utáni vezetői nem nagyon értették az általuk létrehozott rendszert, Gorbacsov esetében ez a meg nem értés végzetes hibának bizonyult. Ennek következtében tette sirba személyes hatalmát éppúgy, mint a szovjet pártot és államot.”*¹¹ Heller bölcsessége természetesen csak utólagos bölcsesség, hiszen még 1991-ben sem írt egyetlen sort sem Gorbacsov e fatális tévedéséről, pedig megtehetette volna. A dolog lényege az volt, hogy nem Gorbacsov számolta fel az SZKP-t, még csak nem is Jelcin, bár mindkettőjüknek természetesen közük volt hozzá, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy a párt tulajdonképpen éppen azok számára vált szükségtelenné, akik belőle éltek. A felmerülő gazdasági válságot, amennyiben a piacgazdaság irányában kívánták – igen erős nemzetközi támogatással – megoldani, úgy az SZKP valóban felesleges ballasztá vált: az állampárt a rivalizáló elitek érdekeinek megfelelően szétbomlott. Hogy ezt lehetett volna „jobban is csinálni” vagy másképpen? Bizonyára, ámde kevés unalmasabb feladat van annál, minthogy Gorbacsov helyett „újrajátsszuk” azt a történetet, amelynek „kezdete” messze visszanyúl a Gorbacsovot megelőző évek történetébe.

Heller Gorbacsovval kapcsolatban is megbírálja a nyugati államférfiakat, mert azok – úgymond – túlbecsülték és támogatták őt. Heller és Nyekrics mindenkinél mindent jobban tud, mindenkit kioktatnak – Churchilltől Bushig. Mintha csak a történelem felett állnának. Ők hivatottak ítélni mindenki fölött. A könyv abból az alapállásból elemez mindent, hogy „minél rosszabb annál jobb”. E szemléletnek megfelelően a szerzők a Szovjetunióknak nyújtott minden gazdasági támogatást eleve opponálnak, ami pedig éppen a sztálini logikához viszi közel őket, amely szerint a végcél fényében nem számít az áldozatok száma, illetve mennyisége.

---

¹¹ Nyekrics 1996, 572.

A szerzőpárost a nemzetközi viszonyok realisabb elemzésében a 70-es-80-as évekre vonatkozóan is erősen gátolta a szubjektivista szemlélet. A legtöbb esetben a szerzők megelégedtek azzal, hogy „jóváhagyták” a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt az amerikai külpolitikai döntéseket, mint amelyek – úgymond – a szovjet terjeszkedésnek vetettek gátat. Itt olyan szélsőségekig jutottak, hogy az Egyesült Államok latin-amerikai katonai beavatkozásait is igazolták: „Az Egyesült Államok Közép-Amerika-politikájának aktivizálásával megpróbálta visszaszorítani a térség szovjetizálására irányuló kísérleteket.”¹² Ugyanakkor a szerzők annyiban bírálták a nyugati külpolitikai stratégiát, hogy az elfogadta az enyhülést, amely kizárólag a Szovjetunió számára volt kedvező. Az olvasónak néha olyan érzése támad, mintha a szerzők a reagani külpolitika nézőpontjából szemlélik nemcsak a Szovjetuniót, hanem a nemzetközi viszonyok egész történetét. Ennek a horizontnak a szűkösége éppen napjainkban rajzolódik ki igazán.

A szerzők „kivülről” tekintenek a Szovjetunióra, valamiféle „nyugati szemüvegen” keresztül. Így a nyugati centrum-országok és a Szovjetunió összehasonlító elemzése is mindig félresiklik. Túlságosan erős az ideológiai tendencia és kevés a történeti beleérzőképesség. Így például egy 1928 és 1952 közötti adatsort vizsgálva, hirtelen felkiáltanak a szerzők: „Megdöbrentő a kép: ugyanannyi idő alatt megkeresett fizetésért egy angol munkás 3,5-szer, egy amerikai pedig 5,6-szer annyi terméket tudott vásárolni, mint egy szovjet.” Mármost nem derül ki, hogy mindez miért megdöbrentő, miben áll a szerző meglepetése. Mit nem értettek korábban? Mihez képest vannak „megdöbbenve”? Nyilvánvalóan nem attól, hogy a II. világháború idején a Szovjetunió embervesztése meghaladta a 27–28 milliót, és nem is attól, hogy a Szovjetunió ugyanebben az időben nemzeti vagyonának 40%-át veszítette el. Miatán a szerzők többször is egyetértőleg idézték Churchill értékeléseit, a leglényegesebb kérdésben „elfelejtették” őt megidézni. Mint közizmert, a konzervatív brit miniszterelnök a sztálini utolérő fejlődésnek egyenesen csodálója volt. (Egyébként a magam részéről ezt a „csodálatot” egyáltalán nem osztom. Már csak azért sem, mert – a szerzőkkel ellentétben – példának okáért a rendkívüli gazdasági eredmények és a rendkívüli áldozatok között szoros összefüggést látok...) Nem több, mint értelmi-ségi fantazmagória egy olyan feltételezés, hogy a Szovjetunió szuperhatalom lehetett volna a hagyományos piacgazdaság mechanizmusainak működtetése alapján. Az ilyen „mi lett volna, ha...” típusú felvetésekkel szemben jobb lett volna kerülni a rövidre zárt megfogalmazásokat, amelyekről hemzseg a könyv.

¹² Nyekrics 1996, 550–551.

Pusztán jelzésszerűen, példaképpen említek meg néhányat. A 127. oldalon a polgárháborúban „*zsidók harcoltak a vörösök és a fehérek oldalán is*” téziszől nem derül ki, mi volt az oka a fellobbanó antiszemitizmusnak: mintha a zsidók egyenlő arányban harcoltak volna a fehérek és a vörösök oldalán, és mintha a vörösök és a fehérek egyformán vettek volna részt a pogromokban...¹³ A szerző állításával ellentétben az ún. *Zinovjev-levél* – amely az angol baloldal elleni hisztériakeltést szolgálta 1924-ben – „valódisága” ma már nem „vitatott”, bebizonyosodott, hogy hamisítvány volt. (L. erről magyarul Surányi Róbert nemrégén megjelent könyvét.) A 138. oldalon nem tudni, mit kezdjünk azzal az adattal (amelyet egy 1930. évi orosz nyelvű párizsi kiadványból vettek), mely szerint 1925-ben 40 cservonyec volt az átlagkereset, egy népbiztos keresete pedig 1923-ban 210 cservonyec plusz lakás. Mai szemmel tekintve ennél demokratikusabb állapotokat elképzelni is nehéz. Ám itt – ha jól értem – bírálni kellene a fennálló viszonyokat? Általában is zavaró az a szemlélet, amely – mint egy rossz középiskolai tankönyv a középkori parasztmozgalmakról szólva – „a parasztság helyzete egyre rosszabbodott” tézis igazolásának kíván megfelelni. A hanyatlás, a kudarcok, a katasztrófák és összeomlások vigasztalan képe, amely az olvasó elé tárul, kissé megnehezíti az olvasást. A Szovjetunió történetében a borzalmak és a butaság e monoton egyhangúsága mellett nem derül ki, hogy mire építhette a szovjet hatalmi elit a maga mindenkori sikerpropagandáját.

Mindemellett el kell ismerni, hogy a könyvben jelentős a feldolgozott anyag mennyisége és fontos az az élettapasztalat, amely nélkül ez a mű nem készülhetett volna el.

Míndent egybevetve azonban igen kedvezőtlen kép kerekedik ki e történeti munka elolvasása után. Az új kor szelleméhez is – amelynek a szerzők előhírnökei kívántak lenni – kevéssé illik Heller és Nyekrics harcias beállítódása, hiszen az ellenség már nem létezik. A könyv – ismételjük – mégis fontos, mert reprezentálja a késői orosz emigráció történeti gondolkodásának legtipikusabb vonásait. Tudomásul kell venni, hogy ilyen Szovjetunió-történet is létezik, és bizonyára lesz is rá „vevő”, még ha ők nem is a komoly tudomány és oktatás köreiből verbuválódnak.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem. A Szovjetunió története. II. köt. Bp., 1996. 2000/Osiris Kiadó. 610 o.*

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: FONS IV. (1997) 3. sz. 379–394.

¹³ Nyekrics 1996, 178.

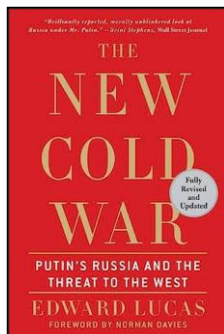
LENGYEL GÁBOR

AZ ÚJ HIDEGHÁBORÚ – PUTYIN OROSZORSZÁGA ÉS A NYUGATRA NÉZŐ FENYEGETÉS

2009 márciusában második, átdolgozott kiadását érte meg *Edward Lucas* könyve, ami teljes spektrumon vizsgálja a 21. század elejének Oroszországát. A *Wall Street Journal* által az év legjobb könyvének kikiáltott munka sikere nem véletlen, hiszen valóban egy jól megírt, igényes könyvet vehet kezébe az olvasó.

A mű megjelenésének évében 47 éves újságíró az ismert brit filozófus, John Lucas fia. Edward Lucas közgazdaságtant tanult a London School of Economicsban, 1986 óta az *Economist* (London székhelyű gazdasági és politikai hetilap) kelet-közép-európai tudósítója. Kezdetben Berlinben dolgozott, majd 1998 és 2002 között a hetilap moszkvai irodájának vezetője volt. Jelenleg a Balti államokról, Kelet-Közép-Európáról, valamint a balkáni országokról ír elemző cikkeket. Korábban a BBC-nek és az *Independent*nek is tudósított, 2006-tól a már említett *Economist* folyóirat nemzetközi főszerkesztője. Lucas öt nyelven beszél magas szinten (cseh, lengyel, litván, német, orosz), ami nem sok angolszász szakértőre jellemző.

A 2009-es kiadás az elismert brit–lengyel történész, *Norman Davies* előszavával jelent meg. Bevezetőjében Davies hangsúlyozza, hogy a 2008. augusztusi orosz–grúz háború váratlanul érte a teljes nyugati közvéleményt, ezért sokan Moszkva határozott katonai fellépése miatt új hidegháborúról kezdtek beszélni. Az orosz vezetést provokálta a NATO folyamatos keleti terjeszkedése, a Kreml pedig csak saját polgárait próbálta megvédeni, az igazi agresszor és felelős pedig a grúz elnök, *Mihail Szaakasvili* volt. A brit történész párhuzamot lát az 1999-es koszovói eseményekkel, amikor a NATO bombázta Oroszország szoros szövetségeseinek számító Szerbiát a koszovói szerb szeparatista erők megtörése céljából, 2008 augusztusában pedig az orosz csapatok vonultak be Grúziába (ami egyre közelebb került a NATO-tagsághoz), hogy megállítsák a Dél-Oszétiába bevonuló grúz katonákat. Mindezek ellenére azt is kiemeli Davies, hogy kerülni kell a túlzásokat, és a putyini Oroszországot a sztálini Szovjetunióhoz hasonlítani. Ehhez azonban azt is hozzáteszi, hogy „két dolog nem igazán változott. Az egyik az orosz államiség

alapvetően ragadozó hajlama, amely mindig jobban preferálta az idegen országok szorongatását, mint a türelmes építőmunkát otthon. A másik pedig a sok nyugati vezetőre jellemző naivság, és a képzeletlenség hiánya” (xii. o.).

Lucas új kiadáshoz írt szerzői előszavában a belpolitikai rendszer sajátosságait bemutatva azt hangsúlyozza, hogy Putyin elnöksége idején letartoztatott vagy száműzött személyek – akik valamilyen ellenzéki tevékenységet folytattak (pl. Roman Nikolajcsik, Oleg Panfirov és Oleg Korlovszki) – kiválóan jellemzik a rendszer represszív jellegét.

Történelmi analógiára alapozva, Lucas szerint a hatalom azt sugallja, hogy a Bizánci Birodalom szolgált modellül a jelenlegi Oroszország számára, amely mind keletről, mind nyugatról ellenséges hatalmak által volt körülvéve (keletről az Oszmán Birodalom, míg nyugatról a keresztény Európa által). A 21. század Oroszországát keleti irányból az iszlám fundamentalizmus fenyegeti, míg nyugati irányból a NATO egyre intenzívebb keleti terjeszkedése jelenti a legnagyobb kihívást. A sokat emlegetett „energiafegyver” kapcsán pedig – nagyon helyesen – azt emeli ki, hogy Oroszország alkalmazza azt befolyásának kiterjesztése érdekében, a folyamatos ellátás biztosítása azonban számára is alapvető gazdasági érdek.

Az előszó végén a 2008-as Putyin–Medvegyev hatalomváltást is említi a szerző. Medvegyevről főleg az Európai Unióban alakult ki az a vélemény, hogy ő az eddigi legliberálisabb és legmodernebb vezető a legújabb kori Oroszország történetében. Ez olyan érvekkel támasztható alá, hogy nincs KGB-s múltja, illetve Oroszország „le európaibb” városában, Szentpéterváron dolgozott ügyvédként. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy Putyin maradt az „erős ember”. Amikor a 2008-as orosz–grúz háború idején nyugati politikusok érkeztek Oroszországba, minden esetben a korábbi elnök volt az aktív tárgyaló fél, míg Medvegyev ült csendben és jegyzetel.

A bevezetés a Politikovszkaja gyilkosság jelentőségével kezdődik, amelyből azt a – kissé lesarkított – következtetést vonja le Lucas, hogy aki bírálja a putyini rendszert, csak így végezheti. *„Húsz évvel Gorbacsov után, úgy tűnik, hogy az orosz vezetés mind otthon, mind külföldön a szovjet időszak viselkedési normáit követi, semmibe véve a nyugati értékeket”* (2. o.). A kemény bírálat után a szerző tárgyilagossága törekszik: *„Mit szólna az Amerikai Egyesült Államok, ha a történelem úgy alakul, hogy a Szovjetunió nyeri a hidegháborút, majd meggyőzi például New England államot, hogy deklarálja függetlenségét, majd csatlakozzon a Varsói Szerződéshez? Nagyjából ez történt-történik most az Oroszországi Föderációval is, ami kevesebb, mint két év alatt szuperhatalomból egy gyenge állammá vált”* (4. o.). Lucas

felvetése egyrészt történelmietlen, másrészt pedig nem kellett győzködni a korábban szovjet befolyás alatt lévő államokat a NATO-hoz való csatlakozásról, szuverén nemzetközi szereplőkként maguk határoztak külpolitikai irányukról.

Már a könyv elején kiderül, hogy Lucas milyen értelemben használja az „új hidegháború” kifejezést: *„Igaz, hogy a katonai manőverek emlékeztethetnek a régi hidegháborús konfrontációra, de az igazi fenyegetés teljesen eltérő jellegű. Oroszország túl szegény és gyenge, hogy többet tegyen bizonyos erőfitogtatásnál. A nukleáris arzenál és a fegyveres erők inkább csak háttér pszichológiai faktor, mint valós fenyegetés. Ahelyett hogy robbanótöltetekkel, nehézfegyverzettel, s dústított urániummal fenyegetnének, az új hidegháború inkább pénzről, természetes erőforrásokról, diplomáciáról és propagandáról szól.”* (10. o.)

Az ideológiai hidegháborút is máshogy kell elképzelnünk, mint a „régii hidegháború” idején. A szovjet rendszer összeomlása után a törvénytelen orosz nacionalizmus áll szemben a jog által vezérelt nyugati multilateralizmussal. Ez a kérdés nagy hangsúlyt kap a szerzőnél. Véleménye szerint mindkét esetben beszélhetünk valamiféle jogállamiságról, de nagy különbség, hogy Nyugaton ez határozza meg a mindennapi életet, míg Oroszországban ez egy eszköz a hatalom kezében.

Az első fejezet Vlagyimir Putyin hatalomra jutásának körülményeit mutatja be. Röviden ismerteti a volt elnök pályafutását a drezdai KGB szolgálattól a Szentpétervári polgármester (Anatolij Szobcsak) mellett eltöltött időközön át, egészen Moszkvába kerüléséig. Jelcin elnök 1999. augusztus 9-én nevezte ki Putyint miniszterelnökké (alig egy év alatt ő volt az ötödik ebben a pozícióban), aki ekkor még egy jelentéktelen figurának tűnt. Lucas szerint fontos tényező volt hatalmának megszilárdításában a terrorizmus ellen indított második csecsen háború. Sőt, azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a csecseneknek tulajdonított merényletek megszervezése mögött az orosz nemzetbiztonsági szolgálatok álltak, a cél pedig az volt, hogy az új miniszterelnököt erős vezetőnek tüntessék fel.

A putyini rendszer megítélésének szempontjából fontos azokat a kontrasztokat számba venni, amelyek a Szovjetunió és a jelcini Oroszország, valamint a jelcini és putyini időszak között megfigyelhetőek. A jelcini Oroszország helyzete – főleg gazdasági szempontból – még a késői szovjet időszakhoz képest is visszaesést jelentett (elég csak az 1998. októberi gazdasági összeomlásra utalni). A jelcini rendszer átmeneti berendezkedésére, gazdasági nehézségeire utalva idézi Lucas azt a kilencvenes években elterjedt orosz mondást, hogy *„minden, amit a kommunizmusról mondtak hazugság*

volt, de minden, amit a kapitalizmusról az igaz” (32. o.). A Jelcin elnök fémjelezte politikának három fontos jelszava volt: a szólásszabadság, barátság a Nyugattal, illetve a kommunizmus háttérbe szorítása. A putyini rendszer teljes szakítást jelentett a jelicini időkkel mind ideológiai, mind gazdasági szempontból, és inkább valamiféle visszafordulás volt jellemző a szovjet, de még inkább a cári birodalmi retorikához.

A Putyin a hatalomban (az új rendszer vesztesei és győztesei) című fejezet azzal indul, hogy hasonlóan a szovjet, vagy a jelicini rendszerhez, a putyini időszaknak is megvannak a maga győztesei és vesztesei. A Putyin-rendszer főbb győztesei az elnök korábbi környezetéből kerültek ki. A legjobb példák erre a következő személyek: Szergej Ivanov, korábbi KGB-s, aki miniszterelnök helyettes lett. Igor Szeccsin a kilencvenes évek első felében az elnök mellett dolgozott Szentpéterváron, később a Rosznyeft igazgató tanácsának elnöki pozícióját tölti be. Szergej Nariskin szintén a KGB-ben szolgált, a pétérvári időszakban is Putyin munkatársa volt, majd miniszterelnök-helyettes lett. Végül pedig megemlíthető Vlagyimir Jakunyin, aki 2005-től az Oroszországi vasutak élén állt, korábban diplomata volt, de a KGB kötelékében is eltöltött egy hosszabb időszakot. A stratégiai szempontból kiemelt jelentőségű Gazprom menedzsmentjének negyede is ex-KGB-sekből áll.

Lucas arra is keresi a választ (és talán meg is találja), hogy mi Vlagyimir Putyin népszerűségének legfőbb oka: „Minden egyéb szabadságot ért támadás ellenére, ő biztosította azt az egyet, amellyel az új oroszok leginkább törődnek. Jobban, mint azelőtt bármikor, az oroszok megszervezhetik saját életüket: tudnak félretenni, tanulhatnak, utazhatnak, úgy nevelhetik gyerekeiket, ahogy akarják; megvehetnek bármit, olvashatnak majdnem mindent, amit akarnak, élhetnek tetszésüknek megfelelő szexuális életet. Habár korlátozott szabadsággal választhatják meg képviselőiket, illetve korlátozottan szervezkedhetnek a kormány intézkedéseivel szemben, vagy a politikai berendezkedés ellen, az oroszok soha történelmük során nem éltek még ennyire jól és szabadon” (42. o.). Ezzel összefüggésben a szerző megjegyzi, hogy a növekvő életszínvonal ígérete már Gorbacsov és Jelcin idején is megjelent, a legtöbb orosz ember számára azonban csak a putyini időszakban vált valósággá, ez a tényező jelenti a rendszer stabil társadalmi hátterét.

A rendszer veszteségeinek egyértelműen a szervezett bűnözői csoportokat, valamint a bizonytalan forrásokból meggazdagodott oligarchákat tekinthetjük (pl. Guszinszkij, Berezovszkij, Hodorkovszkij). A korábban fontos hatalmi szerepet betöltő oligarchákat az elnök

2004-re teljesen kiszorította a politikai életből, és kiterjesztette teljes befolyását az üzleti és a média élet felett, megteremtve az állam felügyeletét a legjövödelmezőbb üzletágak felett.

A rendszer árnyoldalai is folyamatosan megjelennek a könyvben. A szerző beszámol néhány esetről, amelyekben ellenzékiekkel bántak el különböző módon. Ezek általában börtönt, vagy pszichiátriai kezelést jelentettek (pl. Albert Imendajev, Larissza Arap). A moszkvai Helsinki Csoport szerint – amely Oroszország legismertebb emberi jogi szervezete – „*minden készen áll, hogy visszatérjenek a szovjet típusú, büntető pszichiátriai kezelésekhöz*” (60. o.).

A belpolitikai rendszer jellegének alakulásában fontos állomás volt 2006. július 8-a, amikor a Duma elfogadta az extrémizmusról szóló törvényt, aminek alapján szinte bárki felelősségre vonható és le tartóztatható. A belpolitikai élet központosítása tekintetében kiemelendő egy 2001-es törvénymódosítás, amely a pártalapítás feltételeit szabályozta. Az intézkedés értelmében 10 ezer helyett már 50 ezer tag szükséges egy politikai párt bejegyzéséhez, illetve a parlamenti bejutás küszöbét is 5-ről 7%-ra emelték.

A *Miért a pénz Oroszország legnagyobb erőssége, és a mi legnagyobb gyengeségünk* című rész az ország gazdasági állapotát mutatja be. 1999 és 2008 között Oroszország hatszor gazdagabb lett, ezzel a 22. legnagyobb gazdasággá vált a világon. Jelcin utolsó évében az orosz társadalom egyharmada élt alacsony életszínvonalon, ez 2008-ra egyhathatára csökkent, míg az átlagos havi munkabér az 1999-es 65 USD-ről 2008-ra 540 USD-ra emelkedett. Az ország aranyvaluta tartaléka 2008 nyarán megközelítette a 600 milliárd USD-t. Ezek az adatok önmagukban valóban imponálóak, de a gazdaság szerkezete lényeges hiányosságokról árulkodik. A legnagyobb gazdasági szereplőknél az állami tulajdon a meghatározó, ezek pedig folyamatos növekedésben vannak. Ezt bizonyítja, hogy 2000-ben 1200 gyár állította elő az orosz GDP 80%-át, míg ugyanezt az arányt 2008-ban már csak 500 vállalat. A gazdasági szerkezet hiányosságainak tekintetében szorosan kapcsolódik ehhez, hogy az Egyesült Államok GDP-jének 60%-át kis- és középvállalkozások állítják elő (Japánban ez 74%), Oroszországban ugyanez az arány csak 17%.

Az „*Új cárizmus*” című ötödik fejezet a putyini Oroszország ideológiai alapjait járja körül. A Negyedik Oroszország leginkább a cári birodalomban találta meg történelmi előképét, de az orosz Panteon a Romanovoktól Andrej Szaharovon és Jurij Gagarinon át, egészen Leninig terjed. Összehasonlítás képpen a szerző arra hivatkozik, hogy minden nagyobb nemzet szembe tudott nézni saját múltjával, és akár a felelősséget is vállalta az elődök által elkövetett súlyos hibákért. A

szerző szerint Putyin a parlament két háza előtt 2005-ben megtartott beszéde – amelyben az elnök azt állította, hogy „a Szovjetunió összeomlása volt a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófája” – szemlélteti a legjobban az elnök történelemről és Oroszország világpolitikai szerepéről kialakított véleményét. Egy 2007-es beszédében pedig Putyin megpróbálta relativizálni az orosz történelmi fejlődést: „Problémás oldalak léteznek a mi országunk történelmének lapjain is, de kevesebb, mint néhány másikéban, és azok sem olyan borzasztóak, mint a többieké” (109. o.).

Lucas véleménye az, hogy a Kreml két legfontosabb ideológiai fegyvere a patriotizmus és a történelmi revizionizmus, ami az orosz hatalmi-ideológiai vákuum miatt alakult ki. A harmadik elem a xenophóbia, amit Julia Sevcova szociológusra hivatkozva, úgy értelmezhetünk, hogy a „Nyugat-ellenesség az új nemzeti idea” (117. o.) Nagyban árnyalja azonban ezt a képet az a megállapítás, hogy „az orosz elit köreiből meghatározó Nyugat-ellenesség ellenére nem lehet észrevenni az igazi konfrontáció jeleit. [...] Eddig legalábbis a Nyugat-ellenességnek elég vegyes a hatása. Közvélemény-kutatásokra hivatkozva 2007-ben az oroszok 70%-a gondolta partnernek Európát [...], és 73% érezte úgy, hogy országuknak az kell legyen a célja, hogy kölcsönös jó kapcsolatokat alakítsanak ki a Nyugattal. [...] A Nyugat-ellenesség tehát egyelőre a politikai vezetés eszköze, aminek a hatalom megtartása a célja.” (117–118. o.)

A könyv hatodik fejezete az orosz külpolitika alakulására, Oroszország nemzetközi kapcsolatokban betöltött helyére helyezi a hangsúlyt. Lucas sorra veszi a különböző régiók (Közép-Ázsia, Európa stb.) államait, valamint azok kapcsolatait Moszkvával. A leghangsúlyosabb, leginkább részletezett rész – az aktualitásoknak megfelelően – az orosz–grúz kapcsolatok. Konkrét eseményekre támaszkodva ismerhetjük meg a 2008 augusztusában lezajlott háború előzményeit, amelyek alapján felfedezhetjük a szerző viszonylagos elfogultságát, ezt azonban nem gondoljuk egyértelmű oroszellenes állásfoglalásnak. „Szaakasvili célja, hogy Grúziát lehorgonyoztassa az euroatlanti gazdasági és biztonsági struktúrában, amelyek más országokban olyan jól működnek. Ez egy erős ideológiai kihívás Oroszországnak. Korábbi szovjet országok, melyek hasonló történelmi és kulturális háttér ellenére a fejlődésnek egy eltérő modelljét veszik át, egy kínos kérdést vet fel: ha Grúzia képes alkalmazkodni, valamint tiszta állami bürokráciát teremteni, Oroszország miért nem? Ha Ukrajnában a plurális média életképesen működhet, Oroszországban miért nem?” (141. o.)

Fontos hangsúlyeltolódást jelent az orosz külpolitikában, hogy a határokon túl élő oroszok Putyin elnökségének idején egyre fontosabbá váltak. Ennek érzékeltetésére elég csak annyit megemlíteni, hogy a 2000 áprilisában elfogadott katonai doktrína szerint, a határokon túl élő orosz nemzetiségű lakosok elleni diszkrimináció katonai fenyegetést jelent Oroszországra számára.

A putyini Oroszország kapcsán természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni az energiapolitikát. *A Fenyegetés és a valóság* alcímet viselő hetedik fejezetben főleg olyan érvek hangzanak el, amelyek azt sugallják, hogy a kialakult helyzetért az Európai Unió országai is felelősek, akiknek még mindig nincs közös energiapolitikájuk, és Moszkvával külön tárgyalásokon egyezkedve biztosítják földgázellátásukat. A 2012-re átadni tervezett Nabucco-projekt kapcsán rengeteg a bizonytalanság. A vezetéken keresztül kb. 30 milliárd m³ földgáz jutna az EU-ba Irakból, Iránból, Azerbajdzsánból, valamint Közép-Ázsiából. Ez a mennyiség azonban csak az egytized részét fedezné az európai szükségleteknek, tehát végső megoldást nem igazán jelenthet. Nem is beszélve arról, hogy a forrásként megjelölt térség finoman fogalmazva is, politikai stabilitás tekintetében elég problémás. Ehhez járul még az is, hogy Putyin elnök mindent megtett, hogy kihúzza a talajt a Nabucco vezeték megvalósítása alól (2007 májusában a kazah és türkmén vezetőkkel kötött olyan megállapodást, hogy a két ország gázkitermelését Oroszországon keresztül juttatja Európába). Mindezek mellett azonban egy sikeres projektnek több fontos hatása is lehetne Moszkvára nézve. „*A legfontosabb következmény, hogy egyértelművé tenné a Kreml számára: Európa nagyon komolyan gondolja energiabiztonságának mielőbbi megoldását.*” (176. o.).

Az utolsó két fejezet az orosz katonai potenciállal, illetve annak várható hatásaival foglalkozik. Oroszország katonailag még mindig az egyik legjelentősebb államnak tekinthető. Ez valószínűleg a közeljövőben nem is igen fog változni, hiszen a politikai vezetés tervei szerint 2015-ig 190 milliárd rubelt terveznek katonai kiadásokra fordítani. Ez hatalmas összeg, de az Amerikai Egyesült Államok még így is kb. 25-ször ennyit költ fegyverkezésre. Oroszország emellett jelentős haditechnikai exportőrnek számít. Putyin elnök egyik első intézkedése volt, hogy egy erős, állami kézben lévő fegyverexportra szakosodott céget alapítson (Roszoboronexport). Ennek köszönhetően 70%-kal emelkedett az orosz fegyvereladás, amivel az USA után a második legjelentősebb exportőr lett. Ez azonban megtévesztő lehet. Egyáltalán nem azért ilyen kelendőek az orosz fegyverek, mert magas technológiát képviselnek, hanem egyszerűen arról van szó, hogy kedvező áron juthatnak hozzájuk korlátozott anyagi lehetőségekkel rendelkező

országok is (pl. Irán, Kína, Venezuela). Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy bizonyos jelek ellenére Oroszország katonai tekintetben nem jelent komoly veszélyt az Amerikai Egyesült Államokra, vagy Európára. De Lucas arra is figyelmeztet, hogy ha a jövőben az orosz gazdaság tovább növekszik, esetleg a politikai berendezkedés még autoriterebb irányba halad, akkor valódi fenyegetéssé válhat. A szerző következtetése szerint a Nyugatnak addig kell megnyerni az „új hidegháborút” (természetesen főleg diplomáciai eszközökkel), amíg képes erre.

Edward Lucas könyve annak ellenére is hiánypótló, hogy az elmúlt évtizedben megnőtt az érdeklődés Oroszország kül- és belpolitikája, Putyin elnök személye és rendszere iránt, sok munkán azonban érezhető az alapvető ellenszenv és elfogultság. A brit újságíró monográfiját az objektivitás jellemzi, ami nagy valószínűséggel annak köszönhető, hogy a szerző testközelből tapasztalhatta meg az ezredfordulós orosz valóságot (míg sokan távolról szemlélve fogalmazzak meg elmarasztaló véleményt).

A könyv olvasása során többször kiderült, hogy Lucas nem csak a közelmúlt és napjaink eseményeiben jártas, hanem mély történelmi ismeretekkel is rendelkezik mind Oroszország, mind Közép-Kelet Európa, valamint a Balti térség viszonylatában is. A szerző arra törekszik, hogy tényekre és összefüggésekre alapozva segítsen az olvasónak átlátni és értelmezni az Oroszországban zajló folyamatokat. A putyini rendszer átfogó elemzésén, Oroszország helyzetének értékelésén túl annak bemutatására is hangsúlyt fektet, hogy a jövőben mi várható az orosz kül- és belpolitikában. Bár a címadás mellett a mű szövegében is egyértelművé válik a szerző azon egyértelmű állásfoglalása, hogy a putyini Oroszország komoly fenyegetést jelent a Nyugatra, ez semmiképpen sem tekinthető fölösleges ijesztgetésnek, vagy hatásवादzatnak, főként történelmi tapasztalatokra és az orosz közelmúlt alapos ismeretére alapozva jut logikus következtetésekre. Összességében egy végig érdekfeszítő, jó stílusban megírt, rengeteg adatot, érdekességet tartalmazó, tematikájában is jól felépített mű született. Az összesen 386 – több esetben terjedelmes – végjegyzettel ellátott könyv nem csak a téma iránt felületesen érdeklődő olvasók számára kitűnő olvasmány, hanem tudományos mércével nézve is megállja a helyét.

Edward Lucas: *The New Cold War – Putin’s Russia and the Threat to the West*. New York, Palgrave Macmillan, 2009. ISBN: 978-0-230-61434-5 (második, átdolgozott kiadás) (262 o.)

MAKAI JÁNOS A MONOMAH-TRÓN¹

Úgy tűnik, IV. (Rettegett, Félelmetes) Iván uralkodásának időszakáról nem lehet eleget írni. I. M. Szokolova például a közelmúltban arról a trónusról publikált egy kötetet, melyet 4 és fél évszázada az első orosz cár parancsára készítettek. Monomah-trónként a 19. század eleje óta emlegetik. Eredeti elnevezése (Carszkoje meszto) egyszerűen cári helyet jelent. A Monomah-trón ma is a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában található. Kétféjű sással díszített sátozteteje alatt álltak az orosz uralkodók az istentiszteletek idején.

A szerző részletes leírást ad a monumentális építményről, melynek magassága eléri a 6 és fél métert. Alsó részét 3, kb. 1 méter magas oldalfal alkotja, míg kelet felől kétszárnyas kis ajtóval rendelkezik. 3 oldalfalát 12, fából készült féldombormű díszíti. Támasztékául 4 vadállat szobra szolgál. Ezeket a régi leírások és az idegenvezetők általában oroszlánoknak nevezték. A helyzet azonban ettől jóval bonyolultabb. A négyből mindössze egy emlékeztet oroszlánra, egy hiénának tűnik, míg a másik kettőt nem lehet teljes bizonyossággal azonosítani. Az pedig végképp nem tisztázott, milyen szimbolikus jelentéssel bírnak az állatszobrok.

I. M. Szokolova ismerteti azokat a körülményeket is, melyek a művészet- és politikatörténeti szempontból egyaránt értékes építmény létrehozásához vezettek. IV. Iván, akit 1547-ben koronáztak meg, ünnepélyesen felvette a cári és egyeduralkodói (szamogyerzsec) titulusokat. Ezek a diplomáciai iratokban elődei idején is felbukkantak, de hivatalos használatukra csak 1547-től került sor. Az eredetileg jelentéktelen területű Moszkvai Fejedelemség ekkorra birodalmi méretűvé vált. Az új hatalmi státuszt, ill. igényeket tükröző eszmék végleges formájukat a 16. század 20–40-es éveiben Filofej pszkovi szerzetes irodalmi alkotásaiban (pl. *Levél Miszjur Munyehin nagyfejedelemi deákhhoz*, ismertebb címén: *Levél a rossz napokról és órákról*; *Levél a moszkvai nagyfejedelemhez*; *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről*) nyerték el. Filofej műveiben Oroszország az igaz keresztény hit védelmezőjeként, Róma és Konstantinápoly (a „második Róma”) örököseként jelenik meg. 1547 után feltétlenül el kellett érni Európa uralkodóinál a cári cím elismertetését. A konstantinápolyi pátriárka elismerő oklevele csak 1561-ben érkezett meg Moszkvába. A két esemény – a koronázás és az oklevél küldése – közötti időszakban, 1551-ben

---

¹ A recenzált kötet kismonográfia.

állították fel a cári trónt az Uszpenszkij-székesegyházban. A trónszerkezet kis ajtajára az *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* című mű részleteit vésték, melyek alapvető fontosságúak voltak (útmutatóként szolgáltak) a mesterek számára. Ezeket a szövegrészleteket egyébiránt a cári hatalom törvényességének bizonyítására használták. Így például 1549–1550-ben, a Litvániával folytatott tárgyalások idején a trónuson is megörökített eseményekkel indokolták a cári cím felvételét.

A kötetben – miként a cári trón megrendelőinek és kivitelezőinek koncepciójában is – különleges szerep jutott az Elbeszélésből kiragadott történetnek. Eszerint Vlagyimir Vszevolodovics kijevi nagyfejedelem (1113–1125) elődei példáját követve támadást indított Bizánc ellen. Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár, Vlagyimir nagyapja békeajánlatot tett és uralkodói jelvényeket (egyebek mellett keresztet, csészét és koronát) küldött Kijevbe. A nagyapjától származó hatalmi jelvényekkel megkoronázott Vlagyimir nagyfejedelem a Monomah ragadványnevet kapta. A történet azt is tartalmazza, hogy az ún. Monomah-süveggel koronázták az összes vlagyimiri nagyfejedelmet.

I. M. Szokolova rámutat, hogy már a 19. század történészei felfigyeltek a Konsztantinosz Monomakhosz ajándékairól szóló legenda kronológiai pontatlanságaira. Ny. M. Karamzin például feltételezte, hogy az uralkodói jelvényeket egy másik bizánci császár, Alexiosz Komnénosz (1081–1118) küldte. Szokolova egyik lábjegyzete is kételetyt támaszt: Konsztantinosz Monomakhosz 1054-ben halt meg, Vlagyimir uralkodásának kezdete pedig 1113. Véleményünk szerint nem a kijevi trón elfoglalásának időpontja a fontos, mert akkor Vlagyimir már 60 éves volt, s elméletileg 30 évvel korábban is indíthatott volna hadjáratot Bizánc ellen. A problémára jobban rávilágít a feltételezett anyai nagyapa halálozási évének (1055) és az unoka születési évének (1053) összevetése. Ebből kiderül, hogy Vlagyimir Vszevolodovics nem támadhatta meg nagyapja birodalmát. A neves szentpétervári történész, Ruszlan Szkrinnyikov közelmúltban megjelent kötete még egyértelműbb megfogalmazást tartalmaz: *„Vlagyimir herceg még csak két éves volt, amikor nagyapja, a bizánci császár meghalt. Ráadásul a kijevi fejedelem soha sem vonult „Cargrad” ellen.”* (Ruszlan Szkrinnyikov: *Az Orosz Birodalom születése*. Maecenas, 1997. 47.) Ny. M. Karamzin fenti álláspontja elvileg elfogadható lenne. A nemesi történetíró azonban nem tudhatta, hogy a Monomah-süveg Alexiosz Komnénosz korában nem létezett, hiszen csak a 13–14. század fordulóján készült.

Könyvének második fejezetében I. M. Szokolova ismerteti, hogy milyen eseményeket ábrázol az Elbeszélés szövege alapján készült féldombormű-sorozat. Ezek az alábbiak: 1. Vlagyimir Vszevolodovics tanácskozása a fejedelmekkel és a bojárokkal. 2. A nagyfejedelem összegyűjti a vajdákat és kijelöli a csapatok parancsnokait. 3. A katonák Trákia felé vonulnak. 4. A nagyfejedelem vajdái egy trákiai város falai alatt. 5. Csata a város falai előtt és a foglyok elvezetése. 6. A város elfoglalása. 7. Konsztantin Monomakhosz katonáinak összecsapása az ellenséges csapatokkal. 8. A császár tanácskozása és a Kijevbe küldendő követek kinevezése. 9. Konsztantin Monomakhosz átnyújtja a követeknek az uralkodói jelvényeket. 10. A követség tagjainak búcsúztatása és útja a tengeren át. 11. Az adományok átadása a nagyfejedelemnek és a békekérés. 12. Neofit metropolita megkoronázza Vlagyimirt a császári koronával (a Monomah-süveggel).

A szerző betekintést nyújt a féldomborművek létrehozásának folyamatába is. Valószínűnek tartja, hogy a munkálatok sorrendje emlékeztetett a miniatúrák készítésére: először kiválasztották azt a 12 epizódot, melyet illusztrálni kellett; majd minden féldomborműhöz összeállították a feliratot. Utána a művész kidolgozta a kompozíciót, és csak ekkor következtek a faragók, az aranyozók és a festők.

A Monomah-trón elkészítése nemcsak a cári hatalom ideológiai alátámasztását szolgálta, hanem egy folyamat kezdetét is jelentette. 1551 után több, elsősorban orosz városban szintén „cári helyeket” (a trón elnevezés esetükben talán túlzás lenne) emeltek. Közülük a legrégebbiek (1560, 1570–1572) a novgorodi Szent Szófia-székesegyházban találhatóak. A 17. században a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában – ott, ahol a szokásoknak megfelelően a nők álltak az istentiszteletek alatt – az orosz cárnék számára készítettek „cári helyet”. Hasonló rendeltetésű építményeket emeltek ugyanebben a században Jaroszlavlban és Kosztromában is. Úgy tűnik, az egyik legutolsó a sorban a szófiai Alekszandr Nyevszki-székesegyház 1878-ban készült „cári helye” volt. Mindezen építmények közös mintára, a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházának Monomah-trónjára vezethetők vissza.

IV. Iván uralkodásának második szakaszától kezdve nehéz évtizedek köszöntöttek Oroszországra. Az 1605–1613 közötti évek kaotikus viszonyait egyenesen zavaros időszaknak nevezték el. Ám a Monomah-trón az orosz történelem összes kritikus periódusát átvészelte. Szokolova röviden áttekinti, milyen veszélyek leselkedtek rá. Épségben maradt a zavaros időszak mélypontján is, amikor a Kreml urai a lengyelek és litvánok voltak. Kétszáz év múlva, Napóleon oroszországi hadjárata idején legalább ekkora veszély fenyegette. Azon

kortársak visszaemlékezései szerint, akik néhány nappal a francia hadsereg Moszkvából való menekülése után bementek az Uszpenszkij-székesegyházba, a falaknál kovácstűzhelyek álltak az arany és ezüst beolvasztásához. A nemesfém mennyiségét éppen a Carszkoje mesztóra írták fel krétával. 1724-ben, I. Katalin koronázási előkészületeinek idején I. Péternek azt javasolták, hogy a régi trónszerkezetet vitesse ki a templomból, de ő nem egyezett bele. Számára sokat jelentett a trón kora, de azért is nagyra értékelte, mert elődei használták.

A Monomah-trón című kötet 4 fejezetből és mellékletekből áll. Egy csokorba gyűjti a történettudomány, ill. a művészettörténet eddigi eredményeit. Ettől azonban még nem lenne különleges munka. Értékét egyrészt az adja meg, hogy gazdag képanyagot tartalmaz. Fotói a laikusok számára érdekesek, a szakemberek, például a művészettörténészek számára pedig lehetővé teszik a témában való elmélyülést. A történészek és nyelvészek viszont minden bizonnyal az utolsó fejezetet értékelik leginkább, melyben a „társszerző”, T. Sz. Boriszova a trónus kis ajtaján és oldalán levő feliratokat publikálta.

Szokolova I. M.: *Monomahov tron* (A Monomah-trón). Izdatyelsztvo Indrik, Moszkva, 2001.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2003/2. 56–59.

MEZEI BÁLINT

EGY KETTŐS KATASZTRÓFA MOZAIKDARABJAI

Aron Shneyer¹ izraeli-llett történész először 2005-ben orosz nyelven kiadott monográfiájának (*Plen – Szovjetszkije vojennoplennije v Germanyii 1941–1945*²) angol nyelvű kiadása (*Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*)³ a tengelyhatalmak, elsősorban a németek fogságába esett szovjet zsidó vöröskatonák kálváriáját mutatja be. A fogságba esett vöröskatonák sorsát nagyban meghatározta a nácik által folytatott keleti, „másfajta” háború népiértő-megsemmisítő jellege, illetve annak ténye, hogy a Szovjetunió nem írta alá a Genfi és a Hágai Egyezményeket, ami lényegében szabad kezet adott mindkét félnek a másik oldal foglyul ejtett katonáinak elpusztítására.

A zsidó katonák a Vörös Hadsereg legmegbízhatóbb harcosai voltak, ugyanis lényegében – nyilvánvaló okokból – sosem dezertáltak a németekhez. Kiril Feferman, az Ariel Egyetem kutatója⁴ is ugyanerre a következtetésre jutott, az alábbi kiegészítéssel: „A háborút megelőzően a Vörös Hadseregben a fiatal zsidó katonák bizonyultak a bolsevik rendszerhez leginkább lojális csoportnak. A »régik« szovjet területekről besorozottak, többnyire ideológiailag átnevelt emberek voltak, akik hálásak voltak a rendszernek, mert az lehetővé tette, hogy az ország többi állampolgárával egyenrangúnak érezhessék magukat. Az újonnan anektált területekről behívottak nem éreztek hálát a szovjet rendszer iránt, de elfogadták mint a régió egyetlen életképes alternatíváját a nácikkal szemben.”⁵

Ez az elköteleződés – amely még azelőtt alakult ki, hogy a holokausztról egyáltalán hallottak, releváns információhoz jutottak volna – főképp a Vörös Hadsereg nemzetiségi alakulatainak (lett és litván) soraiban volt nagyon erős, amelyeket a gyakorlatban

---

¹ Jelen recenzió lábjegyzeteiben feltüntettem azokat a forrásokat, amelyekre maga a szerző hivatkozik a műben. Ezeket minden esetben [A.S.] (= Aron Shneyer) formában jelölöm.

² Шнейер, Арон: ПЛЕН. Советские военнопленные в Германии. 1941–1945. Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2005.

³ Shneyer, Aron: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945*. (transl. Cohen, Yisrael) Yad Vashem: Jerusalem, 2016. (596. oldal)

⁴ Feferman részt vesz a Yad Vashem „Jews in the Red Army, 1941–1945” c. projektjében is. URL: <https://www.yadvashem.org/research/research-projects/soldiers/about-the-project.html> (Utolsó letöltés: 2021.12.07. 18:50)

⁵ A témához lásd: Feferman, Kiril: „A zsidók háborúja”. *A szovjet zsidó katonák viszonya a Szovjetunióhoz 1940–41-ben*. In: *Eszmélet* 124., 2019. tél, 53–75. pp. (Eredeti megjelenés: *Journal of Slavic Military Studies*, 27: 574–590. pp., 2014.)

territoriális alapon szerveztek, és 1943–44-ig a soraikban harcoló zsidók számaránya igen magas volt (kb. 10, illetve 30%).

A szerző több helyen is felhívja az olvasók figyelmét, hogy a tengelyhatalmak fogságába esett zsidó vöröskatonák pontos számát nem ismerjük, így e tekintetben más szaktörténészek becsléseire-adataira hagyatkozik. Shmuel Krakowski nagyjából 85 ezer főre teszi a Vörös Hadsereg németek által foglyul ejtett zsidó katonáit, amelyet Yitzhak Arad is megerősít (80–85 ezer), ugyanakkor Pavel Polian orosz történész „csak” 55 ezer főről tesz említést.

A szovjet zsidó hadifoglyokat a németek rendszerint már a tranzit-táborok (Dulag-ok) előtt próbálták kiszűrni. Közismert, a szakirodalomban sokszor leírt módszer alapján a felsorakoztatott hadifoglyok közül kilépésre szólították fel a kommunistákat, a politikai tiszteket és a zsidókat. Ehhez a szelekcióhoz több esetben nem vették igénybe a Sonderkommandók kényszerítő segítségét, hanem az adott német alakulat parancsnoka saját hatáskörben intézkedett. A „kihívasós” módszer leginkább a háború elején fogságba esett hadifoglyok körében bizonyult hatékonynak, hiszen a sorokból „önszántukból” kilépetteket azonnal agyonlőtték. Így tettek azokkal is, akiket társaik adtak át, szolgáltatnak ki a megszállóknak. Ugyanakkor hozzá kell tenni: a frontalakulatokban (hosszabb időtartamú) közös szolgálatot teljesített katonák között a nemzetiségi gyökerű ellentétek viszonylag ritka jelenségnek számítottak. A katonákra nagy általánosságban jellemző volt, hogy – még ha rövid időt töltöttek is el fogságba esésük előtt ugyanabban az alakulatban – elsősorban bajtársként tekintettek egymásra, a közös szolgálat, a megszállók elleni harc és a fogság embertelen körülményei pedig csak erősítették kollektív, a Vörös Hadseregből merített katonai identitásukat. Voltak azonban a pozitív mintától nagyban eltérő esetek, megrendítő hatású árulások is, amelyekre vonatkozóan elsősorban a szovjet hadbíróóságokon tett tanúvallomásokból és a magánúton összegyűjtött visszaemlékezésekből (oral history) kaphatunk értékes információkat.

Páriák a páriák között – zsidók utáni hajsza a német hadifoglytáborokban

„A németek folyamatosan kutattak a zsidók után, és mindenkit róluk kérdeztetek. (...) Félrehúzták őket, majd elvitték őket valahová. Elvették a ruháikat, és nevetve az mondták nekik: »Ezekre már nem lesz szükségetek, holnap úgyis le fognak lőni titeket.« Elráncigálták azokat

is, akiknek valamennyire is zsidó kinézetük volt."⁶ Az első szelekciót követően a hadifoglyokat gyűjtőtáborokba transzportálták, ahol további szűréseknek vetették alá őket, ami főleg – a férfiak esetén – a nemi szerv vizsgálatát jelentette.

Fontos leszögezni, hogy a német hadvezetés az 1939–1941 közötti hadjáratok alkalmával sosem azonosította a zsidókat a helyi partizánokkal és szabotőrökkel, mindez azonban döntően megváltozott az OKW (a német haderő főparancsnokága) által a 21. számú hadműveleti tervhez („A Szovjetunió elleni hadjárat terveinek kidolgozásáról”, 1940. december 18.) 1941. május 19-i kiadott 1. számú rendelkezéssel, amely kimondta, hogy a bolsevizmus elleni küzdelem „szigorú és határozott intézkedéseket igényel a bolsevik agitátorok, partizánok, szabotőrök és a zsidók ellen.” 1941. július 2-án Reinhard Heydrich, az RSHA vezetőjének különleges rendelkezése, amelyet a megszállt szovjet területeken működő SS és rendőri vezetőknek küldtek meg, s ez a Komintern- és OK(b)P-aktivisták, továbbá mindenféle „radikális elemek” (rongálók, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, felbújtók stb.) mellett a kivégzendők között tüntette fel mindazon zsidó személyeket is, akik párttagok voltak, vagy a szovjet kormánynak dolgoztak. Fontos kiemelni, hogy az új náci rendben a halálbüntetés a fogságba esett jelentős számú egyszerű párttagok és kormányzati dolgozók közül csak a zsidók osztályrészéül jutott – álltak ők bármilyen alacsony szinten is a szovjethatalom hierarchiájában.

Shneyer kiemeli, hogy a – nyugati és közép-európai szakirodalomban – gyakorta ideológiásmentes, professzionális katonai vezetőként ábrázolt német tábornokok között is akadtak olyanok, akik a zsidó foglyok azonnali elpusztítására adtak parancsot. Ilyen volt Heinz Guderian is, legalábbis az 1944-ben szovjet fogságba esett Otto Tyshler (Tischler) tizedes szerint: „1941. június 21-én egy, Breszt-Litovszk felé támadó harcokocsiosporthoz irányítottak. A kommunis-tákkal és zsidókkal szemben tanúsított bárminemű emberiség indokolatlan. Könyörtelenül le kell lőni őket.”⁷

Az 1941. június 6-án kiadott komisszárparancs értelmében eljárva a Dél hadseregcsoportozhoz tartozó, Ewald von Kleist vezette 1. páncélos hadsereg alá rendelt 3. gépesített hadtest július 24-ig 82 komisszárrel kapcsolatban alkalmazott „különleges bánásmód”-ot – azaz agyonlőtték őket. Bár – saját állításuk szerint – a Wehrmacht tábornokainak többsége elutasította a komisszárparancs kihirdetését, az

⁶ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 16. lap (l.) (Ny. I. Tyelmanov, egykori hadifogoly visszaemlékezése a Csernyisevszkaja nevű kozák falu melletti táborba való megérkezéséről. A lágerben kb. 5 000 szovjet hadifoglyot tartottak.)

⁷ [A.S.] YVA M-40/MAP-95. 23. l.

alacsonyabb rangú parancsnokok a gyakorlatban mégis széleskörűen alkalmazták azt. Joggal feltételezhetjük, hogy mindez az adott hadseregparancsnokságtól – „felülről” – kapott egyértelmű parancs híján nem történhetett volna meg.

A kommisszárparancs egyébként is folyamatos revízió – „tökéletesítés” – alatt állt. A szintén Heydrich által szignózott 8. számú hadműveleti utasítás (1941. július 17.) elrendelte a tranzit és állandó hadifogolytáborokhoz rendelt RSHA- és SD-egységeknek, hogy szelektálják ki a „fajlag alacsonyabb rendű” elemeket, majd semmisítsék meg őket. Az olvasó számára már semmilyen meglepetést nem okozhat, hogy a zsidók is ez utóbbi kategóriába tartoztak. A dokumentumokból egyértelművé válik, hogy a szovjet hadifoglyok számára felállított táborok „megtisztítása” nem a Birodalmi Biztonsági Hivatal magánakciója volt, annak tervét ugyanis az OKW Hadifogolyügyi Parancsnokságával közösen dolgozták ki. Sőt, az OKW már a Szovjetunió lerohanása előtt tudta, hogy a Barbarossa hadműveletben szorosan együtt kell működnie az SD-vel. Erről árulkodik a 21. számú hadműveleti utasításhoz 1941. március 13-án kiadott, a „különleges területekre vonatkozó iránymutatás”, amely leszögezi, hogy *„ezen kooperáció részleteit a gyalogsági erők parancsnokságának kell egyeztetnie az SS birodalmi vezetőjével”*, tehát Himmlerrel. Shneyer szerint az OKH és az OKW nem csupán tudtak a zsidók ellen végrehajtani szándékozott akciókról, hanem egyenesen kérték is őket arra, hogy utóbbiak sikerének biztosításához adjanak meg minden segítséget az SS-nek és az SD-nek.

A kötetben is hivatkozott német történész, Christian Streit szintén felhívta a figyelmet a tényre, miszerint egyetlen, az OKH vagy az OKW által kiadott parancsban sem szerepel a zsidó állampolgárokra tett utalás; továbbá azt feltételezi, hogy az OKH sem adott ki a hadifoglyok elpusztítására vonatkozó parancsot. Ám annak ellenére, hogy valóban nem létezett ilyesféle parancs, a biztonsági szervek és az OKW folyamatosan kommunikáltak egymással – ahogyan ez Walter Schellenberg 1945. november 26-i tanúvallomásából is kiderül – és megállapodásra is jutottak együttműködésük részleteiről. Schellenberg ugyanis azt állította, hogy Heydrich megbízásából Heinrich Müller⁸ SS-Brigadeführer, az RSHA IV. osztályának vezetője 1941 májusának közepén tárgyalt Eduard Wagner tábornokkal, a Wehrmacht főszállásmesterével a SiPo (Biztonsági Rendőrség) és az SD által a Szovjetunió ellen megindítandó háborúban a hadműveleti területeken betöltött szerepről.

⁸ A kötetben hibásan „Hermann Müller” szerepel.

Shneyer a „Foglalkozásuk: halál – az SS »Trawniki« kiképzőtábor”⁹ című kötethez hasonlóan ebben a munkájában is ír az Einsatzgruppék működéséről, itt ráadásul egy külön fejezetet is szentel a témának.¹⁰ A bővebb kifejtés indokolt, mivel a náci halálbrigádok már a Szovjetunió elleni támadást követő hetekben hozzáálltak a tranzit- és gyűjtőtáborokba zsúfolt hadifoglyok módszeres átvizsgálásának. A „származásellenőrzés” eredményeképpen 1941. július 22-én a zsitomiri táborban az Einsatzgruppe C 187 zsidó vöröskatonát lőtt agyon.

A fogságba esett szovjet-zsidó katonák és politrukok kiszűrése, illetve származásuk felderítése után szinte azonnal végrehajtott kivégzésük 1941–1942 folyamán tömeges méreteket öltött. Ráadásul a halálbrigádok versenyeztek is egymással az általuk elpusztított hadifogoly zsidó katonák és politrukok számát illetően. Amennyiben utóbbiakból a vártnál kevesebbet „produkáltak”, zsidó származás és/vagy politikai tisztí feladat hiányában is könnyűszerrel végeztek ki hadifoglyokat.¹¹

A hadifoglyok szűrése/kivégzése leggyakrabban az Einsatzgruppék¹² által, azonban nem kizárólag a megszállt szovjet területeken történt. 1941. július-augusztusban a Memel-vidéken fekvő Pogegen (a mai Pagėgiai) településen 700-800, teherautón odaszállított orosz nemzetiségű politrukot gyilkoltak meg, miután szintén orosz származású hadifoglyokkal megásatták a sírgödreiket. Azonban a halálbrigádok kegyetlenkedéseiről szóló hírek, vagy éppen a fronton látott elborzasztó munkamódszereik a Wehrmacht soraiban csak ritkán törték át a hallgatás falát. A ritka kivételek egyike: 1941. november 2-án az Einsatzgruppe C alárendeltségében tevékenykedő 5. Einsatzkommando Vinnyica¹³ mellett 362 zsidó hadifoglyot végzett ki, ami

⁹ Shneyer, Aron: *Foglalkozásuk: halál – Az SS „Trawniki” kiképzőtábor – Bűntettek és az értük vett elégtétel.* (ford.: Mezei Bálint) Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány: Budapest, 2020.

¹⁰ III. rész, 2. fejezet. „Az elméletől a gyakorlatig: az Einsatzgruppék”, 215–226. (Az eredetileg orosz nyelven megjelent kötetet Krausz Tamás recenzálta: Krausz Tamás: *Holokauszt: a gépezet csavarjai. Арон Шнейер: Профессия – смерть. Учебный лагерь СС «Травники». Преступления и возмездие [Aron Shneer: Foglalkozása – halál. Az SS „Trawniki” kiképzőtábor. Bűn és megtorlás]* Москва, Издательство Пятый Рим, 2019 in: *Eszmélet* 124., 2019. tél, 76–84.)

¹¹ Shneyer itt hivatkozik Alfred Streim monográfiájára: *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”.* Müller, Juristischer Verlag: Heidelberg, Karlsruhe, 1981. 99.

¹² Az Einsatzgruppékhoz hasonló szerepet töltött be 1941 végéig az SS Lovasandár (SS-Kavallerie-Brigade) és az 1. SS Gyalogsági Dandár (SS-Infanterie-Brigade) is a front területének átvizsgálásában, illetve a németek számára gyanús személyek kiszűrésében, elfogásában és összegyűjtésében, valamint likvidálásában.

¹³ Jelen recenzióban – a könnyebb áttekinthetőség miatt – minden esetben a földrajzi nevek orosz(os) változatát veszem alapul, mivel ezek a magyarban általában jóval ismertebbek.

különleges vizsgálatot vont maga után.¹⁴ A vinnyicai hadifogolytábor parancsnoka ugyanis megtiltotta a nevezett zsidó származású személyek elszállítását. S miközben az OKH feje (Walther von Brauchitsch) nem engedélyezte az SD számára a táborok területére való belépést, addig az OKW (Wilhelm Keitel) parancsában felülírta azt, egyértelművé téve, hogy a Wehrmachtnek együtt kell működnie a „probléma” megoldásában. A szárazföldi haderő főparancsnokságának alárendelt hadseregcsoportok parancsnokai – a gyakorlatban – maguk döntöttek a biztonsági szervekkel való együttműködés intenzitásáról. A 6. hadsereg parancsnoka, Walther von Reichenau¹⁵ – Hitler feltétlen híve – így fogalmazott a „Keleti Területeken harcoló csapatok viselkedéséről” szóló parancsában: „*A katona köteles egyetérteni az alsóbbrendű zsidó faj szigorú, de igazságos büntetésének szükségességével. (...)*”.¹⁶

A „nem kívánatos elemek” szelekciójára sok esetben már egy németországi hadifogolytáborban kerítettek sort. A ravensbrücki férfi táborban 1941 szeptemberétől decemberéig bezárólag 234 szovjet hadifoglyot gyilkoltak meg, míg a München melletti Moosburgban (Stalag VII-A) 1941. szeptember 29 és november 22. között 3 788 szovjet hadifoglyot ellenőriztek, s közülük 484 főt soroltak a kegyetlen eufemizmus (náci cinizmussal) „nem kívánatos”-nak nevezett kategóriába. Ők pedig a következőképpen oszlottak meg a nácik általi további csoportosítás alapján: 4 tiszt, 31 zsidó, 81 értelmiségi, 174 fanatikus kommunista, 94 felbujtó, 38 szökevény, 62 gyógyíthatatlan beteg (értsd: menthetetlen sebesült). Mindannyiukat agyonlőtték.

A hadifogolytáborokban elvégzett rendszeres filtrációk során kiemelt személyeket gyakran valamelyik koncentrációs táborba szállították át – kivégzés céljából. Sachsenhausenben az 1941. szeptember eleje és október vége között eltelt szűk két hónapban 10 000 politrukot és tisztet végeztek ki, zsidókat és egyéb (más) származásúakat egyaránt. Az utolsó sikeres nagy német offenzívát (Blau hadművelet) követően, 1942. augusztus 17-én Mauthausenben 56 – „többségében zsidó” – szovjet hadifoglyot lőttek agyon.

A német hatóságok törekedtek arra, hogy kitüntetésekkel és jutatásokkal erősítsék a hadifoglyok kivégzésében résztvevők lelkesedését. A hadifogolytáborok felügyelője 1941. november 14-én kérte

¹⁴ A példa ráirányítja az olvasó figyelmét arra, hogy a nevezett táborba zárt hadifoglyokat korábban már szűrték. Ennek folyamatáról, illetve a filtrációt elvégző személyekről-egységekről a kötet nem közöl információkat. Joggal feltételezhetjük, hogy a zsidók „lelkismeretes” kiemelése – bárki is végezte el azt – lényegében a kivégzéstiket készítette elő.

¹⁵ Alig több mint egy hónapig, 1941 decembere és 1942 januárja között volt a Dél hadseregcsoport parancsnoka.

¹⁶ [A.S.] YVA M-53/92. 5. l.

Himmlertől, hogy a hadifoglyok agyonlövésében érintett SS-tagok mielőbb megkaphassák a német Háborús Érdemkereszt (Kriegsverdienstkreuz) kardokkal ékesített II. Osztályát. A szovjet hadifoglyok körében elkövetett tömeges gyilkosságokban jeleskedő SS- és SD-tagok, továbbá a más biztonsági/rendőri szervek kötelékébe tartozó személyek különféle kitüntetésekre való felterjesztésének nehézségeiről a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka, Arthur Rödl¹⁷ tett említést egyik levelében: „(...) a megsemmisítő akciók a Birodalom számára titkos ügyek, és [emiatt] nehezen képezhetik bármiféle elismerés alapját.”

Ennek ellenére a táborok felügyelője november 20-i levelében már nem csupán a gyilkosságokban részt vettek kitüntetéssel való elismerését javasolta, hanem számukra otthoni feltöltődést is indítványozott, méghozzá kormányköltségen fedezve az eltávozás anyagi terheit.¹⁸

Bestiális kegyetlenkedések – a kínzások rekonstrukciója a visszaemlékezések alapján

„(...) a németek korbáccsal ütötték, bajonettel szúrták és lefényképezték őket.
Az erőszakot különös cinizmus övezte.”¹⁹

1941. október 2-i kihallgatása alkalmával a német fogságból szabadult vöröskatoná, Ja. I. Marczenko beszámolt arról, hogy a – feltehetően – Krivográdi területen (oblaszty) fekvő Alekszandrija hadifogolytáborában²⁰ német tiszték miféle módszerekkel vallattak egy zsidó nemzetiségű főhadnagyot, aki mindezek ellenére semmilyen információt nem adott ki nekik; mielőtt lelőtték volna, levágták az orrát, a szemeit kinyomták, a hátára jeleket vágtak.²¹ A Zaporozsjei területen fogságba esett Borisz Finkel hátára késsel Dávid-csillagot vágtak. A helyibéli

¹⁷ Rödl a tárgyalts időben, tehát 1941 májusa és 1942 szeptembere között volt a Gross-Rosen-i koncentrációs tábor parancsnoka (ekkor SS-Obersturmbannführer), neve azonban nem szerepel a szövegben.

¹⁸ [A.S.] Streim: *Die Behandlung sowjetischer*. 154–155. pp.

¹⁹ [A.S.] V. Sumszkij visszaemlékezése 1941 októberéből, a Kijevi terület Gogoljevo nevű faluja melletti táborban történekről. YVA M-33/1198. 6. l.

²⁰ Pontos információkat nem kapunk a településről, még a névmutatóban sem. A Krivográdi területen fekvő Alekszandrija városát 1941. augusztusban foglalták el az előretörő német alakulatok, Kijev pedig szeptember végén esett el. (Utóbbiak fényében feltehetően nem (pl.) a Rovnói, illetve a Volinyi területen található, a két világháború között Lengyelországhoz tartozó, azonos nevű falvak valamelyikéről van szó.)

²¹ [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.

szemtanúk elmondása szerint Finkelt „széttépték a fasiszták”.²² Használó kínzásoknak vetették alá Jakov Grinberget, aki 1941 szeptemberében a Poltavai területen esett fogságba.

Nemegyszer előfordult, hogy élve égettek el zsidó hadifoglyokat, mint 1941. októberben a szintén a Poltavai területen fekvő Lubni városának kendergyárában.²³ A Luganszki terület Krasznij Lucs nevű városában még életben lévő zsidó hadifoglyokat vetettek a Bogdan szénbánya aknáiba.²⁴ 1943. január 22-én, miután felszabadították, az alekszejevukai hadifogolytáborban 950 – éhező, de még életben lévő – vöröskatonát találtak. Tanúvallomásuk alapján a német hadifogolylágerekben szokásos „szelekció” Alekszejevükében az adott év január közepe táján történt, melynek során több mint 60 zsidó személyt kiemeltek, és azonnal ki is végezték őket. Néhányukat bajonettel szúrták le, sokuk hasát felmetszették, lábukat levágták, fejüket betörték. Az áldozatok arcait a felismerhetetlenségig eltorzították, a holttesteket pedig hosszú időre a szabad ég alatt, a havon hagyták. Csak ebben a táborban – a rabság borzalmait túlélő vöröskatonák tanúsága szerint – 1942 szeptembere és 1943 januárja között legalább 400 szovjet zsidó hadifoglyot végeztek ki – közlegényeket, őrmestereket, katonai parancsnokokat („rendes” tiszteket) és politrukokat.²⁵ Az Északnyugati Front ugyanezen szakaszán, Nyizsnyaja Szosznovska faluja mellett 23 brutálisan meggyilkolt szovjet hadifogoly holttestét találták meg – a helyiek állítása szerint mindannyian zsidók voltak. Néhányukat szurronnyal ölték meg, míg másokat lefejeztek.²⁶ 1943. márciusban az SS-páncélosadosztályok bevetésével visszafoglalt Harkovba benyomuló német csapatok a kelet-ukrajnai nagyváros kórházaiiban több ezernyi sebesült vöröskatonát találtak – tiszteket és közlegényeket egyaránt. Rögtönözketét vette a zsidók utáni hajsza, s a sebesült, önvédelemre képtelen katonákat sokszor a kórházi ágyukban lötték agyon.²⁷

Vlagyimir Bondarec százados, aki Harkov első ostroma során esett fogságba, s majdnem három esztendőzt töltött el különböző német lágerekben, arról számolt be, hogy 1942. júliusban a proszkurovi²⁸ tiszti táborban (Oflagban) a zsidó fogvatartottak megtagadták a sorból való kilépést. A lágéparancsnok erre nadrágjuk levételére utasította az első sorban állókat, majd az első körülmételt rab nemi szervére ráuszította a kutyáját. A

²² [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 69880

²³ [A.S.] YVA M-33/249. 28–29. ll.

²⁴ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 105908

²⁵ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 2–3. ll.

²⁶ [A.S.] YVA M-40/MAP-112. 6. l.

²⁷ [A.S.] YVA M-53/250. 5. l.

²⁸ 1954-ig Proszkurov, azóta is Hmelnyickij (Ukrajna).

jelenetet láthatóan élvező főhadnagy alig próbálta visszafogni a megvadult állapotot, a sokkos állapotba került rabot pedig egy törzsőrmester lőtte le, annak füléhez szorítva pisztolyát. Az egyik zsidó komisszárt, Haim (Jefim) Levinszont, kutyákkal tépették szét.²⁹ Fontos kiemelni, hogy az ilyesfajta bestiális kegyetlenségre soha senki nem adott (felülről) parancsot. Mondhatni szinte minden a táborparancsnokok, valamint az őrszemélyzet, vagy a biztonsági/megtorló egységek tagjainak hozzáállásán, akár pillanatnyi hangulatán, aktuális szeszélyein múlt.

1941 novemberében a németek egy megközelítőleg 1 500 hadifogolyból álló menetoszlopot indítottak útnak Lubniból a szintén a Poltavai területen található Horolba. A menetet hat, mezítlábas, a hidegben csak trikót (!) viselő, addigra már súlyos fagyási sérüléseket elszenvedett zsidó hadifogoly vezette, az egyikük kezében egy botot tartott, amelyen egy furnérlemezből készült tábla függött, rajta pedig ez állt: „kaf-tánosok”.³⁰ Amikor az oszlop végre Horolba ért, a még életben lévő zsidókat és mindenki mást, aki csak *kicsit is zsidónak nézett ki*, először nyilvánosan megaláztak, majd meggyilkoltak: a hátukra Dávid-csillagot festettek, az arcukat piros festékkel kenték be, kezüket szurokba mártották, végül halálra kínozták őket.³¹ Tehát a kirekesztettség érzését fokozó megkülönböztetés – ahogy később a koncentrációs táborokban – már ekkor megtörtént, azzal a „különbséggel”, hogy a náci itt általában még ugyanazon a napon végrehajtották magát a fizikai megsemmisítést is.

Néhány zsidó hadifoglyot nem azonnal a táborokba való megérkezésüket követően gyilkoltak meg. A Csernyigovi területen található Novgorod-Szeverszkij lágerében a zsidó foglyok különösen kegyetlen bánásmódban részesültek: nem viselhetek meleg öltözéket, kézzel, eszközök segítségével nélkülül végezték a legnehezebb fizikai munkákat, a lovak helyett fogták be őket. Egy fűtetlen, teljesen sötét, kőből épült bakkban húzták meg magukat, enni alig kaptak. Leírhatatlan szenvedéseken mentek keresztül, s rövid idő alatt valamennyien elpusztultak.

A náci propaganda által izzásig hevített militáns antiszemitizmus, a táborokban szándékosan teremtett elviselhetetlen állapotok, a hadifoglyok egy részének kérlelhetetlen szovjetellenessége – elég a korábbi sztálini repressziók áldozatainak leszármazottaira vagy az 1939-es Molotov-Rippentrop-paktum értelmében a Szovjetunióhoz került régi/új területek lakosságának jelentős részére gondolnunk –, s ezeken túl a németek igen eredményesnek bizonyult, a hadifoglyok nemzetiségi alapon történő megosztására irányuló taktikája, együttesen hatva, már sikerrel

²⁹ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 107909

³⁰ [A.S.] YVA M-33/249. 7. 26. ll.

³¹ [A.S.] YVA M-52/398. 7. l.

atomizálták a fogságba esett vöröskatonák milliós tömegét. Utóbbiak közül sokan joggal úgy érezték, s azt is éreztették velük (sulykolták beléjük), hogy a Szovjetunió cserbenhagyta őket, segítséget csak a Harmadik Birodalomtól várhatnak. S ez a „kinyújtott kéz” sokszor nemcsak a szabadon bocsátást jelentette, hanem annál sokkal többet: egy új élet – „kolhozatlanított” föld, saját tulajdonú otthon/lakhatás, közép- és felsőfokú tanulmányok – ígéretét. A zsidó hadifoglyok persze valamenynyien kívül estek a Generalplan Ost keretein, s jól tudván, hogy a náci politika célkeresztjében állnak, egyes esetekben meg sem kíséreltek ellenszegülni a táborparancsnoknak, és az első felszólításra kiléptek a sorból – a borzasztó, de gyors halált még mindig jobbnak találták a vége-láthatatlan szenvedésnél.

A náci megszállók még azokat is elpusztították, akiknek a szakértelmére egyébként hatalmas szükségük lett volna, kiváltképp a háborús években. 1942 februárjában a nyugat-ukrajnai Vlagyimir-Volinszkij tiszti táborában megközelítőleg 600 főt, orvosokat – közte két professzort – és a szovjet katonai egészségügyi szolgálat más tagjait végezték ki.³² A szerző következtetése helyes: szinte biztosan mind zsidók voltak, a németek ugyanis általában nem gyilkolták meg az orvosi szakszemélyzetet.³³

Zsidó katonanők, valamint orvosok és nővérek német fogságban

„Ászját, Mariját és Lenát kivégezték, de én még életben maradtam a nemzetiségem tisztázásáig. Élni akarok, de nem hiszek az életben. Próbáljon a séta alkalmával meglátni engem. Csókolja, Raisza Ju.”

„Kedves barátném a harcban, meghalni megyek. Álljatok bosszút a halálomért, éljen...”³⁴

A Sztálin elnökölte Állami Honvédelmi Bizottság 1942. március 25-i, illetve április 13-i és 23-i rendeleteivel kezdődött a nők tömeges mozgósítása a Vörös Hadseregbe. Csak a női Komszomol-tagokból 550 000

³² [A.S.] YVA M-33/833. 15. l.

³³ A megszállók az idegennyelveket – köztük a németet – jól beszélő, magasan iskolázott zsidó hadifoglyokat is kivégezték. Tették ezt annak ellenére, hogy a német csapatok a teljes háborús időszakban híján voltak orosz/ukrán-német tolmácsoknak. Shneyer egy konkrét példát is említ: a 121. számú gomeli tranzittábor gyengélkedőjén a főorvos mellett dolgozó tolmácsot, miután „lelepleződött” – azaz fényt derítettek zsidó származására –, azonnal agyonlőtték.

³⁴ [A.S.] YVA Nevek Csarnoka. Melléklet az 543713. sz. tanúvallomás jegyzőkönyvéhez. Vera Ivanovnáának a háború után R. Ju. Bergyicsevszkaja férjéhez írott levéléből. (Raisza Juljevna Bergyicsevszkaja katonarost a pawiaiki börtönben végezték ki.)

főt hívtak be, közülük is 300 000-et a légvédelemhez irányítottak, míg százezrek a katonai egészségügyi szolgálathoz kerültek – a katonarvosok 41%-át, míg az asszisztensek 43%-át ők adták, illetve az ápolók mindegyike nő volt –, vagy a szállítás és a hírközlés különféle területein teljesítettek szolgálatot. 1942 májusában további 25 000 főt mobilizáltak a hadiflottához. Összesen 1 300-nál is több szovjet női mesterlövészt képeztek ki 1942 és 1945 között. A Vörös Hadsereg Légieréjének két bombázó³⁵ és egy vadász alakulatának gépeit kizárólag pilótanők repülték. Összesen 800 000 nő – köztük 20 000 zsidó – szolgált a Vörös Hadseregben a háború éveiben, közülük pedig 150 ezren kaptak valamilyen kitüntetést, 86-an még a Szovjetunió Hőse címet is elnyerték.

A náci propaganda a nők tömeges mozgósításában a szovjet rendszer inkompetenciáját és aljasságát egyszerre próbálta láttatni, amit gyakran összekapcsoltak a gyáva, a fronttól távol (pl. Közép-Ázsiában) menedéket kereső – „Taskentig futó” – zsidók igen populáris toposzával.³⁶ A női kártyát a bolsevik hatalom ázsiai, tehát alantas mivoltának alátámasztására is kijátszották, mondván: egyetlen európai (értsd: civilizált) rendszer sem küldi harcba asszonyait és lányait. A megszállók azonban elfeledkeztek arról, hogy a Vörös Hadsereg katonanői közül sokan meggyőződésből, őszinte hazaszeretetből vállaltak fegyveres szolgálatot. Ráadásul a legelszántabbak közé tartoztak, hiszen tudták, mi vár rájuk a fogságban – a szinte borítékolható nemi erőszak, majd a nagy valószínűséggel hidegvérrel elkövetett kivégzés.

A náciak hasonló módon viselkedtek a fogságba esett zsidó orvosokkal és ápolókkal is. A katonai egészségügyi szolgálat Kijevben fogságba esett női tagjai közül többeket a hírhedt 365-ös (tiszti) táborba, a már említett Vlagyimir-Volinszkijbe szállítottak. Szevasztopol elesétét követően hozzávetőleg újabb 300 orvosnő, asszisztens és nővér került a németek fogságába. Őket először a Hmelnjickiji területen található Szlavutára küldték, majd miután 600-nál is több női foglyot zsúfoltak össze ebben a táborban, 1943 februárjában még nyugatabbra, Rovnóba szállították a szerencsétleneket, ahol egy szintén fogoly státuszú nő, bizonyos Kazacsenko segédletével megtörtént a

³⁵ Az egyik a legendás 588. éjszakai könnyűbombázó ezred volt. A témához magyar nyelven lásd: Gál Csaba: „A szoknyás bombázó ezred”. *A Vörös Hadsereg Légieréjének női ezrede a második világháború idején. Az 588. éjszakai könnyűbombázó ezred története*. In: RussianStudiesHu, 2021/2. URL: https://www.russianstudies.hu/docs/G%C3%A1l%20Csaba_A%20szokny%C3%A1s%20bomb%C3%A1z%C3%B3%20ezred.pdf#toolbar=0&navpanes=0&statusbar=0 (Utolsó letöltés: 2021.12.06. 19:40)

³⁶ Az Úzbég SZSZK-ban menedéket kereső, a harcoktól távolmaradó zsidók toposzát minden bizonnyal nem a náci propaganda alkotta, csak kihasználta annak széleskörű ismertségét.

fogylok szokásos szelektálása: a zsidónak és/vagy partizánnak *tűnő* személyeket azonnal lelőtték. Később a túlélők egy részét az 1939-ben megnyitott ravensbrücki női táborba transzportálták, amely egyebek mellett az SS-egyenruhák majd 80%-át állította elő a háború éveiben. A sors kegyetlen játéka, hogy az 1945. április 30-án felszabadított ravensbrücki női láger megannyi szenvedést átél foglyait sajátjaik, a vöröskatonák árulóként kezelték.³⁷

Különösen kegyetlenül bántak a női foglyokkal azok a lágerőrök (wachmannok), akiket a németek korábban valamelyik hadifogolytáborból választottak ki kollaborációra, tehát valamikor maguk is a Vörös Hadsereg katonái voltak.³⁸ Ugyanez történt a neuhammeri szovjet női foglyokkal is. Mielőtt hazatérhettek volna szülőföldjükre, hosszadalmas és mélyen megalázó, a SZMERS által koordinált ellenőrzésen kellett átesniük az arra felállított szűrő-ellenőrző pontok valamelyikén. Sokan nem tudták elviselni a megszégyenítésüket, így inkább az öngyilkosságot választották.

A szovjet hadifogolynők lelki tartása sokszor meglepte fogvatartóikat. Előfordult, hogy a majdani átszállításra kijelölt zsidó fogolytársaikat elrejtették, vagy egyszerűen nem engedték, hogy az SS-ek belépjenek a barakkjukba. S bár a fekete egyenruhások végül megtalálták és a nevezett megsemmisítő táborba átszállítottak 12 rabot, egyetlen bajtársuk sem árulta el őket. Összességében elmondható, hogy a német fogságba esett szovjet nők sokkal jobban összetartottak, mint a férfiak; sokszor az életük árán is, de megvédték zsidó bajtársaikat. Így történt Horol város tranzittáborában is, ahol az 1942 tavasza és nyara között eltelt időben szinte az összes női hadifoglyot lelőtték az egyik zsidó társuk rejtegetése miatt.

Az ukrán-tényező – a kollaboráció labirintusában

*„Rabolt-e ki embereket?
Nem, csak zsidókat...”³⁹*

Shneyer műveinek minduntalan előkerülő témája az ukránok és a szovjethatalom erősen terhelt viszonya. A második világháború éveiben a Szovjetunió népei közül a németek fogságában – a baltiak

³⁷ [A.S.] Grunya Grigorjeva (Kogan) szóbeli közlése a szerzőnek, 1992. október 9.

³⁸ A leendő táborőrök (wachmannok) Stalagokban történt kiválasztásának folyamatáról a szerző kimerítő részletességgel írt az SS „Trawniki” kiképzőtáborról szóló, már hivatkozott nagymonográfijában.

³⁹ [A.S.] YVA M-37/959. 7–8. ll. P. Je. Olejnyik egykori ukrán policáj kihallgatásának jegyzőkönyvéből, Volcskovci falu, Kamenyec-podolszkiji terület, 1944. március 10.

mellett – az ukránok bizonyultak a leginkább együttműködőnek. A szerzőnek írott magánlevelében Abram Pogrebeckij, a Vörös Hadsereg egykori utásza felidézte a hadifogolytáborokban történt szelekció menetét.⁴⁰ A hadifoglyok – akik közül többen ugyanabban az ezredben szolgáltak – szabályos rendben sorakoztak fel az őket szemrevételező német tiszteknek és azok vlaszovista kollaboránsaiknak. A németek először a katonai parancsnokok, majd a komisszárrok kiadására szólították fel a foglyokat, végül zsidó bajtársaik feladására próbálták rávenni őket. A „*Hol rejtőznek a kaftánosok*” kérdésre a jelen lévő ukrán hadifoglyok így feleltek: „*Ha itt lennének, már mi magunk lőttük volna le őket.*”

Egy másik esetben I. Nudelman öccse, Borisz a felszólítás ellenére sem lépett ki a sorból, mivel sebesült lévén, vérző fejét vastagon bekötötték, ami elfedte arcélét. Iskolatársa, a vele egy alakulatban szolgálatot teljesített Vitya Csajkovszkij attól való félelmében, hogy később esetleg zsidók rejtegetésével vádolják, mégis feladta őt. A szelekciót irányító német tiszt pedig rögvest próbára téve lojalitását, pisztolyt adott az áruló kezébe, amit utóbbi használt is.

V. M. Kozsukovszkij, aki 1941. július végén Słonim⁴¹ vasútállomása közelében esett fogságba, beszámolt a Suchožebry melletti 366-os⁴² Stalagban uralkodó állapotokról: a hadifoglyokat minden nap 1000 fős csoportokban sorakoztatták fel ellenőrzésre, melynek során zsidókat és politrukokat emeltek ki közülük. A zsidókat és a *zsidónak látszó* személyeket puskatussal ütötték, majd a közeli erdőbe vezették, ahol agyonlőtték őket. Kozsukovszkij szerint a németeknek sűgő informátorok főleg ukránok voltak.

A Siedlcétől 10 km-re található suchožebry-i Stalagból legalább 5 000 szovjet – többségében zsidó származású – hadifoglyot lőttek harcokcsárkokba. Ez volt a zsidó hadifoglyok ellen a Breszti területen elkövetett legnagyobb tömeggyilkosság. Minderre a 65. hadsereg különleges bizottsága vezette nyomozás derített fényt még jóval a náci Németország bukása előtt, 1944 augusztusában.

Az egykori hadifogoly, I. P. Grebnyev megerősítette, hogy a konotopi táborban különösen kegyetlen módszerekkel vadásztak a zsidókra: sehogy sem tudtak elrejtőzni a nácik és bűnrészesek előtt;

⁴⁰ [A.S.] Pogrebeckij 1943 júliusában esett fogságba. A hivatkozott levél 1999. április 21-én íródott.

⁴¹ Ma: Szlonyim, Belarusz

⁴² A kötetben hibásan a 316-os Stalag szerepel, azt azonban Wolkowyskban állították fel, majd annak felszámolása után az ott őrzött hadifoglyokat átszállították a *Suchožebry-től* kb. 120 km-re északkeletre található, *Białystok melletti lágérbe*.

ráadásul sokukat pont saját bajtársaik szolgáltatták ki⁴³ a megszállóknak. Túlélők még ennél is rémisztőbb eseménysort idéztek fel a lettországi Rēzeknében található 347-es Stalagból, amelynek egyik barakkjában a németek egy, a barakk ajtajára feszített, társai által meggyilkolt zsidó hadifoglyot találtak.⁴⁴ A németek teremtette embertelen körülmények – nem csupán a rēzeknei lágerben – arra sarkallták a foglyokat, hogy saját kezükkel végezzenek zsidó társaikkal, ezzel „tisztázva” magukat fogvatartóik előtt, kétségbeesetten reménykedve helyzetük jobbra fordulásában. Sokszor egy fél merőkanállal több leves vagy jutalom gyanánt adott egy-két dekagramm kenyér már elegendőnek bizonyult, s ez mindent el is mond a fogvatartás körülményeiről.

A több táborban, így Buchenwaldban és Stutthofban is megfordult Alekszandr Joszelevic a következőképpen emlékezett vissza a lettországi Jelgava hadifogolytárában tartott szelekcióra: *„Kétszersültet és kávéval hoztak a táborba. Elöl állt egy SS-tiszt kutyával, mellette egy hadifogoly. (...) »Ez egy politruk« – mondta a hadifogoly. Akire rámutatott, azt azonnal félrehúzták és agyonlőtték, az árulót pedig kávéval és két szelet kétszersülttel jutalmazták. Ha pedig ezt mondta: »Ez itt egy zsidó«, vagy »Ez egy volt NKVD-s«, további két-két szelettel kapott.»*

A náci szemében zsidónak számítottak a vegyesházasságban élők – akik zsidó nőt vettek el –, miként azok is, akiknek csak az egyik szülője, vagy nagyszülője volt zsidó. A hivatalos dokumentumokból – amennyiben azokat a fogságba esés előtt nem semmisítették meg: ásták vagy égették el – kiolvashatatlan személyes részleteket a rabok soraiba beépülő, a hadifoglyok bizalmába férkőző „önkéntesek” szolgáltatták ki a megszállóknak.

Sokszor banálisnak tűnő részletek mentették meg a zsidó hadifoglyok életét – pl. az illető külső jegyei alapján egyáltalán nem tűnt zsidónak, vagy akcentus nélkül beszélt az orosz. Ugyanakkor éppen ez lett a veszte sok kaukázusi és közép-ázsiai vöröskatonának, akik balszerencséjükre sötét, nemritkán göndör hajúak voltak, továbbá jellegzetes arcformájuk – markáns arcélük és nagy(obb) orruk – a sztereotipizált zsidó ellenségképére emlékeztette a németeket, s mindemellett rendszerint csak hibás oroszszággal tudták kifejezni gondolataikat. Ez lett a végzete a grúz nemzetiségű Konelidze hadnagynak is, akit 1941. október 3-án ejtettek foglyul a németek. Történetét a lágerből megszökött S. Grinspun főhadnagy írta meg Ilja Ehrenburgnak. Az

⁴³ [A.S.] YVA M-40/MAP-97. 2. 1.

⁴⁴ [A.S.] Szolomon Abramszon szóbeli közlése a szerzőnek, 1989. november 15.

előzőekben már hivatkozott I. Marcsenko tanúvallomása alapján, 1941 őszén a németek több grúz vöröskatonát tartottak fogságban a Poltavai területen fekvő Andrejevka faluja mellett. A grúzokat – bár bizonyították, hogy nem zsidó származásúak – végül mégis lelőtték, mondván: „*akárhogy is, Sztálin rokonai vagytok*”.⁴⁵

1941–42 fordulójától a németek több gondot fordítottak a *zsidónak tűnő* szovjet hadifoglyok ellenőrzésére, így sok örmény, grúz, azeri, üzbég stb. menekült meg. Sőt, a Lengyel Főkörmányzóság területén felállították az SS-Turkesztán Légiót is, amelyben öt szovjet-ázsiai köztársaság fiai – üzbégek, kazahok, kirgizek, türkmének, tádzsikok és karakalpakiak – szolgáltak. A légio alapján fejlődött fel az „1. keleti muzulmán SS-ezred”. Utóbbi bázisán hozták létre 1944 januárjában a „Neu Turkestan” („Új Turkesztán”) SS-hadosztályt.

Miután a kaukázusiak és a közép-ázsiaiak fokozatosan egyre jobb bánásmódban részesültek, mind több zsidó hadifogoly próbált jellemzően grúz, örmény, tatár vagy üzbég álnév mögé rejtőzni. Néhányan megkísérelték orosznak, de akár ukránnak vagy lengyelnek kiadni magukat, noha ez kizárólag akkor járhatott sikerrel, ha az illető fehér(ebb) bőrű és világos(abb) hajú volt. Ezek azonban igen ritka esetek voltak, a szovjet zsidó hadifoglyok döntő többsége nem élte túl a német (hadi)fogságot. A Szovjetunió Minisztertanácsa Repatriációsügyi Megbízott Igazgatóságának statisztikái alapján a háború után csupán 11 428 szovjet állampolgárságú zsidó személy tért vissza hazájába: 6 666 fő civil és mindössze 4 762 fő hadifogoly.

Az 1941 augusztusában Észtországban fogságba esett Szolomon Abramszon annak köszönhetően élte túl a tartui városi stadionban tartott selekciót, hogy – saját zavaival élve – nem volt „bozontos” hajú. Ott és akkor ugyanis még csak fel sem szólították a zsidókat a sorból való kilépésre, hanem a hadifoglyok szűrését irányító rendőr egymaga, pusztán szemrevételezéssel döntött a felsorakoztatottak sorsáról: a *zsidónak tűnő* foglyokat azonnal föbe lőtték.

A németek mindvégig számítottak a szovjet hadifoglyok egy részének együttműködésére, a gyakorlat pedig éppen azt mutatta, hogy többnyire akadtak olyanok, akik hajlandóak voltak kiszolgáltatni fogolytársaikat; ők azonban rendszerint nem egy alakulatban szolgáltak az elárult zsidókkal. Ebbéli cselekedetüket nemcsak a féktelen zsidógyűlölet motiválta – s erre a szerző több helyütt ki is tér! –, hanem pl. a téli időszakban így megszerezhető meleg ruhák (nemezcizma és vattakabát), illetve a kollaboránsoknak felkínált némileg magasabb fejadag, de akár a szabadon bocsátás lehetősége is. Éppen ez utóbbira „játszottak

⁴⁵ [A.S.] YVA M-37/569. 7. l.

rá” 1941 szeptemberében a zsitomiri lágerben, ahol először bejelentették az ukrán nemzetiségű szovjet hadifoglyok elbocsátását, majd vizsztatartották őket mindaddig, amíg ki nem adják a „*soraikban megbúvó komisszárokat és zsidókat*” – „*Adjátok ki őket nekünk! Aztán szabadon engedünk titeket*” – szolt az ígéret, amely a zsidó foglyok halálos ítéletét jelentette. Kísértetiesen hasonló dolog történt Majdanekben 1941. októberben, ahol egy tiszt tört orosszággal felszólította a foglyokat a zsidók és a kommunisták kiadására – „*(...) ameddig nem adjátok őket a kezünkre, nem engedjük meg, hogy hazatérjetez anyáitokhoz, feleségeitekhez és gyerekeitekhez.*” A felsorakoztatott hadifoglyok tömege erre zúgolódní kezdett – „*Adjátok ki a kaftánosokat!* [Mondták egymásnak – M.B.] *Őket úgyis fél lehet ismerni, de mi legyen a kommunistákkal és a komszomolistákkal?*” A szelekcíót vezető tiszt válasza sem késett – „*Kezdjük a zsidókkal, a kommunistákat majd mi magunk keressük meg.*” Könnyűszerrel belátható, hogy a foglyok között sokkal többen voltak párttagok – s még többen komszomolisták! –, mint zsidó származásúak. Arról nem is beszélve, hogy nem minden zsidó vöröskatona volt a párt vagy akár a Komszomol tagja. A sarokba szorított hadifoglyok tehát magukat mentve a könnyebb utat választották: sorban húzták le nadrágjukat, így bizonyítva, hogy ha nem is a legkívánatosabb, de semmiképpen sem – a megszállók terminológiájával élve – a „nem kívánatos elemek” közé tartoznak. Ezzel ugyanakkor nehéz helyzetbe hozták üzbég és tatár bajtársaikat is, akik muszlim hitűek lévén, szintén körül voltak metélve. A „leleplezett” foglyokat félreállították, ahol két tolmács ellenőrizte nyelvtudásukat. Amennyiben képesek voltak összefüggően, üzbég vagy tatár nyelven beszélni, meghagyták életüket, minden más esetben még aznap este agyonlőtték őket – csak akkor száznál is többen lették így halálukat.⁴⁶

Természetesen ki kell emelni, hogy a Szovjetunió nyugati területein a már a cári időkben is széleskörűen elterjedt,⁴⁷ 1917 előtt sokáig államilag is rendre megtámogatott antiszemitizmus megannyi alkalommal sajnos önmagában is elegendőnek bizonyult; főképp 1941–42-ben nem volt szükség egyéb „ösztönzőkre”. Köztudott, hogy a nyugat-ukrajnai vidéki lakosság sokszor felszabadítóként ünnepelte a megszálló németeket.⁴⁸ Jól jellemzi az 1941. nyári – kora őszi

⁴⁶ [A.S.] YVA O-33/2011. 7. fejezet, majdaneki tábor

⁴⁷ Vö. Bebesi György: *Az orosz pogromtradíciók és pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In: Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* (Ruszsztikai Könyvek XXXIX.) Szerk.: Krausz Tamás – Barta Tamás. Russica Pannonicana: Budapest, 2014. 47–62.

⁴⁸ Vö. Sz. Bíró Zoltán: *Akik meggyőződésből kollaboráltak.* In: Ruszsztikai Könyvek XXXIX. 274–297.

helyzetet a SiPo és az SD vezetőjének – Heydrichnek – 1941. szeptember 7-én Berlinbe megküldött jelentés, mely szerint a Vinnyicai területen fekvő Hmelnjik településén hálaadó szentmisét tartottak a „zsidóktól való megszabadulásuk öröme”. Ám nem csak vidéken, és nem kizárólag Nyugat-Ukrajnában fogadták örömmel a németeket. A Cserkasszi terület Kanyev városában élő orvos így fogalmazott: „Minél hamarabb foglalják el a németek Kijevet, annál könnyebb lesz munkát szerezni, mivel jelenleg az összes pozíciót a kaftánosok töltik be, míg nekünk, ukránoknak egy jó állás sem marad.”⁴⁹

Ezzel szemben – s csak az orvosoknál maradván – 1939-ben 40 982 zsidó (az összes tagköztársasági hallgató 21,2%-a) tanult az Ukrán SZSZK felsőoktatási intézményeiben, míg az Ukrajnában tevékenykedő orvosoknak (29 245 fő) csak a 13,7%-a (3 595 fő) volt zsidó származású.⁵⁰

Az ukrán nemzetiségű Pjotr (Petro) Palijt a zamośc-i tiszti lágerben mégis egy orosz policáj, bizonyos Sztrelkov jelentette fel a németeknél, miután vételi ajánlatot tett az őrnagy csizmájára, melyet utóbbi elutasított. Mindezek után, a németekkel való együttműködéstől is mereven elzárkózó (!) Palij hamar a gyengélkedőn találta magát, ahol egy Iscsenko nevű doktor vizsgálta meg – ellenőrizte a nemi szervét –, majd 1941. szeptember 14-i dátummal az alábbi bizonyító erejű dokumentumot állította ki: „Pjotr Palij őrnagy esetében az orvosi vizsgálat megállapította, hogy a nevezett nincs körülmételve, tehát nem zsidó.”

Palij esete is azt mutatja, hogy a feljelentők nemzetisége a kollaboráció anatómiájában csak másodlagos kérdés, sokkalta fontosabb az egyéni motivációk komparatív vizsgálata.

Az 1942. május 23-án Harkov közelében fogságba esett Goroginszkij hadnagyot bajtársai, az ukrán Ivan Morgunov és az orosz Andrej Kapica mentették meg a hírhedt, „Hideghegy”-ként emlegetett 363-as Stalagban.⁵¹ Jakov Poliscsukot első alkalommal egy nyugat-ukrajnai hadifogoly, másodsorra pedig a krími Szakiból származó orosz, bizonyos Nyikolaj Toloosenko adta a Gestapo kezére.⁵² A szmolenszki területen fekvő Roszlavl városa mellett létrehozott 26. számú tranzitáborban egy üzbég katonaorvos vizsgálta meg a beérkező hadifoglyokat, talán mondani sem kell, hogy a zsidó

⁴⁹ [A.S.] YVA M-37/569. 25. l.

⁵⁰ [A.S.] Althuler, Mordechai: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile*. Jerusalem, Hebrew University, Yad Vashem, 1998. 305, 313.

⁵¹ [A.S.] 1985. december 25-én Morgunov és Kapica is megkapta a Világ Igaza kitüntetését.

⁵² [A.S.] Jakov Poliscsuk szerzőnek írott leveléből, 1999. november 25.

származásának kiszűrése céljából.⁵³ Fajvel Zserebeckijt 1941 őszén az egyik lágerben egy Geraszimov vezetéknévű orosz katonaoorvos árulta el.⁵⁴ Tyevel Murakovszkijt 1941 nyarán a saját, ukrán nemzetiségű katonatársai gyilkolták meg, miután sikertelenül próbálta meggyőzni őket arról, hogy ne adják meg magukat.⁵⁵

A Volgai területről származó németek közül is sokan léptek a náccal való kollaboráció útjára, mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a volgai németek többsége áruulóvá lett volna.

A „zsidó Vörös Hadsereg” és a gyáva zsidók mítosza – antiszemitizmus a szovjet hadseregben és szovjet területeken

„Egyszer csak megjelent egy csapat kozák lovas, mind a jellegzetes sapkájukban... Felénk közeledve jó hangosan kiabáltak: »Hé', testvéreink, ne harcoljatok!«, és mintegy dúdolva utánozták a zsidók jellegzetes akcentusát, így gúnyolva ki őket: »Meg kellene hálnunk Sztá-á-álin elvtá-á-ársé-é-ért?« Látván azonban, hogy nekünk puskáink vannak, kissé elcsendesedtek. Hirtelen az egyik bandita ezt kiáltotta: »Egy zsidó sincs itt, hiszen a zsidók Taszentben harcolnak, b'zzák meg!« Majd elváltattak abba az irányba, ahonnan jöttek.»⁵⁶

Shneyer jó érzékkel a kötet egy teljes részét⁵⁷ szenteli a Vörös Hadseregben szolgált zsidók számának, rendfokozatainak és kitüntetéseinek bemutatására, tudván, hogy az eredeti dokumentumokból kinyert adatok a hamis mítoszok elleni egyedüli szűrő.

1936-ban a hadosztályparancsnokok között mindössze négy zsidót (Miron Polunov, Georgij Isszerszon, Mihail Zijuk és Vlagyimir Kolkapcsi) találunk. A csiszotka éveiben 180 zsidó főtisztet küldtek a halálba, akiket később akár tábornokká is előléptethettek volna. A Lengyel Hadsereg zsidó tisztjei közül 1940. április és május között 456 főt lőttek agyon, csak Katyń-ban 224-et.

Jan Gamarnik 1937-es öngyilkossága után Lev Mehlisz neveztek ki a hadsereg Politikai Csoport-, 1941 júliusától pedig Főcsoportfőnökségének élére, ahol 1942 májusáig, a kersei katasztrófaig állt. Mehlisz leváltása után zsidó háttérű személy már nem töltött be hasonlóan magas politikai pozíciót a hadseregben.

⁵³ [A.S.] Jakov Szamiter szerzőnek írott leveléből, 1998. június 24.

⁵⁴ [A.S.] *Fajvel Zserebeckij tanúvallomása, 1991. február 25., YVA O-3/6346.*

⁵⁵ [A.S.] Yad Vashem, tanúságtétel, száma: 68806

⁵⁶ [A.S.] Kerem, Cvi: *Jevrej i nyejevrej i t.d.* Iakov Press: Tel Aviv, 1987. 55.

⁵⁷ I. rész. „Zsidók a Vörös Hadseregben 1918–1945”, 83–196.

Ugyanebben az évben a Vörös Hadsereg állományába 2 107 822 fő (2 106 784 férfi és 1 038 nő) tartozott, közte 34 525 zsidó katonával (34 356 férfi és 169 nő), akik a Szovjetunió összlakosságának 1,62%-át adó zsidóság 1,64%-át tették ki.⁵⁸ A sorkötelezettség 1939-es bevezetésével hozzávetőleg további 120 000 zsidó személyt hívtak be a laktanyákba, csak Ukrajnából 75 000 főt. A német támadást követő első héten (1941. június 22–30.) a nagyvárosokban (Moszkva, Leníngrád, Kijev, Minszk, Ogyessza és Kisinyov) több mint 55 000 zsidó önként jelentkezett, hogy fegyverrel védje hazáját. Sokan közülük a polgárháború veteránjai voltak. A második világháború különböző frontjain a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló zsidó katonák 27%-a – összesen kb. 135 000 fő – önkéntes volt, amely a legmagasabb arány a Szovjetunió nemzetiségei között. Az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma Központi Levéltárának (CAMO RF) adatai szerint 1941–1945 között összesen nagyjából 501 000 zsidó harcolt a Vörös Hadsereg soraiban. Fjodor Szverdlov és Jitzhak Arad ennél némileg kevesebbet, kb. 430–470 000 főt tart reálisnak. Ez utóbbi alapján a Szovjetunió 1939. szeptemberi határain belül számított zsidó lakosságának (3 028 000 fő) 16%-a szolgált a szovjet fegyveres erőknél, és az uniformist öltöttek 80%-a harcolt a fronton! Az összes zsidó vöröskatona 6,4%-a, kb. 32 000 fő érte el a tiszti rangot. A CAMO adatai alapján 198 000 szovjet zsidó katona vesztette életét a háborúban – elesett a fronton, belehalt sérüléseibe, valamilyen betegség következtében elhunyt, vagy nyomtalanul eltűnt. Tehát a Vörös Hadsereg zsidó katonái igen nagy számban járták meg a frontot, ahonnan 39,6%-uk soha nem tért vissza. Ez a megdöbbentően nagy veszteségarány jóval meghaladja a szovjet hadsereg átlagát (25%).

A hadseregnél messzebbre tekintve megemlítenéd, hogy az 1941. januári állapotok szerint a 3 872 465 fős párttagságból csak 176 884-en (4,56%) voltak zsidók.⁵⁹ A párt és az NKVD vezetésében ugyanakkor még 1939-ben is meglehetősen magas volt a zsidó származásúak aránya. A XIX. Kongresszuson 11 zsidó párttagot választottak a Központi Bizottságba, akik a KB összlétszámának 15,4%-át adták, ami sok esetben tovább erősítette az 1917 előtt is létező antiszemizmust – annak „népi” és „értelmiségi” formáját egyaránt.

⁵⁸ [A.S.] Altshuler: *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*, 20.

⁵⁹ [A.S.] Kostyrchenko, Gennadi: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia*. Prometheus Books: Amherst, N.Y., 1996. 56.

Dacára a magukat állítólag Taskentben meghúzó, a harcoktól távolmaradó, gyáva zsidók széles körben elterjedt meséjének, pl. Ogyesszában, ahol a lakosság közel harmadát zsidók alkották, utóbbiak aktív szerepet vállaltak a város védelmében 1941 augusztusa és októbere között.

A Vörös Hadseregben is jelenlévő antiszemitizmust kiválóan szemlélteti a Vörös Csillag Érdemrenddel és a Dicsőség Érdemrend III. fokozatával kitüntetett Lev Larszkij esete, akinek a hadsereg egyik irodistája már a háború elején azt tanácsolta, hogy saját biztonsága érdekében változtassa meg az irataiban a nemzetiségi hovatartozását: *„Tipikus orosz vezetékneved van, a nyelvet is jól beszéled, egyedül az orrod árul el téged. Miért nem írjuk inkább azt, hogy az apád orosz, az anyád pedig grúz? Vedd figyelembe, ha a németek elfognak, véged van! Rádásul a mieink között is vannak olyanok, akik jobban gyűlölik a zsidókat a fasisztáknál.”*

Mindemellett a multietnikus alakulatokban – raj, szakasz, század – csak a katonák összetartása és egymásba vetett feltétlen bizalma adhattott némi garanciát a harcok túlélésére. A német és vele szövetséges fegyveres erőkkel ellentétben a Vörös Hadsereg nem terjesztett semmiféle antiszemita propagandát, viszont a soraiban tudott antiszemita nézeteket valló személyeket. A zsidókkal szembeni fenntartások legjobban ellenszere a közösen teljesített fegyveres szolgálat volt: aki zsidó bajtársaival harcolt a fronton, nem hivatkozhatott a „Taskentben henyélő káftánosok”-ra. Harkov első felszabadítását követően, 1943. február 16-án a városba benyomuló egyik harcokocsiszázad parancsnoka, Borisz Potyik bajtársaival egy társasházi lakásban pihent meg, ünnepelve a – később pillanatnyinak bizonyuló – sikert. A lakás lerészegedett tulajdonosa, elemében érezve magát, a zsidók gyávaságáról kezdett kiabálni. Potyik, akinek zsidósága ismert volt társai előtt, a többiekkel együtt felállt, majd lassan kigombolta nadrágja slyiccét – *„Az asztalra tettem nemzetiségem egyértelmű fizikai bizonyítékát (...)”* –, a fehérre vált lakástulajdonost pedig a bakák a kitört ablakon át a második emeletről egyenesen az utcára hajították ki.

Összegzés – mozaikdarabokból teljes egész?

Shneyer más munkáihoz hasonlóan a jelen recenzióban bemutatott kötetében is egy igen széles és kiegyensúlyozott szakirodalmi áttekintés mellett elsősorban a Yad Vashem Archívumban található, döntően az egykori Szovjetunióban keletkezett dokumentumokra (nyomozati anyagok, tanúvallomások), illetve a túlélőkkel vagy azok hozzátartozóival készített interjúkra (1980-as, 1990-es évek) épít. Az immanens források, illetve azok helyes kezelése lehetővé teszi, hogy a Vörös Hadsereg német fogságba esett zsidó katonáival szemben elkövetett

súlyos atrocitások tengeréből egy jól felépített, a teljességre törekvő, de azt nem kizárólagos célként megfogalmazó erőszak történeti narratíva szülessen. Az egyes epizódok, a személyes szenvedésemények sokszor csak lazán kapcsolódó halmaza mégis kiemeli a zsidó vöröskatonák kétszeres katasztrófáját, hiszen egyszer mint zsidók, másszor mint a Vörös Hadsereg – vagy ezen túl a párt, a Komszomol stb. – tagjai kerültek a náci megsemmisítő politika célkeresztjébe.

A szerző nem idealizálja sem a szovjethatalmat, sem pedig a szovjet hadsereget. Történelmi igényvel – elkerülve a torzító leegyszerűsítéseket és mellőzve az apologetikus/eufemisztikus általánosításokat – tekinti át a XX. századi orosz-szovjet antiszemitizmus evolúcióját.

Ha nem is kapunk – kaphatunk-e valaha is egyáltalán? – teljes képet a hazájukat védő szovjet zsidó katonák tragédiájáról, a mozaik régóta hiányzó, fontos darabjai végre a helyükre kerültek.

A kötet adatai: Aron Shneyer: *Pariahs among Pariahs: Soviet-Jewish POWs in German Captivity, 1941–1945.*

SASHALMI ENDRE
A REFORMÁCIÓ ÉS A FELVILÁGOSODÁS
OROSZORSZÁGBAN

Az orosz eszmetörténet európaiságának problematikája régóta kedvelt témája a ruszisztikai kutatásoknak. Bár az némely kivételtől eltekintve nem volt vita tárgya, hogy a felvilágosodás eszméi Oroszországban is követőkre letek, legfeljebb a recepció mikéntje, az orosz sajátosságok képezték polémia tárgyát, a reformáció alkalmazhatóságának tekintében azonban sokkal megosztottabbak voltak a kutatók – leginkább tagadták azt, hogy Oroszország részese volt a koraujkori európai történelem e meghatározó jelenségének. Amennyiben a reformáció kérdése orosz viszonylatban felvetődött, az alapvetően a Nyikon pátriárka nevével fémjelzett egyházreformra irányult (1653–1657), melynek lényege abban állt, hogy az orosz egyház szertartásait összhangba hozták a görög egyházzal – például bevezették a 3 ujjal történő keresztvetést a 2 ujjal történő keresztvetés helyett – és kijavították a szent szövegekbe az idők során becsúszott hibákat. Minthogy pedig voltak olyan karizmatikus egyének (mint Avvakum protópópa), akik elvetették a reformokat, valamint léteztek olyan közösségek, amelyek tagjai ragaszkodtak a korábbi szertartásokhoz és szövegekhez – ők 1666 után a hivatalos egyházon kívüli szakadóroknak (raszkolnyikok) számítottak –, így különféle óhitű ortodox közösségek jöttek létre (az ún. paposok, illetve a papnélküliek számos csoportja), akiket részben túrt, részben üldözött a mindenkori hatalom. Bár az itt leírt jelenségek párhuzamba voltak állíthatók a reformáció által generált változások egy részével (liturgiai reform, üldözött és/vagy megtúrt vallási kisebbségek), mivel a reform indíttatása nem teológiai jellegű volt, mint akár Luther, akár Kálvin esetében, a választóvonal alapvetően ennek mentén húzódott azt illetően, hogy a Nyikon-féle orosz egyházreformot miként értékeljük.

Andrey V. Ivanovnak, a University of Wisconsin-Platteville docensének frissen megjelent, *Spirituális forradalom: A reformáció és a felvilágosodás hatása az ortodox Oroszországban 1700–1825* című könyve, alapvetően írja át a korábbi ismereteket a reformáció és a felvilágosodás oroszországi történetére vonatkozóan. A mű fő céljaként azt tűzte ki a szerző, hogy megvizsgálja az orosz ortodox egyház „helyét az európai reformáció és az azt követő európai felvilágosodás széles kontextusában,” bemutatva azon „kultúrtörténeti és eszmetörténeti forradalmat,” amely az ortodox Oroszország „hosszú tizennyolcadik századában (1700–1825) ment végbe”. A bevezetőn és a konklúzió

kívül két fő részből és összesen 8 fejezetből álló kötet címadásai jól visszaadják a könyv üzenetét: *I. Rész: A megreformált ortodox Oroszország*. 1. Az orosz ortodoxia a reformok küszöbén: Az ukrán kontextus 1654–1712; 2. Menekülés Rómából: Feofán Prokopovics peregrinációi 1696–1704; 3. Az orosz Luther: Feofán Szentpétervárott 1716–1725; 4. Küzdelem az ortodoxiáért: Oroszország megmentése a „pápista zsarnokságtól” 1725–1736; *II. Rész: A felvilágosodott ortodox Oroszország*. 5. „A péteri fészkek madarai”: a korai felvilágosodás és a reformok kontinuitása 1736–1765; 6. Az egyház felvilágosodása: Hit és kultúra az ész korában, 1762–1801; 7. Fény a szószékről: Az ész hirdetése az orosz tömegeknek 1754–1801; 8. Spirituális Napoleonok: a lelki ébredés püspökei (*awakened bishops*)¹ és a bürokratikus reakció 1801–1824.

Ivanov a reformációval kapcsolatos kutatások összegzéseként a jelenség időbeli újraprojektálása mellett – immár a 14. század utolsó évtizedeitől (lásd: John Wycliff tanait) nagyjából az 1750-es évekig tolódtott ki a kronológia – három olyan fő kritériumot említ, amelyek alapján a reformáció Oroszországra való alkalmazhatósága indokoltan tekinthető. E kritériumok, amelyek alapvető hatást gyakoroltak a kor társadalmára, a következők: olyan karizmatikus vezetők („reformerek”) mint Luther, Kálvin stb. fellépése, akik új hitigazságok keresése folytán megkérdőjelezték a fennálló spirituális viszonyok rendszerét; a katolikus egyház reakciója, amely egyrészt a belülről jövő megújulásban (katolikus reformáció), másrészt a protestantizmus elutasításában fejeződött ki; a „Reformáció *longue durée* hatása Európára szemleli életének átalakulására a középkori civilizációtól a modernitás felé (beleértve a vallási modernitást), akár weberi [a mágikus-rituális elemek és a hagyományalapúság elutasítása a racionalizmus nevében: S.E.], akár kronológiai szempontból tekintjük ezt”. Mindezt azonban a szerző kiegészíti azzal, hogy a három kritérium igazolhatóságán túl jelen volt-e a kortárs Oroszországban a reformációs nyelvezet, illetve ilyen terminológiával illették-e az általa vizsgált jelenségeket Oroszországon kívül is?

---

¹ Az eszmetörténeti szakirodalom angolul az *Awakening* vagy *First Great Awakening* ([Lelki] *Ébredés*, *Első Nagy* [Lelki] *Ébredés*) terminusokkal jelöli a protestáns területeken a 18. században kezdődő vallási jelenségek széles spektrumát, amelyek lényege, a végtelenség leegyszerűsítve, így fogalmazható meg: az intézményesült vallástól való elfordulás volt tapasztalható a hit belső megélése, az egyéni spiritualitás felé olyan közismert mozgalmakban, mint például az Angliából induló és egyházzá szerveződő metodizmus, de a lelki ébredés jellemzője volt a miszticizmus számos válfaja, amely többek közt például a szabadkőművességben öltött testet (1717).

Oroszország esetében az első pont alapvetően a Nagy Péter szolgálatába állt, mind a katolikus, mind a különböző protestáns tanokat jól ismerő ukrán származású szerzetes-püspök, Feofán Prokopovics (1678 vagy 1681–1736) nevével és tevékenységével forrt össze. Prokopovics Kijevben született és ortodoxként keresztelték meg, de idővel unitus hitre tért át, hogy külföldi tanulmányokat folytathasson: így került Rómába is a Szent Atanáz görögkatolikus kollégiumba, majd onnan való hirtelen távozása után német protestáns területeken időzött, hogy aztán Kijevbe visszatérve, az unitus hitet elhagyva, újra az ortodoxiát vegye fel. Az efféle „időleges aposztázia” (ahogy jobb híján Ivanov e jelenséget hívja) nem tekinthető különlegesnek, és földrajzilag sem korlátozódott kizárólag az ukrán területekre: a szerző ugyanis rámutat, hogy keleti mediterráneumi ortodoxok körében is bevett gyakorlatnak számított, amennyiben Nyugaton akartak tanulni. Prokopovics viszonya a protestáns szerzőkhöz eklektikus volt, mind evangélikus, mind református szerzőket olvasott, „de soha nem kötelezte el magát a reformáció egyetlen irányzata mellett: nem lett protestáns, a dogmatikában pedig szigorúan ortodox nézeteket vallott”.

Prokopovicsot az „orosz Luthernek” tartották már a külföldi kortársak is, egyik ukrán származású ortodox ellenfele pedig „reformációs elmélkedésnek” (*reformatorszkaja mudrovanyija*) nevezte nézeteit, míg Ivanov egyenesen az „Orosz Birodalom története legmerészebb egyházi reformerének” tartja. Nem véletlenül kapott három fejezetet az ő személye a könyv első részében. Ugyanis Prokopovics – aki 1711-től már a Kijevi Akadémia rektora volt – attól kezdve, hogy Nagy Péter 1716-ban Kijevből Szentpétervárra rendelte, valamint az orosz egyház őt támogató, ukrán származású püspökei (Péter uralkodása végén püspökök kb. 70 százaléka már ukrán származású volt!), az 1720-as–1730-as években „drámai változást vittek végbe az orosz egyházban”.² Prokopovics eleddig elsősorban úgy volt ismert, mint Nagy Péter politikájának feltétlen kiszolgálója és az uralkodói hatalom új, nyugatias eszmékkel átszőtt ideológiájának megalkotója – avagy másként fogalmazva, az autokrácia ideológiájának modernizálója, aki az Isten által közvetlenül kapott hatalmat racionális elemekkel (pl. természetjog, szerződés gondolata) is alátámasztotta.³ Azt viszont nem vizsgálták behatóan, hogy az

² Prokopovics 1718-ban Pszkov püspöke, majd 1725-ben Novgorod érseke lett.

³ Erre nézve, valamint Prokopovics életrajzára, részletesen lásd 2020-ban megjelent könyvem: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. (87–121). online verzió:

uralkodó politika támogatása milyen teológiai gyökerekből táplálkozott Prokopovics esetében, illetve az ő nevével fémjelzett különféle egyházpolitikai intézkedések mögött milyen teológiai megfontolások álltak, amely intézkedések közül a legfontosabbak a következők voltak: 1720-ban megjelent az új ortodox katekizmus, amely Oroszországban felváltotta a katolicizmus által inspirált, Peter Mogila nevéhez kötődő (a tridenti zsinat szellemében fogant és a 17. századi ukrán ortodox egyház álláspontját tükröző) katekizmust;⁴ az 1721-es *Egyházsabályzat* kiadása, amely széleskörűen szabályozta az orosz egyház további működését, és ennek részeként megszüntette a moszkvai pátriárkátust, létrehozva helyébe egy kollektív testületet, a Papi Kollégiumot (melynek elnevezését rövid időn belül Legszenyebb Kormányzó Szinódusra változtatták), közismert nevén, a Szent Szinódust;⁵ a szerzetességre vonatkozó deklaráció (1724), amelynek kiindulópontja Ivanov szerint a „szerzetesek állítólagos semmittevése és álszent vallásossága” volt, és amely utilitarista módon viszonyult a szerzetesség intézményéhez: nem kérdőjelezte meg azt, de a fő szabályozó elv a társadalmi hasznosság lett.

Az első két problémakör átvezet Ivanov második kritériumához, ugyanis a Prokopovics nevével összeforrt egyházreformot minden elemében egy igen erős katolicizmus-ellenesség jellemezte, ami kimutatható nemcsak az új katekizmusban, hanem a pátriárkátus eltörlésének és a Szent Szinódus létrehozásának igazolásában is. Ez utóbbi szükségességéről az *Egyházsabályzat* (gyakran idézett passzusa) így nyilatkozott: „Az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom a korlátlan teljhatalomtól (*ot szamogyerzsavnoj*), és az egyház legfőbb pásztorának [értsd: a pátriárkának – S. E.] dicsőségétől és méltóságától elámulván, azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó (*goszudar*), aki ugyanolyan erővel bír, mint a korlátlan teljhatalmú uralkodó (*szamogyerzscu raven*), vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb állam (*goszudarsztvo*).”

Ez a megfogalmazás világosan az ún. kéthatalmi elmélet, és különösen annak hierokratikus változata ellen irányult, amely szerint a pápa nem pusztán az egyház ura, de felette áll a világi hatalmaknak is.

---

https://nkerepo.unike.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15692/web_PDF_Hatalom_allam_problematikaja_Oroszorszagban.pdf;jsessionid=5B363B8C3F03AA24D90B44E0CCEEECD3?sequence=1

⁴ Prokopovics kezdeményezte továbbá a Biblia új egyházi szláv fordítását is, de a munka csak az 1740-es években vett lendületet. Az új verzió végül 1751-ben jelent meg, Erzsébet címő alatt, és a fordítás során széleskörűen felhasználták a protestáns Bibliafilológia eredményeit.

⁵ A testületnek Prokopovics lett az alelnöke, majd 1726-tól annak legfontosabb tagja.

A pápát nem sokkal később tételesen is említi az *Egyházszabályzat* szövege, annak kapcsán, hogy ezen elv alapján a pápa „sok államot majdnem a végső pusztulásba taszított”. Annak érdekében pedig, hogy ilyen ne történhessen meg Oroszországban, szükséges a pátriárkai méltóság megszüntetése.

Ivanov a kollegiális egyházkormányzás bevezetésének indítatását azonban a korábbi értelmezésekhez képest kiegészíti egy újjal: nevezetesen, hogy a pátriárkátus eltörlését nem pusztán a hierokratikus tanok elleni fellépés motiválta Prokopovics részéről. Amellett, hogy az új rendszer az evangélikus egyházirányítás modelljét követte (minden bizonnyal svéd mintára), melynek értelmében az uralkodó az egyház feje is, de nem bír papi funkcióval és nem szólhat bele dogmatikai kérdésekbe, a kollégium/szinódus egyúttal a kollektivitás elvét testesítette meg, ami viszont Prokopovics szerint megfelelt a korai egyház hagyományainak. Az új testület létrehozásában a protestáns hatás (az evangélikus egyházirányítási modell) felvetése, persze, nem újkeletű – ami viszont új, az nem más, mint a szervezeti reform mögött húzódo teológiai indíttatás beemelése, a politikai megfontolásokon túl. A protestáns teológia egyes elemei ugyanis azért voltak elfogadhatók Prokopovics számára, „mert úgy hitte, hogy azok igazi és eredeti ortodox elvek,” másrészt pedig úgy vélte, hogy a protestáns eszméket és intézményes formákat fel lehet használni arra, hogy ezek révén megtisztítsák az orosz ortodox egyházat a „pápista” tévelygéstől, amely 17. században, illetve a 18. század elején az ukrán befolyás következtében nyert teret. A protestáns elvek hatása a Prokopovics nevével fémjelzett reformban a külföld számára is olyannyira szembetűnő volt, hogy egy kortárs protestáns szerző a *Lutheranizáló görög egyház* (*Ecclesia Graeca Lutheranizans*, 1723) főcímet adta művének, amely az orosz ortodox egyház és az evangélikus egyház közti dogmatikai azonosságokat és különbségeket tárgyalta.

Prokopovics tevékenységében ugyanakkor már jól tetten érhetők a korai felvilágosodás jegyei is, és a könyv második része azt a folyamatot mutatja be széleskörűen, hogy milyen döntő szerepet játszott ezen eszmeáramlat oroszországi történetében az ő munkálkodása révén megreformált ortodox egyház. A szerző narratívájában kiemelt szerepet kap egy-egy főpap nézeteinek és tevékenységének az ismertetése, ugyanis az orosz felvilágosodás kapcsán mindeddig szinte kizárólagosan ikonikus világi személyekre (pl. Ragyiscsev) fókuszált a kutatás. Ivanov részletesen taglalja például Platón Levsin (1737–1812) moszkvai metropolita nézeteit és tevékenységét. Platón jelentőségét jól mutatja a következő érdekes adalék is: amikor II. Katalin megkérdezte II. Józseftől, hogy 1780-as oroszországi útja

során mi volt számára a legfőbb látványosság, akkor József habozás nélkül a metropolita személyét nevezte meg, a főpap képzettsége folytán!

A kötet zárásaként Ivanov a lelki ébredés különböző oroszországi megnyilvánulási formáit tekinti át (szintén kiemelve egy-egy fontos egyházi személy tevékenységét) az apokaliptikus nézetektől (volt aki Napóleon 1812-es hadjárata okán a számmisztika alapján 1836-ra jósolta meg a világvégét)⁶ a dekabristák vallásosságáig. A lelki ébredés mély hatást gyakorolt I. Sándor cásra is: olyannyira, hogy ez nemcsak személyes spiritualitásában tükröződött (így pl. abban a meggyőződésben, hogy üdvözülni fog pusztán az „Istennel való békessége” folytán), hanem külpolitikájában is. „Az európai uralkodókkal folytatott levelezésében a lelki ébredés ökumenizmusának kifejezéseit használta, a címzeteket »testvérem« vagy a »Te Keresztény Felséged« megszólítással illetve.” Természetesen a lelki ébredés volt az indíttatása az általa kezdeményezett Szent Szövetség létrehozásának is.

Az illusztrációkkal is ellátott könyv mind módszertanát, mind lexikális gazdagságát, továbbá következtetéseit tekintve is alapvetően új eredményekkel gyarapította a ruszisztikai kutatásokat, és bátran kijelenthető, hogy megkerülhetetlen mű lesz a jövőben a korszakkal foglalkozó történészek számára.

Andrey V. Ivanov: *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700–1825*. (Spirituális forradalom: A reformáció és a felvilágosodás hatása az ortodox Oroszországban 1700–1825) University of Wisconsin Press, Madison, 2020. 353 o.

---

⁶ Ennek magyarázata a 3-as (Szentháromság) és a 12-es szám (apostolok) jelentősége a keresztény számmisztikában, aminek alapján: $1812+12+12 = 1836$

SASHALMI ENDRE

MAZEPA ÉS AZ OROSZ BIRODALOM

Iván Mazepáról általánosan az áruló ukrán hetman képe él a történeti köztudatban, aki 1708-ban, Péter cárt és Oroszországot elárulva, átállt a svéd király, XII. Károly oldalára a *nagy északi háborúban* (1700–1721), majd a svédek 1709-es poltavai veresége után Károllyal együtt az Oszmán Birodalomba menekült, és ott is halt meg. Ezt a képet, ahogy arra a szerző rámutat, már maga a cár kezdte kialakítani, és alapvetően ez volt a szovjet korszak történetírásának az álláspontja is, azzal a (szintén Péterhez visszavezethető) váddal együtt, hogy Mazepa keményen megadóztatta (a marxista terminológiában kizsákmányolta) Ukrajna népét. Tatyjana Tajrova-Jakovleva zárómondatai megszívlelendők a téma kapcsán és mindjárt az ismertetés elejére kívánkoznak: „Az orosz birodalomban Mazepa az ukrán szeparatizmus gyűlölt szimbólumává vált; az ukrán nemzeti eszme támogatói számára szabadságharcos volt. Szeretné hinni az ember, hogy eljött az ideje annak, hogy megszabaduljunk az efféle kliséktől – hogy tanuljunk elődeink tragédiáiból és hibáiból, valamint hallgassuk meg és értjük meg egymást.” Szerencsére ma már a magyar történeti irodalomban is rendelkezésre állnak olyan tanulmányok, Varga Beáta valamint Gebei Sándor jóvoltából, amelyek mérvadóan elemzik Mazepa tevékenységét, elválasztva azt Mazepa alakjának utóéletétől, és ennek részeként az orosz és ukrán emlékezetpolitikától.¹

Tatyjana Tajrova-Jakovleva (a Szentpétervári Állami Egyetem professzora, a *Centre for Ukrainian Research* igazgatója) könyve hatalmas primer forrásbázisra épülő feldolgozását adja a címben jelzett problematikának, köztük korábban nem elemzett kútfőkkel, amit a 327 oldalas főszöveget követő, 67 oldalt kitevő jegyzetapparátus is jól jelez. A szerző hangsúlyozza, hogy az írás nem Mazepa életrajz, éppen ezért nem kronologikus, hanem tematikus tárgyalást követ, az alábbi fejezetcímekkel: *Bevezetés: Az ukrán hetmanátus Mazepa idejében; 1, Iván Mazepa és Iván Szamojlovics; 2, Iván Mazepa, Vaszilij Golícin és a Nariskinek; 3, Mazepa belpolitikája; 4, Mazepa és Nagy Péter külpolitikája; 5, Mazepa és a Jobb-parti Ukrajna; 6, A kozák*

---

¹ A teljeség igénye nélkül: Varga Beáta: A poltavai csata hatása az ukrán történelemben. in: Mészler Tamás – Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Pécs, 2009. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5. (101–123.) valamint Gebei Sándor: Mazepa kozákhétman (1603–1709) – „Nemzeti hős vagy áruló?” Politikai megrendelés a történelemtől? *Acta Academia Agriensis. Sectio Historiae* XXXIX (2012) 65–87.

elit Mazepa idején; 7, Mazepa és a barokk; 8, Mazepa és „Péter fész-kének madarai”; 9, Egy beteg öregember; 10, Az 1707-es reformok; 11, A választút tragédiája.

Tajrova-Jakovleva álláspontja szerint Mazepa hetmansága nemcsak gazdasági, hanem kulturális és politikai tekintetben is Ukrajna virágkora volt. A szerző idézi is ezzel kapcsolatban az ukrán népi emlékezetben élő mondást, miszerint „Nem is volt [igazi] hetman Bogdán és Iván közt.” Azaz a perejaszlavi szerződést (1654) megkötő és ezzel az akkori Ukrajnát orosz protektorátus alá helyező Bogdan Hmelnyickij (meghalt 1657-ben) valamint Mazepa hetmansága (1687–1708) közti időszakban nem volt említésre méltó, a kozákok által választott vezetője Ukrajnának.

A szerző, a fenti kijelentésével összhangban, színes képet ad Mazepa mecénási és kultúrpolitikai tevékenységéről. A hetman ugyanis tekintélyes vagyonából nemcsak egyes személyeket támogattott, továbbá nemcsak kegyes adományok révén írta be magát Ukrajna kultúrtörténetébe (ez a tevékenysége túlnőtt még Ukrajna határain is: 1708-ban, a szíriai Haleb városában, Mazepa pénzen és közbejárásának köszönhetően adták ki egy különleges kivitelű evangéliumot arab nyelven!), hanem az egyházi intézmények patronálása révén is. Így többek közt az 1632-ban alapított kijevi Mohyla Kollégium is az ő tevékenységének köszönhetően érte el csúcspontját, amely intézmény egyébként Mazepa alma matere volt. 1693-ban Mazepa olyan kartát eszközölt ki a kollégium számára Ivántól és Pétertől (1682–1696 közt ugyanis két cájra volt Oroszországnak: Péter idősebb féltestvére, Iván volt az „Első Cár”, míg Péter a „Második Cár”), amely hivatalosan is engedélyezte a filozófia és teológia tanítását, majd 1701-ben szintén neki köszönhetően emelkedett a kollégium az akadémia rangjára, ami azt jelentette, hogy teológiai doktorátust is kiadhatott. Ugyanakkor a hetman olyan dolgairól sem szabad megfeledkezni, hogy a nyomtatás előmozdítása érdekében Csernyigovban papírmalmot alapított, amely aztán egész Ukrajnát ellátta papírral. Mindezek ugyanakkor csak egy, bár fontos szeletét adják annak a szerteágazó mecénatúrának, amely joggal kapta a „Mazepa barokk” elnevezést.

Ez a problematika egyben szoros összefüggésben van a szerző azon megállapításával, amit a könyv címe is jelez: nevezetesen, hogy Ukrajna és az Orosz Birodalom viszonyát nem szabad leszűkíteni Péter és Mazepa kapcsolatára, hanem az Orosz Birodalom történetének szélesebb perspektívájából kell szemlélni. Ez a viszony ugyanis „sokkal komplexebb, sokoldalúbb konfliktus volt,” mint a két személy el-lentéte, ráadásul 1708 előtt Mazepa megkerülhetetlen személy volt Péter számára. Ennek a komplex viszonynak szerves része például az

a kérdéskör, hogy milyen szerepet játszottak az ukrán egyháziak Nagy Péter művelődés- és egyházpolitikájában. Az egyházpolitika terén (e kérdésről a Klió korábbi számában megjelent ismertetés kapcsán részletesen szóltam).² Tajrova-Jakovleva rámutat, hogy Mazepa volt az, aki jelölteként állított Péternek az orosz egyház magas pozícióira (értelemszerűen az 1708 előtti években), akikről a cár azt várta el, hogy „megtörik a régi rendszert és átveszik az egyházi testületekben az igazgatás és a bíraskodás feletti ellenőrzést.” Bár Péter ezen törekvését végül siker koronázta (uralkodásának végére a püspökök 70 százaléka ukrán származású volt), a magas egyházi pozíciókba emelt személyek nem mindegyike volt hajlandó kiszolgálni Péter politikáját. Így például az a Sztjefan Javorszkij sem, akit Péter pátriárkai helytartónak tett meg már 1700-ban, és aki egészen a pátriárkátus megszüntetéséig (1721) betöltötte ezt a posztot. Javorszkijnak mint pátriárkai helytartónak kellett egyébként elrendelnie 1708-ban Péter parancsára Mazepa kiátkozását is az egyházból, amit Javorszkij ugyan végrehajtott, de egy közvetlenül ezután papírra vetett, kiadatlan írása egyértelművé teszi, hogy nem értett egyet vele. Javorszkij ugyanakkor nemcsak a pátriárkátus megszüntetését ellenezte, de kritikával illette, hogy Péter eltaszította első feleségét. Ugyancsak ellenezte, bár sikertelenül, annak a szintén ukrán származású Feofán Prokopovicsnak a püspökké szentelését, aki viszont Péter politikájának hű kiszolgálója lett. A könyv egyik érdekes újdonsága, hogy az ukrán klérus szoros kapcsolatban állt a trónörökös Alekszej cáreviccsel, akinek az ügye összekapcsolódott Péter reformjainak ellenzőivel. Maga Javorszkij, sőt a kijevi metropolita is érintett volt az 1716-ban külföldre szökött, majd 1718-ban hazatérésre bírt Alekszej cáreviccs állítólagos árulását vizsgáló eljárás során. Amikor ugyanis Alekszej hazatért, „Péter rögvest azzal vádolta meg Javorszkijt, hogy támogatta Alekszejt”, sőt úgy nyilatkozott Javorszkijról, hogy „Mazepa nyelvét” beszéli.

A szerző könyvének fontos érdeme (a sok közül), hogy rámutat: Mazepa szerepe az orosz külpolitikában a Péterrel történt 1708-as szakítás előtt megkerülhetetlen volt! A hetman szorosban együttműködött a cárral: így például kitüntette magát Azov 1696-os bevételénél, aminek elismeréséül Péter később az *Első hívott Szent András Rend* lovagja címet adományozta neki. Ő volt ugyanakkor Péter legfontosabb külpolitikai szakértője Oroszország déli szomszédjait illetően, és nagy szerepet játszott abban, hogy az Oszmán Birodalom sokáig távol

² A reformáció és a felvilágosodás Oroszországban. *Klió* 2021/1. (37–43.) 39–42.

maradt a nagy északi háborútól, amit egyébként a hetman kezdettől fogva ellenzett. Ugyanakkor az oszmánok is nagyra értékelték Mazepát, amit jól mutat, hogy miután 1709-ben Benderbe menekült, Péter négy levelet is küldött a szultánnak, hogy adja ki őt neki, amit a szultán megtagadott. Mazepa helyismerete és kapcsolatai a poltavai csata után a sebesült XII. Károlynak is jó szolgálatot tettek, mivel a hetmannel együtt ő is menedékre lelt a szultánnál – Mazepa ugyanakkor csak szűk három hónappal élte túl a poltavai vereséget. Tajrova-Jakovleva részletesen bemutatja, hogy mi állt Mazepa nehéz döntésének, a svéd királlyal kötött szövetségének hátterében. Kiemeli Péter centralizációs politikáját (1707), ami Ukrajna autonómiájának jelentős csorbítását célozta, miközben a svéd csapatok Ukrajna területén tartózkodtak és a felperzselt föld módszerét alkalmazták. Fontos adalékokkal szolgálnak a szerző számára a külföldi követek tudósításai, amelyekből kiderül, hogy Mazepa a Károllyal kötött szövetség után már nem is tudott visszatáncolni az együttműködéstől 1708 végétől, mivel a svédek ügyeltek arra, hogy ne tudjon megszökni a táborukból, ami egyszer majdnem sikerült is neki. Ugyancsak érdekes adalék az olvasó számára, hogy Károly nem engedte Mazepa kozákjainak részvételét a sorsdöntőnek bizonyuló poltavai ütközetben.

A szerző rendkívül aprólékos, az eseményeknek sokszor napról-napra történő, de értelmező-elemző feldolgozása megkerülhetetlenné teszi a könyvet a Mazepa-kérdést érintő minden történész számára.

Tatiana Tairova –Yakovleva: *Ivan Mazepa and the Russian Empire* (Mazepa és az Orosz Birodalom) *The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research* (Monograph Series 11.) MacGill-Queens University Press, Montreal and Kingston, London, Chicago and Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, Toronto. 406.

SASHALMI ENDRE
RICHARD PIPES, AZ OROSZ KONZERVATIVIZMUS ÉS
KRITIKUSAI. TANULMÁNY A POLITIKAI KULTÚRA
KÖRÉBŐL

Richard Pipes harvardi professzor neve ismerősen cseng a magyar olvasók fülében, hiszen az *Orosz forradalom története (Bp. 1997)* című könyve igen hamar, mindössze két évvel annak angol nyelven történt megjelentetése után hozzáférhetővé vált magyarul is. Bár Pipes fő kutatási területe a 20. századi orosz történelem, népszerűségét igazán az az 1974-ben megjelent (azóta újabb kiadást megért és orosz nyelvre is lefordított) könyvével alapozta meg, amely az *Oroszország a régi rend idején* címet viseli. Ez az írása számos angol-szász egyetemen kézikönyvvé vált az orosz történelem bevezető kurzusain.

Jelen könyv azt mutatja, hogy Pipes akkoriban kifejtett koncepciója az orosz történelem „alkatának” alakulásáról nem változott, ehelyett azonban egy szűkebb területre, a politikai kultúrára koncentrált. A mű megírására az inspirációt Pipes számára Oroszország politikai rendszerének az utóbbi másfél évtizedben végbemenő változása adta: nevezetesen az, hogy a kommunista rendszer bukása utáni kezdeti demokratizálódást követően miért történhetett egy határozott elmozdulás Putyin alatt egy tekintélyuralmi kormányzati rendszerbe, amely ugyanakkor népszerű Oroszország polgárainak körében.

Erre a válasz szerinte az lehet, hogy mindez Oroszország politikai tradíciójából következik – az oroszok mintegy „elkötelezettek” a tekintélyuralmi kormányzás iránt, melyet Pipes úgy definiál, hogy ebben az „állampolgárok lemondanak politikai és polgári jogaikról cserébe a stabilitásért és rendért”.

A szerző fontosnak tartja kiindulásként leszögezni, hogy a konzervativizmus jelentése Oroszországban más, mint Nyugaton: ott „a felvilágosodás túlzásaival” (a francia forradalommal) szembeni ellenállás hívta életre (magát a szót a *Conservateur* nevet viselő, 1818-ban Párizsban alapított újság népszerűsítette), míg Oroszországban „kormányzati alapteória volt, amit következetesen fenntartott a korona és a domináns közvélemény”. Továbbá, míg az USA-ban a konzervativizmus „kevesebb államot” jelent, Oroszországban éppen ennek az ellenkezőjét.

Az *orosz konzervativizmus* lényegi eleme Pipes értelmezésében az *autokrácia*, s a könyv az autokrácia ideológiájára koncentrált, annak 16. századi kialakulásától egészen a 20. század elejéig, amikor az 1905-ös forradalom nyomán a cár korlátlan uralmát egy rövid ideig

tartó alkotmányos jellegű monarchia váltotta fel. Pipes szerint az orosz konzervativizmus tanulmányozása igazából csak a Szovjetunió bukása után kapott nagy lendületet és tett szert olyan jelentőségre, mint amilyen az orosz intellektualizmuson belül valóban megilleti.

Amint a könyv címe mutatja, Pipes az orosz konzervativizmust, mint domináns irányzatot az *orosz eszmetörténet egészén belül* szemléli, annak történeti kontextusában. Ugyanakkor a politikai eszmék tanulmányozása szerinte nem korlátozódhat a klasszikus értelemben vett politikai gondolkodók körére, hanem ki kell terjednie olyan kormányzati szerepet betöltő személyek nézeteire is, akik „a napi kormányzati feladatokon túl” elvi szempontból is foglalkoztak a jó kormányzat mibenlétének kérdésével. Így egyes uralkodóknak, államférfiaknak (Witte, Sztolipin) a hatalomról vallott eszméi is helyet kapnak a műben. Sőt, a politikai eszmék irodalmi vetületére is kitekint, olyan nagy hatású szerzők, mint Puskin, vagy Dosztojevszkij kapcsán.

Pipes az eszmetörténet különleges jelentőségére hívja fel a figyelmet Oroszország esetében, mégpedig azért, mert az autokratikus kormányzat „súlyos büntetés terhe alatt tiltott mindenféle nyilvános beavatkozást a politikába”, s ezáltal az *eszmék területére* száműzte és korlátozta a politikával való foglalkozást. Pipes szerint az oroszok ezt nevezték *közvéleménynek*, ami *közvetett módon* azért befolyásolta a kormányzást – akár az uralkodói engedelmények, akár a megtorlás révén. Általában véve az „orosz közvélemény” három fő vonulatát különbözteti meg: a *konzervatívot*, amely a 16. században keletkezett, a *liberálist*, amelyik a 18. században, valamint a 19. században megjelenő *radikálist*. A radikális irányzatot azonban nagyrészt mellőzi, mivel az nem az autokrácia reformjára vagy valamilyen korlátozására törekedett (ez a fajta szemlélet jelenti a címben az autokrácia „kritikusait”), hanem annak megsemmisítésére.

Természetesen az eszmetörténet nem érthető meg igazán a politikai valóság, a létező politikai intézmények és módszerek ismerete nélkül, amelyek közepette az eszmék megfogalmazódtak – ezért e kérdésnek, joggal, nagy jelentőséget tulajdonít. Az eszmék és intézmények, sőt, a mentalitás bemutatása által válik Pipes könyve olyan széles értelemben vett „eszmetörténeti esszévé” (ahogy ő nevezi), amely az orosz politikai kultúrába ad betekintést.

A szerző, bár használ illusztrációként primér forrásokat, alapvetően feldolgozásokra hagyatkozik. Ennek során azonban szembevetendő és szinte érthetetlen, hogy egy-két kivételtől eltekintve (ilyen pl. M. Poe 2000-ben megjelent könyve – erről lásd a *Klió*-ban megjelent ismertetésünket, 2003/1) éppen az angol-szász, főként amerikai ruszisztika olyan jeles képviselőinek alapvető könyvei illetve tanulmányai maradnak ki,

akik nagyrészt megújították az utóbbi két évtizedben a 16–18. századi orosz eszmetörténet és politikai kultúra tanulmányozását. A 16–17. század vonatkozásában mindenekelőtt D. Rowland, míg a 18. század vonatkozásában C. Whittaker neve említendő meg, a britek közül, pedig M. Perrie-é, A. Lentiné (akire utal ugyan Pipes Scserbatov kapcsán, de nem említi Nagy Péter új ideológiájáról írt alapművét), vagy S. Dixoné, aki igen jó összefoglalót írt a 17–19. századi orosz ideológia tárgykörében (*Oroszország modernizációja, 1676–1825 c. könyvének Ideológia* fejezetében – a könyv ismertetését lásd a *Klió* 2002/3. számában).

Ennek ellenére, ahogy az már Pipes korábbi, fent említett könyve kapcsán is tapasztalható volt, a 19. század előtti időszak vonatkozásában jó érzékkel tapint rá olyan dolgokra, amelyek terén maga nem végzett kutatásokat. Így az általa adott szintézis jelen esetben is nemcsak jó bevezetést nyújt a témába, hanem egyúttal számos ponton továbbgondolásra készíti az olvasót. Különleges jelentőséggel bír ebből a szempontból az első fejezet, amelyet a könyv legfontosabb részének tartunk, s ezért ismertetésünkben erre koncentrálnunk. Már a cím is ilyen szerepre predesztinálja a fejezetet: *Az orosz autokrácia definiálása*.

Mint említettük, Pipes alapkoncepciója ugyan nem változott 1974-es könyvéhez képest, de a téma ehelyütt lehetővé tette számára, hogy részletesebben tárgyalja és bővebb nyugati „kontrasztanyagba” ágyazza a „patrimoniális monarchia” tételét. Korábbi könyvének fő célja az volt, hogy megmagyarázza, miért nem jöttek létre Oroszországban „hatékony korlátok” a politikai hatalommal szemben. Ennek során kiemelt jelentőséget tulajdonított „a tulajdon és a politikai hatalom kapcsolatának”, ugyanis „a nem-nyugati típusú kormányzatok” jellemzője szerinte az, hogy a „tulajdont a szuverenitástól elválasztó vonalak vagy nem léteznek, vagy olyannyira bizonytalanok, hogy jelentéktelenek”. Könyvének központi tétele az volt, hogy (szemben a nyugati monarchiákkal) „Oroszországban ez a szétválasztás nagyon későn és nagyon tökéletlenül ment végbe”, ezért az állam fogalma csak későn (Nagy Pétertől kezdve) és igen korlátozottan nyert teret: domináns maradt az a meggyőződés, amely szerint az uralkodó azonos az állammal. Oroszország tehát „azon államok a kategóriájába tartozik, amelyeket a politikai és szociológiai irodalom hagyományosan »patrimoniálisnak« nevez” – hangzott Pipes konklúziója.

A „patrimoniális monarchia” tételének bizonyítását Pipes most a politikai eszmék és intézmények kölcsönhatásának összefüggésébe ágyazza, és érvelése meggyőzőbb, mint korábbi művében. A fejezet első részében azt taglalja, hogy a politikai hatalom és a tulajdonlás közti szétválasztás római jogi elvének, valamint a hűbériségnek, továbbá a nyugati egyház hatalomfelfogásának hatására miként

realizálódott a késő középkorra a latin kereszténység országában a köz- és magánszféra közti megkülönböztetés. Ez olyan „partneri viszonyt eredményezett az uralkodó és a kormányzottak közt”, amely „soha nem tűnt el Európában”. Az uralkodók hatalma „eszmék és intézmények által korlátozott volt”: tehát az uralkodónak a közjót kellett szolgálnia, „tisztelőben kellett tartania a szokásokat, nem hozhatott önkényesen törvényt, az országot érintő dolgokban ki kellett kérnie a nép véleményét, és mindenekelőtt tisztelőben kellett tartania alattvalóinak tulajdonát”, ami többek közt az adómegajánlást is alattvalói jóváhagyáshoz kötötte. Nyugaton egyfajta szerződéses viszony jött létre az uralkodó és az alattvalók közt, ami a rendi gyűlésekben intézményesült, és ez idővel az alkotmányossághoz vezetett el.

Pipes szerint az „európai történelem folyamán a magántulajdon szentsége jelentette leghatékonyabb korlátot a korlátlan királyi hatalommal szemben”. Ennek alátámasztásra középkori szerzők mellett McIlwain konklúzióját idézi, aki a középkori politikai gondolkodásról írt (1932) klasszikus munkájában úgy nyilatkozik, hogy ha egy mondatban kellene összesűrítenie a késő-középkori nyugati politikai gondolkodás legfontosabb élő fogalmait, akkor az Seneca egyik aforizmája lenne: „A királyokat a mindenki felett való hatalom (*potestas*) illeti meg, míg az egyéneket a tulajdon (*proprietas*).” A partneri viszonyt pedig (a törvényhozás és adóztatás kisajátítása ellenére) még az abszolutizmus sem forgatta fel teljesen, mivel meghagyta az alattvalók számára az „alapvető személyi és tulajdonosi jogokat”. Az abszolutizmust Pipes, helyesen, nem azonosítja a despotikus vagy zsarnoki kormányzattal, ugyanakkor Franciaországot, mint az „egyik leginkább abszolutista monarchiát” említi.

A fejezet második, terjedelmileg azonos részében az elmondottak tükrében vizsgálja meg az orosz viszonyokat, kijelentve, hogy az ortodox egyház nem olyan normák szerint definiálta az uralkodót, mint a nyugati egyház: a *közjó* szolgálatának elve ugyanis hiányzott mind a bizánci, mind az orosz ortodox egyház gondolkodásából. (Ugyancsak hiányzott az orosz történelemből a hűbériség is.) M. Poe véleményét viszonylag részletesen idézve rámutat, hogy az ember bűnös mivoltát, következképp az uralkodónak való alárendelődést és annak szolgálatát hangsúlyozó moszkvai „világnézet” kizárta a szerződéses gondolatot. (Erre bővebben lásd a már említett ismertetést!)

A köz-és magánszféra közti elvi és gyakorlati szétválasztás Oroszországban (számos ok, pl. a római jog hiánya miatt) nem valósult meg, amit Pipes szerint a moszkvai fejedelmek végrendeletei is tükröznek: ezek ugyanolyan végrendeletek voltak, mint bármely magánemberé, és teljességgel hiányzott belőlük a nép és az ország, mint önállóan létező entitás gondolata, valamint a velük szemben fennálló kötelezettség elve.

Pipes röviden foglalkozik a *bojár дума* és az ún. *zemszkij szobor* (országos gyűlés) kérdésével, nem említve azonban, hogy egyik kifejezés sem kortárs terminus, hanem a 19. századi orosz történetírás alkotása – bár a *bojár дума* kapcsán azt írja, hogy a kortárs forrásokban egyszerűen csak „bojárok” szerepelnek. Jó érzékkel vonja le konklúzióként, hogy a *duma* „csak *de facto*, de nem *de iure* gyakorolt hatalmat”, viszont (ezért is) helytelen azt állítani, hogy „jelentéktelen szerepet játszott az ország kormányzásában”. Az országos gyűléseket nem tartja intézményes és a cári hatalmat korlátozó szervnek, hanem a szolgálat, és nem az alattvalói jogok kifejeződését látja bennük: ez utóbbi ugyanis „teljességgel ellentmondott volna a patrimonális abszolutizmus szellemének”.

Miközben tehát Pipes rámutat egy-egy fontos különbségre az autokrácia és az abszolutizmus közt, mind az eszmerendszer, mind a politikai gyakorlat vonatkozásában, az orosz politikai rendszert (a moszkvai időktől egészen a 20. század elejéig!) mégis az *abszolutizmus speciális változata*ként („patrimonális abszolutizmus”) határozza meg, melyről úgy nyilatkozik, hogy inkább a keleti politikai rendszerekkel mutat hasonlóságot.

Pipes végkövetkeztetése az, hogy a közvetítetlen, intézményhiányos politikai struktúra, az ország tulajdonlásának elve nem hagyott helyet az államfogalom befogadásának – ehelyett a „jó cár” eszméje vált domináns politikai meggyőződésé, amint azt a könyv mottója (a történész Kavelintől vett idézet, 1866) is kiemeli. Az igazságot osztó, mindenki felé jóindulatot mutató, ám félelmetes cár imázsa pedig egészen máig ható érvénnyel ivódott bele az orosz mentalitásba.

Pipes könyvének 2. fejezete *A konzervatív ideológia születése* címet viseli és Joszif Volockijtől az 1730-as hatalmi krízisig tárgyalja a hatalomra vonatkozó nézetek alakulását.

A 3. fejezet *A konzervatív-liberális ellentét beköszöntése* cím alatt szerepel és Nagy Katalin korától indulva a dekabristák és Puskin nézetein, valamint a hivatalos népiesség doktrínáján át egészen a szlavofilizmusig, Gogolig tart.

A 4. fejezet, *A reform utáni Oroszország* címmel az 1855 utáni konzervativizmus változását fejti ki és Wittéig terjed, míg az utolsó fejezet, *A liberalizmus rövid-életű győzelme* címmel, II. Sándor reformjaitól Sztolipinig vizsgálja a politikai eszmetörténetet.

A könyvet nemcsak a történelem, hanem a politológia iránt érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják.

Richard Pipes: *Russian Conservatism and its Critics. A Study in Political Culture*. Yale University Press, New Haven - London, 2005. 216 o.

SASHALMI ENDRE
RICHARD S. WORTMAN, THE POWER OF LANGUAGE
AND RHETORIC IN RUSSIAN POLITICAL HISTORY.
CHARISMATIC WORDS FROM THE 18TH TO THE 21ST
CENTURIES

Richard S. Wortman, az amerikai és a nemzetközi történeti ruszisztika kiemelkedő képviselője, a Columbia University Professzor Emeritusa, számos, ma már klasszikusnak számító monográfia (pl. *The Development of a Russian Legal Consciousness, Chicago-London, 1978*) szerzője. Leginkább azonban a műfajilag és a feldolgozás mélységét tekintve is egyedülálló, a hatalom oroszországi reprezentációjáról írt kétkötetes könyve, a *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy (From Peter the Great to the Death of Nicholas I. vol.1. Princeton, 1995., illetve From Alexander II to the Abdication of Nicholas II. vol.2. Princeton, 2000.)* tette méltán világhírűvé. Legújabb írása szintén formabontó, mintegy kiegészíti az előbbi monográfiát: jelen kötet ugyanis az orosz politikai nyelvezet *longue durée* megközelítésű vizsgálatába ad bepillantást széleskörű tematikát felölelő forrásbázis alapján. A mű újszerűségét maga a cím is jól jelzi („*A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben. Karizmatikus szavak a 18. századtól a 21. századig*”), különösen szembeötlő a *karizmatikus* jelzőnek ebben a kontextusban való használata, amiről leginkább általában az uralom egyik típusa jut eszünkbe a Max Weber-i felosztás szerint.

A szerző (dicsérendő módon) elkerüli, hogy hosszabban belebonyolódjon metodológiai kérdésekbe – nyilvánvalóan abból adódóan is, hogy már elismert szaktekintély volt abban az időszakban, amikor a posztmodernizmus kezdett a történettudományba is behatolni – és mindössze néhány oldalnyi terjedelemben foglalkozik azzal, hogy a *karizmatikus* jelzőt miként alkalmazta a kulturális antropológia. Wortman ennek eredményeire is építve olyan szavakat tart *karizmatikusnak*, amelyek *kvázi szakrális, transzcendens jelleget* hordoznak, „és a tekintély aurája lengi körül” őket – mégpedig annak ellenére, hogy kevés kivétellel (mint a *vásztorg: elragadtatás* és az *umilényije: meghatódottság*) nem az egyházi nyelvezetből kerültek be az orosz politikai és eszmetörténeti retorikába.

Aki valamennyire ismeri az orosz mentalitást, nem csodálkozik azon, hogy ezek a szavak „a transzcendencia aurájával először az uralkodót ruházták fel”, és ezáltal később is szorosan kapcsolódtak a

politikai hatalom gyakorlóhoz, illetve rajtuk keresztül az államhoz. Ugyanakkor Wortman rámutat, hogy a *karizmatikusként* definiált terminusok gyakran szöbokrokat alkotnak, és ezek a szócsoportok strukturálják tematikailag a könyvet, annak egy-egy fejezetét képezve. Az 1. fejezet (a *kulturnosztj* szó köré építve) a „civilizált viselkedés” kérdését tekinti át, a 2. második „az uralkodóhoz fűződő érzelmi szálakat”, a 3. és a 4. az előbbivel szoros összefüggésben „a politikai kötelesség diktátumait”, az 5. „az igazság és az igazságosság” problematikáját, míg végül a 6. „az állami egység megőrzését”. A felsorolt területeket egységben kezelve és a feldolgozás színvonalát is figyelembe véve, kijelenthetjük, hogy Wortman könyve valóban olyan módon rekonstruálja az orosz eszmetörténetet (nem szorítkozva kizárólag a politikai eszmékre), ahogy azt Quentin Skinner éppen negyven éve megfogalmazta irányelvként *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge, 1978) című művében. Nevezetesen, hogy ha meg akarjuk érteni a korábbi társadalmak gondolkodását, akkor meg kell kísérelni rekonstruálni azt, amit *mentalitásnak* (*mentalité*) hívunk. Wortman könyve annál is érdekesebb, mert ebben az esetben a múlt és a jelen egybefolyik, a kortárs példák pedig egészen 2016-ig terjednek. A mű ezért elengedhetetlen olvasmány nemcsak az orosz eszmetörténet kutatói számára, hanem a politológusoknak is. A példák sok esetben a hétköznapi életből valók, és éppen ezek inspirálták egyébként Wortmant magának a könyvnek a megírására.

Az anyag komplexitása nem teszi lehetővé, hogy akár vázlatosan is összefoglaljuk minden egyes fejezet lényegét, ehelyett három nagy egység témáját kiválasztva igyekszem érzékeltetni a könyv koncepcióját és jelentőségét. Előzetesen azonban meg kell jegyezni, hogy az egyik legnehezebb feladat a szerző számára valószínűleg az orosz terminusok angol szinonimáinak megtalálása volt (szándékosan nem angol megfelelőt írok): nemcsak azért, mert a *kulturnosztj* kivételével nem jövevényszavakról van szó, hanem mert ráadásul egy-két esetben az Orosz Ortodox Egyház liturgikus nyelvéből való kölcsönzéssel állunk szemben – a nyelvi-kulturális konnotáció ezen problematikáját majd az *umilényije* (*meghatódottság*) kapcsán világítom meg részletesebben.

Az első példa a személyes viselkedés normáira vonatkozó *kulturnosztj*, illetve a fogalom melléknévi alakjai: a *kulturnij* és ellentéte a *nyekulturnij*. Ez a két szó nemcsak kulturált, civilizált, hanem illendő jelentéssel is bír, illetve ezek ellentétét jelenti, ugyanakkor egyfajta tekintélyt adó és fegyelmező szereppel is bírnak, manapság már a mindennapi használatban is. Wortman szemléletes példával illusztrálja a *nyekulturnij* ilyenén használatát, amely előfordul „viszonylag

jelentéktelen apró dolgokban”, mint amikor valaki keresztbe tett lábakkal ül a metrón, vagy éppen akasztó nélküli kabátot ad be a színház ruhatárába”, és egy idős hölgy ezzel a szóval feddi meg szigorúan az illetőt. Maga a viselkedés felülről jövő, aprólékos szabályozásának eszméje Nagy Péter uralkodásától datálható Oroszországban, szoros összefüggésben a nyugati viselkedési minták meghonosításának kísérletével. Nem érdektelen éppen ezért rámutatni, hogy az 1930-as évek Szovjetuniójában a *kulturnosztj* újra előjött, annak kapcsán, hogy a munkásosztály tömegei körében igyekezett a szovjet hatalom a mindennapi élet apró részleteit szabályozni (a mosakodástól a függöny használatáig), köztéri posztterek, újságok és más médiumok révén.

A Wortman által szöbokrokknak nevezett jelenség legjobban a könyv 2. fejezetében domborodik ki, ahol az uralkodó és a kormányzottak közti erős érzelmi töltéssel bíró viszonyt mutatja be a szerző, amelynek a „*Konszenzus retorikája*” elnevezést adta, és amihez még harmónia szót is hozzátehetnénk, mivel a következő négy, egymással összefüggő emocionális szó használatát elemezi a 18–19. századi politikai retorikában: *radoszty* (öröm), *ljubov* (szerelem), *vasztorg* (elragadtatás), *umilényije* (meghatódottság). A 18. században az uralkodók trónralépésének kapcsán állandó elem lett az alattvalói *öröme* történő hivatkozás, amihez hamarosan az alattvalók uralkodó iránti *szereletének* kifejezése társult: a *szerelet* tárgyaként pedig a 18. század végére megjelent a *Haza* is. Ez az emocionális viszony új elemekkel bővült a 19. században: az *elragadtatás* és a *meghatódottság* révén, melyek I. Miklós koronázásától a hivatalos retorika részévé váltak. Minthogy ezek, amint említettem, az ortodox egyház liturgikus szavai voltak, ezáltal vallási pátoszt adtak az alattvalókat az uralkodóhoz fűző viszonyoknak. Egyetlen példa megvilágítja az áthallások lényegét. Az *umilényije* minden ortodox hívő számára érthető volt, minthogy az egyik leggyakoribb *ikontípusnak*, a *Meghatódott Istenanya ikonnak* (amikor az Istenanya Krisztus felé hajol) is ez volt a megnevezése! Ezáltal pedig a hívő áhitata és az alattvaló áhitata eggyé vált, minthogy az uralkodóra, Isten földi képmására is kiterjedt. Wortman nem idézi, de idekíváncozik a 19. században feljegyzett szólás: „*Az orosz nép cárszerető.*” Ez az emocionális viszony az uralkodónak való alávetettséget és a szolgálatot is más dimenzióba helyezte: a szolgálat megtiszteltetés volt.

A könyv utolsó fejezete, a többihez hasonlóan, szintén egy „karizmatikus” terminus történetét kíséri végig napjainkig, mégpedig a *céloszty* szóét, amelynek jelentését részben már a fejezet címében megmagyarázza Wortman: „*A (céloszty) (földrajzi integritás) az orosz állam retorikájában.*” Az állam területi integritásának kérdése

pedig, ahogy arra Wortman számos példán keresztül rámutatott, a 18. század elejétől napjainkig elválaszthatatlanul összeforrt az *autokráciával*. Az *állam nagy mérete, az oroszok természete* folytán csakis az *autokratikus monarchia* garantálhatja a *megmaradást Oroszország számára*: ezt hívja Wortman „*az orosz államnarratíva intellemtípusának*”.

A területi kiterjedés, azaz a *földrajzi méret*, azonban csak a kapcsolat *egy aspektusa* az állam egysége és a(z erős) monarchikus hatalom közti szoros relációnak Oroszország esetében. Wortman ugyanis rámutat, hogy a birodalom integritása és az autokrácia „*egy szimbolikus és fogalmi viszonyt képeztek*. Ebben az összefüggésben a *céloszty* több lett, mint egy jogi terminus: olyan önmagában való jót jelentett meg, amely kikezdhetetlen és tartós volt, és kizárta azokat a lehetőségeket, amelyekkel más uralkodók élhettek, különösképpen a kompromisszumot.” Wortman idézi Karamzintól a híressé vált, axiomatikus kijelentést, aki az *orosz történelmet az orosz állam és az autokrácia integritásának paradigmájában* értelmezte: „*Az autokrácia, Oroszország palládiuma. Integritása (céloszty) szükséges az ország boldogságához.*”

Az orosz történelem menetének kulcsa tehát *Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása*, mégpedig annak *autokratikus változatában*: csakis az *autokratikus monarchia* lehet ugyanis a *területi integritás záloga*. Ha pedig az ország felett gyakorolt hatalmat *területileg megosztják*, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: ami *széthúzást* szül, aminek következtében *belviszályok, belháborúk* ütik fel a fejüket, és ez óhatatlanul *kiszolgáltatja Oroszországot az ellenséges külföldi hatalmakkak*. Ez az ok-okozati sorozat képlete az államra nézve. Ugyanakkor, más oldalról közelítve, az *autokrácia korlátozása* vagy *erodálódása* is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményes korlátozás (tanács, parlament) által*, akkor szétválás, megosztottság keletkezik, ami viszont óhatatlanul a területi széttagolódás irányába vezet.

Ezt a koncepciót azonban nem Karamzin, hanem Feofán Prokopovics Nagy Péter ideológusa munkálta ki a 18. század elején, majd később Vaszilij Tatyiscsev alapvetően erre építette fel, ugyancsak a 18. században, grandiózus történelmi munkáját, az *Oroszország Történetét (Isztorija Rosszijszkaja)*. A *céloszty* (1917 után *célosztinoszty*), vagy az ugyanebben az értelemben használt *jegyinsztyvo*, az orosz konzervatív gondolkodás paradigmája lett, egészen Putyining bezárólag. Éppen ezért nem éreketlen egy olyan kortárs példával zárni az

ismertetést, amit Wortman nem említ ugyan, de szimptomatikus. Nevezetesen, hogy az 1993-as, jelenleg érvényben levő orosz alkotmány preambulumban is helyet kapott az *egység*, továbbá visszaköszönnek benne az „államnarratíva” mellett más *karizmatikus szavak* (hazaszeretet, igazságosság) is:

„*Mi, az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népe, területünkön a közös sors által egyesítve, megerősítve az emberi jogokat és szabadságokat, az állampolgári békét és egyetértést, megőrizve a történetileg kialakult állami egységet (goszudarsztvennoje jegyinsztvo)...* tiszteletben tartva az elődök emlékét, akik ránk a Haza iránti szeretetet és tiszteletet (*ljubov k Otyecsesztvu*), a jóban és igazságosságban való hitet hagyományozták, újjáélesztvén Oroszország szuverén államiságát (*Szuverennuju goszudarsztvennosztj Rossziji*) és megerősítve meggingathatatlan demokratikus alapját, Oroszország boldogulásának és felvirágoztatásának biztosítására törekedvén, a jelen és jövő generációk előtti, a Szülőföldünk iránti felelősségtől vezetettve, a világ közössége részének tekintve magunkat, elfogadjuk az OROSZORSZÁGI FÖDERÁCIÓ ALKOTMÁNYÁT.”

Wortman könyvét bátran ajánljuk mindazoknak, akik az orosz történelem, irodalom vagy kultúrtörténet iránt érdeklődnek.

Richard S. Wortman: *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries*. Bloomsbury Academic. London (et alibi), 2018. („*A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikátörténetben. Karizmatikus szavak a 18. századtól a 21. századig*”). 241 o.

SCHREK KATALIN
VÁLLALKOZÓ BIRODALMAK – OROSZORSZÁG
ÉS NAGY-BRITANNIA A 18. SZÁZADI EURÁZSIÁBAN

Az angol–orosz kapcsolattörténet 18. századi elemzésére eddig kevesen vállalkoztak, Matthew P. Romaniello¹ megjelent munkájában azonban pontosan ezt a célt tűzte ki maga elé, teljesen új szemléletet bevezetve a két nagyhatalom viszonyának vizsgálatába. Romaniello munkája 2019-ben jelent meg a Cambridge University Press gondozásában, ami eleve jelzi számunkra, hogy egy friss, a szerző legújabb kutatási eredményeit összegző monográfiáról van szó. Témája pedig rendkívül átfogó, Oroszország és Nagy-Britannia gazdasági, valamint kereskedelmi kapcsolatainak a 18. századon átívelő, sokszor konfliktusokkal vagy éppen kölcsönös profitszerzésen alapuló együttműködéssel tarkított történetét tárja fel egészen a 17. század végétől a kontinentális zárlat utáni időszakig. Romaniello az eurázsiai térséget helyezte munkájának középpontjába, ugyanakkor a távolsági kereskedelem és az export-import orientáció kérdéskörének tárgyalásakor legalább annyira szól a két állam európai és az atlanti térségben való gazdasági szerepvállalásáról, piacszerzési törekvéseiről, mint a fentebb jelzett régióról.

Romaniello munkájának nem csupán a tematikája, hanem megközelítése is izgalmas. Az általa írt gazdaságtörténet új szempontból tárja fel Oroszország és Nagy-Britannia kapcsolatát, amelyet elsősorban nem a két állam közötti kereskedelem volumenét leíró adatok oldaláról közelített meg, hanem a gazdasági interakciók lebonyolításában közvetlenül résztvevő kereskedők és kapcsolattartók tevékenysége mentén. A szerző célja saját bevallása szerint a globális gazdaságtörténet új aspektusból történő ábrázolása, amely sok esetben teljesen más képet fest az angol–orosz kapcsolatokról, mint amely a rendelkezésre álló statisztikák alapján feltételezhető. Ilyen például Oroszország Nagy-Britanniával szembeni gazdasági ráutaltsága és alárendelt szerepének átértékelése vagy a gyapjú és a dohány válság idején is virágzó kétoldalú gazdasági kapcsolatok kérdése. A gazdaság aktorainak feltárása során Romaniello nem a hivatalos kormányzati körök vagy a tárgyalásokkal megbízott diplomaták, hanem vállalkozások, kereskedők, családi kötelekek oldaláról közelít a témához. Példaként hozható erre a Russian Company és annak vetélytársaként működő Estland Company

---

¹ A szerző a Weber State University docense és a *Sibirica: Interdisciplinary Journal of Siberian Studies* című folyóirat szerkesztője.

oroszországi befolyásának feltérképezése, vagy Katherin Harris munkássága, amivel számos új információhoz juttatja az olvasót.

Romaniello jól rendszerezte munkáját, amely öt nagyobb fejezetre bontott. Az első szakaszban a 17. századra jellemző viszonyokat mutatja be, azt az időszakot, amikor a Russian Company tevékenységének körülményei nehezebbé válnak a század második felében (1657-ben és 1667-ben) meghozott orosz korlátozásoknak köszönhetően. A társaság kiváltságainak elvesztésével párhuzamosan új lehetőségek nyíltak meg a balti-tengeri térségben rivális Estland Company számára, amely idővel átvette a Russian Company helyét és szerepét Oroszországban. Ezekkel a folyamatokkal mutatja be a szerző, hogy a brit kereskedők számára milyen jelentősége volt az orosz piacon való érvényesülésnek, illetve, hogy ebből a szempontból nem volt egységes angol irányvonal, hiszen a kereskedelmi társaságok között is komoly vetélkedés volt a szentpétervári kormányzat bizalmának elnyeréséért, ami sokszor nem bizonyult könnyű feladatnak. Az angol versengés, a Russian Company lehanyaglása és az Estland Company felemelkedése mellett Romaniello ebben a fejezetben arra is kitért, hogy a cári udvar ugyanezekben az évtizedekben milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy szilárd kapcsolatot építsen ki a Perzsa Birodalommal az orosz külképviselet megalapítása révén.

A második fejezetben a szerző a péteri kor gazdaságpolitikai változásaira koncentrál, amelynek középpontjában az orosz kereskedelmi hálózat keleti és nyugati irányú kiterjesztésének ambíciója állt. Ebben az időszakban John Bell tevékenysége és információszerzése nagymértékben segítette a 18. század elején újjáéledő Russian Company térnyerését. A vállalat helyzetének átalakulása mögött azonban nem a piaci tényezők megváltozása vagy a társaság versenyképességének javulása, hanem a londoni kormányzat beavatkozása rejlett. Miután 1707-ben megtörtént a Skóciával való kiegyezés új szabályozást vezetett be a Russian Company kezelésében. Bárki beléphetett a társaságba évi öt fontos díj megfizetése ellenében, s ezt a skót kereskedőkre szintén kiterjesztették. Így egyrészt felduzzadt a Russian Company kötelékében dolgozók száma, másrészt végérvényesen megszűnt a vetélkedés a Russian Company és az Estland Company között, mivel utóbbi tagjai a kormányzati intézkedés adta lehetőséget kihasználva bevásárolták magukat a Russian Company-ba, ezzel mintegy átvéve a társaság fölötti vezetést. A két vállalat egy irányítás alatt immáron ugyanazokért a távlati célért dolgozott: az orosz piac és az orosz diplomáciai-politikai kapcsolatok minél hatékonyabb kiaknázásáért.

A következő szakasz témája egy olyan átmeneti időszak, amely immáron a brit–orosz gazdasági kapcsolatok válságos periódusának tekinthető. Az 1730–1760-as évekig a nemzetközi politikai események és

háborúk erőteljesen befolyásolták a kétoldalú kereskedelmet. A Russian Company nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a perzsa területekkel való kereskedés már ne közvetítőkön keresztül menjen, hanem a saját kereskedőik indirekt felvásárlási jogot kapjanak a helyi selyem árukra. Az ennek érdekében kifejtett lobbijavarást John Eltonhoz köthető, aki aktívan részt vett a helyiekkel és az orosz kormányzattal folytatott tárgyalásokban. Túlzott befolyása és közbenjárása nyomán azonban komoly botrány keletkezett, amely negatív irányba módosította az orosz kormányzat döntéshozatali szándékát és partvonalra szorította a brit érdekek érvényesülését. Az Elton körül kialakult ügy háttérben az állt, hogy a küldött meglátta a kaszpi-tengeri regionális kereskedelem távlati lehetőségeit, amelyet az orosz kereskedők ekkor még nem használtak ki és a közvetítő kereskedelem jogát ezen a területen átadták az örmény és indiai vállalkozóknak. John Elton úgy vélte, a brit kereskedők helyi tevékenységének támogatásával nem csupán a profitszerzésre, hanem a Perzsa Birodalommal való hivatalos kapcsolat felújítására is sor kerülhetne.

A John Elton-féle fiaskóból való kilábalás hosszú évekig tartott, de az 1760-as évek elejére végül normalizálódott a helyzet, a két állam kereskedelmi kapcsolatában megmutatkozó mérsékelt javulás pedig az 1766-os egyezményben realizálódott. Az idáig vezető út azonban hosszú és bonyolult diplomáciai erőfeszítéseket igényelt, amelynek folyamatát Romaniello érzékletesen és logikusan vázolta fel. A hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború által megtépázott balti és atlanti kereskedelem és az ellentétes politikai oldalon való szerepvállalás ugyanakkor minden kölcsönös gazdasági együttműködési szándék ellenére ismétlődő hullámölgyeket eredményezett a két ország relációjában, amelyben Romaniello véleménye szerint kiemelt jelentősége volt a britek részről állami szinten támogatott kalózkodásnak és II. Katalin fegyveres semlegességi politikájának. Szintén ugyanebben a negyedik fejezetben tért ki a szerző James Harris diplomata és a Ravanszkij családdal, valamint az orosz elittel szoros viszonyt ápoló nővérének, Katherin Harrisnek a munkásságára, s az ő példájukon keresztül reflektált a családi hálózatok jelentőségére a kapcsolatépítés és a gazdaságpolitikai érdekérvényesítés szemszögéből. Ezen a ponton érdemes kitérnünk arra is, hogyan tekint Romaniello a két állam egymástól való kölcsönös függőségére. Véleménye szerint ugyanis Nagy-Britannia és Oroszország között a 18. század első éveiben egyenlő partnerség van, s a század többi évtizedeiben a bilaterális kapcsolat mérlege Szentpétervár oldalára dől el. Felfogása szerint többet profitált Oroszország a britekkel folytatott üzletből, mert Nagy-Britannia a tengerészethez szükséges eszközöket és nyersanyagokat tekintve alapvetően importfüggésben

volt, míg Oroszország számára a brit szigetekről behozott termékek fontosak voltak ugyan, de nem nélkülözhetetlenek. Ezzel próbálta Romaniello cáfolni azt a hagyományos képet, miszerint a két ország kereskedelmi kapcsolatait tekintve Oroszország kiszolgáltatottabb helyzetben lett volna és nagyobb szüksége lett volna a nyugati partnerére, mint fordítva. Amellett pedig hangsúlyozza, hogy Oroszország nem „*passzív résztvevője*” a brit–orosz kereskedelemnek, hanem ugyanolyan aktív és az új lehetőségek kihasználására nyitott szereplő, akárcsak Nagy-Britannia, s éppen ezzel indokolhatóak az orosz kereskedelmi sikerek 18. század utolsó harmadában.

Az eredményesség és az orosz lehetőségek bővülésének évtizedekig tartó tendenciája során az Egyesült Államok új piacot jelentett az orosz állam számára, az amerikai kereskedők pedig részben átvették a britek helyét. Az 1807–1812 közötti időszakban pedig a Nagy-Britannia és Oroszország közötti hivatalos kereskedelem teljesen meg is szűnt Oroszország francia szövetségi rendszerbe történő integrálása, s ezzel együtt a kontinentális zárlathoz való kényszerű csatlakozása miatt. Romaniello úgy véli, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a geopolitikai helyzet változásait a két állam közül alapvetően Oroszországnak sikerült jobban kihasználnia, hiszen valamennyi esetben bővíteni tudta az orosz piacot, s még a kontinentális rendszer és a napóleoni éra nehézségei is ösztönzően hatottak az orosz csendes-óceáni pozíciók kiterjesztésére.

Romaniello műve az angol–orosz gazdasági együttműködés erősegeinek és gyenge pontjainak kiváló elemzését adja. A szerző rávilágított az eurázsiai régió jelentőségére, a terület kereskedelmi kiaknázásában rejlő lehetőségekre, amelyek elérésének érdekében a brit diplomácia és vállalkozói réteg igyekezett felhasználni Oroszország regionális helyzetét és a környező népekkel, államokkal való kapcsolatrendszerét, hogy meglapozhassa saját befolyását a térségben. Ebben a szerző által „*információszerző kihívásnak*” nevezett folyamatban értékelődött fel az – elsősorban nem a politikai szférából érkező – egyének (például John Bell, Samuel Bentham és Joseph Billings) tevékenysége. Ugyanakkor Oroszország sem maradt tétlen az érdekérvényesítés tekintetében és jó érzékkel, a birodalom gazdasági érdekeit szem előtt tartva alakította politikáját akár a brit partnerének okozott hátrány felvállalása mellett is.

Matthew P. Romaniello: *Enterprising Empires. Russia and Britain in Eighteenth-Century Eurasia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019. 291 o.

SZABÓ VIKTOR

MEGJEGYZÉSEK EGY ÚJ SZTÁLIN-ÉLETRAJZHOZ

Oleg Vitaljevics Hlevnyukot eredetileg a Yale University Press munkatársai kérték fel egy Sztálin-életrajz megírására az „Annals of Communism” sorozat számára. A kötetet orosz nyelven írta meg, s ennek hozadékként 2015-ben az oroszországi CORPUS kiadónál is megjelentették, angolul pedig ugyanebben az évben Nora Seligman Favorov fordításában látott napvilágot a Yale University Pressnél.

Mivel Magyarországon, magyar nyelven egyelőre nem jelentek meg a szerző művei, mindenekelőtt érdemes röviden áttekinteni az életrajzát, amiből kiderül, hogy nem véletlenül bízták meg a feladattal. Az 1959-ben Vinnycában született Hlevnyukot ugyanis sokan a sztálini rendszer egyik legjelentősebb kortárs oroszországi kutatójának tekintik. A Vinnyci Pedagógiai Egyetem történelem specializációját 1980-ban, valamint a Szovjet Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének aspirantúráját 1985-ben elvégző szerző doktori disszertációját a Politbüro 1930-as évekbeli működéséről írta, s ezt követően is számos monográfiája jelent meg a témában, melyek közül kiemelkedik Szergo Ordzsonikidze politikai életrajzának megírása, a kollektivizálásról, a GULAG-ról és a Nagy Terrorról szóló művei. A Lomonoszov Egyetemen oktatási tevékenységet is végző kutatót több neves történelmi szakfolyóirat (Rosszijszkaja isztorija, Novij istoriceszkij vesztnyik, Cahiers de Monde Russe) szerkesztőbizottságába is beválasztották. Tanítómesterének a neves angol gazdaságtörténészt, Robert William Davist tartja, emellett saját bevallása szerint Paul Roderick Gregory, Ronald Grigor Suny, Sheila Fitzpatrick, Piter Solomon és Dietrich Beyrau munkássága hatott rá, velük ápol különösen jó kollegiális kapcsolatot.

A könyvet kézbe véve laikusabb olvasók joggal kérdezhetik, hogy mi szükség van egy újabb Sztálin-életrajzra. Erre Hlevnyuk a historiográfiai bevezetőben megadja a választ.

Egyrészt már rögtön az elején leszögezi, hogy könyvével nem kíván beállni az „A másik Sztálin”, „Hitvány mítoszok Sztálinról”, „A Nagy Sztálin”, „Oroszország Sztálinért”, „A sztálinista kézikönyve”, „Sztálin meggyilkolása” és hasonló hangzatos címeket viselő áltudományos írások sorába, melyek az utóbbi években sajnálatos módon rendkívül megszaporodtak Oroszországban.

Másrészt jelentős, sokat vitatott történelmi személyiségek esetében 15-20 évenként szinte szükségszerű egy-egy újabb szintézis létrehozására. Hogy ennek most jött el az ideje, mi sem bizonyítja jobban, hogy

az amerikaiak kiemelkedő sztálinizmus-kutatója, Stephen Kotkin 2014-ben adta ki monumentális, háromkötetesre tervezett Sztálin-életrajzának első részét,¹ melynek második része 2017 végén jelent meg.² A klasszikus életrajzok³ 1972–1990 közötti időszakát követően a Szovjetunió összeomlása és a levéltárak megnyitása rendkívül intenzív gyűjtőmunkát eredményezett, melyek első összefoglalására a 2000-es évek elején került sor.⁴ Időközben megjelentek olyan, Hlevnyuk által „levéltári publicisztikaként” kategorizált könyvek is,⁵ melyek ugyan forrásokkal dolgoznak, de céljuk inkább a szenzációhajhászás. Ezek közül különösen sokszor illeti kritikával a szerző Volkogonov művét, amely számos forrásokra való hivatkozás nélküli kinyilatkoztatást tartalmaz. Emellett külön kategóriaként, egyfajta „harmadik utasként” említi Simon Sebag Montefiore műveit,⁶ aki rengeteg memoárt, naplórészletet és egyéb személyes dokumentumot használt fel, de ezek gyakorlatilag csak alapanyagul szolgáltak arra, hogy valamiféle Mario Puzo-féle maffiaregényt alkosson. Eközben az elsődleges források feldolgozása sem állt le. Hlevnyuk többek között használja Sztálinnak Molotovval és Kaganovicssal folytatott levelezését, kreml-i dolgozószobája és lakosztálya látogatóinak listáját, az Oroszországi Állami Társadalom- és

¹ Kotkin, S., *Stalin. Vol. I: Paradoxes of Power, 1878–1928.* (New York, 2014).

² Kotkin, S., *Stalin. Vol. II: Waiting for Hitler, 1929–1941.* (New York, 2017).

³ Hlevnyuk a klasszikus életrajzok közé sorolja az alábbi műveket: Souvarine, B., *Stalin: a Critical Survey of Bolshevism.* New York, 1972); Ulam, A.B., *Stalin. The Man and his Era* (New York, 1973); Tucker, R.C., *Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and Personality* (New York, 1973) [Magyarul: Tucker, R.C., *Sztálin. A forradalmár. 1879–1929.* (Szukits Könykiadó, Szeged, 2006)]; Medvedev, R., *Let History Judge: the Origins and Consequences of Stalinism* (London, 1976); McNeal, R.H., *Stalin: Man and Ruler* (New York, 1988); Tucker, R.C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941* (New York, 1990). A klasszikus életrajzok felsorolásából és az egész könyvből feltűnő módon hiányzik az Isaac Deutscher-féle életrajz. Kérdéses, hogy ennek oka Deutscher inkább tudományos-ismeretterjesztő, néha publicisztikába hajló, és olykor tárgyi tévedésekkel is terhelt stílusa, esetleg politikai beállítottsága, vagy a világháborús győzelem „mámorában” írott némileg pro-sztálinista és totalitarianizmust kritizáló konklúziója lehet-e.

⁴ Островский, А., *Кто стоял за спиной Сталина?* (Moskva, 2002); Kun, M., *Stalin. An Unknown Portrait.* (Budapest, New York, 2003) [Magyarul: Kun M., *Az ismeretlen Sztálin* (PolgART Kiadó – Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest, 2002)]; Service, R., *Stalin. A Biography* (London, 2004); Kuromiya, H., *Stalin* (Harlow, 2005).

⁵ Волгогонов, Д.А., *Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. Кн. 1-2* (Moskva, 1989) [Magyarul: Volkogonov, D.A., *Győzelem és tragédia* (Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1990)]; Радзинский, Э., *Сталин* (Moskva, 1997) [Magyarul: Radzinszkij, E., *Sztálin* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997)].

⁶ Hlevnyuk a könyvek orosz kiadását idézi: Монтефиоре, С., *Сталин. Двор красного монарха* (Moskva, 2005) [Magyarul: Montefiore, S.S., *Sztálin. A vörös cár udvara* (Alexandra Kiadó, Pécs, 2009)]; Монтефиоре, С., *Молодой Сталин* (Moskva, 2014) [Magyarul: Montefiore, S.S., *Az ifjú Sztálin* (Alexandra Kiadó, Pécs, 2012)]

Politikatörténeti Levéltárban (Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityiceszkjoi isztorii, RGASZPI) található személyes iratanyagait, az Oroszországi Föderáció Elnöki Levéltárában (Arhiv Prezigiya Rosszijszkjoi Fegyercii, APRF) található, Sztálin által használt munkaanyagokat, a munkatársak (elsősorban Hruscsov és Mikojan visszaemlékezéseit), valamint a hozzátartozók (elsősorban Sztvetlana Allilujeva) memoárjait.

Összességében tehát a szerző kettős feladatot tűzött maga elé. Az előző évtizedek összefoglaló műveit veti össze az újabban publikált elsődleges forrásokkal, mindeközben pedig igyekszik leleplezni a Sztálin körül kialakult mítoszokat.⁷ Szerencsés módon a műben dominál a forrásokra alapozott, tudományos és objektív érvelés, s csak a zárófejezetben találkozhatunk morális ítéletalkotással. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek is meghatározott funkciója van, hiszen szeretné világossá tenni, hogy a manapság az oroszországi politikai közbeszédben elhangzó pro-sztálinista érvek mennyire nélkülözik a történelmi alapot.

A kötet szerkezetén végigtekintve láthatjuk, hogy az események két szálon futnak. A 6 fejezet végigvezet minket Sztálin életén, a fejezetek között pedig átvezető részeket olvashatunk, melyek Sztálin „közeli dácsáján” töltött utolsó napjait mutatják be 1953. március 1–5. között. Ez a kompozíciós keret egyfajta művészeti, esztétikai értéket is ad a műnek, hiszen miközben a fő fejezetekben felvázolódik a diktátor politikai életrajza, az átvezető részekben ábrázolt haláltusa stációi alkalmat adnak arra, hogy a legapróbb részletekbe menően számadás szellemi és fizikai tevékenységektől kezdve nyaralásain és kórtörténetén át családjához, rokonaihoz és munkatársaihoz való viszonyáig. A két szál végül a vezető halálában, s vele párhuzamosan az egyszerű diktatúra megszüntetésében fut össze, s nép általi megítélésének rekonstrukciós kísérletével és a sztálini mítosz lerombolási szándékával ér véget. Az olvasás élményéhez mindezek mellett nagyban hozzájárul Hlevnyuk élvezetes, könnyen befogadható stílusa is.

A fent említett két történetiszál gyakran éles kontrasztban áll egymással, mutatva azt, hogy a magánember és a politikai vezető cselekedetei nem feltétlenül esnek egybe. Ezzel Hlevnyuk egyrészt cáfolja, hogy Sztálin cselekedeteinek valamiféle pszichopatológiai okai lettek

⁷ Az új irodalmak közül a legfontosabbakat igyekeztem idézni a lábjegyzetekben, hogy a magyar olvasó is tájékozódhasson ezzel kapcsolatban. Feltűnő ugyanis, hogy a magyar közönség számára elsősorban az áltudományos és publicisztikába hajló művek érhetők el, a kizárólag tudományos jellegű elemzésekre láthatólag szinte egyáltalán nincs kereslet a témában.

volna, mint ahogyan azt pl. Jörg Baberowski gondolja,⁸ másrészt fel tudja építeni belőle a totalitárius diktátor karakterét, akinek szerinte általában jellemző vonása, hogy a hozzá közel álló emberekkel gyengéd és megértő tud lenni, miközben szemrebbenés nélkül képes olyan intézkedéseket hozni, melyek milliók életét befolyásolják. Ugyanakkor ezek a részletes leírások megismertetnek a politikus mögött meghúzódó emberrel, s ezáltal jóval differenciáltabb képet alkothatunk Sztálinról.

Jól látszik, hogy Hlevnyuk milyen történeti narratívát követ. Többször előfordul nála a „totalis diktátor”, „totalitárius rezsim” stb. kifejezés anélkül, hogy ezeket részletesebb kritika tárgyává tenné. A polemizálás hiányából arra lehet következtetni, hogy a sztálini rendszer megítélésével kapcsolatban a totalitarizmus-elmélet talaján áll, amely nagy szerepet tulajdonít a diktátor személyének a diktatúra jellegében. Azonban a „totalitarizmus-hívők” érvei közül elsősorban a személyiség kiemelt szerepét, valamint a terror állami szintre emelését hangsúlyozza könyvében, a náci Németországgal való analógiakeresést egyáltalán nem lehetjük fel nála. Ő maga a Yoram Gorlizkitől kölcsönzött terminológiával Sztálin rendszerét „neopatrimoniális államnak” nevezi.⁹ Emellett többször kifejti egyet nem értését az 1980-as években felbukkant „revizionista” áramlattal (J. Arch Getty, Rittersporn et al.), amely inkább a rendszer gyengeségeiből, a helyi vezetők hatalmi harcaiból vezeti le a diktatúra szélsőséges megnyilvánulásait (l. alább).

A fejezetek és alfejezetek címeire pillantva kirajzolódik Hlevnyuk történelemszemléletének másik összetevője is, azaz számos statisztikai adattal operáló gazdaságtörténeti orientációja és külpolitika-centrikussága, amelyek meghatározzák a belpolitikai fejleményeket is, s a politikai harcokat is inkább gazdasági és hatalmi érdekellentétek mentén értelmezi, míg az ideológia, a párton belüli elméleti viták meglehetősen háttérbe szorulnak. Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy a forradalom előtti államközpontú, liberális, polgári történetírói hagyományokra nyúl vissza.

A fenti történelemszemléleti kereteken belül a szerző érvelése, terminológiája megfelelően logikus és koherens. Talán egy kivétel fedezhető fel, mégpedig az „oligarcha”, „oligarchikus hatalom” terminus, amit elsősorban az 1920-as évek hatalmi berendezkedésére, és a Sztálin halála után kialakult szituációra alkalmaz, de felbukkan az 1930-as

⁸ Baberowski, J., *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*. München, 2012. [Magyarul: Baberowski, J., *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma* (Európa Könyvkiadó, 2016)].

⁹ Gorlizki, Y., *Ordinary Stalinism: The Council of Ministers and the Soviet Neo-patrimonial State, 1945–1953*. *Journal of Modern History*. 2002. Vol. 74. No. 4. 699–736.

években a Politbüro tagjaira vonatkoztathatóan is. Mivel néha értelmezhető úgy, hogy az egyes „oligarchák” bizonyos adminisztratív szabadsággal rendelkeztek saját „votcsinájukban” (sic!), néha pedig inkább csak úgy, hogy az egyes vezetők közös akarattal hoztak meg egy-egy döntést, nem tisztázott pontosan, hogy a terminust az eredeti arisztotelészi politikai értelmében használja-e a nem egyszemélyi, kollektív vezetésre, avagy a peresztrojka után kialakult „oligarchikus kapitalizmus” némileg prezentista reflexiójáról van-e szó. Mivel az „oligarcha” a mai Oroszországban meglehetősen negatív konnotációval rendelkező, eredeti jelentésétől elszakadt fogalom, talán célszerűbb lett volna a „kollektív vezetés” terminusát használni helyette.

Hlevnyuk másik érdekes találmánya az első öt éves tervre alkalmazott „sztálini hadikommunizmus”, és a második öt éves tervre használt „sztálini NEP” kifejezés, amelyek azonban időzójek közé téve nagyjából jól kifejezik a gazdaságpolitika jellegének változását a két öt éves ciklus között.

Az életrajz fontosabb pontjain végighaladva azt láthatjuk, hogy Sztálin azon vitatott történelmi személyiségek közé tartozik, akinek nemcsak szinte minden cselekedetére, politikai lépésére született valamilyen alternatív magyarázat, de még a születését és halálát (utóbbit l. alább) is legendák övezik. Bár születési okmányai alapján egyértelmű, hogy 1878-ban született, arra viszont nincs ésszerű magyarázat, az 1920-as években miért módosította ezt 1879-re. Hlevnyuk valószínűsíti, hogy egyszerűen csak úgy döntött, hogy egy évvel fiatalabb lesz.

Az *1. fejezetben*, amely elsősorban Osztrovszkij (és részben Kun Miklós és Montefiore) munkáira épít, a szerző legfontosabb megállapítása, hogy Sztálin későbbi kegyetlenségét nem lehet grúz származásából és nehéz gyermekkorából levezetni, ahogy azzal többen próbálkoznak.¹⁰ Hiszen Ron Suny alapján egy akkoriban teljesen átlagosnak számító családban nőtt fel, a forradalmi mozgalom mérsékelt és radikális szárnya pedig az egész birodalomban ugyanúgy jelen volt, ráadásul éppen a radikálisabb bolsevik irányvonalat választotta az alapvetően mensevik beállítottságú Grúziában.¹¹

¹⁰ Ezek között említi pl. Rieber, A.J., *Stalin, Man of the Bordernalds // American Historical Review*. 2001. Vol. 106. No. 5. P. 1651–1692; Rieber, A.J., *Stalin as Georgian: The Formative Years // Davies, S., Harris, J. (eds.), Stalin: A New History*. Cambridge, 2005. P. 18-44. Баберовски, Й., *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе*. (Москва, 2010).

¹¹ Suny, R.G., *Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia // Slavic Review*, 1991. Vol. 50. No. 1. pp. 48–58.

Emellett Kun Miklós ellenében cáfolja a sokszor emlegetett, barátja Kamo által szervezett expropriációs akcióban való tevékeny részvételt. Hiszen néhány héttel előtte tér vissza külföldről, a dokumentumok alapján pedig láthatóan a helyi mensevikek keverték gyanúba.

A 2. fejezet a februári forradalomtól az ellenzék széttűzéséig követi az eseményeket. Ebből kiderül, hogy a forradalmi eseményekben nem játszott vezető szerepet pusztán Lenin segítőkjeként, harcostársaként lehet őt aposztrofálni. Bár egy ideig a mérsékelt irányvonalat képviselte Leninnel szemben, áprilisban már Lenin oldalán találjuk. Fordulatára azonban forrás hiányában nincsen kielégítő magyarázat. A júliusi napok után egy rövid ideig bújtatta Lenint, razlivi és finnországi találkozásuk viszont csupán későbbi történelemhamisítás eredménye.

Polgárháborúban játszott szerepe ellenben jelentősebb, már csak azért is, mert Hlevnyuk szerint Sztálin későbbi politikája ezeknek a „kegyetlen éveknek” az eredménye. Caricini és Lvovi kiküldetési során alakult ki benne a különböző csoportosulások közötti konspiráció igénye – s ezekben a csoportosulásokban már ekkor megtalálta későbbi szövetségesei nagy részét –, a burzsoá szakemberek elleni féltelenség, a gazdaság militarizálásának gondolata, és nem utolsósorban Trockij elleni kérelmelhetlen gyűlölete.

Az 1920-as évek pártharcainak kapcsán mutatkozik meg leginkább Hlevnyuk politikai és gazdasági érdekeket preferáló nézete. Erre utal, hogy az ekkor létrehozott 7 fős kollektív vezetést („szemjorka”) a Szovjetunió legerősebb időszakának tartja, ami szerinte nem véletlenül esett egybe a gazdasági fellendülés időszakával.

A Szovjetuniót létrehozó szerződés megalkotása kapcsán pl. azt állítja, hogy a párt fő irányvonala a Sztálin-féle autonomizálás volt, Lenin csak a betegsége miatti távollét során Trockijjal szemben túlságosan megerősödött Sztálin–Zinovjev–Kamenyev-trojkát próbálta a föderáció gondolatával gyengíteni. Egyáltalán nem veszi tehát figyelembe Lenin és Sztálin polémiajának lényegét a föderáció és az autonómia tekintetében.

Az ellenzéki csoportosulásokkal kapcsolatban is érdekes nézeteket fejt ki, ugyanis szerinte a vezetők között nem a fő programpontokban volt nézeteltérés, sokkal inkább vezették őket személyes ambíciók, hatalomvágy, régi baráti kapcsolatok és ígéretek. Ezzel gyakorlatilag szinte teljesen partvonalra helyezi az 1920-as évek élénk elméleti pártvitáit.

Ugyanakkor új dokumentumokat hoz arról, hogy 1926-ban Sztálin már beveti az OGPU-t az egyik zinovjevista ellenzéki gyűlés ellen, s már ekkor megkezdődnek a tömeges letartóztatások, és az

1930-as évekből jól ismert vádak is elhangzanak. Ebből azt a következtetést vonja le Hlevnyuk, hogy Sztálin már az 1920-as évek végén dédelgette az ellenfeleivel való végleges leszámolás gondolatát, a XV. pártkongresszus azonban egyelőre csak a politikai győzelmet hozta meg számára.

A 3. fejezet megismertet minket Sztálin forradalmával és következményeivel. Sztálinnak ez az „ultrabaloldali fordulata” magával hozta a szerző által legeredetibbnek tartott művét, a mezőgazdaság kollektivizálását, amely az eredeti szocialista tőkefelhalmozás mellett a konzervatív paraszti világgal való leszámolást is jelentette számára. A további események, a totális terror, az atomizált társadalom átideologizálása innen vezethető le.

Mindennek a nyitánya Sztálin szibériai útja volt, amit Hlevnyuk többrétegű politikai akcióként értelmez. Egyrészt módosította a gazdasági krízis ideológiai okát azzal, hogy az apparátus helyett a kulákokat és a szovjetellenes erőket hibáztatta, másrészt üzenet volt a Népbiztosok Tanácsának (Rikovnak), hogy a párt fogja átvenni az irányítást gazdasági kérdésekben is. Az ezt követő politikai aknamunka óvatossága pedig annak köszönhető, hogy ekkor Sztálin még nem volt annyira erős, mint ahogy azt egyes történészek elképzelik. A „jobboldallal” folytatott politikai harcokat is árnyalják újabb rendőrségi dokumentumok Kalinyinnal és Rudzutakkal kapcsolatban, amelyekkel Sztálin feltételezhetően zsarolásra készült.

A kollektivizálásra vezethető vissza a nagy éhínség, amit a szerző szerint lehet perszónifikálni, „sztálini éhínségnek” is nevezni, hiszen az ő politikája eredményezte, és csakis azzal lehetett volna enyhíteni rajta. A szerző kiemeli, hogy Ukrajna, az Észak-Kaukázus és Kazahsztán szenvedett a legtöbbet, ugyanis ezeken a területeken volt a legnagyobb visszaesés a gabonabegyűjtésben. Ugyanakkor az ukránok által preferált *holodomor* koncepciójától sem zárkózik el teljesen, Kuromiya kutatásaira támaszkodva úgy véli, hogy az itt élő emberek paraszti többsége és ukrán nemzetisége bizonyos mértékben súlyosbíthatta a helyzetet.

Mind az éhínség enyhítésének késleltetését, mind a gazdaságpolitika enyhülését, azaz a „sztálini hadikommunizmusból” a „sztálini NEP”-be való átmenetet elsősorban külpolitikai okokkal magyarázza. Előbbit a külföldi hitelek visszafizetési kényszere, utóbbit Japán felemelkedése, Hitler hatalomra jutása és a Népszövetségbe való belépés lehetősége generálta. Az enyhülés jele volt a paraszttal szembeni terror mérséklése, és az akciókban kompromittált OGPU beolvasztása az NKVD-be.

Külön alfejezetben leplezi le a Kirov-gyilkossággal kapcsolatos feltételezéseket.¹² Érvelésének egyik alapja, hogy Kirov valójában nem képzelhető el autonóm politikai személyiségként, aki alternatívát jelenthetett volna Sztálinnal szemben, ahogy ezt Roj Medvegyev feltételezi, hanem egy egyszerű városvezető volt, s ezáltal megszűnik Sztálin – Hruscsov és Gorbacsov propagandája által nyomatékosított – indítéka is a gyilkosságra. De mivel a polgárháborút leszámítva ez volt az egyetlen sikeres merénylet politikai vezető ellen a Szovjetunió területén belül, nehéz elhinni, hogy egy feldúlt idegállapotú párttag szerelemfélétségéről volt csupán szó.

Hagyományosan a Kirov-gyilkosságot tartják a Nagy Terror nyitányának, azonban 1934–37 között tovább tartott az enyhülés időszaka, hiszen az antifasiszta népfrentpolitika kibontakozása, a Franciaországgal és Csehszlovákiával kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződés a „szociális megbékélés”, a „szocializmus hazája” látszatának fenntartását követelte meg. Ennek köszönhető a sztálini alkotmány is, amelyet Hlevnyuk egyfajta elmozdulásnak tart egy polgári típusú alkotmány felé a korábbi forradalmihoz képest. Ezt az időszakot a „fél-terror” időszakának nevezi, ugyanis elkezdődött a politikai ellenfelek „ellenségekké”, „terroristákká” formálása (az első áldozatnak Jenukidzét tekinti), de ekkor még nem ölt tömeges méreteket.

A 4. fejezet két fontos témája közül az első a Nagy Terror mechanizmusa. Ahogy korábban említettük, Hlevnyuk elveti a „revizionista” történészek azon nézetét, miszerint a kiváltó okot az új alkotmány által 1937-ben előírányzott közvetlen tanácsi választások jelentették volna, amely a helyi erők egymással való leszámolásához vezetett, s ezt a gyenge központi hatalom nem tudta megfékezni, s ugyanúgy elveti a pszichopatológiai okokat is. Véleménye szerint a dokumentumok egyáltalán nem bizonyítják a „revizionisták” feltételezéseit, s az látszik belőlük, hogy minden egyes ügyet Jezsov és az NKVD fabrikált Sztálin irányításával. Ezt támasztja alá az is, hogy terv szerint, meghatározott kontrollszámok alapján működött a terror, s minden egyes esetben engedélyt kellett kérni a központtól. A „revizionisták” nézeteit azzal is támadja, hogy a legtöbb területi vezető is áldozattá vált, így nem irányíthatták a terrort. Az okok között sokkal fontosabbnak tartja a külpolitikai szituációt, ugyanis a hangulatjelentések alapján a német–olasz szövetség és az Antikomintern-paktum hírére szovjetellenes hangulat kezdett

---

¹² Hlevnyuk az alábbi irodalomra támaszkodik: Звягинцев, А.Г., Орлов, Ю.Г., *Распутые революции. Российские и советские прокуроры XX век. 1932–1936.* (Moskva, 1998); Артизов, А.Н. и др. (сост.), *Реабилитация: Как это было.* Т. 2, 3 (Moskva, 2003–2004); Кириллина, А., *Неизвестный Киров.* (Санкт-Петербург, Moskva, 2001); Leone, M.E., *The Kirov Murder and Soviet History* (New Haven, London, 2010).

kialakulni az országban. Emellett fontos szerepet játszott a spanyol polgárháború, ahol a közvélemény hírt kaphatott trockista, anarchista és egyéb baloldali elemekről, gyakori volt az áruulás, s elterjedt az „ötödik hadoszlop” mítosza. Hlevnyuk ezek alapján viszonylag szoros korrelációt talál a spanyol polgárháború egyes eseményei és a Nagy Terror lefolyása között, amiről önálló tanulmánya is megjelent.¹³

Összességében a polémiából az rajzolódik ki, hogy Hlevnyuknak van egy kialakult koncepciója fő kutatási területéről, az 1930-as évek politikai-hatalmi viszonyairól, amiből a „revizionisták” kedvéért nem hajlandó engedni. Ugyanakkor az is kiderül, hogy nem kimondottan ezekkel a történésekkel van problémája, hanem a részben ezekre a munkákra, részben a Sztálin-kultusza épülő új oroszországi irányvonnallal, amely Sztálint „vétlennek”, sőt a „demokrácia bajnokának”, állítja be.¹⁴ Érvélese tehát nem függetleníthető a mai oroszországi emlékezetpolitikától. Mindazonáltal a vita előrelendíti a „revizionista” irányzatot is, elősegítve ezzel egy differenciáltabb kép megrajzolását az 1930-as évek Nagy Terrorjáról.¹⁵

A másik fontos témát a háború előtti diplomácia jelenti. Ennek értékelésénél Hlevnyuk kiemeli, hogy a nyugati országokkal való meggyezés nagyon rosszul ment mindkét fél hibájából, a Szovjetunió ugyanis gyengének és megbízhatatlannak tűnt a Nyugat szemében, a spanyol polgárháborúban tanúsított nyugati semlegesség pedig Sztálint tette gyanakvónvá. A nyugati hatalmak béketeremtő szándékait tükröző müncheni egyezmény megerősítette Sztálin gyanakvását, és mivel biztosra vett egy német támadást, logikus lépés volt a Molotov–Ribbentrop-paktum, amely a szerző szerint semmiben sem tekinthető rosszabbnak a müncheni egyezménynél, legfeljebb annyiban, hogy a Szovjetunió újabb területeket kapott, a müncheni egyezményben viszont a Nyugat számára távoli közép-európai országok sorsáról döntöttek. A paktum morális aspektusa csak azután lett fontos, hogy Németország háborús bűntetteire fény derült. Emellett természetesen az objektivitás jegyében az újonnan megszerzett területeken végrehajtott erőszakos „unifikációt” és a katyáni mészárlást sem hagyja figyelmen kívül.

¹³ Khlevniuk, O., *The Reasons for the „Great Terror”: the Foreign-Political Aspect*. In: Pons, S., Romano, A. (ed.), *Russia in the Age of Wars 1914–1945* (Milan, 2000) 159–169.

¹⁴ Ezek között első helyen említi: Жуков, Ю.Н., *Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг.* (Москва, 2003).

¹⁵ „Revizionista” részről az utóbbi időben kiemelkedőek Wendy Z. Goldman munkái. Goldman, W.Z., *Terror and Democracy in the Age of Stalin. The Social Dynamics of Repression* (Cambridge University Press, 2007); Goldman, W.Z., *Inventing the Enemy. Denunciation and Terror in Stalin's Russia* (Cambridge University Press, 2011).

Érdekes momentumként idézi, hogy 1940 végén felmerült, hogy a Szovjetuniót beveszik a Háromhatalmi egyezménybe, amellyel kapcsolatban Sztálin el is küldte követeléseit Hitler számára. Egyes történészek egy nem létező ülés hamis jegyzőkönyvére hivatkozva ezt tudatos blöffnek gondolják Sztálin részéről, de valójában ő továbbra is bízott a megegyezésben, viszont Hitler már nem hajlott erre.

Külön alfejezet foglalkozik a „megelőző csapás” sokak által felkapott tézisével, amelyet Hlevnyuk szerint arra alapoznak, hogy miután Sztálin új hatalomkoncentrációt hajt végre a felső vezetésben azaz, hogy a Népbiztosok Tanácsának elnöke lesz, s ezzel formálisan is egyesíti a párt- és állami vezetést, másnap beszédet tart a katonai akadémia végzőseinek a védekezés helyett a támadás fontosságáról. Azonban ez a források alapján szerinte nem több retorikai fogásnál, amit nem először és nem utoljára alkalmazott. Továbbá számos adatot hoz, amelyek okot szolgáltattak a konfliktus elkerülésére a náci Németországgal, s Sztálin valószínűleg sokkal jobban tisztában volt ezekkel az okokkal, mint a „megelőző csapást” hirdető történészek.¹⁶

Az 5. fejezet a Nagy Honvédő Háború eseményeit követi végig. Érzékletesen és részletesen felelevenednek a háború első hónapjai a vezetés, és azon belül Sztálin összeszedetlenségével és meglepettségével, a Moszkva evakuálása kapcsán kialakult zavargásokkal. Visszaemlékezések (Zsukov, Mikojan et al.) alapján igazolja, hogy a legvégső esetben Sztálin is kész volt Moszkva elhagyására, amit a későbbiekben igyekeztek elhallgatni. Emellett felhívja rá a figyelmet, hogy bár Sztálin a kezdeti sikertelenségekért folyamatosan tábornokait okolta, ehhez nagyon hozzájárult az, hogy Sztálin a hadvezetés nyomatékos kérése ellenére sem volt hajlandó a visszavonulásra, hanem az utolsó emberig kellett harcolni, ami hatalmas veszteségeket okozott, de a hősiességre és önfeláldozásra építő propaganda valamenynyire növelte a harci morált. Megemlíti a hírhedt 277. számú parancsot is a bekerítő osztagokról, azonban hatásainak részletes elemzésébe nem megy bele.

A hadiszerencse fordulását a szerző abban látja, hogy a kurszki csata előtt a tábornokoknak sikerült meggyőzniük Sztálint a német támadás kivárásáról, vagyis tanulva az előző hibáiból, hajlandó volt enyhíteni autoritásán a győzelem érdekében. Erre utal a Komintern felosztatása és az egyházakkal való kiegyezésre való hajlandóság. Az enyhülés azonban csak taktikai lépésnek bizonyult, mert a győzelmek

---

¹⁶ Ezek közül kiemeli M. Meltyuhov művét, amely publicisztikába hajló érvelése ellenére jó forrásanyaggal rendelkezik, amire Hlevnyuk is támaszkodik. L. Мельтюхов, М., *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941* (Москва, 2002).

után kezdett visszaállni minden a régi kerékvágásba, miközben kezd kialakulni a birodalmi hagyományokra és történelmi győzelmekre épülő új legitimációs ideológia.¹⁷

Érdekes momentum, hogy a visszafoglalt területek kollaborálásával vádolt nemzetiségeinek tömeges kitelepítése mögött Hlevnyuk a „kollektív bűnösség” doktrínája felett álló, mélyebb összefüggést sejt. Véleménye szerint a háború csak alátámasztotta Sztálin azon problémáját, hogy ezeket a kis ethnoszokat nehéz integrálni, illetve kapcsolatba hozza az ellenséges törökökkel való esetleges összefogás megakadályozásával is. Mivel ezeket – kivételesen – nem igyekszik forrással alátámasztani, egyszerű spekulációnak tűnik.

Emellett röviden kitér a megszállt területeken tapasztalható, elsősorban nők ellen elkövetett erőszakos cselekedetekre is, amely manapság a kelet-európai, és azon belül a magyar kutatásban „slágertémának” számít. Ezzel kapcsolatban idézi Sztálin Milovan Đilasnak kifejtett véleményét, miszerint egy évek óta harcoló, és bosszúra éhes hadseregben sajnos előfordulnak az ilyesmik.¹⁸ Ugyanakkor a német propagandának jól jött a szovjetek erőszakossága, ennek kapcsán Sztálin igyekszik jó színben feltűnni, mikor megdorgálja Ilja Ehrenburgot az „Üsd a németet!” jelszóért. Azonban amikor Zsukov a megszállt német területeken parancsba adja az erőszakos cselekedetek büntetését, Sztálin visszavonhatja vele azt, mert ha nyilvánosságra került volna, a nyugati szövetségesek szemében rablóbandaként tűnt volna fel a Vörös Hadsereg. Az idézett dokumentumokból jól látszik, hogy a problémát inkább elfedni akarta, mintsem megoldani.

A háborús diplomácia kapcsán Hlevnyuk fontos megállapítása, hogy a megszállási övezetek koncepciója csak 1944 végére alakul ki, tehát nem lehet azzal vádolni Sztálint, hogy már a háború kezdetén meglett volna a terve Kelet-Európa szovjetizálására. A varsói lázadás megsegítésének elmulasztásában a Vörös Hadsereget nem találja bűnösnek, ugyanakkor tragédiaként értékeli a Berlinért folytatott

¹⁷ Eme új legitimációs ideológia kutatói között említi a szerző: Brandenberger, D., *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* (Harvard University Press, 2002).

¹⁸ „[...] képzeljen el valakit, aki Sztálingrádtól Belgrádig verekedett, saját hazája elpusztított földjének ezer és ezer kilométerén tört előre, bajtársai, szeretett honfitársai holttestén keresztül! Viselkedhet normálisan az ilyen? És mi van abban olyan szörnyű, ha a borzalmak után megkíván egy asszonyt? Maga eszményinek képzelte a Vörös Hadsereget. De nem eszményi, nem is lehet, még akkor sem, ha soraiban nem akadnának bűnözők is, de mi kinyitottuk a börtönajtókat, és mindenkit besoroztunk a hadseregbe [...] Meg kell értenünk a katonákat. A Vörös Hadsereg nem eszményi. Az a lényeg, hogy harcoljon a németek ellen, márpedig jól harcol, a többi nem fontos.” Đilas, M., *Találkozások Sztálinnal* (Magvető Kiadó, Budapest, 1989), 102.

versenyfutás indokolatlanul nagyszámú halálos áldozatát. A fejezet végén a háború utáni rendezés kapcsán felmerül az USA és a Szovjetunió viszonya is. A fő motívum itt az atombomba, amivel az USA hamarabb be tudta fejezni a háborút a Távol-Keleten, mintsem hogy a korábbi megegyezés értelmében a Szovjetunió beavatkozhatott volna, és háborús körülmények között érvényesíthette volna Japánnal szembeni követeléseit, amely előrevetíti a jövőbeli konfliktusokat.

A 6. fejezetben a háborús győzelemmel új, minden eddiginél erősebb legitimitációra szert tevő Sztálin teljhatalmú generalisszimusként töltött utolsó éveit ismerhetjük meg. Felismerve a helyreállítás szükségességét és keresve az adekvát választ a szörnyű háborús veszteségekre Hlevnyuk szerint a források alapján eleinte valamiféle „liberális” hangvétel, a hibák elismerése volt jellemző politikájára. Azonban a háborúban Európát látott veteránokban, és a kínos kérdésekben rejlő veszélyeket felismerve már 1945 végén három új tézist fogalmaz meg a győzelemmel kapcsolatban: 1. az első katasztrofális vereségek nem a tanácsalanságból eredtek, hanem a Kutuzov által is alkalmazott, az ellenségnek az ország belsejébe való becsalogatására épülő zseniális taktikai húzássá avanszálódtak; 2. Lenin szerinte a hadügyek terén nem volt annyira tájékozott, ezzel magát tette meg a Szovjetunió egyetlen és legitim győztes hadvezérének; 3. a Nyugat előtti „hajlongást”, Németország hadi gépezetének túlértékelését be kell fejezni, hiszen ez egyedül a szovjet nép diadala, s a Nyugat hagyta kivérezni.

A fejezet másik fontos vonulata a hidegháború, és ezzel együtt az érdekszférák kiterjesztése, amit Hlevnyuk helyesen nem előre eltervezett akcióként rekonstruál, hanem fokozatosan kibontakozó, sokszereplős, számos különböző érdek által vezérelt nemzetközi konfliktusnak. Ennek megfelelően Kelet-Európa szovjetizálása közvetlenül a háború után eleinte csak Bulgáriában és Romániában volt napirenden, amivel a britekkel szemben próbálta érdekeit érvényesíteni a Balkánon. A többi Vörös Hadsereg által megszállt területen pedig csak 1948-tól kezdődik meg a Marshall-terv és Tito „elhajlására” reagálva a belpolitikába való közvetlen beavatkozás.¹⁹

A szerző részletesen foglalkozik a Kínai Népköztársaság létrejötté által teremtett új helyzettel, Mao Ce-tung látogatásával és a koreai háborúval. Távol-keleti politikájával Sztálin „európai sikertelenségeit” igyekezett kompenzálni, és a forradalom vezére szeretett volna lenni

---

¹⁹ Moszkva II. világháború utáni kelet-európai politikájával kapcsolatban orosz részről legutóbb az alábbi összefoglaló mű jelent meg: Волокитина, Т., Мурашко, Г., Носкова, А., Покивайлова, Т., *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949–1953)* (Moszkva, 2008).

a harmadik világban is. Hozzáteszi, hogy a koreai háborúval kapcsolatban folytatott szovjet–kínai tárgyalások egyelőre kevésbé kutatótak.

A fejezet harmadik fontos vonulata a hidegháborúval és a hatalmi harcokkal összefüggő kampányok, „ügyek” rendszerének, belső logikájának tisztázása: a háborús győzelem fent említett téziseiből kinövő „hajlongás elleni harc” (1946) és az Izrael „árulása” által generált „politikai antiszemitizmus” (1948) a „kozmetopolita-el-lenes” kampányban (1949) csúcspontot ér el. A felső hatalomban a soron következő tisztogatási hullám a „leningrádi ügy” nevet viselte, amellyel párhuzamosan a szatellit-országokban is folytak hasonló eljárások (Gomulka eltávolítása, Rajk-per, Kosztov-per). A politikai antiszemitizmus fokozatosan ezekbe az ügyekbe is beszivárog, először Molotov felesége révén, majd 1952-ben elkezdik összerakni a „cionista összeesküvés ügyét”, amely a Nemzetbiztonsági Minisztérium zsidó munkatársai ellen irányult. Ehhez kapcsolódott a „mingrél ügy”, ami végső soron Berija és grúziai klientúrja eltávolítására futott volna ki, mindeközben pedig zajlott a csehszlovák kommunista zsidó vezetők (R. Slánský és társai) pere, amit újabb források alapján szintén Sztálin irányított, s hidat képezett az „orvosok ügye” felé. Miután 1953. január 13-án éberségi és zsidóellenes kampányt hirdetett a sajtóban, vélhetően egy újabb nagy terrorhullám jöhetett volna, de a halála véget vetett ennek.

A Sztálin halálával kapcsolatos legendákat Hlevnyuk még egy korábbi átvetető fejezetben tisztázta. A legelterjedtebb alternatív nézet szerint Sztálin a Berija által szervezett gyilkosság áldozata lett.²⁰ Gyilkosságról azonban a dokumentumok alapján semmiképpen sem lehetett szó, s bár kétségtelen, hogy a vezetők Sztálintól való féltelme és az „orvosok ügye” késleltette a szakszerű segítségnyújtást, az orvosi jelentések alapján ez sem segített volna, egyszerűen elérkezett az ideje.

Emellett persze az is kétségtelen, hogy halála bekövetkezését a vezetők közül nagyon sokan várták. A Szovjetunió gazdaságának reformokra volt szüksége, s bár Sztálin utolsó éveiben próbálkozott pénzügyi reformmal, a fegyverkezési verseny és a fedezet nélküli állami óriásberuházások tovább torzították a gazdasági szerkezetet, és végveszélybe sodorták a mezőgazdaságot. Hlevnyuk szerint az, hogy Sztálin utódai nagyon gyorsan úrrá tudtak lenni a helyzeten, és szinte hónapok alatt lebontották a sztálini rendszert, arra utal, hogy nagyon jól ismerték a

²⁰ Ennek a nézetnek az első propagálója: Авторханов, А., *Загадка смерти Сталина: заговор Берия* (Франкфурт-на-Майне, 1976), valamint az ő nyomán legutóbb: Брент, Дж., Наумов, В., *Последнее дело Сталина* (Москва, 2004).

problémákat, Sztálin egyre gyakoribb távollétei alatt jó kollegiális viszonyt ápoltak egymással, s egyedül a diktátor személye, konzervatív beállítottsága és kiszámíthatatlansága akadályozta őket a szükséges reformok végrehajtásában. Azonban ez is egy olyan terület, ami további kutatásra szorul.

Végkonklúzióját a szerző a temetés körüli zavargásokkal kezdi. Valószínűleg a vezetőket is meglepte a hatalmas tömeg, aki kíváncsi volt Sztálin felravatalozott holttestére, s bár a hivatalos dokumentumok egyelőre nem ismertek, nem hivatalos adatok szerint mintegy 109 embert tapostak halálra a rendőrség felkészületlensége miatt. Ennek kapcsán elemzi, hogy a társadalom hogyan ítélhette meg Sztálint, és közli az ezzel kapcsolatos egyre gazdagabb irodalmat.²¹

A rendszer győzteseinek az egyre inkább megszilárduló nomenklaturát, az ún. privilegizált szakembergárdát (pl. Sztahanov) és a városi lakosságot (kb. 40%) tekinti, emellett a pozitívumok közé tartozik a polgárháború és a világháború megnyerése, amely a legitimáció alapját adta. A negatívumok közé kell viszont sorolni szerinte a társadalom kettészakítását, a „régielemek” megbélyegzését majd elpusztítását. Emellett rendkívül alacsony volt az életszínvonal mind az élelmiszerellátás, mind a fogyasztási cikkek, mind a lakáshelyzet terén. A munkamorál is messze volt a megfelelőőtől, amire bizonyíték, hogy 1940–1952 között mintegy 17 millió eljárást folytattak le munkakerülés miatt. A kommunista propaganda ez alapján Hlevnyuk szerint nem tartható túl sikeresnek. Ennek másik bizonyítéka, hogy 1937-ben, a Nagy Terror közepette a lakosság mintegy 57%-a vallotta magát vallásosnak. Végül pedig megemlíti, hogy a nemzetiségiek is az elnyomás áldozatai lettek, a „népek barátsága” tehát egyáltalán nem valósult meg, s egyre inkább felszínre került az „orosz kérdés”. Ugyanakkor a győztesek és vesztesek között létezett egy lojális, semleges és/vagy közömbös közties réteget, akik csak élni próbáltak a rendszer adta lehetőségek között.

Kérdéses, hogy Sztálin mennyit tudhatott az ország valós helyzetéről, hiszen 1928-as szibériai útja óta gyakorlatilag nem volt a nép között. Hlevnyuk szerint egyrészt a hangulatjelentésekből tájékozódhatott, valamint abból az évi több százezer kérvényből, panaszból,

²¹ Hlevnyuk az alábbi műveket sorolja fel: Fitzpatrick, S., *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, 1992); Kotkin, S., *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1995); Дэвис, С., *Мнение народа в сталинской России. Террор, пропаганда и инакомыслие. 1934–1941* (Москва, 2011); Зубкова, Е.Ю., *Послевоенное советское общество: Политика и повседневность. 1945–1953* (Москва, 1999); Фитцпатрик, Ш., *Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века* (Москва, 2011); Лившин, А.Я., *Настроения и политические эмоции в Советской России. 1917–1932 гг.* (Москва, 2010); Hellbeck, J., *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin* (Cambridge MA, 2006).

feljelentésből, ami a vezetéshez érkezett. Ezek a hatalomhoz intézett levelek azon kevés lehetőségek közé tartoztak, amelyeket az egyszerű emberek használni tudtak életkörülményeik javítására, vagyis egyfajta „szelepként” szolgáltak, és sosem büntették. Azonban ezek közül Sztálin asztalára többnyire három típusú levél jutott el: az ún. „teoretikus kérdésekről” szóló levelek, a régi ismerősök levelei és a gratulációk.

A korábban már említett *zárófejezetben* Hlevnyuk igyekszik Sztálin mítoszáat lerombolni. Hangsúlyozza, hogy a levéltárak megnyitásával egyre többet tudunk meg a rendszerről. Azonban a tudományos eredmények nagyon lassan mennek át a köztudatba, amit az is nehezít, hogy Sztálin, az „erős kezű vezető”, a „rend” fenntartója a politikai közbeszéd része lett, viszont ezekben a brezsnyevi resztalinizáció idején kialakult sztereotípiák köszönnek vissza. Ezek a sztereotípiák Hlevnyuk úgy véli, különösen rossz színben tüntetik fel Hruscsovot, aki a sztálinista érvelés szerint vadállati kegyetlenséggel vett részt a repressziókban, de szerinte valójában csak a rendszer egy fogaskereke volt, mint bárki más a vezetők közül. Emellett többre értékeli Sztálin atomprogramját, mint azt, hogy Hruscsov idején a Szovjetunió meghódította a kozmoszt, szidják a „hruscsovkákat”, miközben korábban sokkal rosszabbak voltak a lakhatási körülmények, s azt is hibának róják föl neki, hogy külföldről hozott gabonát, holott Sztálin alatt milliók haltak meg az éhínségek miatt.

A szerző felvázolja a tipikus pro-sztálinista érvelést: az iparosítás és a társadalmi mobilizáció példa nélkül álló, amelyhez képest a repressziók és az éhezés eltörpülnek, sőt ezekért nem is ő a felelős, hanem a mai oligarchákhoz hasonló hivatalnokok, akiket végül is jól megbüntettek, hiszen a repressziók főleg őket érintették. Ezáltal tehát Sztálin a nép igazi vezetője, a bűnösök üldözésével biztonságot teremtett, ráadásul megnyerte a világháborút, és világhatalommá tette a Szovjetuniót; egy igazi géniusz.

Hlevnyuk szerint ezek a mítoszok semmilyen történelmi alappal nem rendelkeznek, csak a „jó” dolgokat hangsúlyozzák, és inkább tartoznak a hit, mint a történelemtudomány kategóriájába. Véleménye szerint Sztálin „ultrabaloldali fordulata” felesleges volt, a NEP kisebb korrekcióival is el lehetett volna érni eredményeket, az erőltetett iparosítás pedig torz gazdasági szerkezethez vezetett.²² A társadalmi mobilizációt lehet pozitívan értékelni, azonban egy jobban átgondolt

²² Ezt a véleményt az alábbi tanulmányra alapozza: Голанд, Ю., *Опыт индустриализации при нэп и его использование в современных условиях*. Вопросы экономики. 2013. No. 10. 109–135.

rendszer valószínűleg kevesebb áldozattal járt volna. A terror szerinte Sztálin személye miatt volt kegyetlen, és nem csak a nómenklatúrát érintette, valamint biztosan nem a korrupció elleni harc eszköze volt, hiszen a lojalitást többre értékelte a becsületességnél. A bűncselekmények száma sem csökkent nagymértékben, és az 1953-as amnesztiával sem nőtt jelentősen a számuk. Végezetül igaz, hogy a háborús győzelemhez nagyban hozzájárultak a rendszer mobilizációs képességei és a vezető személyisége, de éppen a rendszer okozta azt is, hogy a győzelem ekkora véráldozatokkal járt, azzal együtt, hogy Sztálin háborús szerepe az egyik legrosszabbul kutatott terület, és csak a propagandaplakátok alapján van a köztudatban. Mindenesetre szerinte az életkörülményeket nem a katonai parádékról, felvonulásokról és ünnepekről szóló archív mozihíradókból kellene megítélnie a mai közvéleménynek.

Hlevnyuk a nyugatias értékrend képviselőjeként egy autoriter, de nem zsarnoki rendszer mellett teszi le a voksát, amilyen szerinte a hruscsovi olvadás időszaka volt aktivizálódó szociálpolitikával, gazdasági reformkísérletekkel és a világra való nyitottsággal. Összességében jól látható, hogy a sztálinizmus kutatásának különböző iskolái közötti vita az oroszországi kutatásban is tovább folyik olykor tudományos, de ha szükséges, publicisztikai eszközökkel is.

Хлевнюк, О.В., Сталин: *Жизнь одного вождя : биография.* – Москва : АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с.

SZAFFENAUER FERENC
P. A. STOLYPIN: THE SEARCH FOR STABILITY IN LATE
IMPERIAL RUSSIA

Abraham Ascher, a ruszista történétírási elismert alakja, többszörösen kitüntetett kutató, a City University of New York doktoriskolájának megkülönböztetett professzora, 2001-ben a Stanford University Press gondozásában publikálta közel ötszáz oldalas Sztolipin-monográfiáját.

A *P. A. Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia* című művében addig nem látott alapossággal, Németország, Ausztria, Finnország és természetesen Oroszország számos levéltárából szerzett, tekintélyes mennyiségű forrásanyagra támaszkodva írta meg a tragikus sorsú, rendkívül polarizált megítélésű Pjotr Arkagyjevics Sztolipin küzdelmét az Orosz Birodalom 1905-ös forradalmat követő stabilizálására, amit 1906-os kinevezésétől az 1911-es ellene elkövetett sikeres merényletig miniszterelnöki státuszban próbált elérni. A szovjet érában jobbra csak a „Sztolipin-nyakkendőről” hírhedt államférfi által nélkülözhetetlennek vélt reformok Állami Dumán való végigvitele érdekében végzett kitartó harcát kellőképpen alátámasztva, nem ritkán magától Sztolipintól, vagy kortársaitól való idézetekkel mutatja be a szerző. Nem vitatható, hogy a forrásgyűjtés sikerességéhez nagyban hozzájárult, hogy a Szovjetunió összeomlását követő első évtized során Sztolipin eltorzított képét az új rezsim ismét előhúzta, leporolta, és korunk történétírói hozzáfogtak személyének, munkásságának újrafeldolgozásához, újraértékeléséhez. Az egyik új orosz politikai célkitűzés az volt, hogy Sztolipint a tökéletes államférfi szerepében mutassák be, az amerikai Abraham Ascher viszont inkább, objektivitásra törekedve, egy tragikusabb karakterként mutatja be, akitől bár elvitathatatlan az Orosz Birodalom iránti hűsége és államférfiúi elkötelezettsége, legnagyobb érdeme, nevezetesen meg nem alkuvó természete, az általa helyesnek vélt eszmékhez való görcsös ragaszkodása végül bukásához vezetett. Ezt, mivel ő volt Oroszország utolsó utáni reménysége, tekinthetjük akár az egyik utolsó eseménynek, mely megpecsételte a birodalom nem sokkal későbbi bukását.

Hasonlóan korábbi köteteihez, például az 1905-ös forradalmat tárgyaló kétkötetes művéhez¹, a szerző a bevezetést megelőzően, egyrészt figyelmességből, másrészt mert a művet szélesebb olvasóközönség számára is fogyaszthatónak szánta, tisztáz néhány szakszót, fogalmat, valamint mellékel egy Kelet-Európa térképet az események könnyebb térbeli elhelyezéséhez. Ezt követően Ascher belekezd a bevezetésbe, amelyben először röviden, meglehetősen tárgyilagossággal áttekinti Sztolipin politikai pályafutását szélesebb felemelkedésétől ugyancsak hirtelen bukásáig. Ezt követően röviden összefoglalja a mű megjelenését megelőző évtizedekben megfigyelhető Sztolipinnel kapcsolatos álláspontokat, és azok változását, mind a Szovjetunióban, mind pedig a nyugaton. A szerző külön kitér a mű megjelenési dátumához viszonyítva igencsak új, orosz, politikai indíttatású Sztolipinhez való viszonyulásra. A bevezetést meglehetősen személyessé teszi, hogy Ascher ezt követően nem mulasztja el megmagyarázni saját Sztolipinnel kapcsolatos érdeklődésének forrását. Ez nem más, mint Sztolipin személyisége, amit véleménye szerint a legtöbb történész nem tárgyal kellő részletességgel. Ascher úgy véli, hogy reformtevékenysége mellett elengedhetetlen tanulmányozni Sztolipin személyiségét is, az azt formáló körülményeket, hiszen nagyban meghatározta tevékenységét. A bevezetés utolsó oldalain Ascher forrásokkal támasztja alá megállapítását, miszerint Sztolipin személye meglehetősen érdekes, és ezekkel előre vetíti szándékát, hogy a kötetben minden fontos mozzanat vizsgálata kiemelt figyelmet kap ebből a szempontból is.

A bevezetésre, kilenc fejezetre és konklúzióra osztott mű első fejezete a *The Early Years*, Sztolipin fiatal éveivel foglalkozik. Ebben a szerző az olvasó rendelkezésére bocsát minden birtokában levő ismeretet, ami segíthet megérteni, hogy milyen családi háttérből emelkedhet ki egy olyan államférfi, mint Sztolipin. Ír művelt, irodalomkedvelő anyjáról, valamint zenekedvelő apjáról, aki a krími háborúban találkozott Tolsztojjal és évtizedeken át közeli barátja volt. A szerző kiemeli Sztolipin gyermekkorának két fontos tragédiáját, nevezetesen, hogy a bátyja párbaj során életét veszítette, valamint hogy tisztázatlan okokból „elsorvadt” a jobb karja. A fejezet további részében számos anekdotával fűszerezve mutatja be a szerző Sztolipin életútját a Szentpétervári Állami Egyetemről egészen a szaratovi kormányzói kinevezéséig. A bevezetésben előírányzott fókuszponthoz hűen Ascher

---

¹ Ascher, A.: *The Revolution of 1905 - Russia in Disarray*. Stanford University Press, Stanford, C.A., 1988. és Ascher, A.: *The Revolution of 1905 – Authority Restored*. Stanford University Press, Stanford, C.A., 1988.

számos oldalt szán Sztolipin más tanulmányokban meglehetősen alul-reprezentált magánéletének, nemegyszer idéz Sztolipin és felesége, Olga Boriszovna Neidhart személyes levelezéséből, ami jól szemlélteti a házaspár meglehetősen intim kapcsolatát, valamint a családjuk (5 lány és 1 fiú) a korhoz képest nagyon meghitt, harmonikus viszonyát. A szerző nem mulasztja el többször hangsúlyozni a meghökkenően éles kontrasztot a „politikus Sztolipin” és a „családfő Sztolipin” között, többször visszautalva a tényre, hogy Sztolipint kortársai és a történetírók zöme rideg, érzelmektől teljesen mentes férfiként írta le.

A következő fejezetben, *Governor of Saratov*, a Sztolipin kormányzói kinevezését követő évekről olvashatunk. Ascher azzal kezdi a fejezetet, hogy ismerteti Szaratov jellemzőit, elhelyezkedését, etnikai összetételét, kiemelt szerepét a mezőgazdaságban a kor legnagyobb lisztelőállító tartományaként. Ír a munkásság és az obszínákban élő nagyarányú parasztság elkésztő helyzetéről, valamint, hűen a bevezetésben jelzett irányelvéhez, sokat idéz Sztolipin lányának visszaemlékezéseiből, felidézi, hogy Sztolipinnak és egész családjának mennyire idegen volt Szaratov tartomány. Arról is ír ebben a fejezetben, hogyan vált Sztolipin egycsapásra gépies munkamániássá, teljes erővel belevetve magát a kormányzásba. Ezt a részt is számos visszaemlékezésből és levelezésből való idézetek kísérik. A családi idill odalett, de Sztolipin hamar letette a névjegyét először a tartományban, majd pedig nem sokkal később Szentpéterváron is. A rendőrség vasöklű gatyába rázása és néhány kisebb összeesküvés lefűlése után Sztolipin hamar harcedzett politikus lett, Ascher külön kiemeli, hogy Sztolipin bemagolta saját jogkörét, hogy mindig helyesen járhasson el. A szerző továbbá, helyesen, fontosnak vélte kiemelni Sztolipin korai felismerését, miszerint a társadalom problémáinak egyik legnagyobb gyökere a faluközösségek létezésében rejlik, és rendkívül eltérve konzervatív kortársaitól, elkezdett lobbizni olyan agrárreformokért, amelyeket majd később, miniszterelnöksége alatt elérve a legnagyobb sikereként könyvelhet el. Ebben a fejezetben kiemeli még az 1905-ös forradalom kitörését, mely kormányzói pozíciójában érte Sztolipint. Korai szigorú intézkedéseiről ír Ascher, amik szigorúságuk és hatékonyságuk miatt nagyban hozzájárultak Sztolipin 1906-os kinevezéséhez. Utóbbi körülményeinek szemléltetéséhez Ascher Sztolipin feleségének írt április huszonhatodikai leveléből idéz. A szerénység és ambíció érdekes elegye, írja a szerző, felbecsülhetetlen fegyvertényként szolgált a Szentpétervárra érkezve eleinte csendes, ifjú államférfi politikai pályafutásában.

A következő két fejezet Sztolipin megerősödéséről és a forradalom leveréséről szól. A szerző szerint Sztolipin korán felismerte, hogy a belügyminiszter csupán akkor lehet igazán hatékony, ha egyben ő a miniszterelnök is, mivel az összes minisztérium összehangolt munkájára volt szükség a belügyek hatékony kezeléséhez. Goremikin, folytatja Ascher, megrögzött monarchista hírében állt, és nyíltan semmibe vette a Dumát, ami a forradalom sújtotta politikai légkörben még a konzervatívabb elemek szemében is felelőtlenység volt. A szerző nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy Sztolipin milyen határozott és részletes utasítással látta el az ország kormányzóit a fel-fellángoló forradalmi tevékenységekkel szemben, ugyanakkor, miközben kitér a Duma és a kormány rohamosan romló munkakapcsolatára, azt is megemlíti, hogy Sztolipin sokáig igyekezett személyesen részt venni a Duma ülésén, és nem félt kijelenteni, hogy a pogromistákkal szemben is ugyanolyan szigorúan igyekeznek eljárni, mint a többi zavarkeltővel. Ascher leírja azt is, hogy Sztolipin természetesen erős személyisége a kezdeti próbálkozások ellenére, a Duma agresszív és diszmisszív viselkedése miatt hamar arrogánssá tette velük szemben, és nemsokára már ő is támogatta a Duma feloszlását. A szerző rengeteg idézettel szövi át ezt a fejezetet is, és nagyon olvasmányosan mutatja be Sztolipin zárt ajtók mögötti tárgyalási kísérleteit a baloldali pártok vezetőivel az első Duma utolsó hónapjában. A szerző hosszasan taglalja Sztolipin miniszterelnöki kinevezését követő első hivatalos és informális intézkedéseit. Itt talán jobb fényben tünteti fel Sztolipint, mint amilyen kép kialakulna az olvasóban a vázolt tények alapján. Leírja hogyan lépett fel Sztolipin a tőle megszokott merevséggel a viborgi manifesztum aláíróival és terjesztőivel szemben, miközben előkészítette reformprogramja végrehajtásának megkezdését. Az 1906 augusztusa és 1907 júniusa közötti időszakot tárgyaló fejezet nagyrészt Sztolipin és az állam szemszögéből táralva az eseményeket levezeti, hogy a „Júniusi Monarchia” puccs általi elhozatala miért volt nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a Sztolipin által preferált reformista, mégis konzervatív utón járjanak, illetve, hogy a baloddallal való együttműködés miért bizonyult lehetetlennek.

A következő fejezetben Sztolipin miniszterelnökként végzett tevékenységéről ír a szerző a harmadik, végre az állam számára kedvező összetételű Állami Duma összeállása utáni időtől. Mérsékelt konzervatív, fontos reformokat sürgető tevékenysége nagyrészt az októristák támogatásától függött, mivel Sztolipin egyszerre tartott a baloldaltól és az ultrakonzervatív szélsőjobbtól. Sztolipin hitt abban, hogy az autokráciának az 1905-ös alkotmány érvényben maradása mellett kell a jövőben fejlődni, de ezt a rendszert élesen elkülönítette a

parlamentáris kormányzás fogalmától, ahogy azt Ascher bővebben ki is fejti művében. Amit kiemelnék ebből a fejezetből, az Sztolipin viszonyulása az egyetemekhez. Ahogy Ascher is írja, Sztolipin e tekintetben sokkal konzervatívabb, mint más ügyekben, feltehetőleg azért, mert a forradalom melegágyát látta az eszereket termelő felsőoktatási intézményekben. A mérsékelt konzervatív oktatásügyi miniszter, P. M. von Kaufmann helyére 1908-ban a magát ultrakonzervatívnak, sőt reakciónak tartó A. N. Schwartzot nevezte ki, akivel munkakapcsolatuk megromlásáig együtt fojtottak el csírájában bármilyen liberálisabb kezdeményezést a felsőoktatás kapcsán. Az oktatásügy vonatkozásában az egyetlen kérdés, amelyben Sztolipin rendkívül liberálisnak bizonyult, a zsidó kvóta kérdése volt, ugyanis passzív magatartásával szabotált minden törekvést a 10%-os kvóta betartására. Többek közt ennek a problémának a kapcsán romlott meg szövetsége Schwartz-al. Sztolipin túlzó reakciói a folyamatos diákmegmozdulásokra, merevsége és szegényes oktatásügy-miniszter választásai együtt elegendőek voltak ahhoz, hogy maga Ascher is egyértelműen kijelentse: Sztolipin oktatási politikája egyértelmű kudarcc volt. Többek között ez a kudarcc is érdekessé teszi a téma vizsgálatát a más területen tanúsított sikerei, vagy legalábbis a szakma szemében bölcsenek tartott elképzelései mellett.

A következő két fejezetből a második Sztolipin reformjainak valósággyre, nemzetiségekre, valamint belső migrációra gyakorolt hatásairól számol be, míg az első a politikai harcszintéren vívott csatáit ecseteli. Ascher a már megszokott részletességgel és olvasmányosság-gal mutatja be Sztolipin fontosabb súrlódásait, így többek közt a Vitte gróffal folytatott, évekig elhúzódó összetűzését, a Jevno Azef kettős-ügynök lebukását követő kisebb botrányt, valamint két tüntetőleg tett lemondási kísérletét. Ebben a fejezetben a szerző jól szemlélteti Sztolipin fokozatos politikai elszigetelődését, a reformfolyamat akadályokba ütközését, valamint kényszerű és elkerülhetetlennek tűnő jobbra húzódását.

A konklúziót megelőző utolsó két fejezetben a szerző kifejti „Sztolipin utolsó vereségét”, nevezetesen harcát a zemsztvo-rendszer Nyugat-Oroszországra való kiterjesztése érdekében. A nacionalistákat maga mellé állítva Sztolipin azt tervezte, hogy a zemsztvo-rendszeren keresztül biztosíthatja az orosz predomanciát a nemzetiségektől hemzsegő régiókban, bár eközben nem tudatosult benne, hogy ezzel megsértheti a nagyrészt lengyel nemzetiségieket. Mérsékelt reformtevékenysége és a hatalommal való korábbi összeütközései miatt, Sztolipin ezúttal végképp nem lelt kellő támogatottságra sem a Duma, sem az Állami Tanács, sem pedig Miklós cár részéről. Sztolipin ezért

alkotmányértő komolyságú önkénnyel, a rendkívüli helyzetekben bevethető 87-es cikkelyre hivatkozva, a törvényhozó szervek megkerülésével vitte végig a zemsztvo-rendszer nyugati kiterjesztését. Amikor tudatosult benne, hogy többé nem számíthat a cár támogatására, ismételtelen beadta a lemondását, és ezúttal felmerült, hogy a cár, Sztolipin fontosságának ellenére, talán el is fogadja azt. A tőle már megszokott mennyiségű forrás felsorakoztatásával Ascher végigviszi az olvasót ezen kritikus hónapok zárt ajtók mögötti, és futárok által lepecsételt borítékokban szállított beszélgetésein, intrikáin. Az anyacárnó közbenjárására Miklós meggondolta magát, Sztolipin a posztján maradt, bár rendkívül meggyengült pozícióban. A zemsztvo-rendszer kiterjesztése viszont hatalmas sikernek bizonyult, így Sztolipin egy-két hónappal a halála előtt még úgy gondolhatta, hogy újult erővel folytathatja reformtevékenységét. Az utolsó fejezetben a szerző Sztolipin halálának előzményeiről, körülményeiről, és közvetlen következményeiről számol be, olyan érdekes adalékokkal, mint Bogrov, a merénylő ködös életútja az ominózus napig, Zenkovszkij kétes hitelességű jegyzete Sztolipin reformjairól, amiket állítólag ő maga diktált le neki, vagy akár Lenin értékelése a „Sztolipin-korszak” végéről.

A szerző az összegzésben végigveszi Sztolipin fő irányelveit és célkitűzéseit az ország irányítása kapcsán, és röviden áttekinti megnyire volt sikeres vagy sikertelen egy-egy elképzelés. Ascher kijelenti, hogy bár Sztolipin elképzelései még az „Adjatok húsz békés évet!” szellemiségében is túlon túl ambiciózusnak tünnek az aktuálpolitikai légkörben, mégsem voltak ábrándok. A mű megjelenése előtti történelmi konszenzust elvetve, nem könyveli el teljes kudarcnak a tevékenységét, sőt, felveti a mára már elfogadottnak tekintett gondolatot, miszerint Sztolipin volt az egyetlen államférfi a huszadik század eleji Oroszországban, akiben egyszerre megvolt az a politikai hozzáértés és erős személyiség, ami lehetővé tette volna, hogy valamelyest képes legyen egyensúlyozni a bal és a jobb oldal elképzelhetetlenül hatalmas ellenpólusai között, miközben még előrébb is vitte az országot. Ascher érdekességképp még felveti, bevallotta a „Mi lett volna ha?” spekulatív, szakmaidegen talajára lépve, hogy vajon másképpen alakult volna-e 1914-ben Oroszország sorsa, ha a háborúellenes Sztolipin még élt volna? A szerző egy bizonytalan igent ad erre a kérdésre, ami a felsorakoztatott bizonyítékok tükrében megalapozottnak tekinthető. Ascher a rá jellemző részletességgel foglalja össze Sztolipin hagyatékát, kitér a kissé pontatlan Bismarck-Sztolipin párhuzamra, valamint, ahogy azt már a bekezdésben is előrevetítette, és az egész műben érezte, kijelenti, hogy Sztolipin értékelése túl szélsőséges és egyoldalú volt eddig a történetírásban, és ezek helyett tényekkel, forrásokkal

alátámasztva, egy rendkívül árnyalt és kissé ellentmondásos, de tehetőséges, az országhoz hűséges és jó szándékú államférfiként könyveli el, akinek legkomolyabb hibája az volt, hogy nem ismerte fel, hogy a reformok bevezetéséhez alkalmazott módszerek legalább annyira befolyásolják az ország intézményeit, mint maguk a reformok.

Összességében elmondhatjuk, hogy Ascher professzor kötete egy rendkívül jól felépített, alapos és hasznos mű Sztolipin életének megértéséhez, tanulmányozásához, a huszadik század eleji oroszországi fejlemények átlátásához. Kitűzött céljainak eleget téve szilárd talajon álló érvekkel bizonyítja gondolatait a szerző, az események rendkívül érdekes, tényszerű és tárgyilagos ismertetését követően levont következtetései mindig óvatosan megfogalmazottak, és a forrásanyag ismeretében nehezen vitathatók. A 2001-es megjelenési dátumot szem előtt tartva láthatjuk, hogy mennyire hasznos, sőt, elengedhetetlen volt a kor Oroszországának objektív tanulmányozásához, a téma kutatásának előmozdításához, egy ilyen fontos szereplőről szóló, a szovjet ésputyini államideológiától is mentes, kívülálló szakember által készített, forrásgazdag monográfia megjelenése.

Abraham Ascher: *P.A. Stolypin – The search for stability in late Imperial Russia*. Stanford University Press, Stanford C.A., 2001. 468 o.

SZUNOMÁR SZABOLCS
MEGDÖBBENTŐ MŰ EGY LETŰNT VILÁGRÓL
DOUGLAS SMITH „AZ OROSZ ARISZTOKRÁCIA
VÉGNAPJAI” CÍMŰ MŰVÉNEK BEMUTATÁSA

Az 1917-ben lezajlott forradalmak századik évfordulójához közeledve, 2014-ben jelent meg az Európa Kiadó gondozásában egy amerikai szerző könyve „*Az orosz arisztokrácia végnapjai*” címmel, amely a századfordulótól a második világháború kitöréséig mutatja be az orosz nemesség helyzetét, vesszőfutását.

Elvileg a magyar könyvbarátok előtt sem lehet elképzelhetetlen az orosz felső tízezer csillogása, gondoljunk csak a Lev Tolsztoj vagy Alekszandr Puskin regényei által élénk tárt színes világra. Azonban elpusztításuk története Magyarországon ismeretlen, az események szülőföldjén pedig elfelejtett, pontosabban inkább elhallgatott fejezet. Az egykori Szovjetunióban az arisztokráciát még csak könyvtári szócikkek szintjén sem tartották nyilván. Douglas Smith, a kötet írója, aki egyben a washingtoni egyetem professzora, korábban az amerikai külügyminisztérium alkalmazásában dolgozott a Szovjetunióban, mint a Szabad Európa Rádió elemzője. Kutatásai során találkozott a véleménnyel: az orosz nemesség kataklizmája saját rövidlátásuk és mértéktelen életvitelük következménye, megérdemlik tehát a sorsukat. Ez az egyoldalúan negatív és számára, mint történésznek elfogadhatatlan hozzáállás serkentette arra, mélyebben ássa bele magát a nyomozásba.

A szerző két híres, – a Golicin és a Seremetyev – család hagyatékából dolgozott, hányattatásaikat kivétítve sorstársaik egészére. Amennyiben rendelkezésére álltak más források, a megfelelő helyen bővítette az általa leírtakat. A szovjet birodalom szétesését követően számos egykori hozzátartozó publikálta a birtokában lévő leveleket, naplókat, tett közzé fényképeket, elindítva ezzel a feltáró munkát. Smith a levéltári, könyvtári iratok tanulmányozása mellett számos lezármazottat keresett fel személyesen otthonában. Könyvének közép-pontjába az egyes emberi, családi tragédiákat állította a történelmi eseményekkel a háttérben. A könyv erénye a főszereplők részletes felsorolása és a családi családfa-szerű ábrázolása, a mély tradíciók, szertartásrendek bemutatása. Kiemeli, azért fontos ezzel a társadalmi osztállyal foglalkozni, mert anyagi, kulturális tekintetben az orosz elitet jelentették. Másrészt háttérbe szorításuk előrevetítette és példaként szolgált a 20. század vallási, származási alapon történő tömeggyilkosságaira is.

Az orosz nemesség a XX. századba lépve, először 1905-ben élte át azt a megrázkódtatást, amit francia társaik 1789 nyarán. Az újabb „nagy félelem” időszaka figyelmeztetésként szolgált a mélyben meghúzódó, később még nagyobb erővel kirobbanó elégedetlenségre. Habár az első forradalmat leverték, és a rendszer konszolidálódott, így az arisztokrácia folytathatta megszokott életmódját, a gondtalanság napjai meg voltak számlálva. Az első világháború kitöréséig tartó egy évtizedben a fényes külsőségek mögött már ott tornyosultak az országra leselkedő veszélyek és megoldatlan problémák: ellenséges nagyhatalmak a határokon túl, antiszemita pogromok, nemzetiségi mozgalmak, munkások sztrájkjai, egyetemi diákok követelései a határokon belül. A nemesség is megosztott képet mutatott a jövő politikai kérdéseiben: egyesek liberális eszmék iránt váltak fogékonyra és reformokat sürgették, mások a szélsőjobb felé sodródtak és az autokrácia további fenntartásában hittek. Bármelyik platformon álltak, sokszor saját családtagjaikkal is szembekerültek, ekkor még fegyvertelenül. A háború évei alatt igyekeztek hazafias elfoglaltságokat találni maguknak, a férfiak bevonultak, a nők a sebesültek ápolásából vették ki részüket. Aztán az 1917-es forradalmak alapjaiban rázták meg addig megszokott életüket és indította el a szinte már soha meg nem szűnő lavinát. A februári forradalom demokratikus céljaiból az orosz arisztokrácia csak annyit érzékelt, hogy az erős cári rendszert a hatalomnélküliség váltotta fel, az utcát dezertáló katonák és uszító agitátorok uralták, akik bárkit önkényesen letartóztathattak és házkutatásokat rendezhettek otthonaikban. Lázadó, bosszúszomjas parasztok vidéki udvarházaikba törtek be, rosszabb esetben felgyújtották azokat, fákat vágtak ki és birtoktesteket foglaltak le, figyelmen kívül hagyva a majdani földreform ígését. A nemesség tagjait az ország és saját jövője miatti aggodalom töltötte el. Már ekkor elindultak külföldre az emigránsok első kisebb csoportjai, ők lesznek azon kevés szerencsések, akik megmenekülnek. Többségük a meghurcolások ellenére hazaszeretetétől fűtve ragaszkodott az orosz anyaföldre, de aki tehetett a nyugalmasabbnak tűnő Krím-félszigetre, Finnországba vagy Szibériába tette át székhelyét, várva az események kedvező alakulását. Az 1917 novemberében bekövetkező bolsevik hatalomátvétel nyomán államosították a földeket, eltörölték a különböző rangokat, címeket. Az állami propaganda nagymértékben felerősítette a szunnyadó érzelmeket és gyűlöletet, egymást követték a bebörtönzések, kivégzések. A puccs nyomán előállt polgárháborús állapotok beteljesítették a nemesség sorsát: az új hatalom rátette kezét a bankokban őrzött valutájukra, lefoglalta lakóépületeiket, ahová szerényebb anyagi helyzetű családokat költöztettek. A számukra elrendelt ún. közösségi munkák a gyakorlatban hólapátolást,

utcaseprést jelentettek, mindezt annak érdekében, hogy nyilvánosan szégyeníthessék meg az egykori uralkodó osztály tagjait. Sokan a fennmaradás érdekében még maguknál tartott személyes ékszereik potom áron történő eladásával próbáltak pénzhez jutni, kiegészítve a szándékosan alacsonyan megállapított élelmiszer-fejadagjaikat. Az 1920-as évek elején az „Új Gazdaságpolitika” időszaka lélegzetvételenyi szünetet jelentett a vörös terror gépezetén. Amikor bárki közülük azt hihette már megjárta a pokol összes bugyrát, a sztálini iparosítási és kollektivizálási programokkal párhuzamosan a deklasszáltak elleni újabb roham kezdődött. A túlélők nagy részét elbocsátották állásaikból és megfosztották állampolgári jogaiktól. Majd kiebrudalták őket a még kezükben lévő lakásokból, ugyanis a falvakból a városokba özönlött, gyárakban munkát vállaló emberek miatt a lakáshiány jelentette a legégetőbb problémát azokban az időkben. A végső csapást az 1930-as évek terrorhullámai jelentették. Miközben embermilliók tűntek el a kivégzőkamrák mélyén vagy a munkatáborok világában, a kialakuló pártelit az egykori „kizsákmányolók” életmódját utánozta. A náci Németország támadása 1941-ben pedig ismételten ürügyet szolgáltatott ellenük, jelesül azt, hogy az ellenséggel való kollaborálás vádpontját akasszák rájuk.

Kétségtelen tehát, az orosz arisztokrácia a forradalmat követő két évtized leforgása alatt lényegében megsemmisült. A zuhanás a cárizmus évszázadai alatt élvezett előnyöktől, a politikai életben, közigazgatásban, tisztikarban elfoglalt privilegizált helyzettől, - nem beszélve hatalmas vagyonuk, földbirtokaik elvesztéséről - az egzisztenciális el lehetetlenítésig, számtalan esetben egyszerűen a fizikai megsemmisítésig tartott. A könyv lapjain nyilvánvalóvá válik, hanyatlásuk rengeteg kulturális értéket is magával rántott, hiszen tagjaik közül sokan a művészetek mecénásainak számítottak, festményeket, szobrokat, értékes könyveket vagy antik bútorokat felhalmozva kastélyaikban. Ugyanakkor hihetetlen az a méltóság, ahogy a megpróbáltatásokat emelt fővel viselték, rendkívüli túlélési ösztön munkált bennük, keresve a fennmaradás reményét jelentő utakat még a legkilátástalanabb helyzetekben is.

A szörnyűségek okaival kapcsolatban nyilatkozók között találunk meglepően önkritikus hangokat is. Egyesek isteni büntetésnek tartják, a parasztság kizsigerelésével és tudatlanságban tartásával magyarázzák, holott az élet szerencsésebb oldalára születtek rendelkezésére álltak eszközök a felemelésükhöz. Olyan véleménnyel is találkozhatunk, a fordulat legalább lerázta az arisztokráciáról a tunyaságot és nyilvánvalóvá tette előttük, mindenkinek képességei szerint kell kivennie részét a munkából. A szerző sem idealizálja túl életformájukat,

leszögezi, az egyik oldal mértéktelen fényűzése a másik fél kiszípolozásának árán valósult meg. Kiemeli azt a riasztó ellentétet, mely szerint a társadalom kb. 1,5%-ának gazdagsága állt szemben 80%-nyi többnyire analfabéta paraszt nyomorával. Így a robbanás csak idő kérdése volt. Ám azt is hozzáteszi, ezen az igazságtalan rendszeren maguk a nemesi sorból értelmiségivé vált egyének akartak kisebb-nagyobb mértékben változtatni.

A kötet hiányosságaként említhető, hogy az indulatok tombolásának másik két okára, a radikális eszmék 19. század utolsó évtizedeiben történő megfogalmazódására és az első világháború lövészárkok harcaira, mint a feszültségek generáló hatására, kevés figyelmet fordít. Elvéve találunk egy-egy pontos adatot a pusztítás felmérésére, ami inkább a szűkszávú levéltári forrásokra vezethető vissza. Konkrét számszerű adat ma sem áll rendelkezésünkre a népiirtást illetően, annyi bizonyos, jelenleg külföldön több családtag él, mint Oroszországban.

A több mint 500 oldal terjedelmű, rövidítések magyarázatával, levéltári- és bibliográfiai hivatkozásokkal közel száz oldalon ellátott kötet lebilincselő, egyben úttörő alkotás, amely alaposan kibővíti és átírhatja az orosz forradalomról vagy a Szovjetunió első évtizedeiről alkotott eddigi felfogásunkat, egyben további kutatásokra ösztönözhet. Egyértelműen ott a helye minden Oroszország történelme iránt érdeklődő olvasó könyvespolcán.

A kötet eredeti megjelenése:

Douglas Smith: Former People. The Final Days of the Russian Aristocracy. Farrar, Straus & Giroux, New York, 2012.

Magyarországi megjelenése: *Douglas Smith: Az orosz arisztokrácia végnapjai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.*

TURNÁR ERIK

BIRODALMAK ÜTKÖZÉSE

Nyugat-Európában sokan foglalkoztak már az első világháborúval, ugyanakkor, ezen íráások döntő része igen egyoldalúan foglalkozik a háborúval. A keleti front eseményeivel nagyon ritkán foglalkoztak átfogóan, a megjelent munkák erősen a nyugati front harcaira fókuszálnak. Ezért is annyira jelentős Prit Buttar munkássága, aki célzottan a keleti front eseményeivel foglalkozik, mind az első, mind a második világháború kapcsán. Eredetileg a brit hadseregből történő leszerelés után kezdett el igazán foglalkozni hadtörténetírással, első műve 2012-ben jelent meg *Battleground Prussia: The Assault on Germany's Eastern Front 1944–45* címmel, amelyben részletesen bemutatja a szovjet hadsereg kelet-porosországi hadműveleteit.

Az első világháború 100 éves évfordulója alkalmából fogott hozzá egy monumentális mű megírásához, mely négy kötetbe foglalva mutatja be a Nagy Háború keleti frontját. Habár a négy kötet szervesen illeszkedik egymáshoz, mindegyik tekinthető önmagában álló monográfiának is, mivel a kötetek konkrét időszakokat fednek le. A kötetek záróeseménye nagyon jól lett kiválasztva, az írónak sikerült megoldani, hogy mindegyik kerek egészet alkotson és önmagukban is jól megvilágítsanak egy-egy eseménysort az I. világháborún belül. Az első kötet, mely a *Collision of Empires: The War on the Eastern Front in 1914* címet viseli 2014-ben jelent meg. A kötet, mint ahogy a cím is sugallja, 1914 eseményeivel foglalkozik. A szerző végigveszi az eseményeket a szarajevói pisztolylövéstől 1914 karácsonyáig. A mű rendkívül széles forrás- és szakirodalombázissal rendelkezik. A német, osztrák, orosz és francia levéltári és publikált források mellett a szerző nagy számban használt fel memoárokat és naplókat, azokat jól illesztette bele a történetbe. Fontos kiemelni, hogy nem esik abba a csapdába, hogy automatikusan elfogadja az emlékiratok tartalmát, folyamatosan kijavítja az ezekben előforduló véletlen, vagy éppen szándékos ferdtéseket, tévedéseket. A mű végjegyzetekkel dolgozik, ez segít a folyamatos olvasásban és növeli a kötet élvezhetőségét.

Az első világháború vezető tábornokai, főleg a keleti front vonatkozásában nem tartoznak a legismertebb történelmi személyek közé. Ezen megállapítás még erősebb, ha összehasonlítjuk a második világháború katonáival. Éppen ezért nagyban növelik a mű értékét a kötetben szereplő korabeli fotók, melyek segítenek a kötetben szereplő személyek megismerésében, hiszen a történelmet korabeli illusztrációk/fényképek és térképek nélkül nem lehet megérteni. Több térkép

is szerepel a könyvben, ez hadtörténeti munkánál kiemelten fontos, az első világháborús keleti front tekintetében pedig még jelentősebbé válik, tekintve, hogy keleten sokkal nagyobb területen haladt át a front.

A mű alapvetően kronológiai sorrendben halad, ugyanakkor vannak fejezetek, melyek egymással párhuzamosan haladnak. Ennek oka, hogy a szerző a kelet-poroszországi és a galíciai harcokat külön-külön ecseteli.

Az első fejezetekben a szerző végigveszi Oroszország, Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia katonai helyzetét, illetve a hadseregek fejlődését a háborút megelőzően. A szemrevételezésnek a kezdő időpontja az 1870–71-es francia-porosz háború. Ennek oka, hogy akkoriban ez a konfliktus állt a katonai gondolkodás középpontjában, ennek alapján képelték el a következő háborút. A katonai gondolkodás fejlődése nagy hangsúllyal van jelen a fejezetekben. A szerző számára egyértelműen Németország az etalon, ezzel hasonlítja össze az orosz és osztrák-magyar felkészültséget. Az egyesítést követően átnevezett porosz vezérkar Európa talán legjobban működő katonai szerve volt. Jól mutatja ezt az a tény, hogy Európa többi vezérkarát ennek mintájára szervezték meg.

Ezen bemutatások közül az orosz és osztrák-magyar hadsereg bemutatása a legérdekesebb. A szerző nagyon jól bemutatja azokat a problémákat, amelyekkel a hadseregek küzdöttek a háború kitörésekor. A problémák okai és előzményei jól meg vannak világítva. A fontosabb szereplők, mint például Conrad von Hötendorf, nem kétdimenziósan vannak ábrázolva. Conrad tekintetében a szerző több helyen is megjegyzi, hogy a hadsereg háborús teljesítménye nagyrészt az ő felelőssége, mivel a hadsereg katonai gondolkodását ő alakította ki, ugyanakkor kiemeli azt is, hogy ez annak köszönhető, hogy nem volt előtte önálló seregtest parancsnoka, nincs ilyen irányú tapasztalata, ezzel ellenben kiváló elméleti szakember volt. Az orosz hadsereg felkészültségét jól mutatja be a szerző, kiemelten foglalkozik a hadsereg és a politika kapcsolatával, illetve a korabeli merev katonai gondolkodás hatásával. Az orosz hadsereg problémáit remekül megvilágítja az a tény, hogy a hadgyakorlatok alkalmával nem foglalkoztak a logisztikai háttérrel. Mikor kitört a háború, semmiféle tapasztalattal nem rendelkeztek a hadsereg ellátását illetően, így fordulhattak elő olyan furcsa szituációk, hogy míg a csatatereken krónikus volt a tüzéségi lőszer hiánya, addig a front mögötti erődökben milliós nagyságrendben voltak elraktározva.

A kötet a szembenálló felek bemutatása után három, jól elkülöníthető részre oszlik. A szerző hosszan foglalkozik a kelet-poroszországi ütközetekkel, mivel nagyon jól megvilágította a német és orosz

hadsereg közötti szervezetségi és gondolkodásbeli különbséget. Az a katasztrófa, melynek a Mazuri-tavaknál az orosz hadsereg elszenvédeje volt több szempontból is megvilágítja azokat a problémákat, melyek végül a kolosszus bukásához vezettek. Az orosz hadsereg szervezési hiányosságai óriási előnyt nyújtottak a német parancsnokoknak. A két orosz hadsereg parancsnoka, Szamszonov és Rennenkampff közti személyes konfliktus pusztító hatással volt az orosz offenzívára. Ezt a problémát a szerző többször is bemutatja. Az orosz parancsnokok és akár helyetteseik között is meghúzódó ellentétek jelentős hatást gyakoroltak az orosz csapatok teljesítményére. Ezeket a problémákat tovább súlyosbították az olyan hiányosságok, mint a felszerelés- és fegyverhiány, a logisztika elégtelensége, valamint, hogy az üzeneteket nem, vagy gyengén rejtjelezték. Német oldalon ugyanakkor megmutatkozott a porosz tiszti modell erőssége. Az a tény, hogy a német tiszteket alapvetően arra képezték ki, hogy saját kezdeményezőképességüknek megfelelően döntsenek, óriási mértékben növelte a hadvezetés rugalmasságát. Ebből kifolyólag a parancsokat csak kereteiben pontosították, a megvalósításban nagy mozgásteret hagytak a helyi parancsnokoknak, így a helyi viszonyoknak megfelelően lehetett a hadműveleteket végrehajtani. Ez az előny nem csak az orosz hadsereggel összehasonlítva volt szembevetendő, hanem az osztrák-magyar és a francia hadsereggel szemben is.

A második nagy rész a galíciai eseményekkel foglalkozik. Bemutatásra kerülnek a különböző osztrák-magyar felvonulási tervek, illetve az a káosz, mely ezekből fakadt. Az eltérő felvonulási tervek többszöri változtatásának köszönhetően sem a galíciai, sem a szerbiai fronton nem jött létre az ellenség legyőzéséhez szükséges erőfölény. A csapatok többszöri áthelyezése óriási kihívást jelentett a vasút számára, így azok jelentős késéssel érkeztek csak meg a hadszíntérre. A szerző a galíciai osztrák-magyar hadműveleteket két részre osztja. Első részben bemutatja, hogy kezdetben sikerült korlátozott mértékben sikert elérni az oroszokkal szemben, ugyanakkor ezt nem sikerült kihasználni. A két szembenálló fél meglepően sok hasonlóságot mutatott, sokszor egymás után ugyanazokat a hibákat követték el, amelyek ellenfelük számára korábban súlyos veszteségeket okozott. Mindkét hadsereg rendkívül rugalmatlan volt. A tiszteket alapvetően úgy képezték ki, hogy a felsőbb parancsokat végrehajtsák, így nem volt kezdeményezőképességük. Ebből kifolyólag a hadműveletek részleteiben kidolgozták a főparancsnokságon (az osztrák-magyar Teschenben, az orosz Mogiljovban volt) azokat a helyi parancsnokoknak pontosan kellett végrehajtaniuk. A főparancsnokságon természetesen nem volt lehetséges a terepadottságoknak, illetve a hirtelen

keletkezett alkalmaknak teljesen megfelelő haditerveket készíteni, ebből a rugalmatlanságból rengeteg probléma keletkezett a frontokon. Az osztrák-magyar hadseregnél idővel próbálták áttérni a német modellre, de ennek katasztrofális következményei lettek. A megvalósítás terén annyi történt, hogy a haditerveket csak nagyvonalakban fogalmazták meg, a részletes kidolgozást a helyi parancsnokokra bízta. Ők erre a feladatra nem voltak felkészítve, szemben német társaikkal, akiket alapvetően arra készítettek fel, hogy önállóan cselekedjenek. Ennek következtében nagyon sokszor kudarcba fulladtak a hadműveletek.

A galíciai események második részét az orosz ellentámadás jelenti. Habár a kezdeti sikerek biztatóak voltak, a folyamatosan súlyosbodó orosz erőfölény katasztrofális következményekkel járt. Az orosz erőfölény gyakorlatilag felmorzsolta az osztrák-magyar seregeket, akiknek a helyzetét csak súlyosbította Conrad hajlíthatatlansága, mivel ragaszkodott a makacs ellenálláshoz, ezzel reménytelen küzdelmekbe hajszolta bele csapatait. A szerző folyamatosan hibáztatja a vezérkari főnököt az elszenvedett kudarcokért, ezeket a kritikákat jól fogalmazza meg és mindig kiegészíti a többi körülménnyel, vagyis azokat az okokat is felsorolja, melyek Conradtól függetlenek, nem követi le azt a hibát, hogy kizárólag őt hibáztassa. A háború folyamán többször is megfigyelhető, hogy a főparancsnokságon nincsenek tisztában a fronton lévő állapotokkal, így a kiadott parancsok nagyban megnövelték az elszenvedett veszteségeket. Az orosz ellentámadás gyakorlatilag megsemmisítette a kelet-galíciai védelem lehetőségét, a front gyorsan elérte a Kárpátok lábát, melynek hágói között a következő év elején a keleti front talán legvéresebb és legértelmetlenebb ütközetei lezajlottak.

A szerző kitér a szerbiai eseményekre is. Ennek köszönhetően képet kapunk a balkáni és keleti front közötti kapcsolatról. Nagyon jól kirajzolódik a Szerbia elleni támadás körüli egyet nem értés, ami abból ered, hogy Németország mindig mellékhadszíntérnek tartotta, ahol elég kisebb eredményeket elérni. A Monarchia számára ezzel szemben a háború egyik fő célját jelentette, mely tény több alkalommal eredményezett konfliktust a német szövetséggel szemben. Annak ellenére, hogy az osztrák-magyar haderő létszámban és felszereltségben is fölényben volt szerb ellenfelével szemben, a támadás irányának kiválasztása katasztrofális eredményekkel járt. Mai szemmel gyakorlatilag érthetetlen, hogy miért a boszniai oldalról támadtak, ahol amellet, hogy meredek emelkedőt kellett megmászni, még folyón is át kellett kelni. Már a német kortársak is kritizálták ezt a haditervet. A támadás eredménye katasztrofális volt, az osztrák-magyar csapatok

gyakorlatilag szétolvadtak. Az eredeti terv szerint a szerb hadsereg gyors összeroppantása után a csapatokat át kellett csoportosítani a keleti hadszíntérre. Ezzel szemben a hadsereg talán legjobb egységei súlyos veszteségeket szenvedtek és keletről kellett csapatokat átvezényelni, hogy megállítsák a szerb előrenyomulást.

A harmadik nagy rész a lengyelországi harcokkal foglalkozik 1914 őszén. Ebben a fejezetben, ahol német és osztrák-magyar hadseregek vegyesen szerepelnek, igen erőteljesen megjelenik a két hadsereg minőségbeli különbsége, melyet a német tábornokok előszeretettel hangsúlyoztak. A lengyelországi harcokkal gyakorlatilag sikerül kiegyenlíteni a keleti front erőviszonyait, valamint kis mértékben már itt érződik, hogy az osztrák-magyar csapatok képtelenek jelentős német támogatás nélkül legyőzni az oroszokat. Habár kiderül, hogy a német hadsereg alapvetően fölényben van az orosz csapatokkal szemben, ekkor még nem képesek áttörést elérni. Ezzel párhuzamosan az orosz csapatok is sikeresen veszik fel a harcot a k.u.k. csapatokkal, nem képesek áttörni a Kárpátokon, vagy teljesen elfoglalni Nyugat-Galíciát. A szerző az első háborús év végének értékelésénél az általános csalódottságra hívja fel a figyelmet. Mindhárom birodalomnál észrevehető, hogy az első hónapok harcai jelentős sokkot jelentettek, ugyanakkor nem voltak képesek jelentős eredményeket elérni.

Prit Buttar remekül bemutatja az első háborús év eseményeit. Nagyon jól érzékelteti a háború előtti elvárások és a modern tömegháború nyers valósága közötti különbséget. A háborús felek bemutatása jól megvilágítja a harcok lefolyását, a hadműveletek kudarcainak okait. A kötet nagyon fontos a hadtörténelem szempontjából, mivel komplex képet mutat nekünk a keleti hadszíntérről.

Prit Buttar: *Collision of Empires. The War on the Eastern Front in 1914*. Osprey Publishing. Oxford, 2014. 488 o.

TURNÁR ERIK

KOŚCIUSZKO, ITT VAGYUNK!

A lengyel-szovjet háború számos érdekes epizóddal rendelkezik. Talán az egyik legérdekesebb a lengyel 7. Kościuszko repülőszázad tevékenysége. Ennek az alakulatnak a különlegessége, hogy nagyrészt amerikai pilótákból állt. Janusz Cisek 2002-ben megjelent művében bemutatja ezen alakulat szerepvállalását, a megalakulásától kezdve egészen az utóéletéig. Az író korábban betöltötte a New York székhelyű *Józef Pilsudski Institute of America* igazgatói posztját.

Jelen kötete, mely a Kościuszko, *We Are Here! American Pilots of the Kościuszko Squadron in Defense of Poland, 1919–1921* címet viseli rendkívül fontos a kutatás szempontjából. A kötet végig követi a precíz katonai megközelítést. Az események pontosan, sorrendben vannak feltüntetve, a század bevetéseinek dátuma, időtartama és sok helyen még az elhasznált lőszer mennyisége is fel van tüntetve. A jelentős információgazdagsága ellenére a kötet jól olvasható, a szerző a bevetéseket folyamatos magyarázatokkal mutatja be, a pontos adatok feltüntetését, mint például az elhasznált bomba és lőszer mennyisége, vagy a levegőben töltött idő hossza, mindig magyarázattal látja el. Ezekben a megjegyzésekben a szerző pontosan bemutatja, hogy a felosorolt adatok miért is jelentősek. A kötet lineárisan, időrendben mutatja be az eseményeket. A kötet meglepően jól tagolt, a fejezetek külön-külön is egységes képet mutatnak.

A kötet az angolszász normáknak megfelelően végjegyzettel dolgozik, mely nagyban megkönnyíti a folyamatos olvasást. A szerző nagyon gazdag jegyzetapparátussal látta el művét. Ezek értékét nagyban növeli a primer források abszolút többsége. A kötethez szükséges forrásokat számos lengyel és amerikai levéltár szolgáltatta. Ennek köszönhetően a kötet számos olyan anyagot fel tudott dolgozni, melyek a két világháború között, vagy a szovjet berendezkedés idején nem volt hozzáférhető. A feltüntetett források között egy igen érdekes is megbúvik. Cedric Fauntleroy őrnaggyal – aki a század parancsnoka volt – készített 1962-es interjú is felhasználásra került, így a kötet eseményeiről a szerző magától a résztvevőjétől szerzett értékes információkat. A katonai forrásokon kívül számos korabeli sajtóterméket is felhasznált, így sor kerül az események korabeli értelmezésének és elbeszélésének bemutatására is. A kötetben nagyon sok idézet szerepel korabeli jelentésekből és feljegyzésekből, melyek még közelebb hozzák a bemutatott harcokat az olvasóhoz.

Külön érdemes megemlíteni a kötetben feltüntetett fotókat. A szerző rengeteg korabeli fotót felhasznált kötete elkészítéséhez. Általánosságban is igaz, hogy a modernkori történelem bemutatásához fontosak a korabeli felvételek, a hadtörténelem esetében pedig különösen nagy jelentőségük van. A kötetben számos értékes felvétellel találkozhatunk, melyek mind segítenek közelebb hozni a konfliktust és annak szereplőit. A század repülőgépeiről és bevetéseiről nagyon sok kép szerepel a kötetben, de számos kép van magukról a pilótákról, vagy akár bizonyos dokumentumokról is.

A kötet első négy fejezete a század megalakulásával, illetve Lengyelországba történő megérkezésével foglalkozik. A szerző nagy hangsúlyt helyez a század létrehozásának háttérében meghúzódó motivációval. Részletesen kifejti az amerikai-lengyel szimpátia fontosságát. Ezen motiváció fontosságával Cisek sokat foglalkozik. Ennek egyik fő oka, hogy a kezdeményezés alulról jön, maguk a pilóták akartak Lengyelországban harcolni. Az önkénteseket nem lehet egyszerű zsoldosoknak sem bemutatni, mivel a pilóták azzal a kritériummal harcolhattak Lengyelországban, hogy a lengyel hadsereg állományába vették át őket. Ennek okán a lengyel hadszíntéren töltött idő alatt a fizetésük sokkal alacsonyabb volt, mint 1919 előtt a nyugati fronton. A korabeli nyugati újságok csak elvétve foglalkoztak a lengyel-szovjet háborúval, azok is abszolút többségében a varsói ütközetrel. A felsoroltakból következik, hogy a pilóták motivációi mögött nincs sem dicsőséghajhászás, sem magas fizetés reménye. Egyet kell értenünk Cisek feltevésével, hogy a század megszervezése mögött más motivációt kell keresni. A század megszervezője, Merian C. Cooper századosnál a szerző egyértelműen a belső motivációt hangsúlyozza ki. A század összes többi tagjánál megfigyelhető ez a fajta elszántság. Cisek leírja, hogy erre szükség is volt, mivel Piłsudski nem hitte, hogy van értelme felállítani az egységet, őt személyesen kellett meggyőzni. Cooper már a század létrejötte előtt Lengyelországban tevékenykedett a Herbert Hoover vezette ételmisszió keretein belül. Ezek a tapasztalatok még inkább felerősítették a vágyát arra, hogy a lengyelek oldalán harcoljon. A pilóták elszántsága mögött megtalálható a bolsevikellenesség, de nem túl hangsúlyosan. Cooper még a nyugati fronton német fogságba került, ott orosz hadifoglyoktól szerzett tudomást a marxizmusról. A szerző szerint ez megalapozta bolsevikellenességét, de nem ez volt a fő motiváló erő. Korábban születtek olyan munkák, melyek az amerikai lengyeliség hatásával foglalkoztak. Ezek a munkák is azt mutatták, hogy a századfordulón, valamivel több, mint száz évvel a függetlenségi háború után is erős volt az amerikaiak szimpátiája a lengyelekkel szemben.

A kötet főrésze a század kijevi offenzívában betöltött szerepével, valamint Lwów védelmével foglalkozik. A szerző törekedett arra, hogy a század bevetései ne csak felsorolva legyenek, hanem megfelelő kontextusba is be legyenek illesztve. A pilóták bevetéseit pontos adatokkal mutatja be, a bevetési idő, megtett távolság és elhasznált lőszer mennyiség is megjelenik. A repülőgépek típusait is bemutatja. Ezen információkat a szerző ügyesen használja fel annak érdekében, hogy bemutassa, a korabeli viszonyok között milyen jelentősége volt egy-egy sikeres légitámadásnak.

A felderítő-műveletek mellett hangsúlyozva vannak a légicsapások, melyeket a bolsevik csapatok elszenvedtek. Ennek oka a korabeli légierő felhasználásában keresendő. A földi csapatok bombázása és géppuskázása, vagyis a közvetlen légicsapás még gyerekcipőben járt. A lengyel-szovjet fronton ezek a támadások óriási lélektani hatást gyakoroltak az ellenségre, akik között sokan még repülőgépet sem láttak. A támadások rendkívül sikeresen tudták megzavarni az ellenséges csapatösszevonásokat, valamint megállítani vagy lassítani az ellenséges előrenyomulást. A támadások a lélektani hatás mellett nagy veszteséget okoztak emberben és felszerelésben egyaránt.

A kijevi hadjáratot Cisek napról napra mutatja be, természetesen a légierő szemszögéből. A század tényleges bevetései előtt röviden felvázolja az általános katonai helyzetet, ezzel megfelelő kontextusba helyezve az eseményeket. A szerző bemutatja, hogy néhány repülőgép bevetése milyen nagy hatást fejtett ki a keleti hadszíntér körülményei között. A bevetések ismertetése rávilágít, hogy a hadszíntéren érvényesülő lengyel légifőlény helyes kihasználása milyen jelentős eredménnyel járhat. A légierő által nyújtott felderítési adatok óriási előnyt jelentettek a lengyel félnek, ezt Cisek nagyon jól bemutatja. A század eredményeit nem önmagában tárja elénk, amikor lehetséges bemutatja, milyen mértékben befolyásolta a szárazföldi csapatok harci teljesítményét. A bevetések ismertetésénél számos olyan helységnévvel találkozunk, melyek megtalálása térképen igen nehéz. Cisek ezzel akarja érzékeltetni, hogy milyen pontos felderítési adatokkal tudtak szolgálni a pilóták. A repülőgépek hatékonyságának azonban a korlátjait is jól bemutatja az író. A Bugyonnij vezette Konarmija ukrain megjelenése gyökeresen változtatott az erőviszonyokon.

Lwów védelme a század legfontosabb harcát jelentette. A harcok tényleges bemutatása előtt felvázolásra kerül a teljes lengyel hadszíntér. Amellett, hogy a század harcai szélesebb kontextusba kerülnek, a Lwów megtartásáért folyó harcok is még fontosabbá válnak, mivel egybeesett Varsó védelmével és Piłsudski ellentámadásával. A század pilótáinak tevékenysége felértékelődik, mivel a város védelmében részt vevő

csapatoknak ők jelentették az egyetlen erősítést. A terepadottságok bemutatása nagyban növeli az események megértését, mivel a Konarmija azokat kihasználva olykor igen hatásosan tudott védekezni a repülőkkel szemben. A közeli légi támogatás megjelenése a hadtörténelem szempontjából kiemelten fontos, mivel a század által indított támadások képesek voltak egész csapattestek megállítására. Cisek az események leírásával igyekszik bemutatni, hogy a század pilótái milyen nagymértékben járultak hozzá Lwów védelméhez, sőt magához a háború kimeneteléhez. Ezt a nézetet támasztják alá a szovjet kortársak beszámolóí is, akik a háború után egymást vádolták meg a hadjárat sikertelensége okán. Tuhacsevszkij, Babel, Bugyonnij és Vorosilov is egyetért azonban azzal, hogy a lengyel repülőcsapatok nagymértékben befolyásolták az ukrainai harcok kimenetelét. Bár Varsó térségében lényegesen nagyobb légiflotta állomásozott, bevetéseik nem rendelkeztek olyan csateldöntő hatással, mint Lwów esetében.

A kötet egyik legérdekesebb része Merian Cooper eltűnésével foglalkozik. Ő nem vett részt Lwów védelmében, mivel még a kijevi hadjárat során repülőgépe lezuhant és szovjet hadifogságba esett. Fogságba esésének körülményei számos érdekes adalékot nyújtanak az orosz polgárháború történetéhez. A bolsevik csapatok a fogságba eső ellenségénél érdekes módon ellenőrizték osztályhelyzetüket, a tenyerük állapota szerint sorolták be őket munkások és burzsoák közé. Merian Cooper keze még a nyugati fronton megsérült, mikor a társát megmentve a kigyulladt pilótafülkében maradván letette a gépet. Ennek köszönhetően a munkások közé sorolták. A bolsevik fél a levegőben sem mennyiségben, sem minőségben nem versenyezhetett a lengyelekkel, ezért többször próbálták őt meggyőzni, hogy segítsen a vörös pilóták kiképzésében. Ezt mindig elutasította, majd egy sikertelen szökési kísérlet után Moszkvában börtönözték be. Ott szerencséjére találkozott két lengyel katonával, az ő segítségükkel sikerült megszöknie és Rigán keresztül eljutnia Lengyelországba. Mire visszatért, a harcok már véget értek.

A fő események bemutatását követően Cisek a harcok mérlegével is foglalkozik. A harcokból érdekes módon nagyon kevés következtetést vontak le. Egyedül az amerikai és lengyel légierő használta fel a század bevetéseiből származó tapasztalatokat. A század a háború végéig csak néhány pilótát veszített el, őket a Lwów védelmében elesett katonáknak szentelt temetőben helyezték el. A pilóták érdemeiről mi sem mond többet, mint, hogy szinte mindannyian megkapták a Virtuți Militari kitüntetést, mely a legmagasabb katonai kitüntetés Lengyelországban. A kitüntetések átadásához fűzött dicséretetek is mind szerepelnek a kötetben.

Összefoglalva Janusz Cisek könyve nagyon fontos a hadtörténelmi kutatások szempontjából. Műve nagyon pontosan mutatja be az eseményeket, a fejezetek jól harmonizálnak egymással. Megjelenése nagy mértékben felfrissítette a lengyel-szovjet háborúról meglévő ismereteinket és fontos lépést tett annak érdekében, hogy összehangolja a nyugati és keleti forrásokat.

Janusz Cisek: *Kościuszko, We Are Here! American Pilots of the Kościuszko Squadron in Defense of Poland, 1919–1921*. McFarland & Company Inc. Jefferson, 2002. 256 o.

TURNÁR ERIK

MEGHASADT BIRODALMAK

Nyugat-Európában sokan foglalkoztak már az első világháborúval, ugyanakkor, ezen íráások döntő része igen egyoldalúan foglalkozik a háborúval. A keleti front eseményeivel nagyon ritkán foglalkoztak átfogóan, a megjelent munkák erősen a nyugati front harcaira fókuszálnak. Ezért is annyira jelentős Prit Buttar munkássága, aki célzottan a keleti front eseményeivel foglalkozik, mind az első, mind a második világháború kapcsán. Eredetileg a brit hadseregből történő leszerelése után kezdett el igazán foglalkozni hadtörténetírással, első műve 2012-ben jelent meg *Battleground Prussia: The Assault on Germany's Eastern Front 1944–45* címmel, amelyben részletesen bemutatja a szovjet hadsereg kelet-poroszországi hadműveleteit.

Az első világháború 100 éves évfordulója alkalmából fogott hozzá egy monumentális mű megírásához, mely négy kötetbe foglalva mutatja be a Nagy Háború keleti frontját. A negyedik kötet, mely 2017-ben a *The Splintered Empires: The Eastern Front 1917–1921* címmel jelent meg, zárja le azt a hosszú eseményt, mely egy szarajevói pisztolylövéssel kezdődött és három birodalom összeomlásával ért véget. A kötet végigveszi az eseményeket a februári forradalomtól egészen a rigai békekötésig. A szerző nagyon helyesen nem a német fegyverletételnél fejezte be művét, hiszen az első világháború vége keleten nem jelentette a harcok végét, a német csapatok kivonását követő események ismerete nélkül értelmezhetetlen Kelet-Európa története a két világháború közti időszakban. A kötet nagy forrás- és szakirodalmi bázissal dolgozik, a végjegyzetek használata nagyban segíti a folyamatos olvasást. Sok idézet szerepel a könyvben különféle naplóból, katonai jelentésekből és memoárokból, ezeket a szerző ügyesen illeszti be művébe, alkalomadtán magyarázatot ad az idézett forrásban szereplő véletlen vagy szándékos ferdtítésre, tévedésre. A kötetben több korabeli fotó is jelen van, ezek nagyban segítenek az események közelebb hozásában, közelebb hozzák azokat a személyeket, akik ezekben a sorsfordító években oroszlánrészt vállaltak. A kötet elején kronológia is található, amely megkönnyíti a kötet eseményeinek időrendi áttekintését.

Az első három fejezet a februári forradalommal foglalkozik, lefolyása mellett előzményeivel és utóhatásaival szintén. 1917 februárjára a harcoló feleken erősen mutatkoztak a kifáradás jelei, az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom összeomlása csak idő kérdése volt. Annak okait, hogy ez a cár birodalmában történt meg először, a

szerző részletesen kifejti. A hadsereg óriási veszteségei, a logisztikai és élelmezési gondok, illetve a kormányzat és az uralkodó iránti bizalom radikális hanyatlása elősegítette, hogy egy általános, élelmiszerhiány miatt kirobbant petrográdi felkelés megdöntse a több évszázados rendet. A szerző remekül mutatja be az események forgatagában a vezető politikusok és tábornokok tanácsalanságát. Jól bemutatja az autokrácia árnyoldalát, hogy a cár lemondásával óriási feladatot jelentett bármiféle kormányzat kiépítése. Kellő részletességgel mutatja be, hogyan alakult meg a Petrográdi Szovjet és az Ideiglenes Kormány, e szervek együttműködésének nehézségeit jól meg lehet érteni. A szerző nagy hangsúlyt helyez a politikai változások hadseregére gyakorolt hatásaira, a megalapozatlan liberalizáció fegyelemre gyakorolt negatív következményeire. Az új berendezkedés meggyökeresedését megakadályozó lehetetlen elvárások, vagyis a nép béke utáni vágyakozásának kielégítése és az antant nyomása a háború folytatására nagyon jól be van mutatva, az olvasó előtt világossá válik, miért nem tudott az Ideiglenes Kormány egy évig sem hatalmon maradni.

A negyedik fejezet bemutatja az Osztrák-Magyar Monarchia hasonlóan feszült helyzetét. A fő témája a Sixtus nevével fémjelzett békekísérlet. A szerző jól megvilágítja a téma összetettségét, a kormányzat békeszándékának okait. A fejezet betekintést nyújt nem csak a háborús felek békére való hajlandóságára és annak okaira, hanem a Monarchián belüli töréspontokat is megvilágítja. A fejezet jól illeszkedik az azt megelőző fejezetekhez, jól megmutatja, mennyire labilis volt a háborús felek helyzete.

Az ötödik és hatodik fejezet a Kerenszkij offenzívát veszi górcső alá. A legtöbb első világháborúval foglalkozó mű csak felszínesen említi meg ezt a hadműveletet, pedig érdemes jobban megvizsgálni. A hadműveletre való felkészülés és a harci cselekmények leírása mellett jelentős részt foglal el a politikai fejlemények ismertetése. A szerző jól bemutatja a szövetségesek nyomását és azt a politikai káoszt, melyben az Ideiglenes Kormánynak meg kellett előznie egy újabb hatalomváltást, kordában tartva a bal- és jobboldali ellenfeleket. Nagy hangsúlyt helyez a kormány és a szovjet kapcsolatára, a kettejük közötti feszültségekből adódó válságjelekre, melyek a hadsereg és a civil lakosság zilált állapotát még tovább súlyosbították. A szerző jól megvilágítja az Ideiglenes Kormány és a Petrográdi Szovjet koordinálatlan működését, a sokszor egymástól független megnyilvánulásokat és intézkedéseket, melyek a hadsereg szervezetét teljesen felbomlasztották. A harci cselekmények követhetően és megfelelően részletesen lettek bemutatva. A szerző a harci cselekmények ecsetelése közben folyamatosan összehasonlítja a hadműveletet Bruszilov 1916-os, illetve

Mackensen 1915-ös támadásával. Ez nagyban segíti a történések megértését, egyértelművé teszi, hogy egyik támadás miért volt sikeres, míg a másik hamvába holt. Az összehasonlítás a harcoló felek felkészültségét és a csapatok alapvető harci értékét is jól reprezentálja.

A szerző három fejezeten át foglalkozik a bolsevik hatalomátvételi előzményeivel, lefolyásával, majd pedig a bolsevik vezetés háborúból történő kilépésével. A Kerenszkij offenzíva meglepően sikeresen indult, de csakhamar kifulladt. Ez az esemény a hirtelen felszökő kezdeti lelkesedést követően még mélyebbre taszította az általános hangulatot. A nép már csak élelmet és békét kívánt, ezek hiányát a bolsevikok rendkívül jól ki tudták aknázni. Az annexió nélküli béke fogalma folyamatosan megjelent a bolsevik röpiratokban és beszédekben, a katonáknál és a városok lakóinál ezek az egyszerű, tömör követelések megfelelő fogadtatásra találtak, főleg úgy, hogy a szemükben a kormányzat eljátszotta a bizalmát, mivel nem kezdett béketárgyalásokba.

Az események bemutatása fokozatosan adagolja az információt, mire eljutunk 1917 novemberéhez az olvasó számára egyértelmű lesz, hogy 1917-ben, október/november folyamán Petrográdban nem volt alternatívája a bolsevik hatalomátvételnek. 1917 nyarát a szerző részletesen bemutatja, az események felvázolása mellett nagy gondot fordít az általános hangulat bemutatására, mind a fronton, mind a hátszországban. Ez nagyon fontos az események megértése szempontjából, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a szerző ezt a feladatot remekül oldotta meg. A júliusi puccskísérelt viszonylag részletesen szerepel a könyvben, de a hosszán érződik, hogy a szerző nem ezt tartja a legfontosabbnak. A Kornyilov féle hatalomátvétel ugyanakkor nagy jelentőséget kap a műben. Kornyilov tábornok 1917-ben a petrográdi helyőrség parancsnoka volt, majd az év folyamán, Bruszilov menesztését követően a hadsereg főparancsnokává lépett elő. A szerző nagy hangsúlyt helyez Kornyilov és Kerenszkij konfliktusára. Bemutatásában mindketten eltökélten hisznek saját kiválasztottságukban, abban, hogy el vannak rendelve Oroszország vezetésére. Ez az önmeghatározás párosul a hadsereg és kormányzat között meghúzódo erős bizalmatlansággal, a hadvezetés a kormányt és a szovjetet okolta a hadsereg ziláltságáért, míg a kormányzat a tábornoki karban az *ancien régime* utolsó bástyáját látta. Ennek következtében a kormányzat jobboldali ellenfelei Kornyilov köré terelődtek, ez a két fél bizalmatlanságát még jobban felerősítette. A szerző bemutatása alapján mind Kornyilov, mind Kerenszkij meg akarta szerezni az egyeduralmat, ugyanakkor a másik fél okozta bizonytalanság meggátolta a tényleges lépéseket. A szerző szerint a konfliktus tényleges kiváltója a köztük lévő üzenetváltásban keresendő. Említésre kerül egy érdekes személy,

Vlagyimir Nyikolajevics Lvov, aki 1907 óta a Duma tagja volt, a februári hatalomváltás óta pedig a Szent Szinódus felügyelője. Kornyilov és Kerenszkij között ő intézte az üzenetváltást, az üzeneteket pedig úgy adta át, hogy rávegye Kornyilovot Kerenszkij megbuktatására. Ez az esemény véleményem szerint további kutatásokat kíván.

Kerenszkij bukását megelőzően, azt meggyorsítva játszódik le egy nagyon merész német hadmozdulat, az Albion hadművelet. Az orosz belpolitikára gyakorolt hatásai mellett azért is érdemes foglalkozni vele, mert a német hadsereg és talán az egész háború legsikeresőbb inváziós hadművelete. Az Albion során a német csapatok a német flotta hathatós támogatásával 1917 októbere folyamán sikeresen foglalták el az észti szigeteket, ennek stratégiai jelentősége nem lebecsülendő. A Kornyilov incidenst követően ez a kudarc gyakorlatilag az utolsó szöveget jelentette az Ideiglenes Kormány koporsójában.

A hatalomátvétel menete nincs túlságosan részletezve, éppen annyira részletes, hogy az események megértése segítse a háború menetének kifejtését. A breszt-litovszki béketárgyalás ugyanakkor részletesen bemutatásra kerül. Az eseményt nem két egyenlő fél tárgyalásaként mutatja be a szerző, hanem végig a német tárgyalófél megkérdőjelezhetetlen fölényét érezteti. Jól mutatja ezt az, hogy a bolsevik felet a németek erővel kényszerítették az ultimátum elfogadására, a novemberi offenzíva alatt az orosz hadsereg gyakorlatilag megszűnt létezni. Habár a németek is kívánták a keleti front megszűnését, követeléseiket egyszerűen erővel keresztülverték a bolsevik vezetésen. A békekötés pontjainak kapcsán a szerző jól érthetően mutatja be a német vezetésben jelenlévő törésvonalakat.

A könyv egyértelműen legérdekesebb fejezetei az utódháborúk leírásai. Ezek a harcok még a keleti front harcainhoz képest is kevés figyelmet kaptak a hazai kutatásban, így jelentőségük még nagyobb. A szerző nem határolja el ezeket élesen a nagyhatalmak harcától, nagyon helyesen, mivel a terület képlékenysége egészen 1921-ig a legfőbb tulajdonsága Kelet-Európának. Az észti, finn, lett, litván és lengyel hadszínterek különálló fejezetekben foglalnak helyet, de a fejezetek reflektálnak egymás eseményeire, így egy nagy kép is kialakul, amellet, hogy a különálló eseményeket is részletesen megismerjük.

Röviden leírásra kerülnek a finn polgárháború és a német intervenció hatásai. Az események megismerésén túl a fejezet által megismerjük Svédország törekvéseit, vagy inkább igényeit a Baltikumban, melyek a lettországi harcok során kaptak igazi jelentőséget. Másrészt Goltz tábornok a finnországi, majd lettországi német csapatok parancsnoka személyében megnyilvánul a német keleti törekvések továbbélése a császárság bukását követően.

Az észtországi harcok jelentősége Nagy-Britannia térségbeli megjelenése miatt fontos, mely előrevetíti a baltikumi brit törekvéseket. A finn, majd pedig a lett és litván harcoknál is szerepel, hogy ezek a háborúk egyszerre zajlottak. Különösképpen az észti hadseregre jellemző, hogy kis mérete mellett rosszul felszerelt és kiképzett volt, a szovjet csapatok több fronton meglévő lekötöttsége azonban nem tette lehetővé csapataik fölényének a kihasználását.

A lettországi harcok leírása talán a legérdekesebb az egész könyvben. A Baltikumban itt jelennek meg legerőteljesebben a német törekvések, ennek oka a balti német lakosság jelentős létszáma, mely a lett belpolitikában is jelentős konfliktussá vált. Habár a német fegyverletétel már megtörtént, a keleti törekvések változatlanul megmaradtak, célként Lettország és Litvánia birodalomhoz való csatolását jelölték meg. Az események hátterét jól felvázolja a szerző, mind német, mind lett oldalon. Érdekes Svédország szerepe a történetben, mivel Stockholmban tárgyalások folynak a lettországi balti német csapatok (Baltische Landeswehr) Svédországba történő szállításáról, svéddek általi kiképzéséről és felfegyverzéséről és svéd tisztek vezetése alatti újbóli bevetésükről. Ezen tárgyalások természetesen a britek és a franciák nyomására nem vezetnek eredményre, majd pedig a német műveleteket teljesen le kellett állítani.

A litvániai és lengyelországi harcok együtt kerültek bemutatásra, az előzőekhez képest némileg elnagyolva. A lengyel-szovjet háború ugyan megfelelően be van mutatva, de itt vannak hiányosságok. Litvánia vonatkozásában a szerző jó munkát végzett. A fejezetből kellően megismerjük Litvánia belső politikai viszonyait (hasonlóan a többi balti államhoz) és az antant, német, illetve szovjet hatalmi törekvések lecsapódása is kellően jól lett felvázolva. Lengyelország esetében a politikai megosztottság nincs ennyire részletesen bemutatva, Pilsudski keleti tervei pedig egyenesen elnagyolva kerültek bemutatásra. Nagyon hiányzik a fejezetből az ukrainai események bemutatása, illetve a lengyel-szovjet háború orosz polgárháborúval való összekapcsolása, mivel a kettő szoros kapcsolatban állt.

Összegezve a művet elmondható, hogy egy jól megszerkesztett, kiváló munkáról beszélhetünk, mely nem tökéletes, vannak hiányosságai. A mű értékét nagyban növeli az a rendkívül széles forrás- és szakirodalombázis, melyből a kötet táplálkozott. A februári forradalom és a rigai békekötés közötti események összefüggő ismertetése nemzetközi szinten is hiánypótló munka.

Prit Buttar: *The Splintered Empires. The eastern front 1917-1921*. Osprey Publishing. Oxford, 2017. 480 o.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

NATAN EJDELMAN: FORRADALOM? FÖLÜLRŐL?

„Vallatjuk, kérdőre vonjuk a múltat, hogy az magyarázatot adjon jelenünkre és megvilágítsa jövőnket.” – Nem véletlenül írta könyve mottójául Belinszkij híres sorait Natan Ejdelman, akinek neve és munkássága jól ismert a hazai szakemberek körében. A szerző eddig több mint húsz kötetet publikált a 19. századi orosz történelem témaköréből, így Herzenről, a dekabrista Mihail Lunyinról, I. Pál cár születésének rejtélyéről, Puskinról és Alekszandr Gribojedovról, „Az ész bajjal jár” című mű tragikus sorsú szerzőjéről. A politikai tilalomfák ellenzőjeként, a törvényes tisztesség és az emberi szabadságjogok híveként ismert Ejdelman munkáit (köztük történelmi regényeit is) intellektuális élmény, igazi stílusbravúr és az élőszo varázsa jellemzi. A neves történész szakmai sikerének titka – írja bevezetőjében Gereben Ágnes – abban keresendő, hogy nem kész sablonokat kínál, hanem együtt gondolkodásra invitálja, közös történelmi oknyomozásra csábítja olvasóit.

Ejdelman legújabb munkájában – amely magyar fordításban az orosz nyelvű kiadást megelőzően látott napvilágot – arra tesz kísérletet, hogy átfogó képet adjon a *peresztrojka* és a *glasznoszty* orosz történelmi előzményeiről, társadalmi gyökereiről, sikerének és esetleges kudarcának okairól. A szerző a felülről indított társadalmi, politikai és gazdasági reformok mozgató és fékező erőiről, tömegbázisáról, a változások támogatóiról és ellenségeiről, az „újítások” konklúzióiról kíván elemzést nyújtani. A könyv írója arra is választ keres: miért felülről indultak a változásra irányuló kezdeményezések Oroszországban; milyen szabályszerűségek figyelhetők meg a korábbi reformokkal összevetve; melyek a néptömegek magatartásának mozgásirányának törvényszerűségei; milyen lehetséges, tipikus veszélyekkel kell számolni; melyek a változásokkal szembeni ellenállás formái.

Ejdelmant az elmúlt korok általános tapasztalatainak összevetésével, számos probléma újragondolásával, más megvilágításba helyezésével, a társadalmi újító törekvések árnyalt, differenciált bemutatásával az a szándék vezérli, hogy korrekt értékelést nyújtson az orosz fejlődési alternatívákról és az európai analógiákról. A szerző szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az orosz társadalmi fejlődés főbb vonásait (a túlzott állami centralizációt, túlbürokratizáltságot stb.) alapvetően nem geopolitikai tényezők határozzák meg. Az évszázados elmaradottság okai között nem csak a római antikvitás hiányát kell megemlíteni, hanem főként a 250 éves mongol uralmat. A szerző ezzel kapcsolatban határozottan cáfolja Lev Gumiljov azon állítását, miszerint „a mongol

iga mégis jobb variáns volt, mint a német járom”. Az Aranyhorda a fejlődés lehetőségétől fosztotta meg Oroszországot – vallja Ejdelman –, ami a pusztításoknál is nagyobb kárt jelentett. A 13–14. században a „fejlődés zálogai” (a városok, a kézművesség és a kereskedelem) elsorvadtak az orosz fejedelemségekben, és az ország – a szerző véleménye szerint – csak a 16. század elején került egy szintre Európával.

IV. Iván (1533–1584) reformjainak mérlegre tételekor Ejdelman nem túloz, amikor arról ír, hogy az uralkodó intézkedései a tönk szélére juttatták az országot. A szerző élesen bírálja a sztálini Rettegett Iván-képet, és osztja D. N. Alsic véleményét, miszerint az opricsnyina intézménye nemcsak 1565–1572 között állt fenn, hanem egészen a cár haláláig, 1584-ig. Ejdelman többször is utal az állam túlzott szerepének megerősödésére IV. Iván korától, erre az orosz specifikumra, amely hosszú időre meghatározó elem, a politikai mechanizmus döntő tényezője lett.

A kötetben kiemelt helyen szerepel I. Péter (1689–1725) kormányzati, pénzügyi, hadügyi és kulturális reformjainak, „a cári fészek hű fiókáinak”, a radikális változások motiváló tényezőinek, a bürokratikus akadályok felszámolásának és az új hatalmi szervek (kollégiumok, Szent Szinódus stb.) kiépítésének bemutatása. A szerző világosan látja, hogy bár Nagy Péter valóban „ablakot vágott Európára”, de a „husánggal mért haladásnak” iszonyú ára volt Oroszországban. A „nagy reformer” uralkodása idején ugyanis az adóköteles népesség száma 15 százalékkal csökkent, azaz minden hetedik adózó belehalt a „péteri újtásokba”. 1680 és 1724 között Oroszországban az egyenes és a közvetett adók összege ötszörösére nőtt, ami elviselhetetlen terhet jelentett. Mindezekhez „ideológiai megrázkódtatások” (harc az egyház ellen) is járultak, amelyek a cárt az óhitűek szemében Antikrisztussá tették. Rendkívül fontos tehát a „jó” és az „állati” princípium részarányának tisztázása a péteri életműben, mivel abban a terrorra és félelemre épülő despotikus intézkedések racionális, felvilágosult reformokkal keverednek.

A szerző hosszasan tárgyalja a II. Katalin (1762–1796) nevével fémjelzett intézkedéseket, amelyeket alaposan túlértékel. A recenzens nem oszthatja maradéktalanul Ejdelman azon véleményét, miszerint a fenti időszakban Oroszország Európa élvonalába került. Az ugyanis sem a társadalmi, sem a gazdasági, sem a kulturális fejlődés területén aligha helytálló. Oroszország a felvilágosult abszolutizmus időszakában legfeljebb kísérletet tett, hogy felzárkózzon a fejlettebb nyugat-európai modellhez. Túlzásnak tűnik Ejdelman azon kijelentése is, hogy ez idő tájt „Oroszországban beértek a felvilágosodás gyümölcsei”. Ez nem állítható hitelt érdemlően a cári birodalomról, ahol még 1917-ben is a lakosság 80 százaléka írástudatlan volt.

A szerző nem tudott felülemelkedni a tradicionális Katalin-értékelésen, ami azzal függhet össze, hogy a szovjet történetírás 70 éve adós a cárnő korszerű életrajzával. A kötetben félreértésre adhat okot, hogy az 1762 márciusában, a nemesi szabadságjogokról kiadott ukázt II. Katalinnak tulajdonítja, holott az III. Péter nevéhez köthető, akinek tevékenységét ma már másként ítélik meg egyes szovjet történészek, így A. Sz. Milnyikov professzor is. A halálos ítélet eltörlését kimondó 1754-es rendelet szintén nem Katalin érdeme, hanem I. Erzsébeté.

Amennyire pozitívan ábrázolta Ejdelman a II. Katalin-kori változásokat, annyira negatív képet rajzol I. Pál (1796–1801) intézkedéseiről. „Ellenforradalmi korszakról” beszélni I. Pál idején – megítélésem szerint – épp oly túlzás, mint ahogyan Katalin sem idézett elő „forradalmat” az orosz viszonyokban. A nemesi szabadságjogok korlátozása, a gárdaezredek megregulázása, a hagyományos orosz diplomáciai irányvonal megváltoztatása miatt még nem törvényszerű, hogy Katalin fiát az orosz történelem fekete báránnyaként értékelje az utókor. (Erre már Kun Miklós is felhívta a figyelmet a *Valóság* 1986. 7. számában írt tanulmányában.)

Ejdelman könyvének kétségtelenül legjobb részeit a 19. századi társadalmi reformok tárgyalása képezi. Ennek során a szerző kitűnően elemzi az I. Sándor (1801–1825) nevével fémjelzett reformokat, köztük a cár egykori nevelőjének, a svájci J.-F. La Harpe 1801. évi tervzetét, amely a nemesség művelt rétegére, főként a fiatal tisztek csoportjára támaszkodva kívánta megvalósítani a felülről kezdeményezett változásokat. E tervzet javasolta a jobbágyok adásvételének megtiltását, újabb iskolák, egyetemek, liceumok alapítását.

A szerző megkülönböztetett figyelmet fordít M. M. Sziperanszkij „kísérletének” elemzésére, amely az Államtanács felállításának gondolatát, alkotmánytervezet kidolgozását, fokozatos jobbágyfelszabadítást, választott bíróságok létrehozását, az önkényuralom alkotmányjogi korlátozását, az államszervezet átépítését, korszerűsítését, az abszolút monarchia helyett alkotmányos monarchia megteremtését és a népképviselőlet kiszélesítését javasolta. Az 1801–1812 közötti reformok kudarcának okait vizsgálva a könyv írója helyesen mutat rá, hogy a sikertelenségben nem csak az európai forradalmaktól való félelem játszott közre, hanem sokkal inkább az abszolút hatalom természetéből, a korlátlan önkény lényegéből következett.

Az 1825. december 14-i eseményeket felidézve Ejdelman találóan állapítja meg, hogy a dekabristák a trónhoz képest „lent” voltak, de a változásokat mégiscsak „felülről” kívánták végrehajtani. A szerző tárgyilagosan elemzi a dekabrista szervezetek (az Északi és a Déli Társaság) programjait, Pesztyel és Nyikita Muravjov nézetkülönbségeit. Mint

ismeretes, az előbbi elképzelése szerint, a felkelés sikere után Ideiglenes Forradalmi Kormány venné kezébe a hatalmat, amelynek tízéves diktatúrája alatt megszüntetik az önkényuralmat, fokozatosan felszabadítják a jobbágyokat, bevezetik az alkotmányt, a népképviselőket, a demokráciát, és választásokat tartanak. Nyikita Muravjov ugyanakkor nem a köztársasági államformát, hanem az alkotmányos monarchia létrehozását tekintette a mozgalom fő célkitűzésének. A továbbiakban Ejdelman arra is választ ad: miért nem sikerült 1825 decemberében a dekabristáknak felszabadítani a Csipkerózsika-álmát alvó népet?

A könyv részletesen vizsgálja az 1861. február 19-i jobbágyfelszabadítás közvetlen előzményeit, a krími háborúban elszenvedett vereség és az általános társadalmi elégedetlenség okait. Ejdelman kitűnő érzékkel elemzi a II. Sándor (1855–1881) idején hozott reformok előkészületi vitáit, a változások híveinek és ellenfeleinek küzdelmét. Rendkívül tanulságosak az igazságügyi, hadügyi, oktatásügyi reformok, valamint a zemsztvo- és sajtótörvény kidolgozásáról, végrehajtásáról írt megállapítások, amelyek szerint a „forradalom fölülről” egyesíti a konzekvens rombolást és a bonyolult manőverezéseket, „oldalazásokat”.

Figyelemre méltóak Ejdelman azon észrevételei is, amelyeket M. T. Lorisz-Melikov, Sz. Ju. Vitte és P. A. Sztolipin reformjai kapcsán fejtett ki. A szerző ezt követően az 1905-ös év forradalmi változtatásait, köztük az alkotmány bevezetésének és a parlament (Állami Duma) összehívásának jelentőségét értékeli.

A 20. századi nagy társadalmi „átalakítások” rövid elemzése után Ejdelman összegzi azokat a tanulságokat, amelyekkel az orosz múlt a fölülről végrehajtott reformok megvalósításában szolgál a kései utódoknak. Általános konklúzióként említi a szerző az alábbiakat: 1. A „forradalom fölülről” az orosz feltételek közepette egyrészt rendkívül hatékony, mivel az országban a legnagyobb erőt képviselő, korlátlan állam hajtja végre. 2. Ez a *plusz* azonban igen gyorsan *minusszá* válik, mihelyt a reformok folytatódnak és a változásokat be kell vezetni. E nagyszabású reformok ugyanis kudarcra vannak ítélve, ha azokat „alulról” nem támogatják. 3. Energikus, kreatív emberek közreműködése nélkül az „átalakítások” nem hozhatnak eredményt. 4. Támogatók mindig akadnak a változtatások keresztülvitelére, mivel a reform felfedezi és létrehozza őket. 5. A reformfolyamatokban óriási, de gyakran nem eléggé megbecsült szerepet játszik a progresszív értelmiség. 6. Minden forradalomnak, reformnak feltétlen velejárója az előző bürokratikus apparátussal folytatott harc, a „gépezet” felszámolása és egy másikkal történő felcserélése. 7. A fölülről kezdeményezett gyökeres reformok legbiztosabb alapja: azok szüntelen

folytatása, kiterjesztése és jól működő visszacsatolási rendszerek (piac, nyilvánosság, demokrácia) megteremtése, amelyek lehetővé teszik a politikai és a mindennapi élet minél hatékonyabb koordinálását.

A könyv epilógusának üzenetét Ejdelman így fogalmazza meg: „Az újabb, hatalmas kísérlet a szemünk láttára folyik. Ha nem sikerül, és újabb tizenöt-húszéves stagnálás vár ránk, ha a dolgok nem kedveznek majd »a felvilágosodás szabad fejlődésének«, az ország az olyan, átalakításra nem hajlandó hatalmak sorsára jut, mint az Oszmán Birodalom. (...) Visszafordíthatatlan változásokra lesz ítélve, rendkívül súlyos válságperiódusokra, óriási áldozatokra, amelyek nyomán előbb-utóbb mégiscsak kénytelen lesz a piaci törvényeket érvényesíteni és bevezetni demokratikus intézkedések egész sorát. (...) Hiszünk benne, hogy sikerülni fog – más már nem maradt számunkra.”

Natan Ejdelman: Forradalom? Földről? Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Gereben Ágnes. Maecenas – TÉKA Kiadó. Budapest, 1989. 271 old.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: *Századok*, 1991. 3–4. sz., 365–367.

VARGA BEÁTA
HÁBORÚ UKRAJNÁÉRT ÉS A KONOTOPI CSATA
(1658–1659)

2015-ben Moszkvában az Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történeti Intézetének gondozásában jelent meg *I. B. Babulin: Háború Ukrajnáért és a konotopi csata (1658–1659)* című könyve. A kiadványhoz *O. A. Kurbatov*, az Orosz Állami munkatársa írt előszót, aki elsősorban azért nevezi szakmai nívumnak a művet, mert a szerző az adott korszak hadtörténeti eseményeinek részletes bemutatására helyezte a hangsúlyt, ami szerinte ritkaságnak számít az orosz historiográfiában. Kiemeli továbbá a mű azon erényét, hogy I. B. Babulin elsődlegesen történeti forrásokra támaszkodva – mintegy az objektivitásra törekedve – cáfolja meg azokat – az elsősorban az ukrán történetírásban megjelent – nézeteket, miszerint az Ukrajnában 1658-ban kirobbant polgárháborút a cári kormányzat provokációja robbantotta ki, valamint az 1659. évi konotopi csatában elszenvedett orosz vereség a cári hadak elavult rendszerére vezethető vissza.

A szerző a műve *Bevezetésében* mint fontos történeti előzményhez, az 1654. évi eseményekhez nyúlik vissza, amikor végbement Ukrajna – szerinte – „*inkorporációja*” Oroszország kereteibe, bizonyos autonóm jogkörrel egybekötve. Ezt követően historiográfiai elemzést mutat be az általa kutatott témára vonatkozóan. A *18–19. századi oroszországi narratíva* legfőbb jellemvonásaként azt emeli ki, hogy a szerzők az Ukrajna területén zajlott 1658–59. évi eseményeket az 1654-ben kezdődő *orosz-lengyel háború* részeként mutatják be, amely véleményt a szovjet történészek is átvettek. Majd az „*ukrán nemzeti történetírás*” kritikája következik: Babulin megcáfolja a Bogdan Hmelnyickij által vezetett ukrán mozgalom idején létrejött Hetmanátus állam mivoltát, valamint azon „*legendák és mítoszok csapdájába került*” ukrán nézeteket, hogy a konotopi csata egy különálló „*orosz-ukrán*” háború része lett volna. A *jelenkori ukrán historiográfia* legfőbb negatív jellemvonásaként azt nevezi meg, hogy az objektivitás teljes hiányában Ivan Vihovszkij hetmanátusát pozitívan értékeli, ami azért nagy hiba szerinte, mert a kozák vezető egyértelműen árulónak tekinthető, aki egyaránt veszélyeztette mind Ukrajna, mind Oroszország területi épségét. Tekintettel arra, hogy a jelenkori orosz historiográfiában kevésbé preferált témának számít Ivan Vihovszkij kormányzása, a szerző csak arra tér ki, hogy az 1658–59. évi eseményeket továbbra is az orosz-lengyel háború részeként kutatják és negatívan értékeli a kozák vezető „árulását”. A recenzens számára külön figyelmet érdemel Babulinnak *T. G. Jakovleva*

műveiről megfogalmazott kritikája. Az orosz történészről nézetei valójában sem az orosz, sem az ukrán historiográfiai áramlatokba nem illeszkednek, ugyanis az 1658. évi *Hadjacsi egyezményt* nem a lengyel orientáció megnyilvánulásaként értelmezi a hetmani kormányzat részéről, hanem a kiterjedtebb autonómiára törekvésként. Elítéli Babulin Jakovlevát azért is, mert szerinte helytelenül túlzottan idealizálja Vihovszkijt, akit a körülmények ártatlan áldozataként állít be és Moszkvának a hetmannal kialakult konfliktusában az orosz birodalmi törekvések meghatározó szerepét helyezi előtérbe. A Bevezetés végén a szerző felsorolja a kutatót témához kapcsolódó forrásokat és megjegyzi, hogy azok döntő többsége csak Oroszországban férhető hozzá, az ukrainai archívumokban csak nagyon kevés dokumentumot őriznek. Majd végül azon szándékát fogalmazza meg, hogy az orosz-ukrán kapcsolatok politikai értékelése a 17. század második felében nem képezi a kutatása részét, kizárólag a hadtörténetre kíván koncentrálni.

A könyv *I. fejezete – Ivan Vihovszkij hetman árulása és a hadi események 1658 május–szeptember között* – először Vihovszkij „árulásának” és a hadjacsi egyezménynek a problémakörét járja körül. A kérdés tisztázásához a szerző meggyőződése szerint először az *1654. évi perejaszlavi egyezményt* kell alaposabban megvizsgálni, amivel kapcsolatban megjegyzi, hogy Bogdan Hmelnyickij a mai napig sem méltatják kellőképpen nagyra az orosz historiográfiában annak ellenére, hogy ő valójában az Orosz Birodalom létrejöttéhez járult hozzá azáltal, hogy Ukrajnát Oroszországhoz csatlakoztatta. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy ez a csatlakozás milyen formában történt, Babulin kategorikusan kijelenti, hogy a perejaszlavi egyezmény jogilag nem egyenlő felek és a legkevésbé sem két szuverén állam megegyezését jelentette, ugyanis az orosz kormányzat Ukrajnát sohasem ismerte el önálló állami képződményként. Az már más kérdés szerinte, hogy egyrészt Ukrajna jogi státusza Oroszország keretein belül konkrétan nem volt meghatározva, másrészt Bogdan Hmelnyickij az 1654-ben kezdődő orosz-lengyel háború idején többször is átlépte a számára, mint a Hetmanátus katonai vezetőjének az 1654. évi „*Márciusi cikkelekben*” megszabott határokat és a gyakorlatban önálló bel- és külpolitikát folytatott. Alekszej Mihajlovics cár azonban rendületlenül hitt a hetman hűségében és többször is „becsukta a szemét” a kozák vezető „kilengései” miatt, mert biztosítani tudta Ukrajnában a belső rendet és élvezte az egész ukrán nép támogatását. A „nagy előddel” összevetve, a szerző szerint Vihovszkijt csak a kozák elit egy szűk rétege támogatta, miközben az ukrán néptől, sőt a közkozákoktól is teljesen elhatárolódva, polgárháborúba sodorta Ukrajnát. A hetman „árulásának” kérdését a szerző megítélésében az orosz-ukrán kapcsolatok kontextusában kell megvizsgálni, elsősorban Ukrajna „*függetlenségének*” problémakörből

kiindulva. Elfogadhatatlannak tartja az orosz-ukrán relációkra vonatkozóan a jelenkori ukrán historiográfia olyan *katonai szövetségként és sajátos konföderációként* kategorizálását, amelyet két szuverén állam hozott létre. Ezt a megközelítést tudományosan megalapozatlannak és erőltetettnek tartja, amelyet egyrészt annak érdekében alkalmaztak, hogy megteremtsek az ukrán államiság mítoszát, másrészt Ivan Vihovszkij lengyel orientációját ne árulásként, hanem mindössze egy katonai szövetség felrúgásaként értelmezhessék. Babulin kiemeli azt a körülményt, hogy Alekszej Mihajloviics kezdetben Vihovszkijhoz is jóindulattal viszonyult, még azt is „elnézte” neki, hogy katonai szövetséget kötött az Oroszországgal hadban álló Svédországgal.

A cári és a hetmani kormányzat közötti szakításra csak az 1658. szeptember 6-án megkötött Hadjaci egyezmény után került sor, amelynek értelmében a hetman kiegyezett a lengyelekkel, megszegve a cárnak tett esküjét, vagyis kétségkívül árulóvá vált. A hetman szeparatista indokait, miszerint Ukrajna épsége érdekében cselekedett, ugyanis a cár szerinte a kozákok jogai és privilégiumai ellen tört, a szerző elfogadhatatlannak tartja. Elutasítja továbbá az ukrán történészek azon törekvését, hogy történeti párhuzamot vonjanak Bogdan Hmelnjickijnek és Ivan Vihovszkijnak a független ukrán állam megteremtése és védelme érdekében tett érdemei között. Babulin szerint ugyanis az „áruló” hetman a legkevésbé sem rendelkezett nagy elődje kvalitásaival, azaz sem tekintéllyel, sem katonai érdemekkel, ráadásul az ukrán államiság kérdése is erősen vitatható az adott korszakban.

Egyértelműen megállapítható, hogy a szerző minden fontosabb kérdéskörnél az ukrán historiográfia nézeteivel mintegy polemizálva fogalmazza meg a saját véleményét. Elvetve az ukrán történészek egyöntetű véleményét, miszerint a polgárháborús események az orosz kormányzat ukrán-ellenes politikájára vezethetők vissza, Babulin nem külső, hanem belső, a Hetmanátuson belül megmutatkozó konfliktusra vezeti azokat vissza: gazdasági és társadalmi problémákra, valamint a kozák sztarsina önző, csak a saját érdekeik által vezérelt politikájára, amelyek együttesen vezettek a Zaporozsjei Had hadipotenciáljának csökkenéséhez. Meggyőződése szerint a hetman lengyel és krimi orientációja vezetett az ukrán nép felkeléséhez, elsősorban Kelet-Ukrajnában. Cáfolja ugyanakkor azon ukrán nézeteket, hogy Alekszej Mihajloviics uszította volna a felkelőket a hetman ellen és katonailag támogatta volna őket. Majd pedig arra – a recenzens szerint vitatható – megállapításra jut, hogy a cár valójában a polgárháborús helyzet megfékezése érdekében döntött arról, hogy a perejaszlavi egyezményben meghatározott Kijeven kívül további hat ukrán városba küld cári vajdákat orosz helyőrségekkel együtt, mintegy „*a kiroszorsz lakosság védelmében*”. Sőt, azt is

hozzáteszi, hogy ezzel a rendelkezéssel a cárnak nem állt szándékában fokozni az ellenőrzést a hetmani kormányzat tevékenysége felett, mint ahogyan azt Bogdan Hmelnickij idejében sem tette, csak a belső rendet akarta helyreállítani Ukrajnában. A cár ezen lépését pedig a Vihovszkij nem segítő, hanem ellenséges szándékként értelmezte, ezért fordult lengyel és krími segítségért. Hogy megelőzze a konfliktus elmélyülését a cári és hetmani kormányzat között, és jelezze a békés szándékait, orosz uralkodó 1658. június 5-én visszavonta a rendeletét a vajdák ukrajnai városokba küldéséről. Ennek ellenére – emeli ki a szerző – a kozák sztarsina tovább folytatta a harcot az – oroszpárti – „belső ellenzékkel”, miközben arra készültek, hogy a krími tatárokkal együtt orosz területek ellen támadnak és előkészítették a tárgyalásokat a lengyel kormányzattal.

A kijevi orosz helyőrség ellen 1658 augusztusában intézett támadás a hetman csapatai részéről jelentette az orosz-ukrán háborús konfliktus kirobbanását, amely esemény a szerző szerint az első lépést jelentette a „Kozák-Ukrajna” pusztulásához vezető úton, vagyis minden baj okozói Vihovszkij és a kozák sztarsina voltak. Oroszország pedig csak arra törekedett, hogy – végső esetben akár radikális beavatkozással – megtartsa Ukrajnát, amely képtelennek mutatkozott az önálló államiság megteremtésére. Ezzel a lehetőséggel végül nem élt a szerző szerint minden áron békére törekvő Alekszej Mihajlovics, ugyanis a számára egy erős és stabil Ukrajna fontosabb volt, hogy levegye a terheket Moszkváról a lengyelek és krími tatárok ellen folytatott küzdelemben. Az ukrajnai kozákság korábban elévülhetetlen érdemeket szerzett Oroszország déli határainak védelmében és ezt a hagyományt a cár nem akarta megtörni, ezért a legkevésbé sem állt érdekében, hogy 60 ezerről 10 ezer főre csökkentse a cári szolgálatban álló Zaporozsjei Had létszámát, mint ahogyan azt Vihovszkij hangoztatta, miután megindokolta az „árulását”. Az 1658-ban kirobbant orosz-ukrán konfliktus lényegét Babulin abban látja, hogy instabil helyzete miatt a hetmannak háborúra volt szüksége, amivel megindokolhatta külső szövetségeseink – a lengyelek és a krími tatárok – igénybevételét.

Az I. fejezet 3. részében a szerző a szembenálló seregek – Vihovszkij és a cár – összetételét és hadipotenciálját vizsgálta meg. Azt elismeri, hogy az orosz hadsereg elavultnak számított a 17. század közepén, de erős gyalogságának és a sztreleceknek köszönhetően még mindig jelentős katonai erővel rendelkezett. Vagyis mindenféleképpen cáfolni igyekszik azokat a nézeteket, hogy a konotopi csatavesztés az orosz sereg ütőképességére vezethető vissza. Kiemeli továbbá azt a fontos körülményt, hogy a zaporozsjei kozákok többsége orosz oldalon harcolt Vihovszkij „lázadó” csapatai ellen. Az „áruló” hetman seregének jellemzésénél

annak kis számára, – maximum 50 ezer főre taksálja a megosztottságára és alacsony hadipotenciáljára helyezi a hangsúlyt. Ezért is kényszerült szerinte a hetman „külső erők” – lengyel, litván, szerb és német zsoldosok, valamint a krími tatárok – bevetésére az oroszok elleni küzdelemben. Összességében megállapítja, hogy jóllehet a cári sereg nem tartozott a térség legerősebb hadai közé, de Vihovszkij saját erejéből nem tudott volna velük sikeresen megküzdeni és valójában a krími tatárok beavatkozása döntötte el a konotopi csata kimenetelét.

Az utolsó alfejezetben a szembenálló felek haditerveit ismerhetjük meg, elsődlegesen Vihovszkij „lengyelpárti” és „oroszellenes” törekvéseit, amelyek középpontjában a hetman azon célkitűzése állt a szerző szerint, hogy egy oroszellenes koalíció segítségével a cárt, aki állítólagosan Ukrajna teljes katonai megszállására készült, a perejaszlvi egyezmény visszavonására kényszerítse. Ezzel kapcsolatban Babulin kategorikusan kijelentette, hogy a későbbiekben ugyan feltehetően igen, de 1658-ban a cári kormányzat nem készült a Hetmanátus teljes alávetésére. Azt viszont hozzáteszi, hogy ennek magyarázata abban keresendő, hogy a 17. század közepén Oroszország még nem rendelkezett elegendő hadipotenciállal ahhoz, hogy Ukrajna beintegrálásával lezárja a III. Iván óta Moszkva külpolitikai programjának fontos részét képező „*orosz földek összegyűjtésének*” folyamatát. Kiemeli továbbá, hogy János Kázmér a katonai segítségnyújtással abban reménykedett, hogy visszaszerzi a Rzeczpospolita számára az ukrán területeket, a krími kánnak pedig az állt érdekében, hogy a térségben egyetlen állam – így Oroszország sem egész Ukrajna birtoklásával – erősödjön meg túlzottan.

A könyv további három fejezete – néha már túlzott részletességgel – az orosz-ukrán konfliktus elmélyülését képező hadieseményeket mutatja be és elemzi 1658. október–1659 szeptember között és a címben megnevezett konotopi csata lefolyásáról és következményeiről valójában csak az utolsó, IV. fejezetben olvashatunk. Vagyis az oroszok vereségével végződő ütközet előzményeinek végigkövetése teszi ki a mű túlnyomó, mintegy $\frac{3}{4}$ részét, ami által – a recenszens szerint – aránytalanná vált a munka.

A II. fejezetben G. G. Romodanovszkij herceg Ukrajna elleni hadjáratáról (1658 október–november) olvashatunk, amellyel kapcsolatban a szerző kihangsúlyozza, hogy szó sem volt büntetőhadjáratról, csak a kijevi helyőrség, valamint a hetman ellen fellázadt és a cárhoz hű kis-orosz lakosság védelméről. Annak bizonyítékául, hogy a cár nem háborúban, hanem a béke helyreállításában gondolkodott, a szerző szerint elsősorban az Ukrajnába vezényelt orosz hadsereg alacsony létszáma szolgált. Az orosz hadak előrevonulása során Kelet-Ukrajna legtöbb

városa és a kozák ezredek harc nélkül megadták magukat és megerősítették a cárral szembeni hűségüket, aminek köszönhetően egyre több kozák harcolt orosz oldalon Vihovszkij „lázadó” csapatai ellen. Mindezek következtében a hetmannak másodszor sem sikerült bevennie a kijevi orosz helyőrséget 1658 októberében. Mindeközben Vihovszkij, aki a szerző szerint tisztában volt a serege gyengeségével és nem bízott még a saját kozákjaiban sem, többször is kérte a lengyel uralkodó katonai segítségét. János Kázmér azonban a Svédország elleni háborúval volt elfoglalva, ezért nem tudott eleget tenni a hetman kérésének. Jelentősen megváltozott azonban a helyzet, amikor a vilnai fegyverszünetet felrúgva, újra hadiállapot állt be 1658 őszére Oroszország és a Rzeczpospolita között, majd Andrzej Potocki vezetésével mintegy 4 ezer fős lengyel sereg indult a hetman támogatására. Az egyesített kozák-lengyel-krimi tatár hadaknak 1659 februárjára sikerült elpusztítani a cárral szimpatizáló Mirgorod, Poltava, valamint Szloboda Ukrajna környékét, nem kímélve a békés helyi lakosságot sem.

Az egyik legvitatottabb kérdésnek a szerző az Ukrajna ellen támadó orosz hadsereg létszámát tekinti, ugyanis az ukrán és lengyel historiográfia „történelmi mítosza” szerint helytelenül messze eltúlozta – 60–360 ezer fő közé tette – a Hetmanátus területére lépő orosz kontingensek számát. Ennek a magyarázata pedig Vihovszkijra vezethető vissza, aki többször is 200 ezer főre becsülte az ellenség létszámát. Annak érdekében, hogy ezeket a hibás adatokat megcáfolja, hiteles orosz dokumentumokkal – egy A. N. Trubeckoj herceg számára kiadott 1659. januári titkos cári rendelet részletes bemutatásával – próbálta bebizonyítani, hogy mindössze 35 ezres sereg Ukrajnába indításáról rendelkezett az orosz uralkodó.

A könyv *III. fejezetében* a konotopi csatához vezető útról olvashatunk képletesen és szó szerint is, amelyet A. N. Trubeckoj herceg tett meg a serege élén. A szerző fontosnak tartja leszögezni, hogy a híresztelésekkel ellentétben az orosz hadvezér nem „vérrel és vassal”, kíméletlen és bosszúszomjas hódítóként fordult Ukrajna ellen, csak a lehető legkíméletesebb eszközökkel a polgárháborús állapotokat akarta megszüntetni a Hetmanátus területén. Ellentmond azonban ezen megállapításnak az a körülmény, hogy a kudarcra végződő, 1659. április 20–29 között zajló Konotop elleni első támadást a historiográfiában a 17. század közepi orosz hadtörténet legvéresebb eseményeként írják le. Arról nem is beszélve, hogy az orosz csapatok ezt követően ostrom alá vették a várost, amely mintegy két hónapig tartott és végül a konotopi csatával zárult. Az ukrán történészek által a város védői részéről „hősi küzdelemnek” nevezett eseményeket Babulin egészen másképpen írja le: szerinte a védők nem hősök voltak, csak végső kétségbeesésüknek

köszönhetően tudtak olyan hosszú ideig a túlerőben lévő támadók ellen. Az előzményeket összefoglalva a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a konotopi csata előestéjén az erőviszonyok egyértelműen arról tanúskodtak, hogy a város nem tud kivédeni még egy koncentrált orosz támadást. Mindennek ellenére 1659. június 29-én a cári csapatok Konotopnál ismét kudarcot vallottak. Az orosz vereség tényét a szerző elismeri ugyan, de ezt követően hosszú oldalakat szentel az ismételt orosz fiaskó magyarázatának. Először megvizsgálja az orosz sereg létszámát és összetételét, majd arra a következtetésre jut, hogy a szerinte 35 ezer főre becsülhető cári sereg jelentős részét – mintegy 24 ezer főt – a cári katonák tették ki, valamint az Alekszej Mihajlovicszhoz hű maradt bal parti – kelet-ukrajnai – kozákok. Ehhez képest a konotopi védők létszáma 4 ezer főre becsülhető, vagyis a „papírforma” szerint az oroszoknak győzniük kellett volna egy nyílt színi csatában. Hogy mégsem így történt, annak oka Babulin szerint elsősorban a IV. Mohamed-Girej kán által vezetett krími tatárok beavatkozásának köszönhető, akik az utolsó pillanatban, az orosz hadvezetés számára teljesen váratlanul jelentek meg a csata helyszínén. A Konotop alá érkező Ivan Vihovszkij serege mintegy 16 ezer főt tett ki, amelyen belül a szerző megítélésében a leg-harcképesebbek a hetman külföldi zsoldosai voltak, míg a kozákjai nagyon gyenge hadipotenciállal rendelkeztek.

A IV. fejezetben a szerző a konotopi csata részletes leírásával próbálja eloszlatni a 17–18. századi „kozák” krónikákban és az ukrán történetírásban kialakult – szerinte – tévesen kialakult képet a „hős kozákokról” és „Ukrajna hősies kitartásáról”. A „lázadók” győzelme szerinte a legkevésbé sem a kozákok heroikus küzdelmének, hanem a krími tatárok váratlan beavatkozásának, az orosz hadvezetésben belüli konfliktusnak köszönhető. A csata menetét két részre osztja, amelynek első felében Ivan Vihovszkij és a lengyel segédhadak még részt sem vettek, vagyis majdnem lekésték az ütközetet. A megítélésében a hetman a legkevésbé sem győzhetett, mert híján volt minden hadvezéri képességnek, azok a katonai manőverek, amelyeket kizárólag a kozákjaival hajtott végre, mind kudarcra végződtek. Hasonlóképpen IV. Mohamed krími kánt sem tekinti kiemelkedő stratégiának, a tatár seregből egyedül Karas-bej nevét emeli ki, aki jelentősebb eredményeket tudott felmutatni.

A szerinte kétségtelven az orosz-lengyel háború részét képező 1658–59. ukrainai hadi események következményeit abban összegzi, hogy Vihovszkij elvesztette a hetmani székét, a Zaporozsjei Had pedig visszatért a cár hűségére. Ukrajna „visszatérését” Oroszország keretei közé önkéntes és vér nélküli eseményként írja le, ami annak köszönhető, hogy a hetman lengyelpárti politikája elfogadhatatlan volt az ukrán nép számára. A kozák vezető „árulásának” legfontosabb következménye az

lett, hogy az 1659. évi 2. perejaszlavi egyezmény értelmében a cári kormányzat teljesen új típusú politikát kezdett folytatni Ukrajna felé, ami a Hetmanátus autonómiájának korlátozásában és távlati célként az ukrán területeknek az orosz államba integrálásának szándékában nyilvánult meg. Itt akár meg lehetett volna jegyezni, hogy valójában a hetman szeparatista törekvéseinek végeredményben több haszna volt, mint kára Moszkva számára, ugyanis ürügyet szolgáltatott a cári kormányzatnak a Hetmanátus feletti hatékonyabb ellenőrzés bevezetésére. Vihovszkij „különutas” politikájából Moszkvában azt a következtetést vonták le, hogy a hetmanok a továbbiakban alkalmatlanok a belső rendet fenntartani Ukrajnában, ezért feltétlenül szükség van cári hivatalnokok – vajdák – és cári katonai helyőrségek – jelenlétére a Hetmanátus területén.

A szerző a *Befejezésben* műve legfőbb erényét abban látja, hogy az Orosz Állami Archivumban található primér források segítségével sikerült objektíven dokumentálnia az 1658–59. évi orosz-ukrán konfliktus meghatározó eseményeit, a konotopi csatával a középpontban. Az általa felhasznált források alapján arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy tekintettel az Ukrajnába vezényelt orosz csapatok alacsony létszámára, a legkevésbé sem elfogadható azon ukrán álláspont, hogy a cár a Hetmanátus leigázását és integrációját tervezte volna. Babulin szerint az ukrainai polgárháború kirobbanásában Moszkvának semmilyen szerepe nem volt, az anarchia csakis a Hetmanátuson belüli hatalmi harcokra vezethető vissza. Kitart azon korábban is megfogalmazott álláspontja mellett, hogy Vihovszkij nyilvánvaló „árulása” – a Hadjaci egyezmény megkötése, valamint a krími tatárokkal való lepaktálása – ellenére Moszkva minden igyekezetével az oroszpartú ukrán lakosság védelmére, továbbá a békés viszony helyreállítására törekedett a hetmani kormányzattal, akár komoly engedmények árán is. Elutasítja azon ukrán nézeteket is, hogy az erőskezű Bogdan Hmelnyickij halála után, kihasználva a kozák sztarsinán belüli hatalmi harcot, Alekszej Mihajlovics központosító intézkedéseket akart volna bevezetni Ukrajnában és ezt elősegítendő, az ukrán népet a hetman ellen lázította volna. Ugyanakkor azt elismeri, hogy a 2. perejaszlavi egyezményt követően valóban erre irányultak a cári udvar törekvései, ugyanis Moszkvában már kevésbé bíztak a hetmanokban, ezért az orosz uralkodók egyre fokozottabban beavatkoztak a politikájukba.

A bemutatott művet értékelve megállapíthatjuk, hogy a bevezetésben vállalt célkitűzéseit a szerző teljesítette: forrásokra támaszkodva próbálta bizonyítani, hogy az ukrainai polgárháború nem a cári kormányzat provokációjára, hanem kizárólag belső – a hetmani kormányzat pozíciójának megrendülése – okokra vezethető vissza, az 1659. évi konotopi orosz vereség pedig nem a cári hadak alacsony hadipotenciálja

miatt következett be. A recenzens számára úgy tűnik azonban, mintha a szerző a háttéresemények részletezésével valójában el akarta volna terelni a figyelmet a cári kormányzat konotopi kudarcáról. Ennek érdekében Vihovszkij hetman „árulására”, az ukrán államiság problematikájára és az orosz-ukrán kapcsolatok politikai értékelésére helyezte a hangsúlyt annak ellenére, hogy a műve elején leszögezte: kizárólag a hadtörténetre kíván koncentrálni. Mindvégig azt próbálja igazolni, hogy Alekszej Mihajlovics cár jogosan intézett támadást 1658-ban Ukrajna ellen, de ezt nem ellenséges szándékból tette, hanem csak a békét akarta helyreállítani. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, és azt a szerző is elismeri, hogy a 17. század közepén Oroszország még nem rendelkezett elegendő hadipotenciállal az ukrán területek teljes alávetéséhez. Valójában úgy is értelmezhetjük Babulin álláspontját, hogy a cár Ukrajnát a saját vezetésétől akarta megmenteni, ami feljogosíthatta az orosz uralkodót akár a radikális beavatkozásra is. A konotopi csata értékelésénél a szerző szerint nem az a fontos, hogy ki vesztett, hanem az, hogy valójában ki győzött. Azt egyértelműen leszögezi, hogy nem Vihovszkij hadai, amelyek önerőből képtelenek lettek volna sikert aratni. Megjegyzi továbbá, hogy jóllehet az oroszok vereséget szenvedtek, de a seeregük jelentősebb emberi-anyagi károkat nem szenvedett, vagyis szerinte ukrán részről alaptalanul eltúlozták a győzelem jelentőségét. Azon megállapítása mindenféleképpen helytálló, hogy Vihovszkij „árulása” nélkül sokkal hosszabb időt vett volna igénybe az ukrán autonómia leépítésének folyamata és tovább megőrződtek volna a Bogdan Hmelnyickij által vezetett mozgalom eredményei.

A szerző arról viszont nem ír, hogy már maga a tény, hogy Vihovszkijnek sikerült magát megválasztatni hetmannak, holott korábban sem titkolta a Rzeczpospolita iránti szimpátiáját, annak bizonyítékeként szolgál, hogy 1654-ben az Oroszországgal történő egyesülés nem az egész ukrán nép egyöntetű kívánságát juttatta érvényre. Ha sikertelennek is bizonyult a Hadjaci egyezményben a Rzeczpospolitához egyenrangú félként csatlakozó, az – Ukrajnát magába foglaló – Rusz nagyfejedelemség megteremtésére irányuló kísérlete, az mindenestre kiderült, hogy az orosz köteléken kívül más alternatíva is kínálkozott Ukrajna számára. Végül fontos megjegyeznünk, hogy a szerzőnek nem sikerült maradéktalanul az objektivitás talaján maradnia, még akkor sem, ha a helyenként meglehetősen szubjektív ukrán nézetek megcáfolására törekedett.

Игорь Бабулин: Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 гг.) Фонд «Русские витязи» Москва, 2015. 400 о.

VÁRNAI GERGŐ

SIBERIA – A HISTORY OF THE PEOPLE

A mű szerzője, Janet M. Hartley, tanulmányait az UCL – University College Londonban kezdte meg. Doktori fokozatát a SSEES – School of Slavonic and East European Studies – intézetben szerezte meg, amely jelenleg Nagy-Britannia Közel-Kelet-Európával és Oroszországgal foglalkozó kutatóközpontja. Ezt követően London School of Economics and Political Science oktatója volt, továbbá az intézmény Egyetemes Történeti Tanszékének vezetője 2015 és 2017 között, professzor emeritus. 2019-ben vonult nyugdíjba. Janet M. Hartley közel egy tucat könyv és számos egyéb publikáció szerzője. Elsődleges kutatási területe a 17–19. századi Oroszország történelme. Munkáiban nagy hangsúlyt fektetett az Európa és Oroszország közötti különbségekre, továbbá a cári birodalom nagyhatalommá válásának bemutatására, és igyekszik rámutatni arra, hogy nyugati-európai szemszögből a cári Oroszország több sajátossága „lemaradésként” került értékelésre, de ennek ellenére az Orosz birodalom kivívta az őt megillető helyet az európai nagyhatalmak sorában, ez a tény pedig feltétlenül indokoltá teszi ezen sajátosságok tudományos bemutatását. Ennek a tudományos munkának az eredményei többek között az *Útmutató az Egyesült Királyság Oroszországgal és a Szovjetunióval kapcsolatos dokumentumaihoz és kézirataihoz (1987)*, *Oroszország a felvilágosodás korában (1990)*, *I. Sándor (1994)*, *Finnország és Lengyelország az Orosz birodalomban: egy összehasonlító tanulmány (1995)*, *Nagy Britannia és Oroszország Nagy Péter korában (1998)*, *Az orosz birodalom társadalomtörténete 1650–1825 (1999)*, *Charles Whitworth: egy diplomata Nagy Péter korában (2002)*, *Oroszország 1762–1815: katonai hatalom, az állam és a nép (2008)*, *Orosz történelem és irodalom a 18. században (2013)*.

A szerző könyvét annak bevezetésében azzal a kérdésfelvetéssel kezdi, hogy miért pont Szibéria történelmét választotta könyve témájának (figyelembe véve eddigi munkásságát, kutatásai elsősorban Oroszország európai területeire fókuszáltak). Véleménye szerint Szibériával kapcsolatban sok sztereotípiát él az emberekben, miszerint az a jég, a hó és a vadállatok birodalma, egy alapvetően teljesen lakatlan terület, ahova az Orosz birodalom a számára nemkívánatos személyeket száműzte, de hogy milyen körülmények között élt a helyi népesség, arról kevés információ áll rendelkezésre. A kötet írójában a könyv megírása egyik oroszországi kutatóútja során merült fel, amikor Moszkvában a Katonai Történeti Archivum forrásai között kezébe akadt egy észak-kelet-szibériai katonai garnizon iratanyag. Az iratok betekintést nyújtottak a legénység

mindennapjaiba, a kommunikációs nehézségekbe, a katonai és civil adminisztráció sajátosságaiba. Ez adta az alap gondolatot, hogy egy önálló műben kerüljön bemutatásra, miként éltek az emberek Szibériában és mi-
ben különbözött az életvitelük az európai oroszokétól. A mű komoly primér forrásbázisra támaszkodik. A könyvben egyaránt feldolgozásra kerültek a korszakból származó útleírások, memoárok, továbbá az irkutski, khabarovski, krasnoiariski, moszkvai és tomszki levéltárak iratanyaga, emellett a témával kapcsolatos monográfiák széles köre.

A könyv kronologikus szerkezetű fejezetei pedig a tárgyalt időszakot három nagyobb egységben tárgyalják (bár ez a tartalomjegyzék nem jelzi). Az első négy rész Oroszország és Szibéria kapcsolatát mutatja be a 16–17. században. Az első fejezet a moszkvai orosz állam és az Urál hegységtől keletre fekvő területek kapcsolatának bemutatásával kezdődik, bemutatva az orosz cár kozák csapatainak szerepét, továbbá azt a folyamatot, amely eredményeképpen a 17. század végére Oroszország keleti határa elérte a Csendes-óceánt és sor került az első határszerződés aláírására a cári Oroszországnál ekkor még jóval erősebb Kínai Birodalommal.

A második fejezetben a szerző röviden bemutatja Szibéria földrajzi és klimatikus leírását, elhatárolva egymástól Nyugat- és Kelet-Szibériát, továbbá a Távolszibériát és vázolja az utazási és kommunikációs lehetőségeket, amelyek a postahálózat kiépülése ellenére is olyan korlátozottak voltak, hogy amennyiben az orosz kormány kapcsolatot kívánt tartani az alaszakai és a kaliforniai orosz telepekkel, még az 19. század elején is tanácsosabb volt az Afrikát délről megkerülő hajóutat választani. A harmadik és negyedik fejezet a 17. századi Szibéria társadalmának kialakulását, a betelepülők társadalmi összetételét, illetve Szibériába költözésük körülményeit és motivációit tárja az olvasó elé. Képet kapunk a térséget felfedező prémvadászok és kereskedők életéről, az általuk használt szárazföldi és folyami útvonalak kiépüléséről és a Kínával kiépülő kereskedelmi kapcsolatokról, amely jelentőségét kiemelte, hogy a többi európai ország előtt a Mennyei Birodalom zárva tartotta a határait és kikötőit. A szibériai élet sötétebbik oldala is bemutatásra kerül: az erőszak, mint a mindennapi élet velejárója és az a tény, hogy az európai népesség nagy része nem szabad akaratából került ide, hanem katonai, vagy civil adminisztráció beosztottaként, hadifogolyként, politikai száműzötként, vagy elítélt köztörvényes bűnözőként. Megjelentek ugyanakkor az első önkéntes betelepülők is, akik elsősorban a Volga déli és alsó folyásának vidékéről származtak.

A következő nagyobb egységet a következő öt fejezet alkotja, amelyek a Szibéria társadalmi fejlődését mutatják be, kezdve a 18. századtól a 19. század elejéig. A szerző elsőként a szibériai népesség

legnagyobb csoportjának, a parasztságnak (egész pontosan a földművelésből élőknek) az életét írja le, akik a térség lakosainak közel 80%-át adták. Már a fejezet elején említésre kerül, hogy a szibériai orosz parasztságot számos tényező különböztette meg az európaiótól: többségük cári/állami területen élt és gazdálkodott, tekintettel arra, hogy Szibériában csak kevés helyen létezett nemesi földbirtok, ugyanakkor a földművelő lakosság egyharmada jogilag még csak nem is volt jobbágy státuszú. Életvitelük, ruházódásuk, gazdálkodási módszereik és táplálkozási szokásaik nem különböztek jelentősen európai társaikétól, ugyanúgy létrehozták önkormányzataikat (a *mir*-t), amely felelős volt a közösség állami kötelezettségeinek teljesítéséért, amelyet azonban ugyanakkor nem korlátozott a nemesi földbirtokos önkénye. A hatodik fejezet a szibériai városok és annak lakóinak témájával foglalkozik. Többségük katonai erődként és/vagy adminisztratív központként került megalapításra, nem volt ritka azonban az sem, hogy a kereskedelmi igények hívták életre őket. Többségüket fal és vizesárok vette körül, helyt adva a kormányzó hivatalának, a kincstárnak, vámháznak és a helyi bíróságnak is. A városokat és a falvakat ugyanakkor mérettük vagy gazdasági jelentőségük szempontjából nehéz volt megkülönböztetni. A városi lakosság életkilátásait – akárcsak a falusiakét – erősen korlátozta a születés kori gyermekhalandóság magas száma, a nehéz életkörülmények, az alacsony színvonalú orvosi ellátás, illetve a járványok megfékezésének nehézségei. A hetedik fejezet a katonaság, illetve a katonai garnizonok életét mutatja be. Ezek az erődítmények voltak az első orosz települések Szibériában, láncot alkotva az Uraltól egészen a Kamcsatka-félszigetig. A több ezer kilométeres távolság, amely elválasztotta a helyőrségeket Európától, természetesen erősen befolyásolta azok katonai értékét is. Az összeköttetés nagyon körülményes volt, a helyőrség létszáma pedig gyakran csak néhány tucat katonát jelentett. A szibériai szolgálat természetesen nem volt vonzó perspektíva, ezért többnyire csak azok a nemesek kerültek ide tiszti beosztásba, akik gazdasági helyzetük miatt, megélhetésük biztosítása érdekében kénytelenek voltak elfogadni az adott pozíciót, vagy ha büntetésből helyezték át őket ide, a sorkatonáknak pedig nem volt választásuk ebben a kérdésben. A fentiekből fakadóan az itt szolgálatot teljesítők között gyakori volt az alkoholizmus, mint a szórakozás egyetlen formája, amely együtt járt az fizikai erőszakkal és a testi fenyegetéssel. Hasonló volt a helyzet a civil adminisztráció alkalmazottjaival, akikről a nyolcadik fejezetben tesz említést a kötet. A közigazgatásban dolgozók száma a cári birodalomban (összehasonlítva más európai országokkal) a népességszámhoz mérten alacsony volt, ami fokozottan igaz volt Szibéria területére. A kellő számú hivatalnok hiányát csak súlyosbította, hogy a rendelkezésre állók között sok volt a kellő

képesítéssel nem rendelkező, a korrupst és az alkoholistát. A hatalmas távolságok gyakran lehetetlenné tették a hivatalnokok munkájának ellenőrzését, legyen szó az adók beszédéséről, vagy más az állam felé nyújtandó kötelező szolgáltatás elvégzéséről. Az állami köztisztviselők és az ellenőrzésük alatt álló parasztok közötti kapcsolat eseti jellegű volt, gyakran csak az adószedésre korlátozódott, amelyet gyakran kísért az erőszak alkalmazása. A közigazgatási rendszer reformját végül Michail Sziperanszky, I Sándor minisztere végezte el, aki miután 1819 és 1822 között beutazta Szibériát, egy az előzőnél kevésbé korrupst és jóval hatékonyabb cári adminisztrációt hozott létre az Uráltól keletre fekvő területeken, javítva a helyi közigazgatás minőségét és a jogrendszer tényleges érvényesülését. A szerző végül külön fejezetben szintén megemlíti a szibériai társadalom talán legismertebb, ugyanakkor legkisebb (a lakosság 5%-át kitevő) csoportját, amelyet a száműzöttek és az elítéltek alkottak. A cári kormányzat, illetve a társadalom számára nemkívánatos személyek Szibériába küldése már a 17. században megkezdődött, oka pedig egyrészt az orosz börtönök férőhelyeinek alacsony száma volt (ami egyébként több európai országra is jellemző volt), másrészt az az elképzelés, hogy a száműzöttek, illetve a Szibériába küldött köztörvényes bűnözők a lakatlan területeket benépesítve produktív munkát fognak végezni. Ennek eredményeképpen rendkívül heterogén emberek csoportjai kerültek ezekre a területekre, oroszokon kívül lengyelek, ukránok, litvánok és svédek, politikai száműzöttek, hadifoglyok, köztörvényes bűnözők, csavargók és koldusok. Többségük a kevésbé lakott Kelet-Szibériába került, ahol az elhelyezésük a helyi adminisztráció feladata volt. Az újonnan érkezettek közül sokan mind fizikailag, mind szellemileg alkalmatlanok voltak arra, hogy bekapcsolódjanak a termelőmunkába, ugyanakkor számos esetben éppen ők voltak azok, akik növelték a helyi közösségek műveltségét és kulturális színvonalát.

A könyv utolsó fejezetei Szibéria történelmét, gazdasági fejlődését, a cári birodalom kelet-ázsiai pozícióinak megerősödését, az első világháború hatásait, a polgárháborút, majd a szovjet uralom kiépülését és végül Szibériának a 21. századi Oroszországban betöltött szerepét mutatják be. A kilencedik fejezet elsősorban az orosz földrajzi felfedezésekkel foglalkozik, amelyek során sor kerül a Sarki-tenger, az Ázsiát Amerikától elválasztó Bering-szoros feltérképezésére, Kamcsatka meghódítására, majd orosz kereskedelmi telepek létrehozására Alaszkában és Kaliforniában. Új határszerződések kerültek aláírásra Kínával 1858-ban és 1860-ban, amely eredményeképpen az Amur-folyó északi partja orosz fennhatóság alá kerül, az új területeken megkezdődik a cári adminisztráció kiépítése, amelynek egyik mérföldköve Vlagyivosztk

megalapítása 1860-ban. Az orosz pozíciók gyengesége azonban hamar nyilvánvalóvá vált, mert az új területek képtelenek voltak az önellátásra, az utánpótlás odajuttatása pedig rendkívül körülményes volt. Ezen volt hivatva változtatni a Transzszibériai Vasút, amely építését a tizenkettedik fejezet tárgyalja, amely röviden bemutatja a vasút építésének körülményeit, a vasúti szállítás szűk lehetőségeit, illetve annak hatását az orosz-japán kapcsolatok megromlására, amely egyéb okok mellett végül az 1904–1905-ös háború kitöréséhez vezetett. Mindezek ellenére a könyv kiemeli, hogy a vasút szerepe Szibéria benépesítésében és gazdaságának fejlesztésében központi jelentőségű volt. A térség fejlődése ugyanakkor ösztönzően hatott a műveltségre, a kulturális életre és a lakosság politikai öntudatának fejlődésére is, amely a regionalizmus erősödéséhez vezetett. Mindez oda vezetett, hogy az első világháború okozta súlyos orosz veszteségek katalizátorként hatottak a társadalomra és ennek eredményeképpen az 1917-ben kirobbanó forradalom jó táptalajra talált Szibériában, amint ezt a tizenharmadik fejezet bemutatja. A Szovjetunió történelmével foglalkozó tizennegyedik rész meglehetősen rövid és elsősorban a szibériai parasztokat is érintő kuláktalanítást, a mezőgazdaságot tönkre tevő kötelező beszolgáltatási rendszert, illetve a munkatáborok kiépítését említi. Tekintettel arra, hogy a könyv elsősorban a Szibériában élő emberekkel foglalkozik, külön fejezet foglalkozik az „új szovjet állampolgár” bemutatásával. A központi tervutasításoknak megfelelően Szibériában is fokozott iparosításra kerül sor, minden szovjet állampolgár számára egyenlő életfeltételeket biztosító panellakások épülnek, ugyanakkor a nők egyenjogúsítása és a munkába való bevonása csökkentette a gyerekvállalási kedvet, amely a születések számának csökkenésével járt, a térség rurális jellege ugyanakkor csökkent, mert a vidéken élők nagy számban kezdtek a városokba költözni. A könyv utolsó, befejező fejezete a Szovjetunió bukását követő időszakot tárgyalja, amelyet a szibériai társadalom egyértelműen megszenvedett. A kitermelt nyersanyagok árának és az orosz ipar, továbbá az orosz hadsereg és haditengerészet számának és jelentőségének csökkenése magas munkanélküliséget eredményezett. Ez a mai napig nem változott, mert az energiaipar nem kínál kellő számú munkahelyet, azért a lakosság fokozatosan az európai országrész felé húzódott, a „kiürülő” kelet-szibériai területeket fokozatosan kínai betelepülők foglalták el és ez folyamat a mai napig komolyan aggasztja a moszkvai vezetést.

Janet M. Hartley: *Siberia – A history of the people*. Yale University Press, New Haven, London. 2014. 323 o.

ISMERTETÉSEK TANULMÁNYKÖTETEKRŐL

GYÓNI GÁBOR

AZ OROSZ PARADIGMÁRÓL

Szvák Gyula, az ELTE professzora, a magyar történeti ruszisztika egyik legismertebb képviselőjének legújabb orosz nyelvű könyve 2009 végén jelent meg a szentpétervári Aleteja kiadónál. A kiadvány Svák professzor régebbi és újabb tanulmányait gyűjtötte egybe, Oroszország helyéről Európában; I. Péterről és IV. Ivánról; a ruszofóbiáról és a magyar-orosz kapcsolatokról, röviden bemutatva a magyar-oroszországi ruszisztika eredményeit is.

A (történeti) ruszisztika, Oroszország történetével (és alkalmasint jelenével) foglalkozó diszciplína, amely speciális ismereteket és képzettséget igényel, az orosz források és terminológia ismeretét. Oroszország történelme csak az orosz diskurzusba ágyazhatóan írható le, ám ez nem azt jelenti, hogy a ruszisztika csak Oroszországban művelhető. A nem oroszországi ruszisztika is képes értékes meglátásokat és eredményeket közvetíteni az oroszországi kutatók számára – mint ezt ez a kötet is demonstrálja.

Arra a kérdésre például, hogy hol van Oroszország helye a világban, ezen belül Európában, csak komparatív elemzés alapján adható válasz, az európai és oroszországi struktúrák összevetésével, melyek közül az egyik legmérvadóbb a feudalizmus összehasonlítása. Ennek alapján megállapítható, hogy bár Oroszországban is kialakultak a feudális struktúrák, de csak megkésetten. Egészen a mongol hódításig az orosz társadalomszerkezet archaikus jelleget mutatott, amely a „primitív demokrácia” keretei között írható le. Nem mintha a mongol korszak olyan mély hatást gyakorolt volna az orosz fejlődésre: Svák professzor – Szergej Szolovjovhoz és Vaszilij Kljucsevszkijhez hasonlóan – szkeptikusan viszonyul a jelentős mongol hatáshoz a Rusz fejlődése kapcsán (csak egy példa: a keleti szláv népesség délről történő északkeleti irányú migrációja független a tatárjárástól, hiszen az már korábban megindult, kun nyomásra).

A mai értelemben vett Oroszország Moszkva vezetésével alakult ki. A 15. századig létező orosz fejedelemségek közül a moszkvai volt az, amely a továbbiakban meghatározta az orosz földek jövőjét, meghódítva, maga alá gyűrve más politikai központokat. Az orosz „hosszú 16. században”, azaz az 1480-tól 1613-ig terjedő időszakban ért véget az orosz földek „összegyűjtése” Moszkva körül; „beérett” az autoriter kormányzási forma; megvalósult a központosított kodifikáció; és

befejezéséhez közeledett a földműves népesség röghöz kötése. Magától értetődő, de végső soron csalóka párhuzamként kínálkozik Moszkóvia és az Oszmán Birodalom még Ivan Pereszvetovra visszanyúló összevetése, amely a két állam strukturális hasonlóságaiból indul ki, a szolgálati birtok – tímár és pomesztyje – funkcionális azonosságából, noha fontos különbség, hogy az oszmán feudalizmus nem ismerte sem a földbirtokos osztályt, sem a világi nagybirtokot. A – Szvák professzor szerint részben bizánci és tatár gyökerű – autoriter moszkvai modell kialakulása évszázados evolúció eredménye, s csak IV. Iván (1547–1584) tett kísérletet a korlátlan önkényuralom megteremtésére, ám a – eredetét tekintve rendkívül heterogén – moszkvai elit még évszázadokig fenn tudta tartani szerepét, s még hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy az orosz elit identitásában is homogenizálódjon és az autokrácia segéderejévé váljon. Az orosz önkényuralom I. Péter autokrata kormányzási gyakorlatában teljesedett ki leginkább, jelentős lépést téve az orosz társadalom „eláziasodásához.”

De vajon hol van Oroszország helye Euráziában? Milyen volt a kölcsönhatás a Nyugat és Oroszország között? Egyetértve Szvák professzorral, helyes úgy fogalmazni, hogy az oroszok csak addig vették át a nyugati struktúrákat, ameddig azok „érthetőek” és adaptálhatóak voltak, viszont mindvégig fennmaradtak az orosz társadalomszerkezet sajátos elemei. Az orosz fejlődést meghatározta, hogy a hatalmas területű ország különböző régiókból áll, amelyek nem pusztán földrajzilag vagy etnikailag különültek el egymástól, hanem – a középkorra visszanyúló – fejlődési modellek alapján is. Az orosz történelem alakulása ugyanis nem volt alternatíva nélküli, s nemcsak geográfiai-politikai értelemben. A „moszkvai modellel” szemben az eltérő társadalmi-politikai felépítésű Novgorod képviselt lehetséges alternatívát, s ezért meghódítása, Szvák professzor szerint is az orosz történelem egyik fordulópontja.

Az orosz despotizmus gyökereit sem a mongol, tatár igában kell keresni – mivel a tatár uralom nem tudta szétzúzni az orosz fejedelemségek társadalmi szerkezetét – éppen ellenkezőleg, azt az alsóbb társadalmi osztályok feudális függősége, az orosz uralkodó osztálynak a társadalom többsége felett gyakorolt hatalma szilárdította meg, tehát éppenhogy az orosz társadalomszerkezet európai vonásaira vezethető vissza kialakulása.

Az orosz abszolutizmus apológétái éppen a hagyományos elittel szemben kívánták megfogalmazni a korlátlan fejedelmi hatalom szükségességét, s az általuk javasolt „receptek” kétségtelenül tartalmaztak „progresszív” elemeket is: például Ivan Pereszvetov, egykori moldovai követ – aki az oszmán-török mintákat ajánlotta publicisztikáiban – az állami szolgálat származással szembeni elsődlegességét hangsúlyozta.

Az orosz feudalizmus körüli vita egyik tétje az volt, hogy Oroszországot a Nyugathoz vagy a Kelethez sorolják be. Végül az 1917 előtt még dilettánsnak tekintett Pavlov-Szilvanszkij – aki az orosz és az európai struktúrák azonosságával számolt – nézetei futották be a legnagyobb karriert a szovjet történetírásban. A szovjet történetírást kezdetben meghatározó Pokrovszkij Pavlov-Szilvanszkij nézeteit fogadta el a nyugati és orosz struktúrák tükörszerű fejlődéséről, ám az 1930-as évek elejétől az internacionalista megközelítést felváltotta egy patrióta hangvételű, az orosz specifikumokat előtérbe helyező történetírás, amely már a 9. században (B. D. Grekov) kész feudális struktúrákkal számolt, s amely szerint a feudalizmus csak 1861-ben végződött Oroszországban.

Az orosz-nyugati struktúrák közötti párhuzam felvázolása szinkron módon nehézségekbe ütközik, hiszen 1649-ben – a jobbágyok végleges röghözkötésekor – Oroszországban a korai feudális struktúrák voltak jellemzőek, azaz az állami földbirtoklás dominanciája, a nagybirtok kis szerepe, nagy tömegű szabad parasztság.

A korlátlan hatalom megvalósításának paradoxona leginkább a IV. Iván véres uralma alatt létrehozott opricsnyina (1565–1572) tevékenységében érhető tetten. Az opricsnyina kialakítása – azaz Oroszország területeinek kettéosztása egy közvetlen uralkodói irányítás alatti területre és egy, a bojáránács felügyelte régióra – azzal, hogy gyökeresen átrendezte a földtulajdonviszonyokat, elsősorban a bojárrok hatalma ellen irányult (mint ezt Sz. F. Platonov és R. G. Szkrinnyikov is gondolták), vagyis éppen azon társadalmi csoport ellen, amely a korlátlan monarchia legfőbb támogatója lett volna, következképpen, az opricsnyina végső soron saját társadalmi bázisát szakította fel.

Végül tehát úgy alakult, mutat rá Szvák professzor, hogy nem a bojártság lett a reakció megtestesítője Oroszországban, hanem maga az állam, ami elsősorban az opricsnyinában öltött testet. Mindazonáltal az autoriter variánszal szembeni „bojár” alternatíva a 16. században is létezett (Kurbszkij), ám ez korántsem volt „haladó.”

Ami I. Pétert és az általa végigvitt modernizációt illeti, ennek historiográfiai értékelése az orosz eszmetörténet egyik érdekes jelensége. A könyvben végigkísérhetjük a nyugatos – szlavofil vitától kezdve egészen napjainkig a Péter-interpretációkat.

Szvák professzor összevetette IV. Iván és I. Péter személyiségét is. A két történelmi szereplőt összehasonlítva a következő megállapítások tehetők: a kitűzött célt Péter sikeresen oldotta meg, Iván viszont kudarcot vallott. Iván nem tudta áthidalni a korlátlan hatalom elmélete és gyakorlata között tátongó űrt, s végül személyesen is összetört. Mindez annak ellenére így volt, hogy Iván szellemi tulajdonságait

tekintve némileg kiemelkedett az átlagból, míg Péter a kor tipikus, bár némileg extravagáns embere volt. Iván „reformjai” tragikus eredményt hoztak, a valóságban kettős hatalom alakult ki. Az elit letörése csak az önkényuralom irracionális ideológiájával mehetett végbe, s mindez tragikus eredménnyel zárult. Ehhez képest Péter rájött arra, hogy a belső erőforrások nem elegendőek a modernizációs kurzus végigvitelére, igaz, reformjai következtében Oroszország még távolabb került Európától, mint korábban, hiszen megerősödött a társadalom abszolút többségét kitevő paraszti népesség elnyomása, és véglegessé vált az uralkodó osztály pozícióinak bebetonozása.

A könyv harmadik fejezetében a ruszofóbiáról olvashatunk. Különös, hogy a ruszofób toposzok évszázados gyökerűek és történetűek, bár az orosz hatalomgyakorlás eltérő volt az egyes korokban. A ruszofóbia nyugati eredetű eszme, viszont ha csak a nyugati forrásokat olvassuk Oroszország történelméről, szembeűnik azok nyilvánvaló inkompetenciája. Ebben az esetben például el kellene fogadnunk Iván Dmitrij cárevis megmenekülésének történetét. Az orosz abszolút hatalom a 16. századra még nem alakult ki teljesen, csak a 18. században, hiszen korlátozta az isteni törvényhez való igazodás, a bojárok politikai szerepe, a mesztnyicseszto rendszere és a zemszkij szoborok (még 1566-ban, az opricsnyina megalakulása után is összehívták zemszkij szobort). Az orosz népi kultúra, morál szintén gátját szabta az önkényuralomnak, emlékezhetünk arra az esetre, amikor IV. Iván féktelen dúlását Pszkov előtt egy „szent örült”, jurogyivij állította meg. A legfőbb, és évszázadok óta továbbélő ruszofób toposzok tehát már akkor sem feleltek meg a történelmi reáliáknak, amikor először megjelentek.

A ruszofóbia definíciója a következőképpen adható meg: az oroszokat negatívan beállító politikai és hatalmi érdekek, sztereotípiák, elképzelések összessége, gyűlölet az oroszokkal, Oroszországgal szemben. Az oroszokhoz való viszonyt persze, ha csak átmenetileg is, megszabhatja a politikai konjunktúra, mint ahogy ez az oroszok magyarországi megítéléséből is kitetszik. 1981-ben és 1991-ben is felmérést készítettek a nemzeti szimpátiákról. E tíz év alatt döbbenetes változás következett be az oroszok megítélésével kapcsolatban. Míg 1981-ben a legszimpatikusabb népek között voltak az angolok és oroszok (a rangsor alján pedig a románok és kínaiak), addig 1991-re jelentősen zuhant az oroszok megítélése, nyilvánvalóan nem függetlenül az aktuális közhangulattól. A leggyakoribb, oroszok kapcsán előforduló sztereotípiák a következők: az emberi élet nem számít náluk, rabtermészetűek, lusták, durvák, ravaszok, barbárok, akik önkényúrra várnak, büszkék és fennhézók, a nők festik magukat.

Nem állítható mégsem, hogy Magyarországon mély gyökereket eresztett volna a ruszofóbia. Bár egy 2006-os kutatás szerint a megkérdezettek 56%-a azt állította, hogy a magyar történelemben az oroszok a legkártékonyabb nép (míg a törököket csak 50% említette), a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését csak a megkérdezettek 5, illetve 2%-a ellenezte volna. A magyar-orosz reláció e tekintetben alakulhatott volna jobban is, mert bár Jelcin teátrálisan bocsánatot kért az 1956-os szovjet intervencióért, de ettől még nem alakultak jobban a két ország kapcsolatai. Az Orbán-kormány alatt ideologikus ellentétek gátolták az együttműködést, 1999-ben a Jugoszláviába tartó segélykonvoj feltartóztatása, majd a zámolyi cigányok ügye okozott felesleges konfliktusokat. 2006–2008 között volt egy erőteljes oroszellenes irányultságú közbeszéd, amely a Nabucco-Déli áramlat körüli vitában, a finnugor találkozási kérdésében, a grúziai háború megítélésében csúcsosodott ki.

A magyarországi történeti ruszisztika – amelynek eredményeit Szvák professzor felvázolta e kötetben – gyerekcipőben járó tudomány. Szvák professzor újabb orosz nyelvű könyve ennek a fiatal tudományszaknak adhat támogatást, lendületet Oroszországban és annak határain kívül a ruszisztikai műhelyek számára

Свак Дюла: Русская парадигма. Русофобские заметки русофила. Изд. Алетея, 2010. 173 стр. (Szvák Gyula: Az orosz paradigma. Egy russzofil ruszofób megjegyzései.)

VÁRNAI GERGŐ

THE RUSSO-JAPANESE WAR IN GLOBAL PERSPECTIVE

Az 1904–1905-ös orosz-japán háború kitörésének százéves évfordulójához közeledve számos kutatás kezdődött a háború hátterének, eseménytörténetének, illetve következményeinek bemutatása céljából. Ezen törekvések egyik eredménye ez az 1995-ben induló projekt megvalósulásaként 2005-ben nyomtatásba került kötet, amely egy széleskörű nemzetközi kutatómunka eredményeit publikálta azzal a céllal, hogy új megvilágításba helyezze ezt a Kelet-Ázsiában lezajlott katonai konfliktust. A háború kitörésének előzményeinek, a konfliktus katonai hadműveleteinek, a kor nagyhatalmainak és a hadban álló felek hátszínjében lezajló folyamatoknak a minél szélesebb körű bemutatása céljából a kötetben egyaránt helyet kaptak az amerikai, kanadai, brit, ausztrál, orosz, finn, japán egyetemek kutatóinak munkái.

A kötet szerkesztői a mű bevezetőjében azzal indokolják az 1904–1905-ben lezajlott katonai konfliktus újszerű bemutatását, hogy bár az első globális modern háborúnak a történelemtudomány az 1914–1918-ban lezajlott első világháborút tekinti, sok szempontból az egy évtizeddel korábban Oroszország és Japán között lezajlott katonai összecsapás tekinthető a 20. század első világméretű konfliktusának. Bár a két hadban álló fél egy európai nagyhatalom és egy kelet-ázsiai szigetország volt, a katonai cselekmények Korea és Kína területén, illetve az azt övező parti vizeken mentek végbe (a világ országai által odaküldött katonai megfigyelők és újságírók szeme láttára), a harcok intenzitása és a bevetett katonai technológiák egyaránt az első világháború előzményének tekinthetők: százezres létszámú hadseregek vívtak lövészárokharcokat, szögesdrót, géppuska és nehéztüzérség felhasználásával, amelyeket vasúton szállítottak a hadszíntérre. A konfliktusban csak két ország vett részt tevőlegesen, de a kor szinte valamennyi nagyhatalma állást foglalt a küzdelemben, diplomáciai, pénzügyi, vagy logisztikai segítséget nyújtva a harcoló, nem beszélve a Japán számára Nagy-Britannia által nyújtott katonai garanciáról az 1902-es angol-japán védelmi szerződés értelmében.

A kötet (amelyet 2007-ben egy második rész követett) négy részre tagolódik. Az első részben található öt fejezet a háború előzményeit, geopolitikai hátterét mutatja be, egyaránt hangsúlyt helyezve az orosz és a japán nézőpont bemutatására. A második részben a háború eseménytörténetére koncentrál, bemutatja az összecsapások legfontosabb jellemzőit, az orosz és a japán hadvezetés teljesítményét és hibáit, továbbá a harc hatékonyságát növelni kívánó hírszerzői tevékenységet.

A könyv harmadik része a háborús háttérországokban lezajló politikai és társadalmi folyamatokra koncentrál, míg a negyedik rész a távol-keleti konfliktus globális hatásaira igyekszik rámutatni.

A háború geopolitikai előzményeinek Japán oldalról történő bemutatására Michael R. Auslin, a Yale Egyetem professzora vállalkozott. Tanulmányában vázolja a tradicionális japán külpolitika mozgatórugóit és célkitűzéseit, illetve azt a többirányú fenyegetettséget, amellyel a szigetországnak a 19. század elejétől szembe kellett néznie, különös tekintettel az erősödő orosz jelenlétre, amely a többi nagyhatalom törekvéseitől eltérően Japán területi egységére is veszélyt jelentett.

A háború közvetlen előzményeit a kanadai Brock Egyetem oktatója, David Schimmelpenninck Van Der Oye tárja az olvasó elé, bemutatva a háború kitörését megelőző kilenc év legjelentősebb katonai és diplomáciai eseményeit Kelet-Ázsiában. Meglátása szerint a két ország közötti viszony megromlásának első állomása az 1894–1895-ös kínai-japán háború volt, mert a cári Oroszország távol-keleti pozícióinak biztosítása céljából meg akarta akadályozni, hogy háborúban győztes Japán megvethesse lábát az ázsiai szárazföldön. Azt követően Oroszország fokozatosan megerősítette jelenlétét a térségben (létrehozta a Transzsibériai Vasutat, megszerezte Port Arthur melegvízű kikötőjét, megszállta Mandzsúriát), elmulasztva ugyanakkor elfogadtatni az orosz befolyás ilyen mértékű kiterjesztését a térségben érdekelt többi nagyhatalommal. Miután a cári udvar elutasította a szigetország javaslatát a két fél érdekeinek világos elhatárolására, a tokiói kormány a háború megkezdése mellett döntött.

A 19–20. század fordulóján a kelet-ázsiai térségben növekvő orosz befolyás erősödését mutatja be Ian Nish brit professzor emeritus írása, amelyben elsősorban a Japán számra geostratégiai szempontból létfontosságú Koreai-félsziget státuszával foglalkozik. Tanulmányában felhívta a figyelmet arra is, hogy az orosz-japán kapcsolatok megromlásában lényeges szerepet játszott az a körülmény is, hogy az orosz kormányon belül olyan személyi változások következtek be, amelyek negatív hatást gyakoroltak a távol-keleti helyzet helyes megítélésére, segítve ezzel egy olyan háború kitörését, amely diplomáciai eszközök bevetésével elkerülhető lett volna. A cári államapparátus összetételében, illetve a kelet-ázsiai orosz külpolitikában bekövetkezett változásokat mutatja be Igor V. Lukoianov, az Orosz Történettudományi intézet kutatója, akinek álláspontja szerint ebben az időszakban az orosz távol-keleti külpolitika irányítása kicsúszott az ebben érintett minisztériumok ellenőrzése alól és egy az ifjú II. Miklós cárra egyre komolyabb befolyást gyakorló nemhivatalos udvari klikk, a

Brezobrezov csoport kezébe került, amely eredményeképpen a Japánnal kiegyezést kereső orosz politikusok végleg háttérbe szorultak, lehetetlenné téve ezzel az orosz-japán érdekek békés összeegyeztetését.

Az orosz-japán háború eseménytörténetének és katonai taktikájának bemutatását John W. Steinberg, a Dél-Georgiai Egyetem kutatója végezte el a kötet második részének első fejezetében, felhasználva a „nulladik világháború” kifejezést, utalva ezzel a kelet-ázsiai konfliktus és az első világháború katonai eseményei közötti számos hasonlóságra a fegyverzet, a taktika és a hatalmas emberveszteségek terén. Steinbergnek a háború hadszínterein folyó események bemutatását egészíti ki Bruce W. Menning, az amerikai hadsereg vezérkari képzését végző főiskola oktatója, aki rámutatott arra, hogy bár a két hadban álló fél katonai vezetése egyrészt igyekezett az 1870–1871-es franciaporosz háborút alapul véve egy nagy mindent eldöntő csatában legyőzni az ellenfelét, illetve Alfred Thayer Mahan amerikai admirális iránymutatásait figyelembe véve elérni a tengeri fölényt, ezen célokat csak részben sikerült elérni és az eltervezett háborús stratégia kivitelezésében mindkét fél súlyos hibákat vétett. Ezeket a hibákat mutatja be a következő négy fejezet, megemlítve az orosz hadsereg legénységi állományának és tisztikarának alacsony szintű kiképzését, a japán hadvezetés érzéketlenségét a hatalmas vérveszteségekre a megerősített állások ellen intézett támadások során, továbbá azokat a különbségeket az orosz és a japán flotta felépítésében és a haditengerészeti állomány kiképzésében, amelyek elvezettek az orosz flotta sárga-tengeri és csuzimai csatavesztéséig. Az orosz-japán háború katonai bemutatásával foglalkozó rész utolsó fejezetei a két fél hírszerzési eredményeit mutatja be, továbbá a Antii Kujla, a Helsinki Egyetem kutatója betekintést nyújt a japán titkosszolgálat és az orosz forradalmi pártok terveibe, amelyek alapján a japán pénzügyi segítséggel és kiképzéssel támogatott finn és lengyel forradalmárok merényleteket követtek volna el Oroszországban katonai szempontból fontos célpontok – elsősorban a Transzszibériai Vasút – ellen.

A kötet harmadik része az orosz és a japán háttérországban lezajló eseményeket és lakosainak életét mutatja be különféle szemszögből. Elsőként az 1905. évi orosz forradalom kerül bemutatásra John Bushnell amerikai kutató által, aki a forradalom és a katonai mozgósítás egymásra, illetve az orosz kormányra gyakorolt hatását vizsgálta meg. Szintén a harmadik rész fejezetei foglalkoznak az orosz társadalom Japánról alkotott véleményének bemutatásával, illetve az orosz hadifoglyok életének leírásával, akik ellentétben a második világháború időszakában, világszínvonalú ellátásban részesültek Japánban az orosz-japán háború idején.

A tanulmánykötet negyedik része a könyv legösszetettebb és egyben legterjedelmesebb egysége. Az első két fejezetben Boris Ananich, az Orosz Történettudományi Intézet kutatója, illetve Edward S. Miller amerikai gazdaságtörténész a háború pénzügyi vonatkozásait tárja az olvasó elé, rámutatva arra a körülményre, hogy az anyagcsatává változó orosz-japán háború finanszírozására a hadban álló felek egyáltalán nem voltak felkészülve, és a harcok kimenetelét, illetve a háborút lezáró béke megkötését komoly mértékben befolyásolta az amerikai, brit és francia pénzügyi körök álláspontja, akik 1905 tavaszára gyakorlatilag „elzárták a pénzcsapokat”, tárgyalóasztalhoz kényszerítve ezzel a harcban álló, de a gazdasági összeomlás szélén táncoló feleket. Az amerikai Portsmouth-ban megtartott béketárgyalás a következő fejezet témája, bemutatva az Amerikai Egyesült Államok külpolitikai érdekeit a kelet-ázsiai konfliktus lezárását illetően, továbbá azokat az erőfeszítéseket, amelyeket Roosevelttel amerikai elnök tett a tárgyalások sikeres befejezése érdekében.

A háború orosz és japán interpretációját mutatja be a következő két fejezet, elsőként az orosz történelmi emlékezetet téve a vizsgálat tárgyává. Dmitri Oleinikov az orosz-japán háború megjelenését vizsgálja meg a Szovjetunió összeomlásáig tartó időszakra tekintettel, elsősorban a tankönyveket, háborús novellákat és hazai, illetve az emigrációban megjelent visszaemlékezéseket tekintette át, míg amerikai kollégája, Frederick Dickinson, a Pennsylvanai Egyetem professzora már kisebb időszak (1905–1945) tekintetében vizsgálta meg a japán háborús emlékezet hatását a japán társadalomra és a politika döntéshozókra. A két tanulmány a vesztes és a győztes fél eltérő emlékezetpolitikájának bemutatásával jól ábrázolja, hogy az orosz és a japán történetírásban miért nem kapott évtizedekig nagyobb hangsúlyt a háború bemutatása: míg a Szovjetunióban a megdöntött cári rezsim alkalmatlanságának bizonyítékát látták az elveszített háborúban, addig Japánban egy olyan politikai folyamat kezdetének tekintették azt, amely végpontja a II. világháború kirobbanása, illetve az atombomba szigetorszagra történő ledobása volt.

A kötet két egymással összefüggő tanulmánnyal folytatódik, amelyek a háborúnak Oroszország és Japán külpolitikai- és katonai döntéshozatali folyamataira gyakorolt hatását mutatja be. David McDonald, a Wisconsini Egyetem professzora azokat az intézményi változásokat mutatja be, amely során a cári Oroszországban kialakult egy olyan miniszterelnök által irányított központi kormány, amely képes volt az orosz külpolitika megfontolt irányítására, elejét véve annak, hogy meggondolatlan külpolitikai döntések hatására ismét forradalmi helyzet alakuljon ki Oroszországban, mint ahogy ez történt

1904–1905-ben. Egy ezzel ellentétes folyamatot mutat be J. Charles Schencking, a Melbourne-i Egyetem oktatója, aki a japán haditengerészet politikaformáló erővé válását vizsgálta meg a jelen kötetben publikált esszéjében. Schencking munkájában bemutatja, hogy a japán tengeri haderő vezetői fokozatosan politikai támogatást szereztek a japán parlamentben az Amerikai Egyesült Államok ellen felállítandó flotta finanszírozásához, miközben a japán hadsereg vezetői továbbra is az ázsiai szárazföldön történő terjeszkedést támogatták, lehetetlenné téve ezzel egy egységes japán védelmi stratégia kialakítását. A két fegyvernem közötti versengés az 1910–1920-as években még nem járt azonnali negatív következményekkel, mert egyrészt az első világháború nyújtott lehetőségek kihasználásával a japán gazdaság fejlődése lehetővé tette mindkét haderőnem pénzügyi igényeinek kielégítését, másrészt a kelet-ázsiai német területek megszerzésével mind a hadsereg, mind a haditengerészet álláspontja érvényesülhetett a japán befolyás kiterjesztése tekintetében.

Az orosz lakosság hazaszeretetével, áldozatvállalásával és ezen keresztül a cári hadsereg moráljának hiányosságaival kapcsolatos kutatásait írta le a következő fejezet szerzője, Donald Wright, az amerikai hadsereg vezérkari főiskolájának professzora. A cári hadsereg számos tisztje számára volt megdöbbentő élmény az alacsonyabb rendűnek hitt japán katonák kimagasló harci kedve, éles kontrasztot alkotva az orosz hadsereg katonáinak apátiájával szemben. Míg a Sztolipin orosz miniszterelnök az önálló földdel rendelkező, stabil gazdasági alapokon álló parasztság létrehozásában látta a megoldást arra, hogy az orosz társadalomnak a cári hatalom iránti kötődését megerősítse, addig a hadseregben megjelent az orosz iskolarendszer igénybevételenek ötlete a hazafias öntudat megerősítése céljából. Ennek eredményeképpen kezdődött meg 1908–1909-ben az együttműködés a Hadügy- és az Oktatásügyi Minisztérium között azzal a céllal, hogy olyan tartalommal töltsék meg az iskolai tananyagot, amely egyaránt növeli a diákok fizikai képességeit és hazafias elköteleződését.

A japán katonák példaértékű eredményei, illetve Japán azon képessége, hogy ázsiai országgént képes volt legyőzni egy európai nagyhatalmat, nemcsak az államférfiakra és a katonai vezetőkre, de a gyarmati sorban élő országok lakosságának gondolkodására is komoly hatást gyakorolt, miként ezt az utolsó két fejezet írója, Steven Marks, a Dél-Karolinai Egyetem, illetve Paul A. Rodell, a Dél-Georgiai Egyetem professzora tanulmányában bemutatta. A második világháborút követő dekolonizációs időszak számos vezetője (Gandhi, Nehru, Ho Si Minh) középiskolásként élte meg a japán győzelmet, amely vezető hírnek számított a korszak sajtótermékeinek körében. A japán példát

követve számos gyarmati területen megerősödtek a függetlenségi törekvéseket pártoló politikai csoportok, komoly aggodalommal töltve el a brit és francia gyarmati adminisztrációban szolgáló köztisztviselőket. Bár az elkövetkező évtizedek bebizonyították, hogy a gyarmati népek számára Japán nem fog támogatást nyújtani az önállóságuk elnyerése érdekében folytatott küzdelmükben, a „japán modell” nem vesztett vonzerejéből, amelyet jól példáz az ázsiai „kis tigrisek” (Tajvan, Szingapúr, Dél-Korea) megerősödése a második világháborút követő évtizedekben.

Véleményem szerint a bemutatott tanulmánykötet messzemenőig alkalmas arra, hogy ismételten felkeltse a történelemtudomány érdeklődését az 1904–1905-ös orosz-japán háború előzményeinek, lefolyásának és globális hatásainak további kutatása iránt. A kötet szerkesztői ügyeltek arra, hogy a kelet-ázsiai konfliktus bemutatása minél több szempontból kerüljön bemutatásra, helyet adva az érintett országok kutatóinak kutatói eredményeik bemutatására. Valószínűsíthető, hogy a „nulladik világháború” kifejezés használata, illetve annak indokltsága vitákat fog generálni a téma szakértői között, de álláspontom szerint ez csak további lendületet fog adni e távol-keleti konfliktus minél szakszerűbb és sokoldalúbb bemutatásának.

John W. Steinberg, Bruce W. Menning, David Schimmelpenninck van der Oye, David Wolf, Shinji Yokote (Szerk.): *The Russo-Japanese War in Global Perspective – World War Zero*. I. kötet. Brill, Leiden, Boston, 2005. 671 o.

ISMERTETÉSEK FORRÁSKIADVÁNYOKRÓL

BÁRDONICSEK DOMINIKA – KOLONTÁRI ATTILA HÚSZ ÉV A SZIBÉRIAI GULÁGON – LEONYID BOLOTOV VISSZAEMLÉKEZÉSE

2020-ban jelent meg Irina Jevgenyijevna Barclay angol nyelvű fordításában Leonyid Petrovics Bolotov visszaemlékezése. Irina Barclay az Észak-Karolinai Appalachian State University oktatója, az AATSEEL (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages) tagja, kutatási területei közé tartozik az orosz nyelv 17–19. századi történelmi fejlődésének alakulása. Eddig megjelent publikációi között megemlíthetjük például a *Некалендарные мужские имена в топонимике Тверского края* (Naptáron kívüli férfi nevek Tver tartomány helynévtárában) és *Историческая топонимика Тверского края* (Tver tartomány történelmi helynévtára) című írásait. Barclay 2003-ban találkozott Lana Bourret Bolotovával, aki átadta neki nagyapja, Leonyid P. Bolotov visszaemlékezésének kéziratát. Barclay vállalta a memoár angol nyelvre való lefordítását, mely *Twenty Years in a Siberian Gulag. Memoir of a Political Prisoners at Kolyma. Leonid Petrovich Bolotov* címmel a McFarland & Company gondozásában jelent meg.

A memoár szerzője, Leonyid Bolotov 1906-ban született Szarotovban Varvara Ivanovna Cserncova és Pjotr Antonovics Bolotov harmadik fiaként. A Szarotovi Állami Egyetemen tanult, majd mérnök lett belőle. 1928-ban nőül vette a szintén szarotovi Nyina Alekszejevna Tyemijakovát (1910–1979), akitől két gyermeke született. Bolotov egyike volt annak a 86 mérnöknek, akiket Szovjetunióban a nagy terror idején letartóztattak és kényszermunkára ítélték, mint a „nép ellenségét”. Az 1937. június 17-i letartóztatását követően a leningrádi Spalernaja börtönbe szállították. Szeptember elején először halálra ítélték, majd később a Legfelsőbb Bíróság 10 év Kolimában letöltendő kényszermunkára módosította az ítéletet (10 év helyett végül 14 évet töltött ott fogságban). Kolimán arany és uránium bányában, illetve fakitermelésen és üvegyárban dolgozott. Rabságával és száműzetésével kapcsolatos emlékeit összefoglalta, memoárjának pedig a *Двадцать лет по бериевскому аду* (Húsz év Berija poklában) címet adta.

Bolotov visszaemlékezéseiből az olvasó képet kaphat a szovjet büntetés-végrehajtási rendszer működéséről, a börtönökben, tranzitáborokban és a Kolimán uralkodó körülményekről. Ám a könyv nemcsak magának Bolotovnak az életútjáról, hanem felesége, Nyina

Bolotova letartóztatásáról, fogságáról és száműzetéséről is szól. A könyv értékét növeli a fordító, Irina Barclay számtalan kiegészítő, magyarázó lábjegyzete (honnan ered a *zek* kifejezés, mit jelent a *VOHR* stb.), a történelmi személyekről adott rövid életrajzi összefoglaló, valamint a sok illusztráció, köztük újságcikkek, illetve fényképek Bolotov családjáról, otthonáról és Kolimáról. Egyedül annyi megjegyzésünk lehet, hogy néhány személynél, illetve idegen kifejezésnél kicsit bővebb leírást lehetett volna adni a témában kevésbé járatos olvasók kedvéért.

A kötet előszavában Barclay bemutatja a mű születésének körülményeit, majd Bolotovot. Ezután következik maga a memoár. A visszaemlékezést két nagy részre bonthatjuk. Az első, a *Defeat of the Working Family (A dolgozó család kudarca)* címet viselő nagy egység tizennyolc fejezetből áll, és nyomon követi Leonyid Bolotov életútját letartóztatásától Magadanba való megérkezéséig. A második, *My Stay and Work in Kolyma (Tartózkodásom és munkavégzésem Kolimán)* című rész harminchét fejezetében pedig a kolimai mindennapok, egy speciális tábor, a Szigetvilágról való szabadulás, valamint néhány rabtárs és a feleség, Nyina története tárul az olvasó elé.

A memoár elején 1937-et írunk. Bolotov részletesen ecseteli letartóztatásának körülményeit: „1937. június 17. hajnali 2.00. (...) Ott állt két (...) titkosügynök rettegett kék sapkában, bíbor szalaggal és khaki ruhában: NKVD! Mellettük állt az utcaseprőnk, egy zömök, ötvenéves férfi, aki szemtől szembe pödörte bajuszát, és kacsintott az ügynökökre. 'Ez Bolotov!'”¹ Ezután „lekísérték” az NKVD autójához, melyet a köznyelv és a belügyi szakzsargon „Fekete Holló” néven emlegetett, majd a spalernajai börtönbe szállították, ahol férfiak és nők egyaránt raboskodtak. Itt képet kapunk a rabok regisztrálásáról, büntetés-végrehajtási rendszerbe való integrálásuk folyamatáról: „(...) bevitték a szobacsnyikba, vagyis a kutyakennelbe. Később egy hatalmas őr jelent meg, hogy elvigyen. Kinyitotta az ajtót, és átkísért az udvaron egy ügyeletes őrhöz, aki képet készített, profilt és teljes arcút, majd egyik oldalról a másikra forgatta az ujjaimat, a rabok által „nagy zongorának” nevezett ujjlenyomat festékpárnán. (...) A szobacsnyikom, egy koporsónál kicsit nagyobb ablak nélküli cella, keskeny pad szolgált az ülésre, a térdem majdnem hozzáért az ajtóhoz.”² Bolotov emellett részleteiben leírja a börtönben uralkodó körülményeket, a velük való bánásmódot és a kihallgatásokat is. A 20-as cellába került, ahol elmondása szerint olyan sokan tartózkodtak, hogy alig

¹ BOLOTOV 2020, 10.

² BOLOTOV 2020, 12.

tudtak mozogni. Cellatársaival elmesélték egymásnak családjuk, le-
 tartóztatásuk történetét. Bolotov, sok más sorsársához hasonlóan ele-
 inte még mindig hitt a kommunizmus jövőképében, céljaiban, és úgy
 vélte, hogy valami óriási tévedés áldozata lett.

Bolotov pár hetet eltöltött a Néva folyónál fekvő Kreszti börtön-
 ben is. Az itteni életkörülményekről is részletesen beszámol. Keskeny
 tábori ágy volt a cellában, ahol másik három férfival raboskodott
 együtt. Étélük a kreszti balandának³ nevezett, sós vízben ázó, rothadt,
 avas hajdina volt. Az örök Bolotovot nem vitték rögtön kihallgatásra.
 Hogy információra tegyen szert, időnként „odaszegezte” fülét az ajtó-
 hoz, hogy hallja miről is beszélgetnek az örök. A börtönben nem szá-
 moltak be neki családja sorsáról sem. Hogy mi is történt szeretteivel,
 csupán évekkel később tudta meg: letartóztatását követő nap édesapját
 elbocsájtották munkahelyéről, feleségét börtönbe zárták, édesanyja a
 gyerekekkel Szaratovba ment, hogy elkerülje a gyermekek árvaház-
 ban való elhelyezését.

Bolotov életútjának következő állomása egy leningrádi tranzittá-
 borba vezetett, ahol közel 1300 férfival raboskodott együtt. Innen
 1937 novemberében vitték tovább, ám sem ő, sem rabtársai nem tud-
 ták, hogy mi is az úticél. Voltak, akik azt hitték, hogy a Szolovecki-
 szigetekre⁴ tartanak, mások úgy vélték, hogy Moszkva felé veszik út-
 jukat. A tényleges célpont azonban a transzszibériai vasútvonalon ke-
 resztül a vlagyivosztoki tranzittábor, majd onnan a Kulu nevű hajóval
 a kolimai régió⁵ (a magadani Nagajevó-öböl) volt. A hétnapos utazás
 során mindenfajta higiénia nélkülözniük kellett, éheztek, a köztörvé-
 nyes rabok gyakran ellopták ruháikat, ételeiket. Ám Bolotov nemcsak
 az „utazási körülményeket” mutatja be, hanem számtalan emléket is
 felidéz a Nyinával közösen töltött időből.

A könyv második felében először a Kolimán szokásos integrálási
 folyamattal ismerkedhet meg az olvasó: *„Végül 16 órával az érkezés
 után átadtuk a hátizsákjainkat és ruhacsomagjainkat a köztörvényesek-
 nek megőrzésre, majd levetköztünk. Egyszerre 100 meztelen férfi lépett
 be a régi fapajtába (...). Egyszerre tíz férfit löktek be a zuhany alá, ned-
 vesek és habosak (...). Túl hamar kiparancsoltak minket a fürdőből, és*

³ Börtön vagy lágerleves, higkása.

⁴ Fehér-tengeri táborok, Arhangelszki régió. 1923-ban hozták létre a SZLON-t, azaz, Különleges Rendelgetésű Szolovki Lágereket (*Szoloveckije Lagerja Oszobovo Nazna-
 csenyija*).

⁵ A hozzá tartozó lágerek között megemlíthetjük például Berlagot (Beregovoji Külön-
 leges Rendelgetésű Tábor; 1948–1956, ami különleges tábor volt – szpeclag: javító-
 munkatáborok területén belül működött, ám attól elkülönülve. Csak a moszkvai láger-
 főhatóságnak volt alárendelve.), Elgent (1951–1953, az ott raboskodó nőket elsősorban
 gyermekotthonban foglalkoztatták).

egy kísérő elzárta a vizet (...). Még mindig koszosak, meztelenek és szappanosak voltunk (...). Sikerült megragadnom a ruhacsomagomat, és rájöttem, hogy a köztörvényesek ellopták a cipőmet. Szkoblo panaszkodott, hogy ellopták a báránybőr kabátját. Valaki felkiáltott: 'Ne bízz senkiben se Magadanban!'"⁶ Képet kaphatunk a visszaemlékezésekből a mindennapokról, az élelmezésről, az egészségügyi és higiéniai helyzetről, a mortalitásról, valamint a munkavégzésről. A köztörvényes rabok – köztük nemi erőszakot elkövetők, gyilkosok – eltulajdonították a politikaiak ruháit, ételeit, pénzét, és ebben az örök nem korlátozták őket különösképpen. Az örök – csakúgy, mint a legtöbb táborban szokás volt – megkövetelték a munkanorma túlteljesítését, emellett a napi fejadag csökkentésével büntették azokat, akik az „alapnormát sem tudták” abszolválni. „(...) az örök megnyirbálták az idős férfiak élelmezési normáját. Reggelente egy kiló kenyeret kaptunk, ebédre semmit, vacsóra pedig egy kanál meleg vizet rozsliszttel keverve. A szakácsok néha beledobtak egy-két uncia heringet. (...) az adminisztráció csökkentette az alvásidőnket és emelte a munkaidőnket. Három egymást követő napon és éjszakán át az aranybányában tartottak minket, mert nem teljesítettük a normát. Általában 15 órás műszakban dolgoztunk a bányában, és továbbá két-három órán át vágtuk a rönköket a barakkokhoz, őrtornyokhoz, elkülönítőkhöz, katonai raktárhoz és konyhához. Aztán két órát gyalogoltunk a bányához és onnan vissza, és kevesebb mint öt órát aludtunk. (...) Nem volt szabadnap. (...) csak álmodoztam a szabadulásról, és gondolatban leveleket írtam a Párt Központi Bizottságának; találkoztam Visinszkijjal és feljelentettem a nyomozókat.”⁷

1949-ben az 5. különleges táborba került, majd 1951-ben végre elhagyhatta a szovjet légervilágot. A szabadulást követően azonban az akkori gyakorlatnak megfelelően határozatlan időre Szejmcsanba száműzték. Bolotov munkájából megismerhetjük a korabeli Szejmcsan és lakóit, a száműzöttek sorsát, életkörülményeit. A Magadani körzet Belügyi Osztályának felügyelete alatt kellett élnie, minden hónap 1-jén és 15-én jelentkeznie kellett a hatóságoknál, városon kívüli sétához és munkahelyváltáshoz engedélyt kellett kérnie stb. „A város akkoriban virágzott a közigazgatási, kulturális és gazdasági szervezetektől. A legtöbb épületben központi fűtés volt. Volt itt stadion, napközi, kórház és klinika, három élelmiszerbolt, pékség, vodkagyár, orosz fürdő, téglagyár, garázsok, autószerelőműhelyek, fűrésztelep, valamint ló- és sertésstelepek.”⁸ A munkakeresés során

⁶ BOLOTOV 2020, 98.

⁷ BOLOTOV 2020, 106.

⁸ BOLOTOV 2020, 206.

számtalan nehézségbe ütközött, hiszen amikor elment a munkaügyi irodába, a papírjait látva azt mondták neki, hogy „*nincs munkánk olyan embereknek, mint te.*”⁹ Így felkereste a Szrednyekanszkiji Körszet vezetőjét, egy bizonyos Uknalevet, aki a lazoi uránbányába küldte. Bár ott kapott volna állást, egészségi állapota miatt visszautasította a lehetőséget. Ezután egy kórházban mosogatóként, majd irodai alkalmazottként kezdett dolgozni. Ezen a ponton Bolotov ismerteti naprendjét, teendőit, bemutatja munkatársait.

Bolotov a továbbiakban néhány rabtársának (az üvegyárban megismert Katya Makszakova és Lev Ribasz, valamint Ivan Zelenyin) történetét is bemutatja, emellett részletes információkkal szolgál feleségéről, Nyináról. Leonyid letartóztatása után Nyina, mint hazaáruló felesége csak nagy nehezen talált munkát. Ám hiába tudott végül elhelyezkedni, hamarosan őt is letartóztatták. Vonattal Tomszkba¹⁰ szállították, ahol együtt raboskodott olyan „hazaáruló hozzátartozójaként” elítélt nőkkel, mint *Anna M. Larina-Buharina*¹¹ (1914–1996). A Nyina által elmondottak egybecsengenek Buharina visszaemlékezésével. Egy fiút leszámítva csak nők tartózkodtak a büntetés-végrehajtási intézetben, ahol állandóan emlékeztették őket arra, hogy „hazaárulók hozzátartozói”. Ezen kívül csupán egy év letelte után engedték számukra, hogy szeretteiknek írjanak és tőlük havonta élelmiszer- és ruhacsomagokat fogadjanak. Nyina Leonyidnak beszámol a tomszki életkörülményekről, utalások révén képet fest egészségügyi

⁹ BOLOTOV 2020, 206.

¹⁰ A Dél-Nyugat szibériai Sziblagi tábor- és börtönkomplexumhoz tartozó Tomszkban is felállítottak börtönöket, illetve légereket. A Sziblag mozaikszó jelentése *Szibirszkije lagerja*, azaz Szibériai táborok. 1929 és 1960 között működött, és a prioritást a mezőgazdaság jelentette. Összesen 11 táborig alegység tartozott hozzá. Bővebben: СИБИРСКИЙ ИТЛ, illetve ТОМСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 11. 02.)

A szibériai légerekkel, táborig alegységekkel a kanadai Wilson T. Bell kutató foglalkozik több írásában, lásd: BELL, Wilson T.: *The Gulag and soviet society in Western Siberia, 1929–1953.* Doktori értekezés. Toronto, 2011. https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/29921/1/Bell_Wilson_T_201106_PhD_thesis.pdf (Letöltés: 2018. 03. 20.), illetve BELL, Wilson T.: *Tomsk regional identity and the legacy of the Gulag and Stalinist repression. Russia's Regional Identities.* 2018.

¹¹ Anna Larina Nyikolaj Buharin felesége volt. Nyikolaj Buharint és Anna Larinát 1937-ben tartóztatták le. Buharint ellenforradalmi összeesküvéssel, Anna Larinát pedig bűnös férje feljelentésének elmulasztásával vádolták. Buharint perbe fogták és agyonlőtték, felesége pedig felváltva raboskodott különböző légerekben és börtönökben (például a moszkvai Lubjankán, valamint a butirkai börtönben), büntetésének utolsó részét 1942 és 1956 között a jajai/jajszki (Novoszibirszk), illetve az iszkityimi (Novoszibirszk, Iszkityimi járás) kényszermunkatáborban töltötte. 1936-ban született fiukat gyermekotthonba zárták. Lásd bővebben: ЛАРИНА, А. М.: *Незабываемое.* Москва, АПН, 1989.

kérdésekről – például a menstruációról –, a munkavégzésről, a kihallgatásokról – és az azok során szerzett testi sérülésekről –, a szabadságról, a civil társadalomba való visszailleszkedésről.

Nyinát 1942-ben kiengedték a lágerből, ám nem térhetett haza, neki és három társának a környéken kellett maradniuk. Egy idős hölgnél találtak szállást, aki munkát biztosított számukra. A kertet gondozták és segítettek a háztartásvezetésben. Nyina 1944-ben végül megkapta a száműzetés végét jelző, gyerekeihez való visszatérést engedélyező dokumentumokat. A nehézségeket leküzdve miután megérkezett Szaratovba és találkozott családjával, a helyi rendőrségre ment regisztrálás miatt. Ott egy rendőrnő azt mondta neki, hogy „*ha visszatérel a tomszki börtönből, fogd a kölykeidet és tünjetek el a városból 24 órán belül. Nem akarlak szagolni titeket ebben a városban.*”¹² Nyina gyermekeivel Alekszandrovka faluba utazott, ahol rak-tárosként és könyvelőként helyezkedett el. Férjével, Leonyiddal csak 1952-ben találkozott újra Szejmsanban. Nyinát 1956-ban, férjét pedig 1957-ben rehabilitálták.

Leonyid Bolotov visszaemlékezése révén betekintést nyerhetünk a Gulágot megjárt rabok életviszonyaiba, gondolat- és érzélemlá-gába. Bolotov letartóztatásától kezdve, a börtön- és tranzitábori történéseken keresztül, egészen a kolimai évekig bemutatja a nap mint nap átélt nehézségeket, az életkörülményeket, hogy miként változott személyisége, illetve a politikai rendszerről alkotott véleménye. Memoárjának nagy értéke, hogy nemcsak saját maga, hanem néhány rab-társának, illetve saját feleségének sorsát, élettörténetét is bemutatja. A mű tanulságos olvasmány mindenki számára, aki érdeklődik a szovjet táborrendszer emberi életek millióit megnyomorító szomorú története iránt.

Irina Barclay: *Twenty Years in a Siberian Gulag. Memoir of a Political Prisoner at Kolyma. Leonid Petrovich Bolotov.* McFarland & Company, Inc. Jefferson, North Carolina. 284 o.

---

¹² BOLOTOV 2020, 234.

BEBESI GYÖRGY PISZMA AZEFA

A rendszerváltás utáni Orosz Föderációban, a „negyedik Oroszországban” a 90-es években sorra jelentek meg olyan művek, amelyek kiadása szovjet-érában elképzelhetetlen lett volna. Levéltárak nyitlak meg a kutatók előtt, és az akkor a nyugattal kibontakozó és még nagyon reménytelinek tűnő együttműködés is új tudományos eredményeket hozott. Ennek a folyamatnak volt látványos terméke az újjáalakult Terra kiadó gondozásában 1994-ben D. B Pavlov és Z. I. Peregudova szerkesztésében megjelent „Azef levelei” (Piszma Azefa) című kötet, amely a megjelenés évében reveláció számba ment a téma iránt érdeklődő igen széleskörű olvasóközönség számára.

Jevno Filippovics (Fiseljovics) Azef (Azov) ugyanis egyike volt a 20. századelő Oroszországa egyik legismertebb, leghírhedtebb, s talán legtöbb vitát kiváltó, szélsőséges megítélést generáló figuráinak. Ennek alapvető oka, hogy a szovjet titkosszolgálatok cári elődszervezetének az Ohranának volt az ügynöke, ráadásul a történelem egyik legelső ismertté vált kettősügynöke, aki azonban egy nagyon hosszú és nagyon sikeres karrier után lelepleződött, és részben „szellemi hagyatéka” is ismertté vált. Azef személyét már életében legendák övezték, s személyével kapcsolatos találgatások időről időre kiújultak a közvéleményben is és a történetírásban is. Magyarországon kevésbé ismert a személye, ezért érdemes közelebbről megvizsgálnunk, ki is volt ez az ember?

Azef a cári politikai és titkosrendőrségnek az anarchista szociálforradalmár párt, az eszerek (SZR) soraiba beépített fedett ügynöke volt, aki 16 éven keresztül látta el megbízóit, feletteseit az MVD-ben (Belügyminisztérium=Minyisztyersztvo vnutrennyih gyel) elsőrangú információval az illegális terrorista szervezet működéséről, készülő akcióiról, tagjairól, azok tevékenységéről. „Munkássága” során több mint 300 eszert juttatott rendőrkézre, és több tucat merényletet, akciót hiúsított meg. Am ennyiben még csak egy sikeres beépített ügynök lenne, a cári hatalom félelmetes szervezetének egy hatékony eszköze. Azef azonban kettős ügynök volt a szó valódi értelmében, több mint egy évtizeden keresztül a szociálforradalmárok egyik legkiválóbb harcostársuknak tekintették, elismerték vezető voltát, sőt komoly szerepe volt magának a pártnak a külföldön történő megalapításában is (nem tudták, hogy az is belügyi utasításra történt). Jevno Filippovics több mint 30 sikeres akcióban vett részt, mint azok megtervezője, megszervezője vagy éppen végrehajtója, párttársai „minden idők egyik legsikeresebb forradalmárának” tartották. Felmerül a kérdés, hogy hogy tudott mind a két oldal felé

kiemelkedően teljesíteni, és inkognitóját, hogy tudta több mint másfél évtizeden keresztül megőrizni egy olyan „munkakörben”, amelyben legfeljebb ügynökségei egy-két évet szoktak kibírni. A válasz a kor Oroszországnak mai ésszel szinte felfoghatatlan hatalmi gyakorlatában van. A hitelesség érdekében Azef felettesei az Ohranában és az MVD-ben alkalmanként megengedték, hogy végrehajtsa sikeres(!) merényleteket az állami élet vezető képviselői ellen. Ezek a hatalom által engedélyezett politikai gyilkosságok a cári rendszer legkülönösebb vonásai közé tartoztak. Ám ennél is többről van szó, Azef nemcsak a rendőri előjárói által jóváhagyott akciókat bonyolította le, hanem olyanokat is, amelyekről feletteseinek fogalmuk sem volt, ha mégis jelentett róluk, akkor saját szerepét ezekben gondosan elkonspirálta. Jelentette például, hogy Gapon pópát a rendőrszocializmus volt vezetőjét az eszer vezetés árulónak nyilvánította, és egykori harcostársa Rutenberg vezetésével egy kommandót indított a kivégzésére, csak éppen azt nem, hogy a pártban ő volt a felelős ezért az akcióért, és a részleteit is ő dolgozta ki. Jelezte előjárónak titkos üzenetben, hogy merénylet készül a cár ellen is, de hogy ez személy szerint az ő akciója, arról természetesen mélyen hallgatott, ugyanakkor úgy adta meg a felrobbantani kívánt cári szerelvény közlekedését, hogy az akció ne lehessen sikeres. Elképesztő, mindkét oldalon elismert pályafutása talán még tovább is tartott volna, ha egy elbocsájtott sértett belügyi vezető, Lopuhin rendőrigazgató, aki korábban az egyik tartótisztje volt, bosszúból nem leplezi le, a kor egyik „oknyomozó újságírója” V. Burcev előtt.

Lebukása megrengette mind az eszer pártot, mind pedig az Ohranát. Előbb óriási revíziót kezdett a tagjai között, utóbb is erősen felülvizsgálta az ügynöklistáját. Azef beágyazottsága olyan mély volt a szociálforradalmárok körében, hogy sokáig nem is akartak hitelt adni az ügynök voltáról szóló leleplezésnek, a politikai rendőrség pedig sokáig csak egy lebukott ügynöknek tekintette. Azef kihasználva, hogy inkognitójának elvesztése után az Ohrana egy jó darabig még nem volt tisztában a valós helyzettel, külföldre menekült, és ott Alexander Naymayer néven kereskedő útlevelel európai országokban utazgatott, illetve Amerikában bukkant fel. Legendája ekkor született, az orosz és a külföldi sajtó nagy terjedelemben és gyakran foglalkozott személyével, színdarabot, regényt írtak róla, egyesek népi hősnek tekintették, mások azonban súlyosan felelősnek tartották a sok lebukott forradalmárért, a másik oldalról pedig állami hivatalnokok meggyilkolásáért. 1915-ben Németországban letartóztatták, mint orosz terroristát és a moabiti börtönbe került, itt hunyt el 1918-ban.

Mindezek ismeretében valóban nagyon értékes és érdekes lehet, hogy egy beépített kettősügynöknek milyen írásos hagyatéka maradt fent, azok mit árulnak el saját koráról, saját személyiségéről, elvtársairól, az eszerek módszereiről, a kor sokat vitatott nagy kérdéseiről. Titkos ügynökök ugyanis általában nem szoktak leveleket írni, vagy bármilyen írásos anyagot hátra hagyni maguk után, és ha írnak is, azok nem szoktak fennmaradni. Szinte csodával határos módon Azefnek azonban közel 1000 levele megőrződött. Maguknak a dokumentumoknak is különleges történetük van, mint ez a Pavlov és Peregudova által összeállított színvonalas bevezető tanulmányból kiderül. A levelek egy részét felesége adta át a férje ügyének kivizsgálására létrehozott állami vizsgálóbizottságnak, egy más része az Ohrana irattárából került elő, a harmadik részt pedig a német börtönben írt levelek jelentik, amelyek a Berlieni Rendőrfőkapitányság Irattárából jutottak el a Szovjetunióba a háború után, majd többszöri áthelyezés után az Orosz Föderáció Állami Levéltárban (GARF) nyertek végleges elhelyezést. Az Ohranánál lévő levelekről K. Agafonov másolatokat készített, ezeket B. Nyikolszkij átadta az amerikai Hoover Intézet levéltárának. Mivel az eredeti orosz anyag elveszett, a kutatók az amerikai másolatokból tudtak csak sokáig dolgozni az anyaggal.

A mostani kötet 200 levelet válogatott ki az ily módon összegyűlt iratmennyiségből, mert a 90-es évek akkoriban jönnek tűnő orosz-amerikai együttműködése keretében az amerikai intézet minden iratról egy hiteles-eredetű másolatot visszaszolgáltató az orosz levéltárnak, így az anyag az említett három forrásból és viszonylag teljeskörűen összeállt. A két szerkesztő hangsúlyozza, hogy a nagy mennyiség – közel 1000 levél – ellenére korántsem a teljes iratmennyiségről van szó, mert pl. az 1906–1908 időszak szinte teljes anyagát megsemmisítették Azef kérésére, – aki talán lebukástól tartott, talán attól, hogy a szociálforradalmároknak is vannak a rendőrség kötelékébe beépített emberek, – de mindenesetre kapcsolattartója Geraszimov az összes olyan iratot kivette az ügyosztály irattárából, amely Azefre nézve kompromittáló lehetett. A kor számos kulcskérdéséről vesztek el így információk, például „John Grafton” gözhajó ügyéről, amelyen külföldi eszerek Gapon pópa vezetésével fegyvereket akartak becsempészni és felkelést kiindítani Oroszországban, ezt állítólag Azef hiúsította meg, de elvesztek a Gapon kivégzésének körülményeiről, a Sztolipin későbbi miniszterelnök elleni merényletről, avagy éppen Pleve belügyminiszter meggyilkolását előkészítő akcióról szóló levelek is. Egy másik része a rendőrségi dokumentumoknak viszont megmaradt, mégpedig azért, mert Azef első 10 ügynöki évének – 1893-ban lett az Ohrana ágense – anyagai már nem „napi használatban”, hanem az MVD irattárában voltak, és

fennmaradtak az 1903–1095 között írt levelek is, mivel ezeket M. I. Truszevics, a rendőrségi ügyosztály vezetője szintén archiváltatta. Megjegyzendő az is, hogy a párttársainak írt leveleiből alig maradt fent néhány, mert azokat a forradalmi konspiráció szabályai szerint szinte azonnal megsemmisítették. A kötet szerkesztői hangsúlyozzák, hogy az ily módon birtokukba került iratanyagból válogatták ki azt a mintegy 200 levelet, amelyeket a kötetben közzétettek. Nem kerültek bele a kifejezetten személyes, feleségének írt, vagy a korszak megismerése szempontjából irreleváns anyagok, viszont minden olyan dokumentum igen, amely révén Azef személyiségét, előljáróhoz való viszonyát, jelentéseinek igazságtartalmát meg lehet ismerni, illetve hozzájárulnak a kor néhány kritikus, vitatott kérdésének tisztázásához. A könyv megjelenése előtt ebből az iratanyagból 50 levél volt csak ismert, a másik 150 elsőközlésnek számít. Mint a szerkesztők megjegyzik, sok esetben a már ismert levelek tartalmát is korrigálniuk kellett a birtokukba került iratanyag alapján, mert azok gyakran kézírással rögzített rossz minőségű másolatokról készültek, és részben olvashatatlanok voltak, részben tárgyi pontatlanságok voltak bennük, vagy néha egyszerűen korabeli rövidítéseket rosszul kódoltak vissza. Ily módon, mint látható, a két szerkesztő gondos forráskritikát végzett, így is maradtak olyan kibetűzhetetlen kifejezések, amelyeket *jelöltek.

Ami vitatható szerkesztői módszerükben, hogy annyira az eredeti tartalmak hiteles megőrzésére törekedtek, hogy Azef németül írt leveleit is eredeti nyelven tették közzé, anélkül, hogy orosz fordítást mellékeltek volna mellé, így ezeknek a szövegeknek a megértéséből kizárták a nyelvet nem beszélő olvasóközönséget. Ez a probléma az 1916-ban a moabiti börtönben írt leveleket érinti, ez 5 levél, amelyek közül az első, amelyet a Berlii Rendőri Előljárásának írt kifejezetten hosszú, közel 10 oldal, illetve problémás az 1917-es évből közzétett szintén 5 levél közül az a három, amely német nyelven íródott. Az anyag publikálásánál a szerkesztők az évekre bontott kronológiai sorrendet választották, így azok az 1893 és 1917 közötti periódust ölelik fel, tehát nemcsak az ügynökidőszakot – 1893–1908 – hanem az utána keletkezett iratanyagot is. A leveleket a közlés sorrendjében beszámolták, minden levélnek címe van, általában annak a személynek a neve, akinek íródott, és minden egyes irat pontos jelenlegi lelőhelyét megadták. Ami külön értéke a kötetnek, az a hatalmas jegyzetapparátus, amelyet végjegyzetek formájában illesztettek a könyvhöz, mindenkit ahhoz a levélhez számozva, ahol nevének említése előfordul. A 19. század végének, huszadik század elejének történelmi szereplői kevés kivételtől eltekintve még az orosz olvasóközönség előtt sem különösebben ismertek, de a külföldi érdeklődő különösen hasznosnak

tarthatja a névlexikkonnal felérő jegyzeteket, s ezzel együtt is még egy külön névmutatóról sem feledkeztek meg a kötet gondos összeállítói. Mindemellett egy alapos előszó vezet be a munkát, amelyben a szerkesztők Azefről, a kutatás helyzetéről, a levelek sorsáról, a szerkesztés szempontjairól tájékoztatják a kötetet kézbe vevő közönséget.

Mindezek után a levelek tartalmi elemzése kapcsán felmerül a kutatói kérdés, hogy mi szűrhető le közzétételükből, a szenzációszámba menő kötet mennyiben gyarapítja tudásunkat, mennyiben rántja le a leplet a kor titkairól, mennyiben segít tisztázni régóta vitatott kérdéseket. Ezekre a felvetésekre azonban a levelek figyelmes és alapos végigolvasása sem ad könnyű és gyors választ. Az anyagban rengeteg a hivatkozás, az utalás, a rövidítés, a bennfentes szóhasználat, tehát elsősorban is a korszakban kell (kellene) rendkívül tájékozottnak lennie az olvasónak, hogy be tudja azonosítani az utalásokat, a megemlített személyeket és eseményeket, ezért is nagyon fontos a már említett gondos, hatalmas szerkesztői jegyzetapparátus. Már a megjelenés évében nyilvánvaló volt, hogy az iratok elemzése biztos, hogy hatalmas feladatot fog jelenteni a korszak kutatói számára, és csak nagyon alapos forráskritika után tudják majd felhasználni a feltárt információkat. Azef ugyanis kettősügynökként folyamatosan dezinformált, néha párttársait, néha rendőrségi elöljáróit, néha mindkét felet, azért a levelek valóság tartalmának megállapítása biztos, hogy komoly kihívás.

Néhány dolog azonban már első átolvasásra is kiválólag az anyagból, nemegyre ezek közül a szerkesztők is felhívják a figyelmet. Az egyik, hogy ügynökéletének első 7-8 évében Azef belügyi elöljáróinak, kapcsolattartóinak tisztelettel, itt-ott szinte alázattal jelentett, látszik a leveleken, hogy nagy lehetőségnek tekintette az Ohranánál történő alkalmazását. (1893-ban a Darmstadti műszaki egyetem üres zsebű hallgatójaként önként jelentkezett, hogy jelentést ad a külföldön működő diákkörökről, forradalmi csoportokról, felvették, első fizetése 50 rubel körül mozgott, ami akkoriban nagyon komoly pénznek számított). Később azonban, amikor már sikeres lett, és a politikai rendőrség legjobban kereső ügynökévé vált, a levelek hangneme is megváltozott, nem annyira jelentéseket írt, hanem inkább utasításokat adott, megfedett embereket, szóvá tett ballépéseket, látszik az iratokon, hogy úgy gondolta, hogy „beérkezett emberként” ezt már megengedheti magának (71, 133. sz. levelek). Az információt fokozatosan adagolta megbízóinak, sokszor személyesen jelentett, ezt onnan lehet tudni, hogy leveleiben visszaütal ezekre a jelentéstételekre. Mindenesetre a tőle származó értesülések az évek során egyre nagyobb jelentőségűvé váltak az Ohrana számára, mint a szerkesztők dokumentumokkal bizonyítják, számos olyan körlevelet, utasítást adtak ki, amely kizárólag Azef információin alapult (14. o.).

Előbbiekből is következőleg fennmaradt anyag nagy részét értelemszerűen az Ohrana iratok teszik ki, de azért a szerkesztők birtokába került párttársához írt levele is, különös bennük, hogy a folyamatosan hazudozó kettősügynök ezekben becsületről, etikáról értekeznek. A levelekben rengeteg az öngazoló momentum, mindkét oldal felé írt anyagban rendszeres saját szerepének magyarázása, mentegetése. Néha ugyanazon a napon írt levelet például 1909-ben lebukása után egy évvel az eszereknek, amelyben dühösen visszautasít minden vádat, amit felhoztak vele szemben, de egy szóval sem említi, hogy egy évvel korábban pártbíróági eljárás alá akarták vonni, ami elől elmenekült (194. sz. levél). A másik ugyanekkor született és volt rendőrségi előljáróinak írt dokumentumban arról panaszkodik gazembereknek nevezve egykori párttársait, hogy el akarják őt tenni láb alól (195. sz. levél). Azef szinte művészi szintre fejlesztette a dezinformációt, ám ezt személyisége is erősen megcsínylette, a hosszú fedett munka éveiben eljutott a skizofrénia határára, néhol arról panaszkodott, hogy azt sem tudja, fiú-e vagy lány, értsük ezt úgy, hogy ő most tulajdonképpen anarchista forradalmár, vagy sikeres rendőrségi provokátor. Az is kiviláglik az iratanyagból, hogy Azef rendkívül anyagias, számos levélben kér pénzt borsos fizetése mellé, vagy érdekeli neki ígért juttatások megérkezése felől, látszik, hogy elsősorban pénzhétsége tette a titkosrendőrség munkatársává. Inkognitója olyan jól felépített volt, hogy saját felesége egészen lebukásáig nem tudta, hogy férje ügynök, s természetesen azt sem, hogy kettősügynök. (Az asszony 1912-ben kisfiúkkal Amerikába települt át, ahol még a nevét is meg akarta változtatni.). Lebukásába nehezen akart beletörődni, különösen nehezzé tette számára az elfogadását, hogy ő maga nem követett el hibát, inkognitóját kívülről fedték fel. 1912-ben perújrafelvételt akart elérni az SZR pártban, miközben egykori rendőrségi felettesei teljesen alaptanul attól tartottak, hogy pártbéli hitelességének helyreállítása érdekében mindennél súlyosabb merényletre készül, Azef azonban ekkor a már említett Alexandr Naymayer kereskedő nevére kiállított útlevelével többnyire Németországban bujkált.

Az egyik dolog tehát, ami a kutatás számára eredmény lehet, s nem feltétlenül csak a történettudomány számára, az Azef személyiségének megismerése, egy mélyfedésben dolgozó kettősügynök lelkivilága, életvitele, dezinformációs tevékenysége, öngazolása, pénzhétsége, a felelősség alóli menekülése, párttársaihoz és rendőrségi feletteseihez való viszonya, és még sorolhatnánk. Van, aki nagyon megértően viszonyult ehhez, éppen a leleplezést közzétevő Burcev egyszerűen „emberi dokumentumoknak” nevezte az akkoriban ismert leveleket. De jócskán tud profitálni a hagyományos klasszikus történetírás is a nagyszámú közkinccsé vált levéltári iratanyagból: a dokumentumok értékes

információkat tartalmaznak nemcsak az eszer pártról, hanem a többi illegális politikai erőről, a nemzetiségi pártokról és forradalmi mozgalmakról is. Pontosabban érthetjük alapos elemzés után ezek belső működési mechanizmusait, döntéshozatali hátterét, vagy éppen egy köztörténetből ismert eseményhez vezető út hátterének árnyalt feltárása válik lehetővé a publikált dokumentumok segítségével. A másik oldalon is gazdagodik tudásunk az Ohrana működéséről, ügynökeihez való viszonyairól, szervezeti felépítéséről, az ügynököknek fizetett javadalmazásokról, konspirációs technikákról, (állandóan változó jelszóval jeleneni) az ellenséggel szemben alkalmazott módszereiről.

Összességében sokrétűen gyarapodnak ismereteink a bátor és nagyszerű vállalkozás révén, elismerés érte az összeállítók mellett a megjelentetést felvállaló Terra kiadónak is. A közzétett levelek révén árnyaltabban, pontosabban láthatjuk a kor néhány meghatározó folyamatát, sőt bizonyos események egészen más megvilágításba kerülnek. Ezek az eredmények azonban nem adják könnyen magukat, a kor és annak szereplői alapos ismeretéből kiindulva lehet „kinyerni” a levelekből alapos forráskritika után azt az információs kincset, ami viszont valóban gazdagabbá teszi a korszakról szóló tudásunkat. Azef ma is viták középpontjában áll, ezeket azonban már nem tartótisztjei és az eszer anarchisták folytatják le, hanem a korszak kutatói, mert levelei révén bár közelebb kerültünk az Azef rejtélyéhez, de teljeskörűen most sem oldódik meg minden kérdés, hiszen még halálában is hagyott bőven kitalálni valót. Egy példát említve, miután Berlinben a börtönben 1918-ban elhunyt, sírjára csak egyetlen szám került, a 446. A kutatók azóta is találgatják, hogy ez mi lehet, a legelfogadottabb elmélet szerint ez volt az ügynökazonosító száma, de nem szabad elfeledni, hogy Azef egész életében dezinformált...¹

Piszma Azefa. Szerk. D.B. Pavlov, Z. I. Peregudova. Terra, Moszkva, 1994, 288 o.

¹ Kiegészítésként a recenzióhoz tartozik, hogy Pécssett a BTK Történettudományi Intézetének Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoportja (MOSZT) felismerte a kötet jelentőségét, és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) anyagi támogatásával, közel négy éves szakfordítói munkával, a Lendvai Endre vezette Orosz Fordítástudományi Központ támogatásával magyarra fordította mind a 200 levelet, közte a német nyelvűeket is. A Terra Kiadó nagyvonalúságának köszönhetően jogdíj fizetése nélkül lehetővé vált a kutatócsoportnak a levelek magyar nyelven tudományos célra történő közzététele, így Azef írásos hagyatéka 2008 óta a MOSZT Könyvek sorozat második köteteként, forráskiadványként, magyar nyelven is olvasható, illetve fent van a kutatócsoport honlapján. Azef levelei. MOSZT Könyvek 2. Szerk. Bebesi György-Kolontári Attila-Lengyel Gábor. Terra, Moszkva 1994, MOSZT-ABTL Pécs-Budapest, 2008. 230 oldal.

FONT MÁRTA PSZKOV VÁROSÁNAK „JOGKÖNYVE”

Günter Baranowski ismert német jogtörténész, elsősorban a kelet-európai jog kiváló ismerője. 2005-ben ugyancsak ebben a sorozatban (321. kötet) adta közre a Russzkaja Pravda teljes szövegének fordítását – kommentárokkal ellátva. A szóban forgó kötetben pedig egy nyugat-oroszországi város, Pszkov középkori jogi documentumát adja közre. Eredeti elnevezése (Pskovskaia Sudnaia Gramota = PSG) szerint jogszabályokat tartalmazó oklevél (=gramota), tartalma szerint törvénykönyv. A jogtörténeti forrás a széttagoltság idején, az egykori Kijevi Rusz északnyugati részén keletkezett sajátos documentum; szerkezete igen bonyolult, sok tudományos vitát váltott ki. Amiben a kutatók többsége egyetért, hogy 1397 körül állították össze, és ma ismert összetétele valamikor 1462 és 1471 között alakult ki.

Baranowski közli a passzusok (szám szerint 120) szövegét mai orosz nyelvű átiratban, megadja a német nyelvű fordítást és igen alapos kommentárokkal egészíti ki, amely teljeskörűen tartalmazza a kutatási előzményeket, és a szerző álláspontját. Ez a rész teszi ki a kötet terjedelmének zömét (34–377.). A bevezető rész egy előszóból (9–10.) és egy részletesebb bevezető tanulmányból (11–33.) áll. A szövegközlés után tér ki a PSG szerkezetének vizsgálatára (378–388.) és a tartalmi elemzésre (389–399.). A szerző saját kutatási eredményeit az *Összefoglalóban* (400–407.) fogalmazza meg. A kötetet tíz melléklet (408–424.), a speciális fogalmak magyarázatából álló szótár-rész (425–430), és irodalomjegyzék (431–440.) zárja. A kiadó a kötet végére illesztette a jogtörténeti sorozat eddig megjelent köteteinek (1–364) teljes listáját.

A Bevezetőben Baranowski négy nagyobb tematikai egységre osztotta fel mondanivalóját. Elsőként Pszkov helyzetével foglalkozik, választ keres arra a sokszor feszegetett kérdésre, vajon függetlennek tekinthető-e Pszkov Novgorodtól, és ha igen, mely időszakban. A szerző álláspontja szerint Pszkov kezdettől fogva olyan város volt, amely önálló kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, a politikai önállóság a 13. század közepétől kezdve érzékelhető. *De facto* szuverenitása az 1348. évi Bolotovszki szerződés megkötésétől kezdve nyilvánvaló, amikor a város Novgorod politika partnereként lépett fel, katonai segítséget nyújtott a novgorodiaknak a svédek ellen. Pszkov és Moszkva kapcsolata is másként alakult, mint Novgorod és Moszkva viszonya. A pszkoviak már 1399-től Moszkvából

hívták a fejedelmeket (előtte gyakran litván fejedelmet választottak), ami időről időre konfliktusokhoz vezetett. De Pszkovba nem III. Iván, hanem az őt követő III. Vaszilij nagyfejedelem seregei vonultak be 1510. január 24-én.

A második tematikai egységben Pszkov társadalmát mutatja be Baranowski, ugyancsak a Novgoroddal való különbségek tükrében. A társadalom tagolódása hasonló, de – úgy tűnik – Pszkovban a szolga-rendűek rétege hiányzik. A tisztségviselők sorában nem találjuk a tiszjackijt, a poszadnyik tisztség betöltése viszont komplikáltabban alakult. Vannak örökletes és egyes családokat képviselő poszadnyikok, a 15. században pedig megjelent a *sztyepennoe poszadnyicsesztvo* intézménye. A poszadnyikok testülete mellett működött a bojárok tanácsa (szovet) is. A belső hatalmi struktúra szempontjából fontos körülmény, hogy Pszkovban nem volt önálló püspökség, noha hosszú ideig törekedtek erre – eredménytelenül.

A harmadik pontban a PSG kéziratának sorsát tárja elénk a szerző. A Voroncovszkij szpizok (Voroncovi kézirat / másolat) a 16. század elejéről származik, ma Szentpéterváron őrzik. A Szinodalnij szpizok (Szinódusi kézirat / másolat) a 16. század közepén készült, ma Moszkvában található. A két kézirat egymástól teljesen függetlenül keletkezett. A Voroncovszkij kéziratot északon, Vologdában vagy Beloozeróban másolták; a Szinodalnijt pedig Moszkva környékén. Közöttük paleográfiai és a passzusok számozását illetően vannak különbségek, a formai sajátosságok azonban nem esnek egybe a tartalmi eltérésekkel. A negyedik pontban a Voroncovszkij kézirat alapján készült szövegközléseket mutatja be a szerző, attól kezdve, hogy a szöveget 1843-ban M. S. Voroncov herceg magángyűjteményében megtalálták. A szövegközlések sorából Cserepnin 1940. évi kiadása emelkedik ki, amely elsőként adott valódi tudományos elemzést. Cserepnin sok kritikát kapott, és maga is többször módosította első álláspontját. Az alapprobléma abból származott, hogy kiindulópontja a szovjet történetírás merev feudalizmus kategóriáit alkalmazta. A szerző a német fordításhoz a PSG mai oroszra átültetett változatát használta, a kommentárokhoz az orosz nyelvű szakirodalom széles skáláján túl a lengyel (Borowski 1935), az angol (Vernadsky 1947) és a francia (Szeftel 1963) fordítás kommentárjait is feldolgozta.

A PSG szövegének struktúrájáról ugyancsak alapos historiográfiai áttekintést kapunk, valamint arról is, milyen eredmények születtek a szöveg feldolgozása során. A szerző álláspontja szerint 1397-ben keletkezett az első redakció, amelyet 1420 körül, majd 1462 után újab-
bak követtek. Baranowski a 120 paragrafust három csoportra osztotta:

1-50, 51-98, 99-120, ezeken belül további alcsoportokat, illetve tematikus egységeket állapított meg.

A szerző a tartalmi problémák közül kiemeli a magánjog túlsúlyát. A PSG a vagyont ingatlan (otcsina) és ingó (zsvot) részre osztja, eredetét tekintve szerződés nyomán (davnoszty), „megtalálással” (nahodka) és gyarapodással (priplod) lehetett hozzá jutni. A nahodka esete például, ha valaki 4-5 évig művelt egy földet, akkor azt tulajdonának tekinthette. Jellegzetesség az idegen javak használatának joga, ide sorolja az özvegyek haszonélvezeti jogát (kormlja) is, mivel csak a gyermekek örökölhettek. Az öröklésnek két fajtáját ismerték: a törvény szerinti (otmorsina) és a végrendeletit (prikaznoje), de az utóbit írásban (rukopiszanyije) kellett rögzíteni.

Negyven különböző cikkelyben esik szó az adósság különböző fajtáiról és kezeléséről. Az összeg nagyságától függően különböző írásos rögzítést alkalmaztak (zapisz, rjadnyica, doszka). A kölcsönügyletekről készült megállapodásokról másolatot őriztek a Szentháromság (Troica) Székesegyházban. Biztosíték nélkül egy rubel értékig lehetett kölcsönt felvenni, efölötti értéket már nem. Mind a Kijevi Rusz, mind a 15–16. századi moszkvai gyakorlattól eltért pl. az adósság biztosítékeként adott letét (zaklad) sorsa. Pszkovban a visszafizetés után visszaadták. Ha valaki részeg állapotban előnytelen üzletet kötött, azt érvényteleníteni lehetett. Ajándékozás esetében elegendő volt a pap jelenléte. Sajátos szerződéses viszony alakult ki a földművelők egy csoportja (izornyik) és a földtulajdonosok között. Határnapnak Fülöp napja (november 14.) számított, ekkor rögzítették a megállapodásokat.

A PSG passzusainak másik jelentős csoportja az igazságszolgáltatás gyakorlatával foglalkozik. Az említett bűncselekmények a lopás (tatyba), a rablás (razboj vagy grabjops), a vagyon felgyújtása (podszog), a lótolvajlás (konokratsztvo). Az eltűnt javak felkutatásának módja (szvod) a Kijevi Rusz gyakorlata szerint történt; csak az írásbeliség pszkovi szintje szerint hajtották végre. Ismerjük a tisztségviselőt, aki az ügy felderítését végezte (pozovnyik), majd az eredményt írásban rögzítették. A tanúk a korábbi gyakorlat szerint szem- (vidok) vagy fültanúk (poszluha). A tanúk kihallgatása (poslusesztvo) során állításukat esküvel (rota, priszjaga) vagy keresztcsókolással (kresztnoe celovanyije) támasztották alá. A tolvajt rendszerint pénzbüntetéssel (prodazsa) sújtották. Lehetséges volt akár halálbüntetés is, de ennek körülményei szabályozatlanok. Az ügyet párbaj is eldönthette. Az igazságszolgáltatásnak számos fóruma létezett: a vecse, a fejedelem udvara, de a poszadnyik, a

szotszkij, a fejedelmi helytartó (namesztnyik), a végek előljárói is ítéelkezhettek.

Baranowski a PSG tartalmával kapcsolatos véleményét öt pontban foglalta össze:

1. A PSG a széttagoltság korának legfontosabb documentuma, amely a 14–15. század intézményrendszerét és társadalmi struktúráját mutatja be a jog és az igazságszolgáltatás rendjén keresztül. Különös értékét a magánjogi szabályozása adja, ebben a tekintetben a Rusz egyetlen documentuma. A fordító a passzusok belső ellentmondásait abból vezeti le, hogy a szöveg több évszázados joggyakorlat esszenciája, és különböző időszak eltérő szabályozásait is tartalmazza. Végül tükröződik benne a széttagoltság korának jogi gondolkodása, amelyre a hatalmi viszonyok dualizmusa (vecse – fejedelem) nyomja rá a bélyegét.

2. Annak ellenére, hogy a PSG a nyugati Rusz doumentuma, tovább vitte a korábbi keleti szláv szokásjog közös elemeit, konkrétan a Bővebb Pravda szabályozását, de helyenként módosítva, kiegészítve azt (szvod, gosztyinec, najma, rota stb.). A PSG egyaránt tartalmaz szokásjogi és egyházjogi elemeket is.

3. A kutatást számos esetben foglalkoztatta a bizánci jog esetleges hatása a PSG-ra. Baranowski szerint a PSG speciális keleti szláv joggyakorlatot tükröz, a *Zakon szudnij ljygyem*-hez áll közelebb, hiányzanak a bizánci jogra utaló citátumok.

4. A PSG jelentősen különbözik a többi korabeli jogi dokumentumtól, a Novgorodi Szudnaja Gramotától is.

5. Baranowski fontos megállapítása, hogy a PSG hatással volt az 1497. évi moszkvai Szugyebnyik egyes passzusaira (pl. poszlusesztvo).

Baranowski nagy kutatási tapasztalattal és a szakirodalom teljes körű ismeretével dolgozta fel a PSG szövegét, számos ponton önálló eredményekhez jutva. Munkája értékét növeli, hogy a legutolsó nem orosz nyelvű kiadás több évtizede készült. Kifogás a kötet tartalmával kapcsolatban nem emelhető, sajnos a kötet formátuma nem a legszerecsésőbb. Az apró betűk és a sűrű sorok megnehezítik az olvasó helyzetét, már-már akadályozzák a kötet használatát. Kár, mert egy haszonnal forgatható kézikönyvről van szó.

Günter Baranowski: *Die Gerichtsurkunde von Pskov* [Pszkov városának „jogkönyve”] Rechtshistorische Reihe Bd. 364. Peter Lang Vlg. Frankfurt am Main, 2008.440 o. [Jogtörténeti sorozat 364. Peter Lang Kiadó]

KOLONTÁRI ATTILA
AZ OROSZ KÜLÜGYMINISZTERIUM AZ I. VILÁGHÁBORÚ
ÉVEIBEN. DOKUMENTUMKÖTET

2014-ben az első világháború kitörésének századik évfordulója alkalmából az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Történeti-Dokumentációs Főosztálya terjedelmes dokumentumkötetet jelentetett meg, amely nemzetközi léptékben is méltán tarthat számot a történész szakma érdeklődésére. A centenáriumról történő megemlékezés mellett a kötet összeállítóinak deklarált célja az volt, hogy az orosz historiográfiában – részben a szovjet korszak örökségének köszönhetően – eddig némiképp mostohán kezelt időszakot visszahelyezzék a történelmi emlékezetbe, beillesszék az orosz nemzeti-birodalmi narratívába, és hazafias kötelességként emléket állítsanak azoknak, akik nem a harctéren, hanem diplomataundérban szolgálták Oroszországot az első világháború éveiben. A kiadvány fókuszában az Orosz Birodalom Külügyminisztériumának tevékenysége áll az 1914 júliusától 1917 decemberéig terjedő periódusban, vagyis a háború kitörését megelőző válság napjaitól egészen addig a pontig, amikor a hatalmat megszerző bolsevikok felszámolják a cári rendszertől és az ideiglenes kormánytól megörökölt intézményi struktúrát.

A kiadványban, amely válogatás az Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltárának anyagából, 252 dokumentum kapott helyet, ebből 185 most először került publikálásra. A merités tematikus és műfaji szempontból is rendkívül széles. Gyakorlatilag a külügyminisztérium levéltári állományának valamennyi olyan fondjából találhatunk dokumentumokat a kötetben, melyek kapcsolódnak a világháború témájához. A központi jellegű fondokon („Külügyminiszteri kabinetiroda”, „Titkos miniszteri archívum”, „A rezervált politikai osztály anyagai”) túlmenően az egyes diplomáciai képviselők iratanyagát őrző fondok, a jogi- és konzuli osztály, a sajtó- és tájékoztatási osztály anyagai, a külügyminisztérium napi, operatív működését biztosító szervezeti egységek anyagai mellett természetesen bekerült a kötetbe a Külügyminisztérium berkeiben háborús viszonyok között felállított részlegek, a hadifogolyosztály, a Főhadiszállás mellett működő diplomáciai iroda, vagy a háború utáni rendezés egyes kérdéseivel foglalkozó „Szláv Iroda” irathagyatéka is. A dokumentumok típusát tekintve államközi szerződések, nemzetközi tárgyalások jegyzőkönyvei, jegyzékváltások, az uralkodóhoz intézett külügyminiszteri előterjesztések, diplomáciai beszámolók, jelentések, követi utasítások, a döntéshozatalt előkészítő tervezetek, feljegyzések, diplomaták félhivatalos

levelezése, naplófeljegyzései egyaránt megtalálhatók a kötetben. Ismételt közlésre elsősorban azok, a már korábban publikált dokumentumok kerültek, melyeknek a kötetben való szerepeltetése elkerülhetetlennek látszott egy-egy kérdéskör teljes megértéséhez (például a mindenkori külügyminiszter tájékoztatói az Állami Dumában a külpolitikai helyzetről, vagy a Konstantinápoly és a tengerszorosok hovatarozása ügyében 1915 tavaszán Szergej Szazonov, valamint a brit és francia követek között lezajlott megbeszélések és jegyzékváltás dokumentumai). A szerkesztők ilyen esetben mindig pontosan feltüntették az elsődleges közlés adatait. Ugyancsak külön jelölték, ha az iratnak nem az eredeti, hanem az ügykezelés során keletkezett valamely másolati vagy piszkozati példánya szolgált a közlés alapjául, valamint minden dokumentumnál megadták a pontos levéltári jelzeteket. Minden esetben utaltak arra, ha az iraton kézzel írt betoldás, javítás, lapszéli megjegyzés található. Az egyes dokumentumokhoz, amennyiben szükségesnek látták, a kötet összeállítói végjegyzetekben utalásokat, értelmező, magyarázó megjegyzéseket fűztek. A dokumentumközlés módja tehát formai szempontból maximálisan megfelel a szakmai kritériumoknak.

Szerkezetét tekintve a kötet fő része négy nagy tematikus fejezetet foglal magában, az egyes fejezeteken belül a szerkesztők a dokumentumokat időrendi sorrendben közölték. Az első rész a „Külügyminisztérium naplója” címet viseli. Ez lényegében egyetlen dokumentum, a Külügyminisztérium naponkénti hivatali feljegyzéseit tartalmazza 1914. július 3/16-ától 1916. szeptember 27/október 10-ig a legfontosabb eseményekről, találkozókról, beérkezett és kiadott dokumentumokról. A feljegyzések szerzője Szazonov külügyminiszter egyik legközelebbi bizalmasa, a Külügyminiszteri kabinetiroda vezetője, Mavrikij Silling báró. Silling eredetileg különálló lapokra készítette feljegyzéseit, melyek egy részét a későbbi levéltári iratkezelés során összefűzték. A kötet összeállítói a dokumentumválogatás során különböző fondokban korábban ismeretlen feljegyzésekre bukkantak, a szerkesztés során ezeket összefésülték a már ismert részekkel. Így, bár a naponkénti feljegyzések több részletét korábban más kiadványokban publikálták, a „Külügyminisztérium naplója” teljes terjedelmében most kerül először az olvasóközönség elé. A feljegyzések az 1914 júliusi feszültséggel teli napokban kezdődnek, Silling többek között rögzíti bennük Szazonov találkozóit a nagyhatalmak és a balkáni országok diplomáciai képviselőivel, köztük gróf Szapáry Friggyessel, a Monarchia szentpétervári nagykövetével. Az utolsó naplóbejegyzés dátuma 1916. szeptember 27. (a Julianus-naptár szerint), közvetett módon ennek is van magyar vonatkozása. Silling a szentpétervári olasz

nagykövet Anatolij Nyeratov külügyminiszter-helyettessel megosztott információját vetette papírra, miszerint Holló Lajos, a Károlyi-féle magyar ellenzék tagja Svájcban az ottani olasz diplomáciai képviselőnek kijelentette, hogy az ellenzék az Osztrák–Magyar Monarchia ügyét elveszítettnek tartja, belátja, hogy Oroszország, Románia és Szerbia területi igényeit ki kell elégíteni, a magyar államot viszont szeretné megőrizni. Mavrikij Silling Szazonov távozása után nem sokkal maga is elhagyta a külügyminisztériumot, így a feljegyzések ezen a ponton véget érnek, utódja már nem folytatta ezt a gyakorlatot. A feljegyzések fontos háttérinformációkat tartalmaznak egy-egy döntés, nemzetközi szerződés megszületésének körülményeiről, betekintést engednek az Orosz Birodalmi Külügyminisztérium kulisszái mögé (1. sz. dok.).

A második fejezet „A külpolitikai küzdőtéren” címet kapta. Az itt közölt dokumentumok Oroszország viszonyának alakulását mutatják be a szövetségesekhez és a semleges államokhoz a háború éveiben, valamint az orosz diplomácia erőfeszítéseit a központi hatalmakkal szemben álló szövetség megerősítése és kiszélesítése, Oroszország háborús céljainak megvalósítása érdekében. Két- és többoldalú politikai és gazdasági vonatkozású nemzetközi szerződések, külügyminiszteri beszédek, interjúk, a szövetségesek deklarációi kaptak helyet ebben a fejezetben.

A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni néhány, az olvasók érdeklődésére számot tartó dokumentumot. Ebben a fejezetben olvasható a háború kitörésekor lengyelekhez intézett felhívás szövegtervezete, melyet Szazonov külügyminiszter és Vlagyimir Szuhomlinov hadügyminiszter készített, és amelyet Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, legfelsőbb főparancsnok nevében terveztek proklamálni. Ebben Lengyelország egyesítését ígérik az orosz cár jogára alatt, történelmi analógiaként pedig a német lovagrend keleti irányú terjeszkedését megállító grünwaldi csatával példálózna: Oroszország „hiszi, hogy még nem rozsdásodott be az ellenséget leterítő grünwaldi kard” (4. sz. dok.). Ugyancsak itt találjuk Szazonov külügyminiszter jegyzékét, melyet 1914. szeptember 18-án (október 1-jén) intézett Constantin Diamandi román követhoz, s melyben Oroszország áldását adta arra, hogy Románia a számára alkalmas időpontban birtokba vegye az Osztrák–Magyar Monarchia románok által lakott területeit, hozzátéve, hogy Bukovinában a későbbiekben alapos helyszíni vizsgálatot követően kell megállapítani a Romániához, illetve Oroszországhoz csatolandó területek határvonalát (6. sz. dok.). A dokumentumkötet szerkesztői különös figyelmet fordítottak a Konstantinápolyal és a tengerszorosokkal kapcsolatos orosz álláspont bemutatására is. A dokumentumokból jól nyomon követhető az orosz diplomácia törekvése

az orosz külpolitika évszázados céljának megvalósítására, de érezhető belőlük az a felismerés is, hogy az adott körülmények között Oroszországnak nincs elegendő katonai, gazdasági ereje a terület birtokbavételére, így igyekeztek köztes megoldásokat keresni az orosz érdekek érvényesítésére a tengerszorosok térségében (9., 11., 12., 35. sz. dok.).

A harmadik rész „Az Orosz Külügyminisztérium: a központban és külföldön” címet viseli. A szerkesztők itt a külügyi tevékenység sokrétűségét és alapvető irányait kívánták bemutatni a háborús körülmények között. Ebben a fejezetben kaptak helyet a belső használatra készült feljegyzések, előterjesztések, beszámolók, követi jelentések, kimenő utasítások, a külügyminisztériumnak más hatóságokhoz, minisztériumokhoz intézett átiratai stb. Helyzetértékelések, hadifoglyogondozás, az ellenséges államok területén rekedt orosz alattvalók érdekeinek védelme, a megszállt területek közigazgatásának megszervezése mellett a dokumentumokban kiemelt helyet foglal el a háború utáni területi rendezés kérdésköre.

A dokumentumválogatás során a szerkesztők nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy bemutassák a külügyminisztériumnak az orosz hadifoglyok érdekében végzett tevékenységét. Helyet kaptak ebben a fejezetben a kérdéskörben rendezett minisztériumi, minisztérium-közi értekezletek anyagai, összefoglalók, a Vöröskereszttel folytatott levelezés, az orosz érdekeket Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia területén képviselő spanyol kormányhoz intézett jegyzékek, a foglyok helyzetét, ellátását javítani hivatott segélyakciók szervezésével, vagy éppen a rokkant hadifoglyok kicserélésére irányuló kezdeményezésekkel kapcsolatos iratok (106., 110., 115., 126., 130., 169. sz. dok.). Ugyancsak rendre visszatérő elem a dokumentumokban a központi hatalmak nemzetközi- és hadijog-ellenes tevékenységének bemutatása: hadifoglyokkal, polgári lakossággal szemben alkalmazott terror, embertelen bánásmód, kínzások, rablás, fosztogatás. Hivatalból a Külügyminisztérium is foglalkozott az ezzel kapcsolatos adatok, tanúvallomások összegyűjtésével, 1915 februárjában pedig a minisztérium aktív közreműködésével Rendkívüli bizottságot hoztak létre a háború törvényeit és szokásait megsértő német és osztrák–magyar cselekmények kivizsgálására (72., 99., 127. sz. dok.). A válogatás itt egyértelműen és tendenciózusan egy olyan Oroszország képét igyekszik sugallni, amely következetesen küzd a hágai és genfi egyezmények betartásáért és betartatásáért, a hadviselés során magára nézve maradéktalanul kötelezőnek tartja ezen szabályokat, szemben a központi hatalmak rendszer-szintű barbarizmusával. Ennek természetesen sok köze nem volt a valósághoz, de ettől még a közölt dokumentumok más forráscsoportokkal együtt számos témához jól használhatók.

A külügyminisztérium munkatársai a központban, az orosz diplomaták állomáshelyeiken előszeretettel osztották meg feletteseikkel átfogó vagy egy-egy részletkérdésre irányuló javaslatukat a Habsburg Birodalom, az Oszmán Birodalom és a balkáni országok területének orosz szempontok és érdekek mentén történő átszabásáról. Ebből a forráscsoportból több dokumentum is bekerült a kötetbe (64., 81., 157. sz. dok.).

Ezek közül magyar szempontból a legérdekesebb talán az a feljegyzés, melyet Valerian Muravjov a Főhadiszállás mellett működő diplomáciai iroda igazgatóhelyettese, a Külügyminisztérium Közel-Keleti Osztályának titkára állított össze 1915 januárjában az orosz–román határ meghúzásának szempontjairól, és amely tartalmazta azt is, hogy Oroszországnak milyen részeket kell megszereznie a Magyar Királyság területéből. A feljegyzés érvrendszeréből világosan látszik, hogy az nem valamiféle improvizáció, hanem komoly előkészítő munka eredménye. Muravjov szerint Oroszországnak stratégiai okokból szüksége van egy területsávra Észak-Erdélyből, Cárlibaba térségére a Borsai-hágóval, amely az egyetlen összeköttetést jelenti Bukovina és Kárpátalja között. Oroszországhoz kell csatolni egész Máramaros vármegyét, ami stratégiai szempontból a legfontosabb szerzemény az egész térségben. Ezen túlmenően minden olyan magyar területnek Oroszországhoz kell kerülnie, ahol oroszok (ruszinok) élnek, mégpedig úgy, hogy a hegyvidék lakosságának ellátásához elegendő éleletermelő bázishoz is jussanak. Ez pedig messze túlmutatott az „etnikai” határokon, megyékre lebontva Muravjov elképzelése szerint ez a következőképpen nézett ki: Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Abaúj–Torna, Sáros és Szepes vármegyék teljes területe, valamint Szatmár, Borsod, Gömör megyék egyes területei. Lehet érveket találni – folytatja Muravjov – Szabolcs és Szatmár megye nagyobb részére támasztott igényünkre is, de itt szükség esetén engedhetünk, hogy más, számunkra fontosabb magyar területeket megszerezzünk (81. sz. dok.).

A negyedik fejezetben („Emberek és sorsok”) kaptak helyet többek között a központi hatalmak területét elhagyó követségi alkalmazottak, konzulok beszámolóí evakuálásuk körülményeiről (208., 209., 214. sz. dok.), kimutatások a külügyminisztériumi dolgozók körében szervezett jótékonyági akciók eredményeiről stb. Zárójelben megjegyezhetjük, hogy orosz állampolgárok evakuálásáról, képviseltek felszámolásáról szóló konzuli jelentések a harmadik fejezetben is találhatóak, és nem teljesen világos, hogy a kötet összeállítói milyen szempontok szerint sorolták az egyes, hasonló tartalmú és típusú dokumentumokat egyik vagy másik fejezethez (pl. 74., 84., 88. dok.). A

negyedik fejezet végén a szerkesztők terjedelmes részt közölnek Lev Uruszov naplójából, aki 1913 és 1915 között a tokiói orosz nagykövetség másodtitkára volt, majd 1916–1917-ben a Külügyminisztérium központi apparátusában dolgozott. A dokumentumok sorát pedig egy, Perzsiában szolgálatot teljesítő diplomata, Ivan Korosztovec 1920-as években írt visszaemlékezései zárják. A fejezetcímből adódóan ezekben a dokumentumokban a hangsúly az egyéni sorsokon, élethelyzeteken van. Különösen Uruszov naplója érdekes kordokumentum és lebilincselő olvasmány, a diplomata az 1917-es vészes eseményeiről osztja meg információit, benyomásait, pillanatnyi érzéseit, a januári napoktól, amikor már kézzel tapintható volt a feszültség az országban, egészen 1917. november végéig, mikor a bolsevik hatalom kezd berendezkedni Péterváron, a Don vidékén pedig már szerveződik a fehér tábornokok mozgalma (251. sz. dok.).

Egy ilyen nagyszabású vállalkozásnál még a leggondosabb odafigyelés mellett is óhatatlanul becsúszhat egy-két hiba, pontatlanság. Így például a szerkesztők teljesen tévesen tulajdonítják a 64. számú dokumentumot Mihail Girsznek, az Orosz Birodalom törökországi, majd római követének, aki az 1917-es bolsevik hatalomátvételt követően az emigrációban rangidős diplomataként továbbra is igyekezett összefogni és működtetni a cári rendszertől és az ideiglenes kormánytól megörökölt külképviseleti hálózatot. A Szazonovhoz intézett levél szerzője valójában Alekszandr Girsz (Mihail unokatestvére), Oroszország montenegrói követe volt. A dokumentumban egyébként A. Girsz az Osztrák–Magyar Monarchia államterének szétzúzásáról, új államok létrehozásáról értekezik. Nézetrendszerének egyik kulcsmozzanata a háborúért és vérontásért felelősnek tartott német, osztrák és magyar militarizmus szétzúzása, drákói katonai rendszabályok rákényszerítése ezen államokra a háború után. Ezeket a korlátozásokat azonban az utódállamokra is ki akarta terjeszteni, mivel Oroszország nem érdekelt semmiféle nagyszerb vagy nagyromán stb. militarizmusban, politikai banditizmusban, amely újra háborús tűzfészekké alakítaná a térséget.

Ugyancsak érdemes lett volna a 157. sz. dokumentumban előforduló pontatlanságokat legalább egy lábjegyzetben korrigálni. A Külügyminisztérium Különleges Politikai Osztályának a csehszlovák kérdésben 1916 szeptemberében készített előterjesztése történeti áttekintő részében a következőket olvashatjuk: „A IX. században a hatalmas Morva Szövetség keretei közé tartozó csehek és szlovákok a későbbiekben szétváltak, ráadásul Szlovákia évszázadokig a magyar állam része volt, majd (a XVI. században) egy ideig török uralom alatt állt és Lipót császár idejében csatolták vissza Magyarországhoz”. Ha

egyáltalán van értelme „Szlovákiáról” beszélni a középkor és kora-újkor századaiban, azt a kötet összeállítóinak mindenképpen jelezniük kellett volna, hogy a Magyar Királyságnak éppen a szlovákság által is lakott északi vármegyei nem kerültek török fennhatóság alá, hanem a Habsburgok jogara alatt a magyar államiság jogfolytonos őrzői, letéteményesei maradtak.

A kötet használatakor a dátumozás kezelése némi odafigyelést, erőfeszítést igényel az olvasóktól. A szerkesztők ugyanis a dokumentumok közlésénél meghagyták az eredeti dátumozási gyakorlatot. Amennyiben a dokumentumon egyetlen dátum szerepel, az minden esetben az ú.n. „régí stílus” (Julianus-naptár) szerinti időpont. Nemzetközi szerződéseknél, követi jelentéseknél, táviratoknál, más államok részéről Oroszországhoz intézett jegyzékeknél kettős dátumozást használtak, vagyis a Julianus- és a Gergely-naptár szerinti dátumot is feltüntették.

A kötet végén jól használható annotált személynévmutatót és földrajzi névmutatót találhatunk, melyek nagymértékben megkönnyítik a tájékozódást a terjedelmes anyagban. A kiadvány nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény minden kutatónak, aki az I. világháború, a nemzetközi kapcsolatok, az orosz diplomácia történetével, az orosz kül- és katonapolitika egyes kérdéseivel foglalkozik.

Министерство иностранных дел России в годы первой мировой войны. Сборник документов. (Ред. колл.: Лавров, С.В., Кузнецов, А.И. и др.) Министерство иностранных дел Российской Федерации – Тула, «АКВАРИУС» 2014. 960 с. ISBN 978-5-8125-2013-7

ISMERTETÉSEK KIADVÁNYSOROZATOKRÓL

BENCZE ANDRÁS

СВЕТЛАНА ГРИГОРЬЕВНА ФЁДОРОВА: РУССКАЯ АМЕРИКА: ОТ ПЕРВЫХ ПОСЕЛЕНИЙ ДО ПРОДАЖИ АЛЯСКИ¹

Szvetlana Grigorjevna Fedorova kevésbé ismert a hazai történészek számára. 1929-ben született és 2011-ben hunyt el. Életét elsősorban Orosz-Amerika kutatásának szentelte. Kandidátusi dolgozatát, „*Alaszka és Kalifornia orosz lakossága (XVIII. század vége–1867)*” címen védte meg 1970-ben. Témavezetője a korszak egyik legnagyobb Orosz-Amerikával foglalkozó kutatója, Alekszej Vlagyimirovics Jefimov volt. Érdeklődési körébe tartozott Orosz-Amerika historiográfiáján és etnografiáján túl egész Észak- és Dél-Amerika történelme, s annak néprajza. Utolsó munkája 2011-ben jelent meg „*Orosz-Amerika: az első telepektől Alaszka eladásáig*” címmel. A munkát orosz viszonylatban kevés példányszámban, 100 darabban adták ki, emiatt 2015-ben újra nyomtatták, további 300 példányban.

A könyv a Lomonoszov Kiadó „Történelem/Földrajz/Néprajz” című sorozataként jelent meg Irina Tyibilova illusztrációval. A mű, akárcsak a többi a szériából, kedvező áron kapható, átlagosan 400 rubelbe (jelenlegi árfolyam alapján 1600 Ft-ba) kerülnek a könyvek. Eből kifolyólag nem csak a szakmabeliek, hanem a laikusoknak is könnyen megszerezhető, így népszerűsítve a történelmet.

A borítón lefelől a cím kezdő betűje tűnik fel az olvasó számára, amit külön színnel és legalább kétszeres nagyságával emeltek ki. Ez illeszkedik a sorozat további kötetének a stílusához, így az orosz ABC közel mindegyik betűjéhez tartozik legalább egy könyv. A recenzált mű lefelől egy amerikai őslakost látni egy hangszerrel, ami szintén I. Tyibilova rajza.

A művet szerkezetileg öt részre lehet osztani. Az első a bevezetés, amit a tartalom követ három fejezetben, majd a jegyzeteket a rövidítések követik. Utóbbiban látszik a szerző milyen tág körben kutatott: több levéltárban, múzeumban és könyvtárban is járt. A könyv maga nem hosszú, a jegyzeteket és a rövidítéseket leszámítva 217 oldal,

---

¹ Светлана Григорьевна Фёдорова: Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски. Москва. Издательство «Ломоносов». 2015.

mégis összesen 549 jegyzet található benne. Látható, a szerző alaposan körbejárta a témát, az orosz szakirodalom és forrásokon kívül használt angol és német nyelvűt is. Minden fejezet legelején egy-egy rajz található: a bevezetésénél egy iránytű mutatja, hogy a könyv orientációjáról lesz szó. Az első fejezetnél Vitus Bering látható egy hajóval, a másodiknál (feltételezhetően) Novo-Arhangelszk erődítménye, míg az utolsó, harmadik fejezet elején orosz utazók vannak.

Az első két fejezetben a szerző kronologikusan mutatja be Alaszka felfedezését. A fejezet *„Az első orosz telepek Alaszkában, XVII. század közepétől 1741-ig”* címet viseli, amelyben a szerző egy Bering előtti esetleges orosz telep, illetve telepek létezéséről értekezik. A fejezet első felében a korai orosz település lehetőségeit tárgyalja: mikor és hol jöhetett létre? A második felében bemutatja a különböző utakat, melyeknek a célja a korai orosz telep megkeresése volt. A szerző itt már meghaladja a címben megjelölt időkeretet, mivel egészen a XIX. század húszas évéig elmegy. A fejezet további részében külön kitér a „csirikovi” település legendájára. Majd pedig záróakkordként a Kanei-félszigeten a XX. század első felében talált településről értekezik, mint egy korai orosz település lehetőségeként.

„Állandó orosz település Orosz-Amerikában”-nak nevezte el Sz. G. Fedorova a második fejezetet. Legelőször röviden bemutatja a XVI. század végétől a XVIII. század első negyedévéig tartó szibériai kolonizációt, majd ezt követően tér át Amerika gyarmatosítására és az oroszok általi betelepítésekre. Ezt három különböző korszakra osztja: az első 1743-tól, a második kamcsatkai expedíciótól tart egészen 1799-ig az Oroszországi-Amerikai Társaság megalapításáig.² A részfejezetben belül bemutatja a szerző a legelső állandó orosz településeket, az egyes kereskedelmi társaságokat, külön kitérve a Grigorij Ivanovics Selihov által alapított Északnyugati-Társaságra. A következő időszakot 1799 és 1819 közé teszi, röviden bemutatva az Oroszországi-Amerikai Társaság megalapítását, majd az elkövetkezendő években lejátszott orosz előretörést Alaszka partjai mentén. Végezetül a harmadik időszak Sz. G. Fedorova szerint 1819-től, Alaszka 1867-es eladásáig tart. A tárgyalt időszakban végigveszi Orosz-Amerikában hol és milyen településeket hoztak létre.

A fejezet második felében szakít az „eseménytörténet” bemutatásával. Ehelyett társadalomtörténeti megközelítésben folytatja Orosz-Amerika ábrázolását. Legelőször az orosz lakosságra tér ki 1778 és

---

² Megjegyzendő, hogy Magyarországon az Orosz-Amerikai Társaság megnevezéssel találkozni, ami pontatlan fordítás. Az eredeti, orosz neve Российско-американская компания, amiből a Российско pontosabb fordítása az oroszországi, mint sem az orosz.

1867 között, megvizsgálva az oroszok létszámának a növekedését. Ezt is több szakaszon keresztül vizsgálja: 1799–1805, 1805–1820, 1821–1845, 1846–1851, 1852–1863, 1864–1867. Az oroszok után a bennszülötteket mutatja be, külön kiemelve a kreolokat. Még mindig ebben a fejezetben ír Orosz-Amerikában élő és az Oroszországi-Amerikai Társaság szolgálatában álló emberek foglalkozásáról is. Az olvasónak nagy segítséget nyújtanak a kötetben található táblázatok, amelyek leegyszerűsítik az adatok befogadását. Külön érdekessége a műnek a 121. és 122. oldalon található táblázat, amely megmutatja, hogy melyik régióból (Európai Oroszország északi kormányzósága, Európai Oroszország középső-, és déli kormányzósága és Szibéria) százezrekenként mennyi ember volt Amerikában a foglalkozásuk szerint.

A harmadik és befejező fejezet az „*Alaszakai és Kaliforniai orosz lakosság. XVIII. század vége–1867*” nevet kapta a szerzőtől. Sz. G. Fedorova itt már teljesen szakít az eddigi politikatörténeti, illetve kronológiai megközelítéssel, helyette társadalomtörténeti, kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti aspektusok alapján mutatja be Orosz-Amerika történetét. Leírja az oroszok hajóépítési szokásait, mezőgazdasággal kapcsolatos működésüket, az erődök és telepek építészeti jellemzőit. Utóbbinál külön kitér Unalaska-szigetén található Illjuljuk településére, a Kodiakon lévő Pavlovszkaja-öbölre, nem utolsó sorban pedig Orosz-Amerika központjára, a Szitka-szigetén álló Novo-Arhangelszk településre.

Szintén kitér a fejezetben az oroszok közigazgatási rendszerére Amerikában az 1861-es év alapján. Eszerint összesen kilenc centrum volt (többek között például Novo-Arhangelszk, Kodiak, vagy Unalaska), amelyeknél egyesével leírja milyen fontosabb épületek voltak az adott helyen. Novo-Arhangelszk esetében például ír kovácsműhelyről, börművesről, ácsműhelyről.

A fejezet harmadik része Orosz-Amerika társadalmának az ábrázolása. Bemutatásra kerülnek a családok, ezzel kapcsolatosan pedig a kevert házasságok. A kolonizáló oroszok sokszor nőtlenek voltak, akiknek a helyi indián törzsekből kellett maguknak feleséget találniuk. Ezáltal létrejött egy kevert lakosság, a kreolok, akiknek a helyzetére külön kitér Sz. G. Fedorova. A műben olvashatunk az öltözködési szokásokról és a táplálkozásról is. Utóbbi különösen fontos, mivel Orosz-Amerika egyik legnagyobb problémája végig a lakosság élelemmel való ellátása volt. A zord alaszakai időjárás nem tette lehetővé a gabonatermesztést, ezért is jött létre részben a Ross Erőd Kaliforniában.

A fejezet legérdekesebb része az oroszok oktatási-, és kultúrpolitikáját hivatott bemutatni Amerikában, melyről külön két alfejezetben ír a szerző. Már a XVIII. század végén kísérletet tettek iskola

létrehozására Kodiakon. Később ezt odáig fejlesztették, hogy külön oktatási intézmény jött létre azon indián és kreol lányok számára, akik később egy orosz emberhez mehettek feleségül. Az ilyen iskolában megtanulták azokat az alapvető feladatokat, amelyeket később nekik kellett elvégezniük a férjük oldalán. Figyelemreméltó, hogy „ösztöndíj”-program jött létre azon helyi, elsősorban kreol lakosok számára, akik tovább akartak tanulni. Orosz-Amerika lehetőséget biztosított, hogy a fővárosban, Szent-Péterváron tanulhassanak orvostudományt. Cserébe viszont a tanulmányok befejezése után vissza kellett jönniük a gyarmatokra, hogy ott teljesítsenek szolgálatot.

A szerző megemlékezik a kultúrpolitikát illetően a könyvtárakról, múzeumokról, amelyek már a XIX. század folyamán léteztek Orosz-Amerikában. Szitka-szigetén 1835-ben már több mint 1200 könyv volt található. A könyvtáron túl szintén építettek múzeumot, ahol elsősorban néprajzi leletek és a tengeri hajózással kapcsolatos tárgyak voltak megtalálhatóak. Kiállításra kerültek különböző madarak vagy más állatok, ahogyan a helyi indiánok ruházata is.

G. Sz. Fedorova ebben a fejezetben ad rövidebb betekintést a különböző földrajzi felfedezésekről Orosz-Amerikában. A XVIII. század nyolcvanas éveitől egészen a XIX. század hatvanas éveikig írja le azon jelentősebb földrajzi felfedezéseket, amelyek meghatározták a helyi kartográfia fejlődését.

A harmadik fejezet további részében beszámol az Orosz Pravoszláv Egyházzal Amerikában, majd zárásképpen kitér az alaszakai oroszok helyzetére a terület eladása utáni időben.

Összességében a mű nagyon jó általános politikátörténeti bemutatást nyújt az olvasó számára, amit egy részletes társadalomtudományos történeti rész követ. G. Sz. Fedorova a könyvben sokat idéz forrásokból, de képes úgy beépíteni őket a szövegbe, hogy ettől nem válik nehézkessé az olvasás. Véleményem szerint Orosz-Amerika története és az orosz kolonizáció története iránt érdeklődőknek egy nagyon hasznos olvasmány. Az általános bevezető ellenére többször részleteibe is belemegy az eseményeknek, így megfelelő orientációt tud nyújtani a további kutatásokhoz.

Az ismertetett mű adatai: Светлана Григорьевна Федорова: *Русская Америка: от первых поселений до продажи Аляски*. Москва. Издательство «Ломоносов». 2015.

FONT MÁRTA

CHRISTIAN RUSSIA IN THE MAKING

A lengyel Andrzej Poppe a keleti szláv terület középkortörténeti kutatásainak doyenje. Poppe mindig önálló véleményt fogalmazott meg a Kijevi Rusz történetének problémáiról, mentes maradt a „marxista trendtől” is. Poppe a hagyományos értelemben szlavista, aki a filológiától kezdve a művelődéstörténeti kérdésekig mindenben otthonosan mozog, de legfőbb kutatási területe az egyháztörténet. E témakörben pályája kezdete óta folyamatosan publikált nemcsak lengyelül, hanem angol és német nyelven is. Az 1970-es és 1980-as években Münchenben kiadott *Russia Medievalis* sorozatot John Fennell-lel és Ludolf Müllerrel együtt jegyezte, és maga is publikált benne. Nem véletlen tehát, hogy munkái helyet kaptak az angol-amerikai kiadásban megjelenő *Variorum Collected Studies Series*-ben. Az első kötete 1982-ben jelent meg *The Rise of Christian Russia* címmel, így a most szóban forgó kötet, a 2007-ben napvilágot látott *Christian Russia in the Making*, már második a sorban. Ebben az elmúlt huszonöt év legfontosabb tanulmányai foglalnak helyet. A sorozatnak sajátos a stílusa, mivel minden tanulmányt meghagy az eredeti megjelenés formájában és oldalszámaival, a *Variorum* a tanulmányok sorrendjének megfelelő római számokkal írja felül az eredetit.

A Christian Russia in the Making c. kötet tizenkét tanulmányt tartalmaz. Közülük három itt jelent meg angol nyelven először. A Rurik dinasztia vagy Kelet-Európa formálódásának hétszáz éve című (I); Leontioszról, Patmosz apátjáról szól, aki egy ideig a Rusz metropolitai székeének várományosa volt (VI); a kereszténységet felvevő Nagy Vlagyimir szentségéről szólva a tisztelet kialakulásának folyamatát mutatja be (VIII). További négy tanulmányban korábbi kutatásaihoz nyúlt vissza a szerző. Ezt úgy tette, hogy a régi tanulmányok végéhez kiegészítő megjegyzéseket fűzött. Ez a négy tanulmány Olga fejedelemasszony, Vlagyimir nagyanyja megkeresztelkedéséről (II); a nagyfejedelmi cím viseléséről (IX); a novgorodi Szent Szófia Székesegyház bronzkapujáról (XI); és az ún. kherszoni régiségekről (XII). További három tanulmányban is korábbi kutatásaira épített Poppe, de itt nemcsak megjegyzéseket fűzött a régebbi írásokhoz, hanem az előzőekhez képest elmélyültebb kutatást végzett, amin keresztül lényegében új tanulmány keletkezett. Ezek sorában szól arról, hogyan értelmezték Rusz megkeresztelkedését a 11. században (III); hogyan jelent meg a megkeresztelkedés ténye a Rusz írásbeliségében (IV); és hogyan változott a Rusz egyházszervezete a kezdetektől 1300-ig (V).

Két tanulmány pedig az elmúlt időszakban nagy vitákat kiváltó kérdésekhez nyúlt: az első szentek, Borisz és Gleb meggyilkolásának eseményeihez (VII); és az Igor ének datálásához, amelyet a nagyfejedelemi cím használatán keresztül próbált meghatározni (X).

Az I. számú tanulmányban a Rurik dinasztia történetét kíséri végig a szerző a névadó mitikus ős alakjától a 16. század végéig, közben röviden kitér olyan szerteágazó problémákra, mint a Rus' / Rhos név eredete, az uralkodói titulusok (nagyfejedelem, cár) használata, a Rusz uralkodóinak a térség más népeivel való kapcsolata. Poppe konklúziója nem meglepő: a 17. század elején uralomra jutó Romanovok számára nagyon fontos volt a Rurikokkal való kapcsolat, még ha a rokonság nem is mondható közelinek. Az utolsó Rurik uralkodó, Fjodor anyja származott a Romanov családból. A bizánci egyházszervezettel való kapcsolat került terítékre Leontioszról, a későbbi jeruzsálemi pátriárkáról írott tanulmányban (VI). Leontiosz (cca. 1113–1185) életútját elemezve arra világított rá Poppe, hogy a feltehetőleg szláv nyelvi környezetből származó főpapot Mánuel császár (1143–1180) 1163-ban a kijevi metropolita székhébe akarta ültetni. Erre a világi érdekekkel átszőtt bizánci – kijevi egyházi viszony és Bizánc belső konfliktusai miatt nem kerülhetett sor. A kereszténységet felvevő Nagy Vlagyimir alakjáról, illetve kultuszának elterjedéséről szóló tanulmányt (VIII) John Meyendorff emlékének szentelte a szerző. Okfejtésében – részletes forráselemzésre építve – bemutatta, hogy az első kijevi fejedelem kultusza csak a tatárjárás után alakult ki novgorodi környezetben, ennek idejét az 1282–1305 közötti periódusra datálta (p. VIII. 29.).

Ismert, és sokat kutatott téma a kereszténységet felvevő Vlagyimir nagyanyjának, Olgának a szerepe a kereszténység 10. századi Ruszbeli jelenlétében. Olga kereszténysége A. Poppe számára is hosszantartó kutatási témát jelentett. Amit saját korábbi kutatásaihoz hozzászólt (pp. II. 278a-279a) néhány tanulmány álláspontjának bírálata. Poppe számára Olga személyében az a legfontosabb, hogy Vlagyimir Olga udvarában ismerkedhetett meg a kereszténységgel. A IX. fejezetben tárgyalt téma (a nagyfejedelemi cím eredetéről írott tanulmány) a kötet legrégebbi írása, 1984-ben közölte először a szerző. A régebbi írást két ponton egészítette ki Poppe (pp. IX. 185a-191a). Az egyik kiegészítése M. Dimnik 2004. évi tanulmánya¹ nyomán íródott, lényegében Dimnik cikkének „recenziója”. Poppe alapvetően Dimnik forrásértelmezését vitatja, és fenntartja saját korábbi álláspontját, amely a nagyfejedelemi cím 12. század végétől való megjelenését fogalmazta meg. A XI. számú tanulmány

---

¹ Dimnik, M.: The Title *Grand Prince* in Kievan Rus'. = *Medieval Studies* 66 (2004): 253–312.

Novgorod bronzkapujával foglalkozik, amelyet 1982-ben restauráltak, ennek nyomán keletkezett az eredeti tanulmány. A mostani kiegészítés (pp. XI. 419a–420a) azt a feltevést erősíti meg, hogy nemcsak szimbolikájában, hanem anyagában is a magdeburgi műhelyt kell látnunk mögötte. Ehhez a megerősítéshez Poppe a fémanalízis eredményeit használta fel. A XII. tanulmány a Kreml Múzeumának arról a tárgye gyűjtéséről szól, amelyet „Kherszoni régiségeknek” neveznek. Ezek a tárgyak a 11–18. századból származnak, ikonok, kereszték és egyéb kegytárgyak tartoznak közéjük. Az elnevezés Vlagyimir fejedelem megkeresztelkedésének helyszínével hozta őket kapcsolatba, de – állítja a szerző – a „kherszoni” jelző lényegében a „görög” szinonimájaként került a köztudatba. Poppe a kijevi hagyományt véli mögötte, amely a „moszkvai” ellentétéként fogalmazódott meg. Poppe korábbi álláspontja nem változott, ehhez a tanulmányhoz csak bibliográfiai kiegészítést csatolt.

A III. és IV. tanulmány témája szorosan összefügg. Mindkettő Vlagyimir megkeresztelkedése helyszínének kérdését feszegeti. A III. azt állítja középpontba, hogyan értelmezték Vlagyimir megkeresztelkedését a 11. századi Ruszban: azaz milyen különbségek tapinthatók ki az ún. Nesztor krónika és a 11. század közepén keletkezett írás között, amely Ilarion metropolita nevéhez fűződik. A IV. tanulmányban a kijevi és a kherszoni megkeresztelkedés történetét próbálja rekonstruálni Poppe, végkövetkeztetésként a kherszoni helyszínt valószínűsíti, bár egyértelműen nem foglal állást mellette. A kötet legterjedelmesebb (pp. 311–392.) írása a Kijevi Rusz egyházszervezetéről szól. Ebben a kérdésben Poppe már többször is publikált, az általa összeállított metropoliták és püspökök listáját mérvadó orosz kutatók is elfogadták (ld. Ja. N. Scsapov), és a további kutatásaikba beépítették. Ez az írás sok korábbi kérdésre visszatér, így pl. Olga megkeresztelkedésére, I. Ottó császárral való kapcsolatára, Vlagyimir bizánci házasságára Anna hercegnővel stb. Jelen írás időkeretei szélesebbek, mivel a kijevi korszakon túl, a részfejedelemségek idejének egyháztörténeti eseményeivel is foglalkozik. Kitüntetett helyet kapott a halicsi egyházmegye, és ebben az esetben a címben jelzett 1300-as időhatárt is túllépve egy 1322. évi eseménnyel zárja mondanivalóját. Összességében az állapítható meg, hogy a kérdés újra áttekintése Ukrajna története szempontjából történt meg, ezt fejezi ki a címben felbukkanó írásmód: Kyivan Rus', Halics kitüntetett szerepe, illetve a tanulmány utolsó kérdésköre, a nagy-orosz / kis-orosz fogalmak keletkezéstörténete.

A VII. tanulmány az első keleti szláv szentek, Borisz és Gleb történetéhez nyúl vissza, amely kérdés az első lábjegyzet tanulsága szerint negyven éve foglalkoztatja a szerzőt, és több tanulmányt szentelt a kérdésnek. A címadás is kifejezi a szerző mondanivalóját:

„Vesztesek a földön, nyertések a mennyben. Az orgyilkosság áldozatául esett Borisz és Gleb történetének szerepe a 11. századi Rusz történetében”. A végső kérdés, amely nem hagyja nyugodni a szerzőt: mi is történt valójában 1015-ben? A szentté avatás történetét leíró források ugyanis ködösítenek. A skandináv sagákból tudható, hogy a gyilkosságban a végső győztesnek (a későbbi Bölcs Jaroszlavnak) is szerepe lehetett. A legenda Boriszt és Glebet Vlagyimir fiainak mondja, akik a fejedelem bolgár feleségétől születtek. Poppe nem kevesebbet állít, mint hogy a „bolgár” jelző nem a feleség származására utal, hanem Annának, a bizánci császárléánynak a ragadványneve volt (p. VII. 141.). Így a két meggyilkolt fejedelem a császári rokonságba tartozott, és Vlagyimir akarata szerint az ő kezükbe kellett volna, hogy kerüljön a Rusz kormányzása. Poppe szerint Borisz és Gleb tervezett társuralkodása bizánci stílusú, oka pedig Gleb kiskorúsága lehetett. Anna további gyermekének tartja a novgorodi bojár, Ostromir feleségét (Theophana). Poppe véleményét a 15. századi Tveri Évkönyv adata megerősíteni látszik. A tanulmány kétségtelenül fontos megállapítások sorát tartalmazza, amely a Rusz 11. századi történetének újragondolására készlet. A rövid, X. számú írásban Poppe ismét saját régi álláspontját fejti ki a nagyfejedelmi cím ruszbeli megjelenéséről, csak ezúttal eddig nem citált forráson keresztül. Álláspontja szerint a 12. század végénél előbb nem jelenik meg a nagyfejedelmi cím, így az Igor-énekben való felbukkanása a datáláshoz adalékul szolgálhat. Poppe tétele szerint az Igor-éneket vagy kortárs írta, aki a viszonyokkal tisztában volt, vagy egy 13. századi (esetleg későbbi) szerző. Véleményünk szerint az Igor-ének datálásához ez a szempont kevésnek tűnik, a nagyfejedelem szóhasználat szempontjából pedig a 12. század végéhez csak a cím szuzdali megjelenését gondoljuk kötni.

Poppe tanulmányainak újra közreadásával fontos feladatot vállalt a kiadó, és a *Variorum* sorozat szerkesztője. Elsősorban azért, mert A. Poppe álláspontjának változását könnyebb nyomon követni, ha művei összegyűjtve kerülnek az olvasó elé. Nagyon hasznos az a historiográfiai adalék, amely az olvasót is arra készíti, amire a kutatót, hogy újra és újra szembesüljön a lezártak hitt – vagy annak tartott – kérdésekkel, és újragondolja a problémákat. Akkor is, ha végleges megoldást ezúttal sem lehet kínálni.

Poppe, Andrzej: *Christian Russia in the Making. Variorum Collected Studies Series, No. 867. Ashgate Publ. Cornwall, 2007. p. XIV+362.*

ISMERTETÉSEK TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZÉSEKRŐL

BÁRDONICSEK DOMINIKA A GULAG ÉS A SZOVJET TÁRSADALOM NYUGAT-SZIBÉRIÁBAN, 1929–1953¹

Ha egy kutató a 20. századi szovjet totalitárius rendszer borzalmait szeretné feltárni, különösen is a sztálini periódusra orientálódva, annak komoly adalékokkal szolgálhat egy, a torontói egyetemen 2011-ben napvilágot látott doktori disszertáció, amely a *The Gulag and soviet society in Western Siberia, 1929–1953* (*A Gulag és a szovjet társadalom Nyugat-Szibériában, 1929–1953*) címet viseli. A Ph.D. dolgozat nemcsak a szakavatottak körében jelenthet izgalmas és újszerű „olvasmányt”, hanem azok számára is, akik bár nem kutatják a történelmet, mégis nagy érdeklődéssel fordulnak a múlt felé és próbálják megismerni, megérteni a diktatórikus rendszerek működésének mi-kéntjét és az általuk elnyomottak történetét.

Mégis ki ennek az értekezésnek a szerzője? *Wilson T. Bell* jelenleg a torontói Thompson Rivers Egyetem docense, ahol többek között a különféle európai kulturális tradíciókról, a szovjet koncentrációs táborrendszeréről, a második világháború európai színtereiről tart kurzusokat. Kutatásaiban a sztálini éra büntetésvégrehajtásának egy sajátos szele-tére fókuszál, a Gulag börtön- és táborrendszerére, különös tekintettel az ottani szexuális életre és fekete piaci tevékenységekre, a második világháború alatt bekövetkezett változásokra, valamint a Gulág és a szov-jet társadalom közötti kapcsolatrendszerre. Az említett témákkal kapcsolatban olvashatunk például a *Sex, Pregnancy, and Power in the Late Stalinist Gulag* (*Journal of the History of Sexuality* 24.2 (2015): 198224.) és a *Forced Labor on the Home Front: The Gulag and Total War in Western Siberia, 1940–45* (Michael David-Fox: Chapter 6 of *The Soviet Gulag: Evidence, Interpretation, and Comparison*, (University of Pittsburgh Press, 2016): 114–135.) című munkáiban. A jelen írás-ban tárgyalt doktori disszertáció is a sztálini totális államszocialista dik-tatúra egy speciális területét vizsgálja. A részben primer levéltári forrá-sokra épülő dolgozat *egyedülálló* és *hiánypótló* jellegét adja, hogy nem

---

¹ A recenzió az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-II-PTE-103 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

általában a Gulág-rendszeren, hanem annak nyugati táborain – például Sziblagon – keresztül enged betekintést a kényszermunkások – köztük nők – életének mindennapjaiba. Így az olvasó megismerheti a higiéniai, egészségügyi és munkavégzési körülményeket, a táplálkozási lehetőségeket, a feketepiaci és kulturális tevékenységeket, valamint a tábori propagandát. Információkat szerezhet a rabok szexualitását, és a különféle speciális élethelyzeteket – állapotos nőket, kisgyermekes anyákat, prostituáltakat – illetően is. A munka további értékét adja, hogy a közérthetőség és a tények alátámasztása érdekében túlélőktől és rendeletekből idéz, továbbá, hogy rengeteg számadattal szolgál, amelyeket több esetben is táblázatban közöl.

Az első fejezetben – *Forced Labour and the Development of Siberia* – a szerző történelmi környezetbe ágyazva áttekintést ad Oroszországról és Szibériáról, illetve az utóbbi területen, még a Szovjetunió előtti időben végzett kényszermunkáról. Bell úgy véli, hogy a kényszermunka ad hoc született két probléma megoldására. Az egyik gazdasági jellegű volt, mely a *térség ásványkincseinek kiaknázását* célozta. Ebből a tényezőből állapítja meg egyébként helyesen, hogy bár a kiforrott rendszert maga mögött tudó Gulág a szovjet idők – pontosabban a sztálini éra – találmánya, mégis magának a kényszermunkának az alkalmazása régebbi múltra, egészen a cári időkig nyúlik vissza. A rabok dolgoztatásának alapötlete Nagy Péter cárhoz köthető, aki a 18. század elején kodifikálta a kényszermunkát és vezette be a *katorga* rendszerét. Ezután a kényszermunkára való ítézés, mint büntetéstípusnak a történelem folyamán bekövetkezett változásait mutatja be a szerző egészen a múlt század kora harmincas éveig, majd pedig vizsgálja a táborok és a különleges telepek közötti kapcsolatot. A kényszermunka kialakulása kapcsán a másik problémának a „*paraszt problémát*” látta, amely végül az első öt éves tervet „szülte”, az pedig a kulák többletet. Az így kialakult vidéki felesleges paraszttal gyarmatosították Nyugat-Szibériát.

A második fejezet – *The Gulag in Western Siberia, 1929–1941* – témája igazodik a címben foglaltakhoz, hiszen a nyugat-szibériai kényszermunka kerül a középpontba. Bell kiemeli Sziblagot, valamint Tomszkot, Gornosorlagot és Tomaszinlagot. Azért dicséretes, hogy a szerző Sziblagot választotta kutatása tárgyául, mert az a Szovjetunió egyik legfontosabb mezőgazdasági tábora volt, amely 1929 és 1941 között működött, és összesen tizenegy táboregységet foglalt magába, köztük Antibeszt, Arliukot, Jaszkot és Krivoscsekovszkot. Nyomon követhetjük a lágeregységekben 1930 és 1941 között végbement létszámbeli változásokat. A szerző javára szolgál, hogy a rabok lélekszámának módosulását összeveti a Gulág valamennyi kényszermunkása létszámának alakulásával.

Ismeretekre tehetünk szert Sziblag adminisztrációs és gazdasági rendszeréről, egészségügyi helyzetéről, a kulturális tevékenységekről és a munkák jellegéről is. Bár Sziblagon elsősorban agrár jellegű munkákat végeztek a kényszermunkások (például Antibessben és Arliukban állattenyésztéssel foglalkoztak), sokan voltak, akiket építkezésre, gyárba vagy bányába osztottak be (Krivoscsekovszkban Novoszibirszk fejlesztésében, Jaszokban pedig a ruhayártásban „segítettek”). Figyelemre méltó, hogy Bell az egészségügy és higiénia kérdésének taglalásánál egy atipikus példát is hoz, Antibess képében, ahol más légerekhez, táboregységekhez képest a női rabok megfelelő öltözkéssel és tiszta barakkal rendelkeztek, ezekről pedig tudjuk, hogy ritkák voltak és igencsak nagy kincset értek. A fejezetben fontos szerepet kap Tomszk, ahol „hazaárulók” hozzátartozói – köztük feleségek, például Anna Mihajlovna Larina Buharina,² és olykor gyermekek – raboskodtak. Megtudjuk, hogy különleges volta abban rejlett, hogy a nőket – szemben más típusú légerek „lakóival” – nem dolgoztatták, hiszen az elsődleges cél a *rabok elszigetelése* volt. Ugyanakkor komoly nehézséget jelentett számukra, hogy az örök számtalanszor informátorokkal vették őket körül, így bárki bármit mondott rabtársának, az információ nagyon hamar az örök fülébe jutott. Emellett nem részesültek eltérő bánásmódban a „szigetecsoport” többi kényszermunkásával szemben. Az örök a legapróbb provokációért elkülönítőbe zárták, és folyamatosan hibáztatták őket férjeik „bűneiért”.

A *Gulag Regulations on the Eve of World War II* címet viselő harmadik fejezet jól szemlélteti, hogy a Gulág milyen célokat hivatott megvalósítani. Egy modern, bürokratikus rendszer akart lenni, amely ésszerűsít, kategorizálja a kényszermunkásokat, a nemkívánatos személyeket elkülöníti társaiktól és rendkívül szigorú körülményeket teremt kényszermunkásai számára. A hangsúly a rabok rehabilitációjáról átkerült az elszigeteltségre és a gazdasági szempontok érvényesítésére. Bell a modernizációt a Gulág fejlődésének ellenére sem látja megvalósulni, példák egész sorát, köztük nyilvántartásokat hoz annak szemléltetésére, hogy hatástalan bürokráciájának „jóvoltából” milyen mértékben nem sikerült keresztül vinnie számtalan szabályát – lásd a rendeletekben előírtak sokszor eltértek kisebb-nagyobb mértékben a gyakorlattól. Hozzáteszi, hogy a táborrendszer jellege és működése jelentősen eltért a *Foucault-féle ún. panoptizmustól*: „A panoptizmus társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet, ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekciós funkciót lát el, vagyis bizonyos normák

² Nyikolaj Buharin felesége

érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán.”³ Saját véleménye alátámasztására idézi Terry Martin történész véleményét is, aki szintén kifejti, hogy a sztálini korszakban a modernizáció csupán elméletben létezett.

A fejezetnek egy további értékes részét képezi, hogy Bell a szabályozások kapcsán számos részletre kitér, köztük az élelmezés kérdésére. Bár különféle szakirodalmaknak, dokumentumfilmeknek, a túlélők memoárjainak és a velük készített interjúknak hála ismeretes, hogy a férfi és női kényszermunkások milyen ellátásban részesültek nap mint nap, az élelmiszerek pontos típusai és azok előírt napi fejadagja már nem olyan közismertek, köszönhetően annak, hogy sok történész nem jut hozzá olyan porciókat ismertető listákhoz, amelyekből kellő információra tehetne szert. Wilson T. Bell nem tartozik ezen kutatók közé. Bár pontos évet nem közöl, disszertációjában ismerteti a különféle ételtípusok előírt napi fejkvótáját, amelyet a kényszermunkások nem minden esetben kaptak meg, hála az örök önkényeskedésnek és az NKVD által meghatározott tizenkét táplálkozási normának – például a fejadag munkavégzéstől való függővé tételének.

A következőkben két olyan fejezet következik, amelyek a nyugat-szibériai táborokkal és azoknak a második világháborúhoz köthető változásairól szólnak. A negyedik fejezetben – *Mobilization for War* – dicséretes, ahogy a szerző hiteles képet fest a lágerekszerben végbement nagyszabású átrendeződésekről. Fókuszál a rabok gazdasági szempontból a háborúba való mozgósítására. Ismerteti, hogy milyen módon próbálta átállítani az állam a Gulág táborait a háborús termelésre – lásd lőszert, egyenruha és süléc gyártása, gyárépítés. Hozzáfűzi, mivel Nyugat-Szibéria gazdasági jelentősége megnőtt, a rabok gazdasági kihasználtsága is együtt nőtt vele. A háború alatti gazdasági fejlődéshez azonban keveset tudtak hozzáadni a lágerek a rossz egészségügyi körülmények és részben annak eredménye, az alacsony produktivitás miatt.

A fejezetet olvasva élénk tárul a táborokban jellemző kulturális tevékenységek köre és a rabok „nevelésének, irányításának” ideológiája is. Bell véleménye szerint – amely megegyezik más, a témában kutató történészekével – ekkoriban, szemben a 1930-as évekkel, nem a kényszermunkások átnevelésén volt a hangsúly, sokkal inkább azon, hogy azok minden erejét, erőfeszítését megragadják az ország és a háború érdekében.

Megismerjük a lágerekben bekövetkezett demográfiai változásokat is. Emberek tömegeit evakuálták a Szovjetunió nyugati felében található lágerekből a keleten fekvőkbe. Emellett a háború alatt az

³ SZIGETI 2005, 152.

egekbe szökött a halottak, és csökkent a táborok száma. A mortalitást kellő kritikával kezelve Bell kijelenti, hogy a nehézkes adminisztráció, a szegényes nyilvántartások és az állandó fluktuáció miatt kizárt, hogy pontos számadatot lehessen megállapítani.

A fejezetben a Nyugat-Szibériai légerekben uralkodó szigor jelleget is megismerjük, amelyről egy meglehetősen vegyes kép bontakozik ki előttünk. Szembesülünk azzal, hogy amíg a férfiak általában szigorúan őrzött légerekben, addig a nők három típusúban, őrizet nélküli, általános rendszerű, illetve büntetőtáborban raboskodtak.

A következő fejezet – *Camp Personnel during Wartime, 1940–1945* – talán az egyik legértékesebb szelete a disszertációnak, hiszen azontúl, hogy Sziblagot illetően további adatokat nyerünk, ismeretekre teszünk szert az eddigi kevésbé kutatott tábori személyzetről is. Az örök rendkívül kevesen és alulképzettek voltak, sokukat nem hatotta át erősen az ideológia, és a rabokhoz hasonló, bár mégis valamelyest jobb körülmények között éltek. Bell szerint ők a kényszer-munkásokra nem, mint veszélyes ellenfelekre tekintettek, hanem mint gazdaságilag kizsákmányolhatónak. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a kijelentés sántít. Valóban kiszipolyozhatónak tartották a rabokat, és bár sokuk sosem képezte a rendszer ellenzékét és nem is küzdött annak megdöntéséért, mégis voltak köztük olyanok, akiktől tartott a rendszer. Nem véletlenül létezett a „nép ellensége” kategória, amelynek részét képezte az olykor indokolatlanul *szovjetellenes agitáció, ellenforradalmi tevékenység, ellenforradalmi terrorizmus, vagy trockizmus* gyanújával elítéltek sora. Ha nem is voltak teljesen ártatlanok, inkább voltak egyfajta hangadók, mint tényleges bűnözők.

A *The Gulag in Western Siberia, 1945–53* címmel ellátott utolsó fejezetben láthatjuk, hogy a Gulágot a háborút követő időintervallumban is még mindig jellemezte az a fajta paradoxon vonás, amelyet már ismerttettem. Bár erősödött, egyre hatékonyabbnak, professzionálisabbnak tűnt – lásd egyre specifikusabb tábori egységek létrehozása –, és komoly erőfeszítéseket tett az elszigeteltség érdekében, mégis jóval alul maradt a kor modern büntetőrendszereivel szemben. Mivel komoly feszültség állt fenn a rendeletek és azoknak a gyakorlatba való átültetése között, a bürokratizálódást és a táborok megfelelő szabályozását nehezítette a rabok ellenállásának és erőszakos viselkedésének erősödése, tovább folytatódott a fekete piaci tevékenység és még a rabok még mindig titkos szexuális kapcsolatokat építettek ki egymással, szinte lehetlenné vált egy hatékony gépezet kialakítása. Képet kapunk a kényszer-munkások halálzási arányának változásáról is. A szerző kitér a szintén történész V. A. Iszupovra, aki szerint a mortalitást jelentős mértékben

befolyásolta egy, ekkoriban Nyugat-Szibériában végig söprő, különféle járványokat magával hozó „demográfiai krízis”, amelynek megállítására semmilyen intézkedést nem hozott az állam.

A fejezet egyik nagy értéke, hogy külön alfejezetben foglalkozik a női kényszermunkásokkal és azok gyermekeivel. Bell érinti létszám-változásukat, a nők, illetve férfiak munka- és szexuális kapcsolatát, a várandós nők és kisgyermekes anyák különleges helyzetét. Képet kapunk a csecsemők és kisgyermek sorsáról is. Hava Volovics történetén keresztül szemünk elé tárul a tábori „gyermek házának” képe – az ottani meglehetősen nehézkes életkörülményekkel, nemmegfelelő higiéniai állapottal, a lágerdadák jellemzésével együtt –, illetve a kisgyerekek anyjuktól való elszakításának mozzanata, amelyet egy 1949-es rendelettel tettek hivatalosan is kötelező érvényűvé.

Mint láthattuk, a szerző átfogóan, kronologikusan és közérthetően mutatja be az orosz lágerrendszer, elsősorban annak, a Nyugat-Oroszországban fekvő részének hosszú történetét egészen Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig. A témaválasztás dicséretes, hiszen a szerző a sztálini totalitárius rendszer elnyomó jellegének egy olyan aspektusát választotta, amely csak szórványosan van jelen a Gulág-szakirodalomban. A disszertáció sok, korábban kevésbé ismert szempontot vonultat fel és problémát elemez, ezáltal tud egy komoly forrásértékkel bírni, feltehetően értékes kutatói munkává válni. Tudományos igénnyel szerkesztett és lábjegyzetelt, jól átgondolt és felépített, statisztikai adatokat és más történések kutatási eredményeit felvonultató, áttekinthető munka. A disszertáció olvasmányos jellegének köszönhetően az olvasóban nem alakul ki okvetlen az a fajta benyomás, hogy egy száraz tankönyvet tart kezében. Ennek fényében a kutató, sőt a laikus érdeklődő számára is lehetővé válik, hogy behatóan ismerkedjen meg ezzel a nem mindennapi témával. Az említett ismérvek miatt a disszertációt szívből tudom ajánlani mindazok számára, akik kutatni szeretnék a Gulág táborainak történetét, vagy csak kedvtelésből ismerkednének meg azzal.

Ismertetett disszertáció adatai: Wilson T. Bell: *The Gulag and soviet society in Western Siberia, 1929–1953*. Doktori értekezés, Toronto Egyetem, 2011. 345 o.

https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/29921/1/Bell_Wilson_T_201106_PhD_thesis.pdf (Letöltés: 2018. 03. 20.)

További felhasznált irodalom

Szigeti Péter: A hatalom filozófusa – Az államról. *Eszmélet* 17.évf. 68. szám (2005. tél) 143–154.

BÁRDONICSEK DOMINIKA

BŰNÖZŐI SZUBKULTÚRA A SZTÁLINI GULÁGON

Mark Vincent a University of East Anglia (UEA) oktatója, az orosz/szovjet bűnözővilág kutatója egy témájában igencsak újszerű kötettel gazdagította a Gulág-irodalmat. Bár a szovjet „szigetvilág” témájában egyre több tudományos munka lát napvilágot, azok elsősorban általánosságban vagy gazdasági oldalról mutatják be a lágervilágot.¹ Mark Vincent azonban olyan oldalról közelíti meg a témát, amely véleményem szerint eddig nem kapott kellő figyelmet. A 2015-ben íródott *Cult of the 'Urka': Criminal Subcultures in the Gulag, 1924–1953* c. doktori értekezésében, ahogy címe is mutatja, a kényszermunkások életét alapjaiban meghatározó bűnözői szubkultúra témájában találta meg azt a pontot, amelyre felfüzi írását.

Vincent jelen munkája úttörő vállalkozás, egyedülálló munkának számít a Gulág témát, különösen is az ottani szubkultúrát kutatók körében. Vincent átfogóan, stílusában és szerkesztésében nagy igénnyel mutatja be – az 1920-as évek közepétől az 1950-es évek elejéig – a rabok társadalmát, szubkultúráját, az örökkel való kapcsolatukat. Figyelemmel kíséri, hogy magának a bűncselekménynek a megközelítése és felfogása miként alakult a vizsgált korszakban. Munkája megírásához a különféle szakirodalmakon kívül orosz levéltári forrásokat, memoárokat, tábori újságokat, filmeket „hívtov segítségül”. Dancig Szergejevics Baldajev, Gulág-folklórkutató munkái közül többet is felhasznált², melyeket nemcsak értően dolgozott fel, hanem össze is vetett a túlélők visszaemlékezéseivel, valamint Mihail Gernet és Moscow Bureau kriminológusok munkáival. A szerzót dicséri, hogy a börtönszlang kifejezések eredeti orosz változatát is megadja.

A kutatói kérdés megfogalmazását követően a szovjet „szigetvilág” bűnözői szubkultúrájának historiográfiájával ismerkedhet meg az olvasó. Magát a „historiográfia” szót tágabb értelemben kell vennünk jelen esetben, hiszen amellet, hogy a szubkultúra témát is érintő primer forrásokat – köztük naplókat –, szak- és szépirodalmi munkákat³

---

¹ Lásd: Czéh Zoltán: *A Gulag, mint gazdasági jelenség*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2003.; Anne Applebaum: *A Gulag története I*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.; Галина М. Иванова: *История Гулага 1918-1958. Социально-Экономический и политико-правовой аспекты*. Наука, Москва, 2006.

² *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона*. Москва, 1991.; *Russian Criminal Tattoo Encyclopaedia, 3 Vols*. London, 2003-8.; *Drawings from the Gulag*. London, 2010.

³ Lásd: A. Szolzsenyicin: *Ivan Gyenyiszovics egy napja; A Gulag-szigetcsoport 1917–1956*; illetve Jacques Rossi: *The Gulag Handbook*.

sorakoztat fel, utalást tesz egy filmre is, mégpedig Peter Weir 2010-es *Út a szabadságba* c. alkotására, mely Slawomir Rawicz lengyel fogoly naplóját adaptálta. A történet szerint egy kisebb csoport szökést kísérel meg egy szibériai munkatáborból, és India felé veszi útját. A tagok között található Valka, akit a filmben Colin Farrell alakít. Mark Vincent munkájában az ő személyére helyez nagy hangsúlyt, hiszen véleménye szerint az emberek képzeletében élő jellegzetes bűnöző képet testesíti meg, aki káromkodik, kártyázik és Lenint, valamint Sztálint ábrázoló tetoválásokat visel – hozzá kell tennünk azonban, hogy Rawicz memoárjában Valka nevű férfi nincsen a szökött foglyok között.

A továbbiakban Vincent arról értekezik, hogy „*mi is az a Gulág?*”, milyen funkciót töltött be, miként alakult az idők folyamán a Gulágnak, mint intézménynek a megítélése. Véleménye szerint még mindig sokan tekintenek a Gulágra, mint egyetlen, differenciálatlan intézményre, holott a börtönöket, férfi, női, vegyes, gyermek-, szűrő-, hadifogolytáborokat, saraskákat, különleges telepeket stb. magába foglaló Gulág nem írható le csupán „egyszerű” börtön-, vagy koncentrációs táborrendszerként. Más – például Czéh Zoltán, Wilson T. Bell, Golfo Alexopoulos – kutatókhoz hasonlóan úgy véli, hogy a „szigetvilágban” a legfőbb cél a gazdaság, termelés körül forgott, amely kiegészült az ellenségekkel való leszámolásra, az átnevelésre és a rabok erőszakos kizsákmányolására való törekvéssel.

A bevezető és historiográfiai felfeztetés után képet kaphatunk arról, hogy a késő cárizmuskori beszámolók és a korai szovjet újságok, folyóiratok milyen módon formálták a foglyokról alkotott képet. Mark Vincent az említett források fényében úgy véli, hogy a 20-as években a nők körében erősödni látszott a bűnözői hajlam, sőt a női visszaesők száma felülmúlta a férfiakét. Kriminológusok véleményére alapozva úgy gondolja, hogy ennek oka a létért való küzdelemben, elszigeteltségükben és a rehabilitációs nehézségekben keresendő.

Megismerkedhetünk emellett a kényszermunkások kulturális tevékenységeivel is. A rabok zenéltek, verseket és újságcikkeket írtak, színdarabokat adtak elő, és lehetőségeikhez mérten igyekeztek rajtuk keresztül kifejezni véleményüket, érzéseiket. Ám a KVCS (*Kulturno-Vozpitatyel'naja Csaszty*, Kulturális-Nevelő Részleg) és az örök folyamatosan korlátozták a lehetőségeket, még a köztörvényesek számára is, mivel úgy gondolták, hogy egyes műfajok, témák túl nagy hatást gyakorolnak a rabok gondolkodásmódjára, attitűdjére, sőt esetenként komoly provokáló jellegű, „zavarkeltő” szerepet tölthetnek be.

A következő fejezet középpontjában az a kérdés áll, hogy „mit tanulhatunk a bűnözői szubkultúra rekonstrukciójából” a tábori/börtön élettel kapcsolatban!? Megismerjük a KVCS⁴ szerepét, hogy a börtön- és tábori folyóiratok, versek, plakátok hogyan és mekkora számban keletkeztek, milyen ideológiai, propaganda szerepet töltek be. A foglyok átnevelési programjának részét képező kiadványok szerepe és száma a Gulág fejlődésével párhuzamosan exponenciálisan nőtt – az 1950-es évek közepére körülbelül 487 folyóirat létezett –, melyhez hozzájárult, hogy a legtöbb láger rendelkezett saját nyomdával. Ezek nyomtatását elsősorban a fontosabb szerepet betöltő munkavégzési területeken preferálták, mint például a Belomorkanal (a Fehér-tengert a Balti-tengerrel összekötő) csatornánál. Mark Vincent szerint a korai években szabad kezecskéket adtak a raboknak a cikkek írásánál, így írhattak akár a fogva tartás tapasztalatairól is. Idővel viszont már tilos volt bármilyen információt kiszivároztatni, így sem a sajtóban, sem pedig a családtagoknak küldött levelekben nem eshetett szó a tábori vagy munkakörülményekről. Ennek az előírásnak a betartását az örök minduntalan ellenőrizték.

A folyóiratok közül kettőt – a *Novije Szolovkit*, valamint a SZLON-t, későbbi nevén *Szolovetszkije Osztrovát* – részletesebben is ismerteti Vincent. Ezen periodikák általában négy oldalasok voltak, áttekintést adtak a SZLON (*Szevernije Lageri Oszobovo Naznacsenyija*, Különleges rendeltetésű északi láger) létrejöttéről, működéséről, a rabok hierarchiájáról és számának alakulásáról. Gyakorta jelentek meg bennük cikkek a tábori szabadidős és kulturális tevékenységekről, programokról, a Szolovkin éppen aktuális vagy várható időjárásról, továbbá magáról Leninről.

A továbbiakban a lágerbe érkezés pillanata, az akkor átélt megpróbáltatások és az integrálás folyamata kerülnek napirendre. A különféle okok miatt elítélt, eltérő háttérrel rendelkező kényszermunkások számára rendkívül meghatározó volt a kapcsolatok kialakítása, a rabtársadalomba való beavatás, befogadás, hiszen ezek mind befolyásolták túlélési esélyeiket. A létrejött csoportosulások – elsősorban az urkák⁵ körében –, valamint vegyes tábor esetében a nők férfiakkal való kapcsolatlétesítése a biztonságérzet kialakítását, fenntartását jelentették, férfiak és nők egyaránt elkerülhették a bántalmazásokat, ugyanis, ha egy rab – nemétől függetlenül – egy előnyös státuszban lévő köztörvénnyel alakított ki szexuális kapcsolatot, akkor a többi rab meg

⁴ A szövegben KVO, *Kulturno-Vospitatelnij Otygel*, Kulturális-Nevelő Osztályként van feltüntetve.

⁵ Urka = köztörvényes

sem közelíthette őt, ha meg akarta őrizni testi épségét. A „sikeres” beilleszkedéshez és az életben maradáshoz vezető út során – a cári katorga idejéhez hasonlóan – szükség volt természetesen a rabok körében élő íratlan törvények – lásd tolvajok törvénye, „felelj meg a tetoválásodnak törvény” stb. – betartására is.

Bár a szerző részletesen mutatja be a politikai, illetve köztörvényes foglyokat, és sokszor tesz utalásokat a cári rendszerre vonatkozólag, elmulasztja annak a fontos tényezőnek a megemlítését, hogy a cári és sztálini rendszer politikai foglyait „nem említhetjük egy napon”. Galina Ivanovna orosz történész egyik monográfiájában⁶ leírja, hogy a sztálini időkben „politikai foglyoknak” tekintett rabok – szemben a cári rezsim forradalmár foglyaival – valójában sosem képezték a rendszer ellenzékét és nem is küzdöttek annak megdöntéséért. Ennek ellenére őket nevezték a „nép ellenségeinek”.

Bár Vincent munkája elsősorban a férfi kényszermunkásokra fókuszál, ezen a ponton számtalan adalékra tehetünk szert a nőkre, illetve azoknak a férfi rabokkal és az örökkel való kapcsolatára vonatkozóan. Mint ismeretes, a nők nemi adottságuknál fogva sokkalta kiszolgáltatottabb helyzetben éltek a táborokban, mint férfi rabtársaik. Állandóan ki voltak téve a nemi erőszak lehetőségének, az örök és férfi rabok semmibe vették női mivoltukat, tárgyként, egyfajta játékszerként kezelték őket. Hogy miként tekintettek a nőkre, jól példázza a csecsen származású S. A. Malsagoff, Szolovkin raboskodó fogoly 1926-ban keletkezett memoárja⁷, melyben leírja, hogy az örök a nőket „értékük” alapján három kategóriába sorolták: „1 rubeles nő” (*ruble-vaja*), „fél rubeles nő” (*policsnaja*) és „15 kopejkás nő” (*piatyia-jetynaja*).

Adatokra tehetünk szert a leszbikus kapcsolatban élő nőket illetően is, ami igen nagy szónak számít, hiszen a női foglyok ezen köréről fölöttebb kevés adattal rendelkezünk. Ennek oka, hogy a Gulágtúlélők meglehetősen nagy része került a témát, ebből adódóan – forrásszűkében – a kutatók is relatíve keveset foglalkoznak vele. Véleményem szerint azért fontos, hogy mégis beszéljünk róla, mert a homoszexuális életforma nemcsak speciális élethelyzetnek tekinthető, hanem túlélési stratégiának is, hiszen egy leszbikus rabbal vagy örrel való kapcsolat nagyobb fokú biztonságot és több élelmet is jelenthetett egy nő számára. Ezért örvendetes, hogy Mark Vincent lehetőségeihez mérten kitér a homoszexuális nőkre, azok habitusára, szokásaira.

⁶ Иванова, Г.М.: *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Наука, Москва, 2006.

⁷ S. A. Malsagoff: *An Island Hell: A Soviet Prison in the Far North*. London, 1926.

A következő fejezetek egyöntetűen demonstrálják, hogy sem a Gulággal kapcsolatban született tudományos munkák, sem a memoárok nem fordítanak kellő figyelmet a büntetési rituálékra, az olyan szubkulturális formákra és vizuális, verbális kommunikációs módszerekre – tábori zsargon, tetoválás és kártyajáték –, amelyek számos alapvető funkciót tölthettek be a kényszermunkások életében. Így Mark Vincent ezeknek a jellemzőknek, szokásoknak szentel nagy figyelmet, melyhez alapul használja a Gulág-folklorkutató, Dancig Sz. Baldajev által készített tetoválásrajzokat és börtön, tábori szlengszótárt. A szerző szerint azért van szükség mély fúrásokra a rituálék témájában, mert a rabok azokkal üzeneteket közvetítettek rabtársaik felé és komoly korlátokat állítottak a „csoportból kilépni vágyók” elé – részben annak érdekében, hogy biztosítsák az összetartást és szolidaritást. A tetoválások alapos analizálására pedig azért van szükség meglátásom szerint, mert azok identifikáló jelleggel bírtak – és általában bírnak ma is –, kifejezték viselőjük érzelme- és gondolatvilágát, a tábori hierarchiában elfoglalt helyét, veszélyességének mértékét, elítélésének okát, letöltendő büntetésének hosszát és még sorolhatnánk. Valamennyi szimbólum egyedi jelentéssel bírt – a hierarchia minden egyes szintjének megvolt a maga szimbólum köre, amelyből választhatott –, és ahogy Vincent fogalmaz munkájában, központi szerepet tölthettek be a légerekben a „kollektív emlékezet” kialakításában, számunkra pedig segítséget jelentenek a rabok mindennapi életéről való átfogóbb ismeretek szerzésében.

Örvendetes, ahogy a szerző részletesen bemutatja a tábori, elsősorban férfi „tetoválóművészetet”. Felvázolja, hogy milyen okkal és témában születtek a test ezen díszítő elemei, megismerjük a tetoválások néhány típusát⁸ és azok jellemzőit, illetve a tetováló személyek körét – például mely korosztály tagjai, milyen nemi identitásúak stb. tetováltattak. Megtudjuk, hogy a 14–20 (30,92%), valamint a 20–25 éves korosztály (39,92%) körében terjedt el a tetoválás, mint szokás, és hogy az egész testet borító „díszítés” meglehetősen ritka volt – az esetek körülbelül 22%-ában legfeljebb 2-5 motívum szerepelt a testen, és általában az arc, mellkas, alkar, kéz, illetve csípő volt a célterület. Sajnálatos ugyanakkor, hogy kevés képet közöl a tetoválásokról a szerző, holott, mint ahogy a bibliográfia is mutatja, a szerző birtokában van Baldajev egyik tetoválásgyűjteménye. Ahogy a folklorkutató is megfogalmazza, „beszélő tetoválásokról” van szó, rendkívül kifejezőek, ezért még látványosabbá és érthetőbbé tették volna a vizsgált témát. Női tetoválásokról is szó esik Vincent kötetében, ám az ő

⁸ Többek között agresszív, szexuális

körükben jellegzetes motívumokról sem láthatunk sok képet, noha Baldajev valamennyi gyűjteménye tartalmaz ábrázolásokat a nők – így fiatalkorúak, anyák, leszbikusok, prostituáltak – tetoválásairól.

A szerző rovására írható, hogy Baldajevet csak, mint MVD (Belügyminisztérium) alkalmazottját említi, és nem írja le, hogy a kutató számára mi tette lehetővé, hogy bebocsájtást nyerjen a táborokba és börtönökbe, hogy ott megfigyeléseket végezzen, feljegyzéseket, rajzokat készítsen a kényszermunkások életkörülményeiről, a velük való bánásmódról, és nem utolsó sorban tetoválásaikról. A burját származású rendőr ezredes Baldajev a Gulágon nem mint őr, hanem börtönbéli és tábori kapcsolatait kihasználva, mint folklórkutató végzett kutatásokat. Időnként ápolónak öltözött, hogy megfigyelje az érdekesnek vélt tetoválásokat, máskor pedig szándékosan vitát provokált a rabokkal való beszélgetései során, hogy információkat tudjon meg a szimbólumokról.

A szerző részletes képet fest le arról is, hogy az örök és kényszermunkások miként működhettek együtt, és hogy a rabok milyen módon játszották ki a tábori személyzet tagjait, annak érdekében, hogy valamilyen illegális tevékenységet űzhessenek – ilyen volt például az abúzus, feketepiac, szerencsejáték kérdése. Így részben Varlam Salamov visszaemlékezésein keresztül a kényszermunkások életében sokszor meghatározó szerepet betöltő kártyajáték kerül a középpontba. Az olvasó megismerheti a kártyalapok elkészítésének módját, a kártyajátékok típusait, szerepét. A cárizmus idején Szahalinon⁹ a kártyajátékoknak is megvoltak a maga szerepkörei, így a krupié, a szakértelemmel bíró „játékos” (*igrok*) és az „új tag”. Egyfajta beavatási szertartásnak számított a kártyázás, bár talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy inkább csak arra volt használatos, hogy adósságba taszítsák az új rabtársakat. Ugyanis, ha egy fogolynál nem volt pénz vagy étel, akkor a játék folytatásához át kellett adnia ruháit és tárgyait. A játékok során aratott győzelmeket egyébként többen is a bűncselekmények elkövetéséhez kapcsolódó „jó érzéshez” hasonlították – egy zsebtolvaj például azt írta le visszaemlékezésében, hogy a nyereség az ő számára ugyanolyan élvezetet nyújt, mint amikor a börtönélet előtt „rátette a kezét” egy pénztárcára. A tapasztalt bűnözőknek minden cselekedetét a szerencsejáték irányította, minduntalan maguknál tartották kártyapaklijaikat, így bármikor készen álltak a játéokra. Azokat azonban, akik nem kártyáztak, tehát „nem vállaltak fel kockázatot”, olcsó embernek (*gyesovij cselovjek*) tekintették. A kártyajátékok ugyanakkor nemcsak a rabok, hanem az örök körében is igencsak

⁹ A „szerencsejáték helyszínét” Anton Csehov kis Monte Carlónak nevezte.

kedveltek voltak. Kártyázás közben gyakran tették meg tétnek a női rabokat, a győztes „vitt mindent”, tehát a vesztes fél női brigádjának egy részét egy meghatározott időre (például éjszakára).

Összességében elmondható, hogy Mark Vincent teljesítette vállalásait, disszertációjában átfogó kép rajzolódik ki a Gulág társadalmának mindennapjairól, megpróbáltatásairól, szubkultúrájáról. A mű nagy értéke, hogy a szerző olyan új, tágabb kontextusban vizsgált szempontokat is beemel a bűnözői szubkultúra témájának kutatásába, amelyekkel eddig nem, vagy csak sporadikusan találkozhatott az olvasó. Így a sokszínű forrásbázis segítségével módfelett részletes és érzékletes képet ad a beavatási rítusokról, az identifikáló tetoválási szokásokról, a kártyázásokról.

Véleményem szerint Vincent munkáját még szemléletesebbé tette volna, ha a szerző képeket helyezett volna el munkájában a Baldajev által készített *Drawings from the Gulag* c. könyvből, melybe maga Baldajev rajzolta le az általa látottakat. Vincent műve a lágervilág „bűnöző társadalmáról” szól, Baldajev gyűjteménye pedig rendkívül érzékletesen szemlélteti annak működését, habitusát.

A munka kisebb-nagyobb pontatlanságaitól, hiányosságaitól eltekintve rendkívül értékes. Úgy vélem, hogy alapmunkának számít a Gulág-téma, elsősorban az ottani szubkultúra iránt érdeklődők számára, amelyet nemcsak a kutatóknak, hanem a laikusoknak is érdemes forgatni.

Ismertetett disszertáció adatai: Mark Vincent: *Cult of the 'Urka': Criminal Subcultures in the Gulag*. Doktori Értekezés. Philosophy University of East Anglia. School of History, 2015. 244 o.
https://ueaeprints.uea.ac.uk/id/eprint/61719/1/PhD_VINCENT_CORRECT.pdf (Letöltés: 2020. 09. 10.)

ISMERTETÉSEK TANKÖNYVEKRŐL, KÉZIKÖNYVEKRŐL, ISMERETTERJESZTŐ MŰVEKRŐL

MAKAI JÁNOS
A RÉGI RUSZ TÖRTÉNETE

Egy szintézis megírása a szerzőtől általában nagy bátorságot igényel, a szakma részéről pedig megkülönböztetett figyelmet érdemel. Vlagyimir Petruhinnak a Kijevi Ruszt bemutató munkája szintén ebbe a kategóriába tartozik. Egyébiránt az Egyetemi könyvtár címet viselő sorozat részeként jelent meg. A sorozat egyik ismertetőjegye, hogy köteteit az egyes tudományterületek vezető szakemberei írják.

Petruhin könyve elvileg tudományos-ismeretterjesztő kiadvány, amely a történészhallgatók, ill. az olvasók széles köre számára készült. A gyakorlatban azonban sokkal több: tudományos munka, mindössze a hivatkozások hiányoznak belőle. A szerző – a Moszkvai Állami Bölcsész Egyetem professzora – könyvének címében a régi Rusz történetének bemutatását ígéri a 9. századtól kezdve 1263-ig. Azonban ettől többet nyújt, mivel Kelet-Európa népeinek történetét a Kr.e. III. évezredtől követi nyomon. A kötet már csak azért sem tekinthető egyetemi tankönyvnek, mert az egyes fejezeteken belüli ismeretanyag szerkesztése egyáltalán nem didaktikus. A sok fogalom, forrásrészlet, tárgyi emlék, művelődéstörténeti adalék stb. miatt a kisebb részegységek nem alkotnak szerves egységet. A fentiek miatt Petruhin munkáját inkább színvonalas kézikönyvnek lehetne nevezni.

A kötet előszavában a szerző a Drevnyaja (azaz régi) Rusz fogalmát elemezte. Véleménye szerint régi Rusznak, Rusznak vagy orosz (értsd: óorosz) földnek azt az államot nevezik, amely a 9–13. században létezett Kelet-Európában. Ehhez az értelmezéshez annyi megjegyzést fűznénk, hogy a fogalom, nem szűkíthető le csak az államra, attól ugyanis jóval bővebb a terjedelme. Sajátosnak tűnik, az óorosz történelemnek az előszóban található periodizációja is. Petruhin úgy véli, hogy miután a mongol-tatár hódítók csapásai alatt a 13. században a régi Rusz elpusztult, elkezdődött a középkori Rusz időszaka. Véleményünk szerint a középkori Rusz fogalma kronológiai szempontból a kijevi időszakot is magában foglalja, a kettő aligha választható el egymástól. További problémát jelent, hogy a szerző ugyan a mongol

invázióval zárja a régi Rusz időszakát, mégis 1263-ig tárgyalja az eseményeket. Ez esetben a cím nem fedi a korszakolást. Az általánosan elfogadott záródátum 1240. Mint ismeretes, Batu kán ekkor foglalta el Kijevet. Természetesen csak azért nem szabad elvetni egy későbbi időpontot, mert annak alkalmazása nem szokványos. 1263 (Alekszandr Nyevszkij halálának éve) azonban semmiféle fordulatot nem hozott, ezért nem is tekinthető korszakhatárnak.

Az könyv első két fejezete lényegében alapozás a Kijevi (rég) Rusz történetének ismertetéséhez, a következő pedig elsősorban a Rurik-dinasztia első tagjainak tevékenységét taglalja. A negyedik fejezet a kereszténység felvételére összpontosít. Az ezt követő részegységek az 1015–1132 közötti időszakot tárgyalják. A nyolcadik fejezet az óoroszl fejedelemségek helyzetének ismertetését tartalmazza a 12. század 30-as éveitől a mongol hódításig. A szerző itt a novgorodi, kijevi, perejaszlavli, csernyigovi, vlagyimir-szuzdali, szmolenszki, polocki, turov-pinszki és halics-volhiniai területeknek szentelt figyelmet. Az ezt követő fejezet több kérdéssel is foglalkozik, de a rövid terjedelem miatt általában csak érintőlegesen. Hasonlóan mozaikszerűen hat az utolsó fejezet, amelynek témája Rusz és Eurázsia népeinek kapcsolata. Ezen belül található az Alekszandr Nyevszkij tevékenységének bemutatása is. A kötet zárórésze a Kijevi Rusz és a moszkvai állam között kimutatható folytonosságra hívja fel a figyelmet.

A Kijevi Rusz története a források szűkösége, a történetiszemléleti különbségek vagy éppen a politikai nyomás miatt bővelkedik a vitatott kérdésekben. Ezeket a problémákat természetesen Vlagyimir Petruhin sem kerülhette meg. A Rusz szó eredetét illetően például az alábbi álláspontra helyezkedett: Skandináviában nem létezett rusz nevű nép. Az észtek (a régi csudok) és a finnek Svédországot és a svédekot a mai napig Rootsinak, Ruotsinak hívják. Ez azt jelenti, hogy így nevezték magukat a Kelet-Európába induló svédek. Az óskandináv nyelvekben a rots/ros tövű szavakkal az evezősöket, ill. az evezős hajókkal indított hadjáratok résztvevőit jelölték. A szlávok a svéd evezősök nevét a csudoktól hallották. Ami az ő nyelvükön Rootsinak, Ruotsinak, az szláv nyelven rusznak hangzott. Ez lett a behívott skandináv fejedelmek és kíséretük tagjainak elnevezése (ruszok), és áttevődött a hatalmuk alatt álló területre is (Rusz).

Ugyancsak problematikus az óoroszl állam kronológiai határainak kijelölése. A kötet előszava szerint – mint említettük – az állam a 9–13. század között létezett. Azonban Petruhin a továbbiakban árnyalta fenti, igencsak támadható álláspontját. A kalandor 10. századi fejedelemmel, Szvjatoszlavval kapcsolatban azt írta, hogy hadjáratai lezárták az óoroszl államiság kezdeti szakaszát, a fő feladat, az orosz föld megszerzése

pedig utódaira maradt. Legalább ennyire fontos az a megállapítása, amellyel a viszonylag egységes kijevi állam fennállásának időszakát a 13. század helyett a 12. századdal zárta. Eszerint Nagy Msztyiszlav halálával (1132) és a kezdődő belháborúkkal Rusz önálló fejedelemségekre bomlott, s megkezdődött a széttagotság időszaka.

A történettudomány a széttagotság okait illetően sem tudott egységes álláspontot kialakítani. A szerző véleménye szerint a jelenség nem csak a fejedelmi nemzetség létszámának növekedésére vezethető vissza. Úgy vélte, hogy a bojárok és a városlakók saját, csak tőlük függő fejedelmet szerettek volna. Petruhinnak teljesen igaza van: az egyes területek társadalmi elitjének fontos szerepe volt a széttagotság kialakulásában. A többi ok ismertetésének elmaradása azonban hiányérzetet kelt.

Szeretnénk érinteni az orosz feudalizmus problematikáját is. Ez az a kérdéskör, amelyre Magyarországon Szvák Gyula már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet, sőt megvitatásába a rendszerváltozás után az orosz kutatók egy részét is sikerült bevonnia. A probléma gyökere elsősorban a szovjet történetírás legmarkánsabb irányzatának szemléletében keresendő, amely már a Kijevi Rusz időszakára vonatkozóan kimutatatta a feudális viszonyok létezését. Úgy tűnik, a szovjet korszak fenti koncepciója némileg Vlagyimir Petruhinra is hatással volt. Az alábbi álláspontot alakította ki: a földbirtokok hierarchiájával együtt járó feudális széttagotság a középkorban az összes országot jellemezte. Rusz sajátossága azon feudális – hűbéri – kapcsolatok gyengesége volt, melyek esetében a birtokos a földjét (a feudumot) szolgálatért feltételesen birtokolta, nem pedig születési jogon (mint a fejedelmek és a bojárok). Ez a rendszer a 12. században kezdett kialakulni. Az évkönyvekben dvorjanyinokat említenek, a fejedelem fiatalabb druzsinájának tagjait, akik teljesen az ő adományaitól függtek. Erre a formálódó rendszerre mért csapást a mongol-tatár invázió. A szerző fenti sorai távol állnak a szélsőségesen feudalizmus-párti szemlélettől. Annál kevésbé érthető, miért illette a széttagotságot feudális jelzővel. Egy másik helyen, a széttagotság kialakulását indokolva örökletes birtokokkal, valamint függő helyzetű parasztokkal és nem szabad jogállású holopokkal rendelkező bojárokról írt, ám a 12. század vonatkozásában nem árt óvatosan bánni ezzel a jelenséggel.

A történettudomány újabb vitás kérdése a gorod szó értelmezése. Amikor magyarra városnak fordítjuk, egyáltalán nem biztos, hogy pontosan határozzuk meg az adott óorosz település jellegét. Petruhin viszonylag részletesen foglalkozott a témával, és olyan összefoglalást készített, amelynek lényegét akkor is érdemes ismertetnünk, hogyha nem tudunk minden megállapításával azonosulni. A szerző szerint a régi Ruszban a megerősített településeket nevezték városoknak. Közülük

sok – különösen a határ menti erődök – nem rendelkezett állandó lakossággal. Az utóbbiakban kerestek menedéket a környéken élők, ha ellenség közeledett. Mindazonáltal ezek is városok voltak, hiszen fontos központoknak számítottak: erődítéseik fenntartására és helyőrségük ellátására a környező terület lakosságának anyagi eszközöket és munkát kellett fordítania. Az évkönyvírás a 10. század kapcsán 25 várost említ. A 13. század első feléből már 150 ismeretes, és a régészek is csaknem ennyit tártak fel. A városi lakosság alapvető részét az iparosok és kereskedők alkották, hiszen mezőgazdasági termékekért cserébe nekik kellett készítményeikkel ellátni a falusi környezetet. Azonban a középkori orosz városoknak voltak szántóföldeik és legelőik is. Novgorodban a fejedelmi rezidencia a városon kívül helyezkedett el, hiszen a novgorodiak a fejedelmet is máshonnan hívták. A novgorodi kremlben (a várban) a vladika (püspök, majd érsek), a Novgorodi Köztársaság hivatalos vezetője élt. Azokban a városokban, ahol a fejedelmi hatalom erős volt, a fejedelem és druzsinája a kremlben, más néven a gyetyinyecben laktak. Az utóbbi jelentése: a gyetszkijek, a fiatalabb druzsina tagjainak lakhelye. A régi Ruszban a kővárak ritkák voltak, a földsáncokon fából készült falak emelkedtek. Az óorosz városi épületegyüttesek központjai a kőtemplomok voltak. A legkorábbi templomokat bizánci mesterek emelték. Általában vékony téglát használtak, néha téglát és követ vegyesen. A város utcái a várból a poszadon (az iparos-kereskedő részen) keresztül a kapukhoz vezettek, azokon túl pedig utakká alakultak át, melyek más városokba, sőt országokba vezettek. Nem véletlenül nevezték Kijev nyugati kapuját Lengyelkapunak. Az iparos-kereskedő rész a vár falain kívül állt. Ez is rendelkezhetett tornyokkal ellátott falakkal, melyekben kapukat alakítottak ki. A cölöpkerítéseken belül helyezkedtek el az udvarházak. A bojárok tágas udvarházai szintén a poszadban álltak, s a bojárcsaládokon kívül a tőlük függő kézművesek és a szolgák is itt laktak. A többi városlakót fekete embernek nevezték. Ők a fejedelemnek adóztak, ezredekre tagozódtak, és a fejedelem hivatalnoka, a tiszjackij (az ezredes) felügyelete alá tartoztak. Az udvarházakon belül lakóházak és különféle gazdasági épületek, köztük műhelyek és magtárak álltak. A bojárok udvarházai hatalmasak voltak – területük 2000 m²-ig terjedt –, és több tucat melléképülettel rendelkeztek. A fejedelmek és bojárok lakhelye természetesen különbözött az egyszerű városlakók házeitól. Kijevben és Bogoljubovban (az északkeleti Vlagyimir mellett) a régészek kőből épült fejedelmi paloták maradványait tártak fel. A bojárok tornyos lakóházai fából készültek, két-, sőt háromemeletesek voltak. Az egyszerű városiak félig földbe vájt házakban húzták meg magukat, de a gerendaház még jellemzőbb volt. A padlót deszkával fedték, a tűzhelyet a bejáratnál állították fel. Északon a tűzhelyek kőből, míg délen

agyagból készültek. Az ablakokat fatáblákkal zárták el, üveglablakok csak az előkelők házain voltak. A városokban különféle mesterségeket űző kézművesek éltek. A legfontosabb az építő- és az ácsmesterség volt, nem véletlenül nevezték Novgorod egyik kerületét Ács-végnek, sőt a régi Ruszban a novgorodiakat ács holopoknak (szolgáknak) csúfolták. A Vlagyimir-szuzdali Fejedelemségben, ahol Andrej Bogoljubszkij alatt intenzívvé vált a kőépítkezés, a rosztovi és szuzdali bojárok a vlagyimiriakat dőlyfösen saját kőműves holopjaiknak titulálták. A kovács- és a fazekasmesterség úgyszintén fontos volt. A városlakóknak és a parasztnak sok agyagedényre volt szüksége. Ezeket speciális fazekas-korong segítségével készítették. Az esztergályos szakma szintén fejlett volt, a fatárgyakat eléggé bonyolult szerkezetű munkapadokon állították elő. Ugyancsak fejlettnek mondható az ékszerész mesterség, különösen a bojár- és fejedelmi dísztárgyak készítése.

Petruhin kötetének főszereplői kétségtelenül a fejedelmek. Közülük az elsőről, Rurikról nincsenek megbízható adataink. Az is lehet, hogy csak a legendák világában létezett. Az évkönyvi hagyomány szerint a 9. században az északon élő szláv és finnugor törzsek élete zűrzavaros volt, ezért képviselőik a varégokhoz (normannokhoz) fordultak, és kérték őket, hogy uralkodjanak fölöttük. A behívottak állítólag három fivér, Rurik, Szineusz és Truvor vezetésével érkeztek. Két testvére halála után a Novgorod élén álló Rurik a teljes hatalmat megszerezte. Őt tekintik a keleti szlávok első uralkodócsaládjának alapítójának. A fentiek alapján egy kissé meglepő, hogy Petruhin, miközben Szineuszt és Truvort félig legendabeli alakoknak tekinti, Rurik létezésében nem kételkedik, legalábbis ez irányú kételyeit nem osztotta meg az olvasókkal.

A Rurik utódaiként feltüntetett 10. századi fejedelmek/nagyfejedelmek ereiben még varég vér csörgedezett. A velük kapcsolatos adatok ismertetése szintén megtalálható a könyvben. Rajtuk kívül három kijevi nagyfejedelem, a kereszténység felvételét elrendelő Vlagyimir (978/980–1015), a bölcs jelzöt kiérdemlő Jaroszlav (1019–1054) és az anyai ágon bizánci ősökkel rendelkező Vlagyimir Monomah (1113–1125) tevékenységének bemutatására fordított az átlagnál nagyobb terjedelmet és figyelmet a szerző. A történettudományban nem alakult ki egységes nézet azzal kapcsolatban, vajon milyen címmel illessék Kijev fentebb említett urait. Petruhin is érintette ezt a kérdést, méghozzá elég diplomatikusan. Megállapította, hogy a nagyfejedelmi titulus már az Oleg által kötött, 911. évi szerződésből ismeretes, de az évkönyvi szövegben először Vlagyimir Monomahot nevezték kijevi nagyfejedelemnek. A Monomah halálát követő időszakból a dinasztia tagjai közül a szerző Andrej Bogoljubszkijt, Msztjiszlav Udalojt és Alekszandr Nyevszkijt emelte ki. Az első két fejedelem nevét a magyar olvasók

közül kevesen ismerik. Andrej a kijevi központtól elszakadt Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség élén állt (1157–1174). Megpróbálta a régi Rusz területének minél nagyobb részét ellenőrzése alá vonni. Katonai akciói vegyes eredményeket hoztak, a belpolitikában pedig időnként önkényes lépésekre ragadtatta magát. Végül Vlagyimir mellett felépített rezidenciáján saját bojárjai gyilkolták meg. Msztyiszlav Udaloj a dinasztia szmolenszki ágából származott, s volt toropeci, novgorodi és halicsi fejedelem is. A 12. század végétől kezdve harcolt többek között a kunokkal, a csudokkal, a vlagyimir-szuzdali fejedelmekkel és (Halics megszerzéséért) a magyarokkal. 1223-ban a Kalka folyó mellett részt vett az óorosz és a mongol csapatok első összecsapásában, de sikerszerűje megszakt, a csata mongol győzelemmel végződött. Msztyiszlav visszatért Halicsba, de nem tudott megbirkózni az ottani zavaros helyzettel, és 1228-ban a fejedelemség határvidékére szorulva fejezte be küzdelmes életét. Alekszandr Nyevszkij neve Magyarországon ismerősebben cseng, mint az előző két fejedelemé. Ennek jelentős mértékben az az oka, hogy névai és csud-tavi győzelmei (1240, 1242) a középiskolai tananyag részét képezik. Alekszandr vlagyimiri nagyfejedelemsege (1252–1263) már a Kijevi Rusz teljes felbomlása utáni időszakra esett. Ezért nem látjuk indokoltnak a kötetben való szerepeltetését. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy bemutatása alapvetően korrekt, nem érződik rajta sem az ortodox egyház, sem a szovjet történetírás egyik korszakának heroizáló szemlélete.

Összegzőként megállapítható, hogy Vlagyimir Petruhin kötete figyelmet érdemel a Kijevi Rusz történetét tárgyaló könyvtárnyi munka sorában. A szakemberek közül egyesek kritizálni fogják a szerkesztési elveket, mások az arányokat nem tartják majd megfelelőnek, ismét mások bírálni fogják a szerző némely koncepcióját, az egyetemisták pedig megizzadnak majd vele a vizsgára való felkészülés során. Erre a kézikönyvre mégis nagy szükség van, mert az ismeretek viszonylag rövid, sokszor lexikonszerű összefoglalását nyújtja. A három keleti szláv nép (az orosz, az ukrán és a fehérorosz) középkori története iránt érdeklődők közül minden bizonnyal jóval többen el fogják olvasni, mint amennyien a nagy terjedelmű, nehézkes nyelvezetű tudományos munkákat.

Vlagyimir Petruhin: *Drevnyaja Rusz*, IX v. – 1263 g. (A régi Rusz a 9. századtól 1263-ig). Izdatyelsztvo Asztrel, Moszkva, 2005.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2006/1. 102–107.

VARGA BEÁTA
UKRAJNA TÖRTÉNETE – OROSZ TÖRTÉNÉSZEK
SZEMÉVEL

2015-ben Moszkvában jelent meg *I. N. Danyilevszkij – T. G. Tairova-Jakovleva – A. V. Subin – V. I. Mironyenko: Ukrajna története* című egyetemi tankönyve, amely kiadványhoz A. O. Csubarjan, az Orosz Tudományos Akadémia Orosz-Ukrán Történeti Bizottságának vezetője írt ajánlást. Az akadémikus azért nevezi szakmai nívumnak a könyvet, mert a szerzők a tudományos megközelítést tartották elsődlegesen szem előtt, szigorúan a történeti tényekre hagyatkoztak és elzárkóztak a politikai jellegű megnyilvánulásoktól. Azzal a megállapításával viszont, hogy az ukrán területek az egyes történeti korszakokban a Kijevi Rusz, a Litván Nagyfejedelemség, a Rzeczpospolita, az Orosz Birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Szovjetunió részét képezték, kimondatlanul is figyelmen kívül hagyja az ukrán államalapító törekvések átmeneti sikereit és egyúttal előrejelzi a könyv hangvételét. Az orosz akadémikus az ukrán szuverenitás vitás kérdéseivel kapcsolatban azon véleményét fejezi ki, hogy az ukrán identitás és államiság megteremtéséért folytatott harc drámai és rendkívül nehéz volt, arra viszont még csak homályos utalást sem tesz, hogy ez a folyamat meddig tartott. Vagy befejeződött-e egyáltalán, mert a könyv zárógondolata arra utal, hogy a jelenkori ukrán állam sem demokratikus, sem jogállamnak nem tekinthető.

Azt nem állíthatjuk, hogy hiánypótló mű kiadására került sor, hiszen 1991 óta az orosz historiográfiában többször is feldolgozták Ukrajna történetét, ami viszont ezen munka esetében felkeltheti a figyelmet, hogy 2015-ben jelent meg, ezért joggal feltételezhetnénk, hogy ha érintőlegesen, de a 2014-es orosz-ukrán konfliktus, vagy ahogyan gyakrabban nevezik, az „ukrán válság” kirobbanásának okairól és körülményeiről is kapunk egy rövidebb kitekintést. Valójában semmi nem indokolja és magyarázatot sem kapunk arra a szerzők részéről, hogy miért éppen a 2011-es évet nevezték meg záró dátumnak.

A könyv I. fejezete – *Ukrajna előtörténete: a legendás és a történeti Rusz – I. N. Danyilevszkij*¹ nevéhez köthető, aki legelőször is két fontos észrevételt tesz: egyrészt leszögezi azt a határozott véleményét, hogy a jelenleg létező államok közül egyik sem tekinthető a távoli

---

¹ Данилевский И. Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций*. Москва, Аспект-Пресс, 1998; *Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов*. Москва, 2004.

múltban fennálló bármelyik államalakulatok egyenes utódjának; másrészt általánosan elfogadott nézetnek tartja, hogy a mai Kelet-Európa területén élő népek kiformalódása viszonylag későn, a 15. század végétől kezdve ment végbe. Ez egyúttal azt is jelenti szerinte, hogy Ukrajna tulajdonképpeni története a 15–16. század fordulójától vette kezdetét. Ezzel a kijelentésével valójában rövidre zárja az orosz és ukrán historiográfiában kialakult vitát, hogy a Kijevi Rusz az orosz vagy az ukrán történelemhez köthető², ugyanis a Kijevi Ruszt a keleti szláv törzsek által alapított államalakulatnak nevezi, amely egységesen képezi az orosz, ukrán és belorusz történelem előtörténetét. A „Rusz” terminus magyarázatában Danyilevszkij átveszi B. N. Florja elméletét, miszerint a 9–10. században egy sajátos államalakulatot jelölt – „Ruszföldet” – és csak a 12. századra vonatkozott a valamennyi keleti szláv által lakott területre. Az viszont külön kérdés szerinte, hogy a Kijevi Rusz a szó klasszikus értelmében tekinthető-e államnak és lehet-e beszélni egységes „Ruszbeli” népeességről.

Danyilevszkij Ukrajna „előtörténetének” nevezi azt az időszakot is, amikor a Kijevi Rusz nyugati és délnyugati területei a Litván Nagyfejedelemség kötelékébe kerültek, viszont nem elemzi részletesebben azt a folyamatot, ahogyan 1240 után az Arany Horda terjeszkedett a térségben. A fejezet végén a szerző az „Ukrán földek” címmel egy oldalnyi alfejezetet szentel annak a kardinális kérdésnek, hogy mikor jelent meg és mire vonatkozott az „Ukrajna” kifejezés. Ennek tisztázása érdekében először arra kereste a választ, hogy ezzel a kategóriával mikortól jelölték a Kijevi Rusz nyugati területeit. Komoly hiányosságként lehetne felróni, hogy a többi fejezettől eltérően a szerző nem nevezte meg a felhasznált szakirodalmat, így arról sem kapunk információt, hogy a feldolgozott témában milyen publikációi jelentek meg.

A II. fejezetet – *Ukrán földek az újkorban (XVI. század közepe–19. század)* – az a T. G. Tairova-Jakovleva jegyzi, akinek több munkája is megjelent Ukrajna 17–18. századi történetéről.³ A címválasztás nem túl szerencsés, ugyanis egyrészt az 1550-es évekre inkább a kora újkor megjelölés lenne célszerűbb, a korszakhatár végét jelölő 19. század sem fedi a valóságot, mert valójában az 1917-ig követi végig az

² Az orosz történetírás „tradicionális sémája” szerint a 15. századtól kiformalódó Moszkvai Oroszország tekinthető a Kijevi Rusz kizárólagos jogutódjának, az ukrán területeket pedig „nyugat-orosz” földeknek nevezték, amelyek a lengyel-litván kötelékben is mindvégig „orosz identitásuk” megőrzésére törekedtek.

³ Таїрова-Яковлева, Т. Г., Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття, причини і початок Руїни. — Київ., 1998.; Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). — Київ., 2003.; Мазепа. — Москва., 2007.; Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — СПб.: Центрполиграф, 2011.; Гетманы України. — СПб.: Центрполиграф, 2011.

eseményeket. A szerző először az ukrán területek lengyel kötelékbe kerülését vázolja fel az 1569. évi lublini uniótól kezdve, amely folyamatot „gyarmatosításként” ír le. A Rzeczpospolita létrejöttét az ukrán történelem olyan meghatározó eseményeként nevezi meg, amely a történészek által tragikus „kozák” korszakhoz vezetett el. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy az ukránok a lengyel kötelékben először szembesültek a nyugat-európai civilizációval, ami nyilvánvalóvá tette a társadalmi és kulturális elmaradottságukat. A korszak másik meghatározó eseményeként értékeli az ukrainai kozákság megjelenését, amelyet a lengyel fennhatóság által kiváltott krízisre vezet vissza. A kozákságot az ukrán „újjászületés” letéteményeseinek nevezi, és akikhez a magyar hajdúságot is hasonlítja, de kihangsúlyozza, hogy csak az ukrainai kozákoknak sikerült a nemzeti identitás hordozóivá válni és egy sajátos államiságot létrehozni, amelynek mintapéldájaként a Zaporozsjei Szicset nevezi meg. Az 1590-es évek elejétől állandósuló kozák felkeléseket a nemzeti identitásért folytatott küzdelemként értelmezi a szerző, egyben kihangsúlyozza, hogy ezen harc központi eleme a pravoszláv vallás védelme volt, ami az ukránok identitását szimbolizálta. Majd ezt a gondolatmenetet folytatva – talán egy kissé aránytalanul sok oldalt szentelve a témának – a vallás védelmében folytatott küzdelmet követi végig, központba állítva az 1596. évi breszti vallási unió hatását és következményeit.

Külön alfejezetben – „*A Bogdan Hmelnyickij felkelés. Az Ukrán Hetmanátus megalakulása*” – elemzi Tairova-Jakovleva az 1648–1654. évi eseményeket, amelyek szerinte nemcsak gyökeres változást eredményeztek az ukránok történelmében, hanem átrajzolták Közép-Kelet Európa politikai térképét is. Az ukrán mozgalom jelölésére felváltva használja a „*felkelés*” és a „*felszabadító háború*” kifejezést – eltérően a jelenkori ukrán historiográfia szóhasználatától⁴ – amely terminusok a 19–20. századi orosz és szovjet történetírás hatását mutatják. Bogdan Hmelnyickij alakját a központba állítva a szerző végigköveti azt a folyamatot, ahogy a szerinte határozatlan „királyhű” ukrán kisnemes a külső körülmények hatására egy lengyelelles mozgalom élére állt. Vagyis a hetman is kezdetben megijedt attól, hogy „kiengedte a szellemet a palackból”. A fordulópont akkor következett be, amikor hetman találkozott Paiszj jeruzsálemi pátriárkával, akinek a hatására a pravoszláv vallás „élharcosává” vált. Fontos szerepet játszott továbbá a hetman győzelmi bevonulása Kijevbe is, ahol őt mintegy „*legfényesebb fejedelemeiként*”

⁴ A mozgalom jellegére vonatkoztatva többféle meghatározás látott napvilágot: az orosz-szovjet historiográfiában illeték többek között „kozáklázadás” illetve „felszabadító háború” jelzővel, míg az ukrán történetírásban „szabadságharcról”, „ukrán nemzeti forradalomról” és „ukrán nemzeti háborúról” olvashatunk.

fogadták. Tairova-Jakovleva szerint ettől kezdve fogalmazódott meg a hetmanban az államiság és a függetlenség gondolata, ami realizálódni látszott a Bogdan Hmelnickij által létrehozott Ukrán Hetmanátus, illetve a Zaporozsjei Had megalakulásában, amely állami képződmény *autonóm jogállását* a lengyel kormányzat is elismerte az 1649. évi zborovói egyezményben. A történész megítélésében a lengyel király és a Hetmanátus között vazallusi kapcsolat állt fenn, amely jóval lazább és formálisabb jellegű volt, mint a dunai fejedelemségek és a szultán között fennálló viszonyrendszer.

A szerző diplomatikusan megkerülte az orosz-ukrán kapcsolatrendszer egyik legproblematisabb kérdését⁵ a korszakra vonatkozólag, azaz az 1654. évi Perejaszlavi Rada jelentőségét és következményeit. Ukrajnának „*a cár hatalmas uralkodói keze*” alá fogadásáról ír, amely esemény létjogosultságát elsődlegesen vallási okokra vezet vissza. Valósággal védelmébe veszi az orosz uralkodót és több okkal is megindokolja, hogy jöllehet Bogdan Hmelnickij már korábban is kérte Alekszej Mihajlovics segítségét, a cár csak az 1653. évi zsvanyeci csata után szánta el magát a beavatkozásra. Egyrészt azzal magyarázza Moszkva kivárási taktikáját, hogy Oroszország még nem igazán állt készen egy Lengyelország elleni háborúra, másrészt az Ukrán Hetmanátus maga sajátos társadalmi és politikai berendezkedésével teljesen idegen és „nyugati” jellegű volt az orosz állam számára. Azt viszont elhallgatja, hogy III. Iván óta az orosz uralkodók semmire sem vágytak jobban az „orosz földek összegyűjtése” és a „Moszkva-III. Róma” elmélet által vezérelve, hogy megszerezzék az egykori Kijevi Rusz délnyugati területeit, azaz Ukrajnát. Ezen cél elérése érdekében pedig csak azt az alkalmas időpontot várták, amikor a lehető legkisebb anyagi és emberáldozat árán megvalósíthatják a terveiket. A máig is jelenlévő orosz-ukrán konfliktus gyökereit arra vezeti vissza, hogy 1654-ben mindkét fél másként értelmezte a *perejaszlavi egyezményt* és a küszöbön álló orosz-lengyel háború miatt átmenetileg kompromisszumot kötöttek egymással. Ukrajna jogi státuszát úgy ítéli meg, hogy a hetman és a kozák vezetők elismerték hűbéruruknak az orosz cárt, de az orosz-ukrán kapcsolatrendszer a gyakorlatban lazább viszonyt eredményezett az orosz és a hetmani kormányzat között, mert a Hetmanátus függőségi viszonya csak az adófizetési kötelezettségben és a külpolitikai jogkör részleges korlátozásában nyilvánult meg. A szerző nem elemzi részletesebben Bogdan Hmelnickij kormányzási

⁵ Mái is vitatott kérdés a historiográfiában, hogy Ukrajna önálló államként csatlakozott-e Oroszországhoz, alávett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között.

módszereit⁶, de azt kihangsúlyozza, hogy a halála után kiéleződött a konfliktus a hetmani rezidencia és Moszkva között. Majd csak Ivan Vihovszkij hetman kormányzását elemezve utal arra, hogy az ukrán hetmanok sohasem rendelkeztek államhatalommal, vagyis a Hetmanátust sem tekinti állami képződménynek. Az viszont mindenképpen eltávolodás a hagyományos orosz állásponttól, miszerint az ukránok többsége számára a legüdvözítőbb megoldás az Oroszországhoz csatlakozás lehetett, hogy a szerző megítélésében már 1657-re kiderült, hogy a krími, a svéd és a lengyel orientáció lehetősége is felmerült a kozák vezetők tervei között. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy Ukrajna a Dnyeper mentén fokozatosan két részre szakadt, amely megosztottságot az 1667. évi *andruszovói egyezmény* is szentesített, vagyis Nyugat-Ukrajna visszakerült lengyel kötelékbe. Ettől kezdve a szerző külön tárgyalja a Jobbparti és Balparti Ukrajna történetét, utóbbi esetében kiemelve azt a körülményt, hogy miután 1665-ben Ivan Brjuhoveckij hetman „odaajándékozta” Ukrajnát a cárnak, az orosz uralkodók elkezdték leépíteni a Hetmanátus autonóm jogait. Ezen folyamat egyik központi eseményeként emeli ki Ivan Mazepa „átállását” svéd oldalra az Északi háború idején, amely lépésével a hetman legális ürügyet teremtett I. Péter számára a drasztikus megszorító intézkedések számára a Hetmanátus területén. Tekintettel arra, hogy a szerző több művet is publikált I. Péter és Ivan Mazepa kapcsolatának jellegéről, elvárható lett volna, hogy Bogdan Hmelnjickijhez hasonlóan kicsit részletesebben elemezze Mazepa hetmanságát, különösképpen az átállás okait és körülményeit. Mindenesetre Tairova-Jakovleva az orosz historiográfiától eltérő módon, ahol Mazepa az „árulás szimbóluma” lett, nem használta vele kapcsolatban ezt a jelzőt.

Az utolsó alfejezetben a szerző a Hetmanátus likvidációjához vezető út fontosabb állomásait követi végig I. Pétertől II. Katalinig. Azzal a megállapításával viszont vitázni lehetne, hogy a végleges likvidáció 1783-ban zárult volna le, amikor a cárnő kiadta rendeletét a Krím-félsziget Oroszországhoz csatolásáról. Valójában az Ukrán Hetmanátust mint autonóm közigazgatási területet II. Katalin 1764-ben szüntette meg és a helyén három guberniumot hozott létre. Ezután az előző alfejezetekhez képest kevésbé részletesen Ukrajna helyzetét mutatja be az Orosz Birodalom keretein belül. Végigköveti azt a folyamatot, amelynek során a Fekete-tenger északi medencéjének meghódítását és a Lengyelország felosztását követően Nyugat-Ukrajna – Galícia kivételével –

---

⁶ Az orosz uralkodó elméletileg megőrizte a fennhatóságát a Zaporozsjei Had felett, de Bogdan Hmelnjickij kormányzása idején nem volt képes Ukrajnában érvényesíteni jogi fölényét, azaz a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat.

is orosz fennhatóság alá került, ahol további három-három ukrán gubernimot alakítottak ki. Ezt egyértelműen pozitív eredménynek tekinti a szerző, mert szinte valamennyi ukrán területet sikerült egyesíteni az orosz fennhatóság alatt, ami szerinte hozzájárult Ukrajna gazdasági és társadalmi fellendüléséhez és egyúttal a nemzeti felemelkedéshez.

Az A. V. Subin nevéhez köthető III. fejezet – *Ukrajna a XX. században (1945-ig)* – 1917-től a második világháború végéig dolgozza fel Ukrajna történelmét. A szerző a négy alfejezetből kettőt szentel a forradalmi korszak feldolgozásának, amihez több korábbi munkáját is felhasználta.⁷ Sajátos szempont alapján vizsgálta meg az 1917–1921 közötti ukránjai eseményeket, amelyekre úgy tekintett, mint függetlenségi mozgalomra. Ugyanakkor mintegy vitába szállva az ukrán historiográfiával, nem ukrán forradalomról ír, hanem a „*Nagy Orosz Forradalom*” mellékágáról. A Központi Rada által 1918. január 22-én kibocsátott IV. Univerzáléval kapcsolatban, amely kikiáltotta az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, egyben elfogadta a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését, a szerző a következőket jegyezte meg: egyrészt az ukrán államiság egyoldalúan lett kinyilvánítva, bármilyen nemzetközi-jogi elismerés nélkül; másrészt mint Oroszország autonóm része, az ukrán szuverenitás kérdését elsősorban az orosz vezetőkkel kellett volna rendezni, ez viszont elmaradt, ezért nem is tekinthető legitimnek a függetlenség kikiáltása. Ezenkívül azt is kihangsúlyozta, hogy Ukrajnában a nemzeti eszme gyenge mozgósító erőnek számított a nehéz szociális körülmények között. Szerinte az ukrán „*nemzeti terv*” csak akkor lehetett volna sikeres, ha csak Nyugat-Ukrajnára korlátozódott volna, ugyanis Kelet-Ukrajna lakosságának többsége - Kijevtől Odesszáig - ouszul beszélt, egy szuverén ukrán államot nem éreztek volna sajátjuknak. Vagyis szerinte továbbra is kudarcra volt ítélve egy egységes és független ukrán állam megteremtése. Arra nem tér ki, hogy az ukrán önállóság kivívását az is megnehezítette, hogy a kelet-ukránok nemzeti identitása jóval alacsonyabb szintre jutott el, mint Galíciában. Ukrajna eltérő történeti gyökereit és megosztottságát érzékeltetve használja a „*két Ukrajna*” kifejezést. Arról viszont nem ír, hogy a német vezetés 1918-ban támogatta az ukránok önálló államiságának megteremtését és a különbéke megkötésével Ukrajna megtette az első fontos külpolitikai lépését, amelynek köszönhetően az ukrán állam nemzetközi szintre emelkedett.

⁷ А. В. Шубин: *Махно и его время*. Москва, 2013.; *Вожди и заговорщики. Политическая борьба в СССР в 20-30-е гг.* Москва, 2004.

A következő alfejezetben – *Polgárháború és intervenció 1919–1921 között* – továbbra is az ukrán államiság problematikáját vizsgálva – az Ukrán Népköztársaság helyzetének megrendülését, majd megszűnését végigkövetve – arra a megállapításra jutott a szerző, hogy 1921-re jelentősen beszűkültek az függetlenedési törekvések és lehetőségek. Annak jelentőségére nem utal, hogy az orosz-lengyel háború lezáró 1921. évi rigai békében valójában az 1667-es andruszovói szerződést követően kialakult helyzetbe került Ukrajna, hiszen a lengyelek és az oroszok – az ukránok érdekeit figyelmen kívül hagyva – ismét felosztották egymás között az ukrán területeket. Arról viszont említést tesz, hogy Lengyelország a korábbi évszázadokban is alkalmazott polonizációs politikát folytatta az ukrán területeken, ami ellehetetlenítette az ukrán nemzeti törekvéseket. A későbbi Szovjetunió viszont az uralkodó orosz nemzettel az élen átalakult egy „normális birodalomná”, ahol a szerző szerint az ukrán kultúra fellendülése vette kezdetét. Vagyis az ukrán területek lengyel és orosz fennhatóság alatti helyzetét összehasonlítva, az utóbbit jóval kedvezőbbnek ítéli meg.

A harmadik alfejezet – *Szovjet modernizáció Ukrajnában* – a NEP eredményeinek részletes elemzésével bemutatja az ukrán gazdaság fellendülését, azaz egyértelműen pozitív módon ítéli meg Ukrajna lehetőségeit a Szovjetunió keretein belül. Nem mondja ugyan ki, de valójában „áldásként” tekint erre, ami egyébként a hivatalos orosz-szovjet narratíva egyik alappillérenek számított a historiográfiában. Részletes kitér Subin az 1932–33. évi „nagy éhínség” okainak elemzésére, ami a mai napig is éles vita tárgyát képezi az orosz és ukrán történetírásban. A szerző azon meggyőződését fejezi ki, hogy a sztálini vezetés „nehéz választásának” következménye volt annak érdekében, hogy sikeresen befejezzék az ipar felfuttatását. Megcáfolja azokat az ukrán nézeteket, hogy a sztálini vezetés tudatosan és szándékosan sújtotta az éhséggel az ukrán parasztokat, sőt az egész ukrán népet. Továbbá amellett érvel, hogy az áldozatok száma nem 3–5, hanem csak 1–2 millió főre tehető. A „*Nyugat-Ukrajna sorsa*” című alfejezetben tárgyalja a szerző Ukrajna – egészen pontosan – Nyugat-Ukrajna 1939-es újraegyesülését, csak azt nem írja az alcímben, hogy mivel. Az újraegyesülés (vossoedinenije) terminus az orosz-ukrán kapcsolatok egyik vitatott eleme, ugyanis a „nagyorosz” és szovjet történetírás hivatalos narratívája szerint Ukrajna 1654-ben „újraegyesült” Oroszországgal, abból az elméletből kiindulva, hogy az orosz és az ukrán nép már az orosz történelem előtörténetét képező Kijevi Rusz keretein belül is együtt élt egymással. Az előző fejezetben Tairova-Jakovleva ügyesen kikerülte ezt a terminust, de szemmel láthatólag Subin szándékosan használta és egyértelműen pozitív, előremutató eseményként értékelte, hiszen szerinte 1939-

ben először a történelem folyamán egyesült valamennyi ukrán terület egy államon belül. Azt viszont nem tette hozzá, hogy az ukránok számára ez az egyesülés inkább egy önálló államban lett volna üdvözítőbb és kedvezőbb.

Az utolsó – „*A Nagy Honvédő Háború*” – alfejezetben részletesen olvashatunk az Ukrán Nacionalisták Pártja (OUN) és az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) „kollaboráns” tevékenységéről, de ezzel kapcsolatban Subin azt a sajátos álláspontot képviseli, hogy az ukrán nemzeti mozgalmat elsősorban az a cél vezérelte, hogy a háborús eseményeket kihasználják a független ukrán állam megteremtése érdekében, még akkor is, ha ehhez a németekkel kellett együttműködniük. Nagyon érdekes ez a megközelítése, hiszen korábban egyértelműen azzal érvelt, hogy több okból kifolyólag sem volt lehetséges a szuverén Ukrajna létrehozása. Most pedig függetlenül attól a tényről, hogy az ukrán nacionalisták a németekkel kialakított szövetségben látták a törekvéseik megvalósítását, Subin nem ítéli el, inkább próbálja megérteni őket, még akkor is, ha nem ad nekik igazat.

A kötet utolsó fejezetét – „*Ukrajna 1945–2011 között*” – V. I. Mironyenko⁸ írta, aki az „*Ukrán Szovjet Szocialista köztársaság (USZSZk) 1945–1953*” című alfejezetben kiemeli, hogy 1945 után Ukrajna a Szovjetunió részét képezte ugyan, de a „szocialista föderáción” belül a tagállamok rendelkeztek bizonyos belső jogkörrel és korlátozott szuverenitással annak ellenére, hogy a legfőbb állami funkciók a központi hivatalokhoz tartoztak. Az Ukrajna 1953–1964 közötti történelmét felvázoló alfejezetben a szerző vitába száll az ukrán történészekkel és azt a határozott véleményét fejezi ki, hogy ebben az időszakban lassan ugyan, de egyre határozottabban a „virágzás” kora vette kezdetét, ami nemcsak az életszínvonal, hanem az oktatás minőségének emelkedésében is megmutatkozott. Ebben az alfejezetben tér ki arra a fontos tényezőre, hogy Ukrajna határai Sztálin 1939–45-ös kelet-európai hódításainak eredményeként alakultak ki, majd Hruscsov 1954-ben az USZSZK-hoz csatolta a Krím-félszigetet. A harmadik alfejezetben – *Az USZSZK 1964–1991 között* – végigköveti azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen az 1991-es „*augusztusi puccs*” során Leonyid Kravcsuk vezetésével kikiáltották Ukrajna függetlenségét, aminek következtében Mironyenko szerint „elhalt” a „2. *Ukrán Köztársaság*”. Azt fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy az USZSZK lakosságának 76%-a a függetlenség mellett szavazott, egyedül a Krím-félszigeten volt alacsonyabb az ukrán önállóság támogatottsága. Az utolsó alfejezetben –

⁸ Мироненко В. И. *Российско-украинские отношения в 1991–2002 годах*. М., 2004.

Ukrajna 1992–2011 között – az ún. „3. Ukrán Köztársaság” meghatározó eseményeiről ír meglehetősen pesszimista hangnemben. Ezen korszak egyik legfontosabb eseményének az Ukrajna és Oroszország között 1997-ben megkötött „nagy egyezményt” tekinti, amelyben a szerződő felek megállapodtak a kölcsönös tisztelet és egymás szuverenitásának elismeréséről, valamint a közös határaik sérthetetlenségéről. A 2004-es „narancsos forradalmat” a szerző úgy értelmezi, mint a gazdasági és politikai stabilitás végét és mint az első társadalmi-politikai „elágazást” Ukrajnában. Összességében a korszakban az ukrán államot, mint a 3. ukrán köztársaságot úgy jellemzi, hogy a függetlenség 1991. évi kikiáltása és az 1996. évi alkotmány ellenére sem demokratikus, sem szociális, sem pedig jogállamnak nem tekinthető. Szerinte Ukrajna területén emberek milliói élnek határozott és közös célok nélkül. Valójában az nem derül ki, hogy a szerző miért választotta záró dátumnak a 2011. évet és miért nem tett legalább rövid történeti kitekintést a 2014-től éleződő orosz-ukrán konfliktusról.

A könyv bevezetőjében felvázolt célkitűzésekkel kapcsolatban azt az észrevételt tehetjük, hogy a szerzők – elsősorban Tairova-Jakovleva – tényleg a tudományos megközelítést tartották elsődlegesen szem előtt és – több-kevesebb sikerrel – próbáltak elfogulatlanul, a történeti tényekre hagyatkozni. Elzárkóztak ugyan a politikai jellegű megnyilvánulásoktól is, de Scsubin és Mironyenko többször is szakmai vitába bocsátkozott a jelenkori ukrán történészek nézeteivel a 20. századi jelentősebb események értékelésénél. A recenzens, mint újkori történész némileg elfogultan aránytalannak tartja a fejezetek felosztását, elsősorban azt a tényt, hogy Ukrajna történetét a 16. századtól 1917-ig feldolgozó II. fejezetre ugyanannyi oldalt szántak, mint az 1917–1945 közötti korszakra. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy az újkori rész túl vázlatos, míg a következő az előzőhöz képest túl részletes lett. Hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy az I. fejezet végén I. N. Danyilevszkij nem tüntette fel a felhasznált szakirodalmat, míg a kollégái ezt megtették ugyan, de kizárólag orosz és ukrán nyelvű bibliográfiát tüntettek fel. A bemutatott kötet legfőbb érdeként leginkább az emelhető ki, hogy a korábbi feldolgozásokhoz képest kevésbé elfogultan „nyúltak” Ukrajna történetéhez, azon belül is elsősorban az orosz-ukrán kapcsolatok értékeléséhez. Ki kell ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy – mint ahogyan A. O. Csubarjan is utalt rá a hivatalos könyvbemutatón – a kötet nem feltétlenül az orosz historiográfia hivatalos verzióját tükrözi az ukrán történelemről, hanem a szerzők saját véleményét.

Игорь Данилевский, Татьяна Таирова-Яковлева, Александр Шубин, Виктор Мироненко: *История Украины*. Алетейя, 2015. 508 o.

ISMERTETÉSEK SZAKFOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT CIKKEKRŐL

BODOR MÁRIA

AZ OROSZ MODERNIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK HATÁSA A VÁROSI VISELETRE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

T. O. Volobujeva tanulmányában a XIX. század második felében lezajlott orosz modernizációs folyamatok városi viseletre gyakorolt hatásait mutatja be. Elénk tárja a férfi és a női megjelenés, a ruhadarabok (a lábbelitől a fejfedőig) változásait, és ezeket a társadalmi átalakulás jeleként értelmezi.

Ezen időszak orosz városi öltözete kutatásának kevesebb figyelmet szenteltek a történetírásban, mint a nyugat-európai vagy az orosz népi (paraszti) ruházat változásai vizsgálatának, és a témáról eddig összefoglaló munka még nem jelent meg. *Volobujeva* röviden áttekinti a kérdés historiográfiáját, kiemeli *R. M. Kirszanova* és *A. A. Vasziljev* munkásságát. A téma kutatói szembesülnek a forrásbázis töredékes jellegével. Az öltözet egyes darabjai fennmaradtak a múzeumokban, ám a kiállítási tárgyak többsége az előkelő (társasági) divatot mutatja be. A kutatók felhasználják a portrékat, illetve a XIX. század közepétől megjelenő fényképeket is. Jelentős forrásinformációkat adnak a ruházat történelméről a memoárok és a szépirodalmi alkotások, a szentpétervári divatújság.

A modernizálódó társadalom szociális és szociokulturális differenciálódása és a városi öltözet fejlődése közötti kölcsönös kapcsolatok fontosságára hívja fel a szerző a figyelmet. A ruházat funkcionális jelentése társadalmi jel, az ember identifikáló tartozéka egy adott társadalmi közösséghez kötődően. A XIX. század második felében elutasítási folyamatról volt szó; az emberek lemondtak külsejük rendi megjelöléséről és a polgárok közösségének képviselőiként jelentek meg.

Az orosz városi ruházatot érintő változások, ahogyan sok más változás is a kulturális életben, Nagy Péter átalakításaival gyorsultak fel. Péter rendeletei tették lehetővé, hogy az európai viselet kiszorítsa az orosz öltözéket a városi életmódból. II. Sándor uralkodásának kezdetén a divat ösztönözte a városi viselet folyamatos átalakulását, és a Nyugat lelkülete kezdett energikusan behatolni vidékre is.

Az 1870-es években divatba jött a ruházat modern típusa: a kétsoros férfikabát (zakó), a nadrág és a mellény. A háromrészes, azaz mellényes férfiöltöny a hivatali emberek díszes ruházatának számított. Az 1880–1890-es évek fordulóján a férfi ruhásszekrénybe bekerült a zsakett, hasított derékkel és kerekített kabátszárnyakkal. A nadrágot gyapjúszövetből varrták kis csikokban. Ez a viselet vált napi ruházattá az orvosok, ügyvédek, banki dolgozók számára. A tradicionálistól az európai öltözékhez való átmenetet jelentette a hosszú szárnyú, ún. szibériai kabát.

Nem minden európai ruha akklimatizálódott Oroszországban. Ez különösen a felsőruházatot érintette, hiszen figyelembe kellett venni az északi ország éghajlati viszonyait. A szőrmebunda és a báránybunda (suba) megmaradtak a téli öltözék szükséges részének. A szerző kiemeli, hogy a szánokon való utazás melegebb ruházatot kívánt meg a villamoson ill. autóbuszon történő közlekedésnél, ezért télen a XIX. század végén is a XVII. században használatos hosszú szőrmebundákat viselték az emberek. Az olyan női ruházatot, amiben dekoltált a nyak, és a lábak a harisnyákban nyitottak maradtak volna, nem lehetett viselni.

A kabát felett hordták a szőrmebundát, vagy hosszú posztóköntöst (férfi hosszú kaftán gallér és hajtókák nélkül). A rövid, derékba vágott kaftán sokáig megőrződött a moszkvai nagykereskedők, boltosok, utcai kerekedők és kispolgárok között. Ez a szibériai kaftán és a hosszú posztóköntös a nagy- és utcai kerekedők sajátos rendi jelévé vált. A zeke (vagy ujjas) a rövid, leegyszerűsített kaftán volt, vatta- vagy szőrmebélés, gyakran ruhaujj nélkül. A zekét télen a felsőruházat alatt viselték, nyáron a felsőruházat funkcióját teljesítette. A zekét és a szibirikát (a rövid, derékba vágott kaftánt) a bolttulajdonosok, kispolgárok és a munkások viselték leggyakrabban. A hosszú posztóköntös, a szibirka és a zeke csak a XIX–XX. század fordulóján tűntek el a tömegek ruházatából. Az európai szabású téli vagy átmeneti kabát fokozatosan kiszorította a tehetősek körében a tradicionális felsőruházatot.

A férfing kétféle volt: európai szabású vagy az oldalgombos orosz ing. Az 1880-as évektől kezdve előnyben részesítették a levehető gallérokat, melyeknek formája a divat hatására évről évre változott. A művelt társadalom majdnem minden képviselője európai szabású inget hordott. A kisboltosok és az egyszerű nép között az oldalgombos orosz ing volt használatban. Az európai inget főleg fehér anyagokból varrták, elterjedtek voltak a kumacs színű (bíborvörös) oldalgombos orosz ingek. Az ingeket övvel, selyemzsinórral vagy keskeny állati bőrral viselték. Az 1880-s évek második felétől használatba kerültek a különböző ingkabátok.

A szerző a nyugat-európai divat racionális és teljesen utánzó öszszefüggésének jelenlétéről megállapítja, hogy az átvétel főként kényelmi alapon történt. Azonban emellett mindig léteztek rövid ideig tartó divatirányzatok is. Így az USA polgárháborújának idején az amerikai zsakett hatott a rövid férfi kabátokra. Az itáliai Garibaldi-mozgalom a női ruházatra volt befolyással, készültek divatos vörös ingek „garibaldista” széles ruhaujjakkal.

A korszakban elterjedt fejrevalók voltak a cilinderek, keménykalapok, prémes orosz kalapok, filckalapok és a szemellenzős sapkák. Nyáron a művelt közönség előnyben részesítette a nemez-, szalma- és panamakalapokat. A cilinderen jól nyomon lehet követni a változásokat. Ez a fejrevaló kezdetben az arisztokratikus közegben volt népszerű, és az előkelőséget példázta. Idővel a konzervativizmus, a XIX–XX. század fordulóján pedig az „alkotó foglalkozás” jelölőjévé vált. A rendi szimbólumból tehát az intellektuális és művészi elithez tartozás mutatója lett.

A XIX. században elterjedt Oroszországban a csizma. Hordták nemesek, kereskedők és munkások, általános lábbelinek számított a hideg tél és az őszi-tavaszi sár körülményei között. A XIX–XX. század fordulóján divatosá vált az orosz csizma elnevezésű lakkos csizmaszár. A század közepén megjelent a csizmák konkurenciája – a nyugatról érkezett magasszárú cipő, félcsizma. A lábbeli piacát a tömeges kisipari gyártás látta el termékeivel. Hatalmas centrumok voltak Kimriben, ahol évente másfél millió csizmát varrtak.

A szerző a férfiruházatnak és változásainak bemutatása után a városi női ruházat fejlődésére tér át. Kiemeli, hogy ez a XIX. század második felében sokkal bonyolultabb és mozaikosabb képet mutat a férfihoz képest. Az udvari körök már a század közepén teljesen lemondtak a népi ruházat elemeiről, és élesen különböztek a lakosság tömegétől európai ruhájukkal. A divat követése a társadalmi presztízs tényezője volt. A divat változásai főként a szalonok és a színházak hölgyei között zajlottak, és az 1880-as évekig a városi nők fő tömegeit nem érintették.

Az 1850–60-as években a divatos női sziluett a vékony derék és a széles szoknya volt, ami a fűző és az abroncsszoknya következtében jött létre. A krinolint kezdetben lószőr vázra felvett alsószoknyák sokaságával teremtették meg. A könnyű acél abroncsból készült konstrukció feltalálásával a hatalmas méretű szoknyák könnyűekké váltak. Az 1860-as évek végén a nők lemondtak a kényelmetlen krinolin viseléséről. A nyugaton elkezdődött női emancipáció befolyást mutatott az orosz ruházatra. Látni lehetett emancipált orosz hölgyeket mélyen homokra húzott sapkával, „á la Garibaldi”.

Az 1870-es évek első felében a divat visszatért XIV. Lajos korának női sziluettjéhez: megjelent a szűkebb ruha turnürrel, ami ruhauszályal fejeződött be. Ez a viselet az 1890-es évek elején ment ki a divatból. Az 1880-as években mozgalom kezdődött a női ruházat megreformálására, vagyis leegyszerűsítésére. A mozgalom igyekezett elterjeszteni az uszály nélküli, bokánál végződő és sötét színű anyagból készülő ruhákat. Az 1880-as években a teljesen kiszabott ruha helyett divatba jöttek a blúzok és a szoknyák. Elterjedt a vállnál igen széles és lent keskenyebb „gigue” ruhaujj. Az 1890-es években a nők a női kosztümkabát alatt blúzt viseltek és egyenes szabású szoknyát. 1900 körül az ilyen öltözék vált a XX. század első univerzális viseletévé.

Volobujeva a női gallérok után a női fejrevalókat veszi nagyító alá. Igen népszerűek voltak a fejkötők, skótkockás selyemkendők és a kasmirsálak. Elterjedtek a nyugat-európai mintájú kalapok, aminek változása összefüggésben állt a hajviselet átalakulásával. Majdnem száz évig tartották magukat a „toque” típusú kalapok, változatos fajtákban. Az 1870-es években a hölgyek félcipőkben vagy félcsizmákban jártak, francia sarokkal. Az ilyen atlasz kiscsizmákat és a magas szárú fűzős cipőket csattokkal viselték, ezeket főként Varsóban gyártották.

Az orosz városi viselet képe a reformidőszakban nem lehet teljes a tiltakozó divat bemutatása nélkül. Az 1860-as évektől kezdve ez a divat összekapcsolódott a nihilizmussal, ami nemcsak az egész orosz államrendszer és hivatalos ideológia elleni ellenzék szembenállásban mutatkozott meg, hanem a mindennapi életmód hagyományainak megtagadásában is. A nihilisták kihívóan viselték a vörös inget vagy a viseltes, elnyűtt blúzt. A nihilista nő rövidre nyírt haját viselt, nem dekoltált sötét színű ruhát, fűző és krinolin nélkül, sötét szemüveggel. Az ügy eljutott oda, hogy a női gimnáziumokban betiltották a szemüveget és cvikkert. A rövidlátóknak csak a lornyett viselését engedték meg.

A XIX. század végén az európai hatások mellett jelen volt az orosz tradíciók hivatalosan támogatott újjászületése. Az 1880-as évektől kezdődően terjedt el az orosz viselet nevezetű külső. Az orosz viselet kapcsolatban állt az uralkodóváltással (III. Sándor került trónra) és az orosz kultúra történeti örökségéből merített. A szerző leszögezi, hogy az „orosz viseletű” divat már nem tartóztathatta fel az európai szabású ruházat diadalmenetét, és saját korábbi pozícióit csak az oldalgombos ingek és a felső szőrmeruházat őrizte meg. A városokban rövid ideig létezett a ruházat hagyományos és európai elemeinek együtt élése, azonban a városi öltözet sokféleségében jelen volt a

tradicionális ruha kiszorításának tendenciája. A kiszorítás a legtehetősebb társadalmi csoportoktól haladt a közepesen tehetősekig, és tőlük a lakosság munkás rétegeihez. Az orosz városi viselet kutatói elkerülik a viselet teljes „európaizálódása” idejének meghatározását. A szerző felhívja a figyelmet arra az érdekességre, hogy míg a korban az „értelmiségi férfi” szerette magát „demokratikus módon” kicsinosítani, vörös ingben, vagy piszkos ruhában mutatkozott – addig a munkás polgári ruhába (fekete öltönybe) bújt. Vasziljevre hivatkozva a tanulmány elemzi a divat és a technikai változások összefüggéseit.

A nyugat-európai öltözék oroszországi átvétele nem korlátozódott pusztán a divatra. A presztízs és az önmeghatározás megfontolásai a polgárok köréhez tartozás kellékeivel motiválták és ösztönözték az átterést az európai szabású viselethez. A rendi mentalitást az általános városi szociokulturális mentalitás váltotta fel. Az orosz városi öltözék fejlődése kifejezésre juttatta a társadalom modernizációs folyamatát. Az általános európai ruházat folyamatos elterjedése – nemcsak a nemesi-csinovnyik körben, hanem más városi rétegben is – eljutott a ruházat rendi elkülönülésétől a műveltségi és/vagy vagyoni helyzeten alapuló elkülönülésig. Az 1850–60 közötti időszakban a rendi különbségek még pontosan megnyilvánultak a viseletben, majd a XIX–XX. század fordulóján az általános európai viselet túlsúlyba került a polgárok között.

Volobujeva egy nagyon érdekes témát jár körbe tanulmányában. A cikk árnyaltan mutatja be az orosz férfi és női ruházat változásait a XIX. század második felében, és az európai viselet elterjedése és a rendi jellegtől való eltávolodás kapcsolatát. Színes tartalmú munkát olvashatunk, ami II. Sándor reformjainak a társadalomra gyakorolt hatásait a megszokott vizsgálgódsági szempontok helyett új szemszögölből rajzolja meg.

T. O. Volobujeva: Evoljucija gorodszkogo kosztjuma kak otrazsenyje mogyernyzacionnih processzov v rosszizszkom obscseszvtve vtoroj polovini XIX veka. (A városi viselet fejlődése mint a modernizációs folyamatok visszatükröződése az orosz társadalomban a XIX. század második felében.) *Otyecsesztvennaja isztorija* 2008/1. 25–36.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió* (18. évfolyam) 2009/4. 37–41.

BODOR MÁRIA
KONSZTANTYIN NYIKOLAJEVICS NAGYHERCEG
UTAZÁSA A PRAVOSZLÁV KELETEN ÉS
AZ ARAB NYUGATON AZ 1840-ES ÉVEK KÖZEPÉN

A keleti kérdés bonyolult problémahalmaza továbbra is a kutatói érdeklődés központjában áll, és az államok pozícióit befolyásoló tárgyi-lyagos tényezők mellett a Keleten utazásokat folytatott orosz államférfiak közvetlen benyomásai, tapasztalatai is figyelmet kapnak. V. E. Voronyin, a Moszkvai Pedagógiai Állami Egyetem professzora tanulmányában I. Miklós orosz uralkodó második fia, Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg (1827–1892) 1845–1846 folyamán az Oszmán Birodalomban, Görögországban és francia Algériában tett utazását rekonstruálta – a munkájában bőségesen idézett – források alapján, főként a cárevics naplója, az utazások során I. Miklósnak írt levelei és az arra érkező válaszok felhasználásával. Voronyin felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyherceg utazása hatást gyakorolt I. Miklós keleti ügyek állapotáról és Oroszország helyzetéről kialakított elképzeléseire.

Konsztantyin Nyikolajevics utazása alatt vezetett naplójában és apjához írt leveleiben személyes tapasztalatai, élményei mellett meg-elevenednek az adott helyszínhez kötődő történeti és irodalmi olvasmányai.

A több nyelven beszélő, a flottánál főadmirálisként szolgáló 17 éves nagyherceg felkészülése az utazásra 1844/45 télen kezdődött, amikor megismerte A. A. Fonton, az orosz külügyminisztérium titkos tanácsosa által kifejezetten a cárevics számára összeállított „*Feljegyzés Oroszország keleti politikájáról*” című dokumentumot, emellett számos művet olvasott azokról a helyekről, ahová szándékozott ellátogatni.

Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg 1845. június elején hagyta el Szevasztopolt a „*Besszarabia*” nevű gőzhajón. Június 6-án reggel látta meg a Boszporuszt a horizonton. A török erődítmények nem tettek rá különösebb benyomást, apjához írt június 14 (26)¹ -i levelében úgy fogalmazott, hogy „*a Boszporusz egyáltalán nincs úgy megerősítve, ahogyan lehetne*” (79. o.). A „*Besszarábia*” Büyükderében kötött ki, a parton Rifad-pasa tábornok és Musztafa-bej kapitány fogadták az orosz utazókat és az orosz követség házában kaptak

---

¹ Az ismertetés a tanulmány által használt dátumozást követi, ezért zárójelben feltüntetésre kerül a Gergely-naptár szerinti nap.

szállást, ahonnan csodás kilátás nyílt a Boszporuszra. Konsztantyin Nyikolajevics már első nap elment Unkiar-Iszkelesz völgyébe, ahol 1833-ban orosz katonák védték Konstantinápolyt Mohamed Ali egyiptomi pasa csapataitól. A nagyherceget és az őt kísérő fiatal festőművészt, I. K. Ajvazovszkijt lenyűgözte a természeti látvány, utóbbi szebbnek ítélte mindannál, amit Itáliában és Spanyolországban látott.

Voronyin a nagyherceg naplója alapján bemutatja, hogy az Oszmán Birodalom mely előkelőségeivel találkozott a cárevics és azok milyen benyomást tettek rá. Az oszmán kormány érdeklődéssel viszonyult az orosz cár fia felé, bár egyes főurak ironikusan megjegyezték, hogy a nagyherceg valójában azért érkezett, hogy a szultán segítségét kérje a Kaukázus észak-keleti részén az Orosz Birodalom ellen harcoló Samil legyőzéséhez. Konsztantyin Nyikolajevics június 20 (július 2) -án találkozott először I. Abdul-Medzsid szultánnal, a vele folytatott beszélgetést hosszúnak, de az udvariassági frázisokon nem túlmutatónak értékelte. A szultán Oroszország iránti baráti viszonyulásának bizonyítékeként mutatott a nagyhercegnek két szép vázát I. Miklós és Alekszandra Fjodorovna portréival, és azt mondta jóindulatúan, hogy ez a két értékes tárgy mindig mellette van és kifejezte, hogy szeretné még egyszer fogadni a nagyherceget.

Ezek a csodás, de formális ceremóniák éles kontrasztban voltak a környező görög falvak lakosságának magatartásával. A napló érzéketlenül megrajzolja a görögök Konsztantyin Nyikolajevics érkezése kapcsán megnyilvánuló örömet és túlfűtöttségét. A nagyherceg konstantinápolyi tartózkodásának csúcspontja a Hagia Szófiában tett látogatása volt június 11 (23) -én. Mély benyomást gyakorolt rá a Hagia Szófia, a fehér festés alatt megőrződött bizánci mozaikok, gondolatait leírva nem rejtette véka alá reményét, hogy a török félhold helyét a kereszt vegye át újra. Lelkendezésére válaszul I. Miklós július 2 (14) -án írt levelében mértékletességre és elővigyázatosságra intette fiát, szigorúan előírva neki, hogy a kereszténységre vonatkozó észrevételeit ne ossza meg másokkal és kerüljön el minden olyan megnyilvánulást, amely a valóditól eltérő jelentést adhat Oszmán Birodalomba tett látogatásának.

A tanulmány részletezi a nagyherceg Konstantinápoly nevezetesei felkeresése közben átélt élményeit. A napló beszámol arról, hogy azokban a napokban „teljesen véletlenül” kapott egy kardot, amely a hagyomány szerint az utolsó bizánci császáré volt. A relikvia birtoklása fellobbantotta fantáziáját, Konsztantyin Nyikolajevics arról írt, hogy reméli, valamikor ez a kard győztesként harcol majd a hitlenek igája alatt szenvedő Konstantinápoly visszaszerzésekor. (82. o.) Apjához írt leveleiben csak tárgyilagosan nyilatkozott a Konstantinápoly 1453. évi elestekor fontos szerepet játszott nevezetességekről.

Június 12 (24) -én Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg Halil pasa, a tengerészeti miniszter (kapudán pasa) kíséretében megtekintette az Aranyszarv-öbölben a török hadiflottát. Az éppen gyakorlatozó törökök ekképpen demonstrálták az orosz utazóknak a török flottában bevezetett angol technikai újításokat és saját tudásukat azok alkalmazásában. A napló szerint mindezt „*meggyőzően gyorsan*” (83. o.), ugyanakkor színpadias módon tették. Négy nappal később az Admiráliszt tekintette meg, a jövőbeli tengerésztisztek képzéséről azt a megállapítást tette, hogy a tanulók jól öltözöttek ugyan, de az intézményben nem uralkodik rend és úgy tűnik, semmilyen hasznot sem hoz. Nagyon elhanyagoltnak és piszkosnak találta a fő kormányzati épületet, a nagyvezír rezidenciáját (a híres Fényes Portát). Üsküdarban, a Boszporusz ázsiai partján a „*gárdarészek*” (gyalogság, tüzérség és lovasság) gyakorlatozását nézte meg június 18 (30) -án, ezek állapotától sem volt elragadtatva, de a Tophane-t példaszerűnek és tisztának ítélte.

1845. június 14 (26) -én Konsztantyin Nyikolajevics meglátogatta Konstantinápolyban a II. Mahmud által alapított Orvostudományi Iskolát (Galata Szaraj), ahol a nagyherceg szerint szívesen alkalmaznak keresztényt, mert erre sokkal alkalmasabbak a törököknél. A nagyherceg tiszteletteljesen viszonyult II. Mahmud emlékéhez és „*nagy embernek*” tartotta őt.

Konstantinápolyi tartózkodását a búcsúaudiencia leírása zárja, amelyre június 21 (július 3) -én került sor s az a megtiszteltetés érte, hogy a kiváló kalligráfus szultántól saját kezűleg készített pompás ligatúrát kapott. Abdul Medzsid barátságosan köszönt el a nagyhercegtől, ellenben a török nemesek bizalmatlanságot váltottak ki belőle, arcukon titkolózás tükröződött és Konsztantyin Nyikolajevics biztos volt abban, hogy lelkük mélyén gyűlölik az oroszokat.

Konstantinápolyt elhagyva a „*Besszarabia*” a görög szigetek felé vette az irányt. Volonyin részletesen bemutatja, hogy Konsztantyin Nyikolajevics mely szigetekre látogatott el, milyen ókori emlékeket és ortodox templomokat keresett fel. Meglátogatta az 1821–1829-es görög szabadságharc és az 1828–1829. évi orosz–török háború egyes helyszíneit is, így például Halki szigetén megtekintette az 1828–1829-es háború orosz foglyainak temetőjét.

Konsztantyin Nyikolajevics és útítársai út közben több istentiszteleten részt vettek, de nagyherceg általában elégedetlen volt a görög szertartással, úgy látta, hogy nincs benne semmi rend és szabály, az éneklést pedig kifejezetten szörnyűnek ítélte. (85. o.)

A „*Besszarabia*” június 26 (július 8) -án haladt át a Dardanellákon. Gallipoli városa nem nyerte el a tetszését, a Dardanellákat élettelennel látta, de azt kiemelte apjának írt levelében, hogy ezt a részt a Boszporuszhoz képest sokkal jobban megerősítették.

Az Égei-tengeren kikötöttek Tenedosz szigetén. Június 28 (július 10) -án megtekintette Tróját. A nagyherceg szerette és jól ismerte Homérosz műveit, ezért a trójai mondakör emlékeinek, helyszíneinek felkeresése fontos volt számára és részletesen írt róluk naplójában. Ida hegye lenyűgözte, a hagyományok szerint Patroklosz és Akhilleusz síremlékeként őrzött halmokat hitelesnek tartotta. Megtekintette a Nagy Sándor által Trója emlékére alapított Alexandria Troas városában fennmaradt két kolosszális kőalapzatot.

Az antik szerzők által híressé tett helyszínek és ókeresztény emlékek mellett a nagyherceg részletesen beszámolt az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó területek keresztény lakosságának (főként görögök, örmények) életkörülményeiről. Leszbosz szigetén különösen örömmel fogadták a görögök. Június 29 (július 11) -én hajózott be a Szmirnai-szorosba, ahol a fekete-tengeri flotta hajói („*Eneas*” kétárbócos vitorlás és „*Menelaosz*” korvett) várták és kísérték tovább a szigetvilágban. Megtekintette a Cseszmei-öblöt, az orosz flotta 1770. évi győzelmét büszkén említette meg I. Miklósnak írt levelében.

Június 4 (16) -én a nagyherceg útitársaival Chiosz szigetén járt, Paszkva gróf, az orosz konzuli ügynök részletesen mesélt „*az 1821, 22 és 27-es évek török pusztításairól*”. (88. o.) I. Miklósnak írt levelében Konsztantyin Nyikolajevics beszámolt a török mészárlás helyszínén tett látogatásáról és érzékletesen leírta a helyreállítás alatt álló város képét, amelyet egyébként az eddig látott görög városok legszebbikének talált.

A tanulmány nagy hangsúlyt fektet a nagyherceg Szamosz és Patmosz szigetéről szóló beszámolóira. E két sziget az Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország és Oszmán Birodalom között 1832-ben megkötött konstantinápolyi szerződés alapján széleskörű autonómiát élvezett. Ünnepléssel fogadták Konsztantyin Nyikolajevics, aki rendezettnek és tisztának ítélte e szigeteket, ahol egyébként nem volt joguk törököknek letelepedni. Patmoszon merült fel benne először a Szent Föld meglátogatásának terve, de erre csak 1859-ben került sor. Rodoszon lenyűgözték a kereszties hadjáratok korát őrző lenyomatok, és megmutatták neki azt a helyet, ahol feltehetően a világ hét csodájának egyike, a Rodoszi Kolosszus állt, bár apjához írt levelében megjegyezte, hogy „*erről még vitatkoznak*”. (91. o.)

Szalonikiben A. A. Mustoxidi fogadta az utazókat. Az idős gróf 1804-től állt orosz szolgálatban és 1830-tól a város befolyásos konzulja volt. Szaloniki fekvése elnyerte a nagyherceg tetszését,

megtekintette Marcus Antonius és Octavianus Philippi melletti győzelmük (Kr. e. 42.), illetve Nagy Konsztantyin barbárok feletti győzelmére emelt diadalív mellett azt a két régi templomot is, melyekben a hagyományok szerint Pál apostol prédikált.

Konsztantyin Nyikolajevics pravoszláv keleten tett látogatásának zárópontját az Athosz-hegyen töltött három nap jelentette, melyet az utazás legszebb és legérdekesebb részeként jellemzett, a lakosság lelkesedéssel fogadta az orosz utazókat. A görög szigetektől visszaindulnak a Dardanellák felé. A cárevics búcsúzáskor szebbnek látta Konsztantinápolyt, mint korábban. 1845. július 22 (augusztus 3) -én a „*Besszarabia*” visszatért Odesszába. A nagyherceg ezt az utazást legkedvesebb emlékei közé sorolta, a tanulmány szerzője azt is hangsúlyozza, hogy ez erősítette a haditengerészet iránti kötődését és Konsztantyin Nyikolajevics ekkor vált gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező igazi tengerésszé.

1845 októberétől 1846 júniusáig Konsztantyin Nyikolajevics az „*Ingermanland*” sorhajó fedélzetén európai vizeken tökéletesítette hajózási tudományát, egyidejűleg apja fontos diplomáciai megbízásait teljesítette, melyek az orosz–francia kapcsolatok javítását és Franciaország Algériában végrehajtott hadműveletei tapasztalatainak megismerését célozták. A tengeri utazás fő célja Szicília felkeresése volt, ahol Alekszandra Fjodorovna gyógykezelte magát. A Kronstadtba hazatérő „*Ingermanland*” I. Miklós utasítására kikötött Franciaországban, melyet a francia kormány örömmel fogadott. Az orosz–francia kapcsolatok az 1830. évi júliusi forradalom után elhidegültek, majd fokozatos javulásnak indultak. Voronyin felhívja a figyelmet arra, hogy I. Miklós a franciaországi és algériai utazás idejére fokozott elővigyázatosságot és udvariasságot írt elő fiának.

Konsztantyin Nyikolajevics 1846. március 22 (április 3) -én indult el Nápolyból Toulonba, ahová nyolc nap múlva érkezett meg. A kikötőben a földközi-tengeri francia hajóraj üdvözlőlövésekkel és az orosz zászló felhúzásával fogadta a vendégeket. Az „*Ingermanland*” viszonozta az udvariassági gesztusokat. Április 14 (26) -ig maradtak Toulonban, Baudin admirális személyesen ismertette meg a cárevicset a tengeri haderő felépítésével. Konsztantyin Nyikolajevics viszonzásul fogadta a franciákat az orosz sorhajón, ami annyira elnyerte tetszésüket, hogy egy francia mérnök felmérte belső méreteit. A nagyherceg I. Miklósnak írt leveleiben hangsúlyozta, hogy a franciák barátságosan és udvariasan viszonyultak hozzá. Toulonról egyébként Konsztantyin Nyikolajevicset az a benyomás érte, hogy az Algériával folytatott háború miatt érezhetően front melletti várossá vált.

Konsztantyin Nyikolajevics április 7 (19) -én érkezett meg Algériába, amit „*Francia Kaukázusnak*” nevezett, mert az 1830–1840-es évek Algériában történt francia hadműveleteit Oroszország hegyalókkal folytatott háborúival hasonlította össze. A nagyherceg nem titkolta a franciák iránti szimpátiáját.

Az algíri kikötőben a nagyherceget maga Thomas Robert Bugeaud marsall, Algéria főkormányzója fogadta, aki végigvezette Algír utcáin és részletesen mesélt a hadjáratról és emiatt a cárevics apjának írt levelében igyekezett megcáfolni a marsall kegyetlenségéről az újságokban megjelent híreket. Megismerkedett és baráti kapcsolatba került Lajos Fülöp francia király ötödik fiával, Henri Eugène Philippe Louis d'Orléans-nal (1822–1897), Aumale hercegeével, aki megmutatta neki a francia és afrikai lovasvadászokat, Algír környékét és a Le Fort l'Empereur erődöt.

A cár fiának tiszteletére rendezett záró fogadáson a nagyherceg a kaukázusi, a Bugeaud marsall pedig az algériai katonai tapasztalatokról számolt be. Április 10 (22) -én Konsztantyin Nyikolajevics elhagyta Algírt, Aumale hercege egy széles arab övet és egy pár pisztolyt, a marsall több pisztolyt ajándékozott neki búcsúzóul. A Toulonban és Algírban tett látogatásáról azt írta apjának, hogy „*nagyon szép emlékeket*” hoz magával, a franciák mindannyian barátként viselkedtek vele, teljes egyetértés volt köztük.

A tanulmány záró részében Voronyin megállapítja, hogy a fiatal Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg tanulmányi célból tett tengeri utazásai a tengerészet gyakorlati elsajátításának fontos részét képezték, emellett értékes információkkal látta el I. Miklóst a Földközi-tenger térségének viszonyairól. A nagyherceg tapasztalatai megerősítette I. Miklóst az Oszmán Birodalomban élő balkáni keresztények teljes felszabadításának szükségességében, a Toulonban és Algériában tett látogatás pedig gyorsította az orosz–francia kapcsolatok normalizálását.

Gazdag forrásbázison nyugvó, a keleti kérdést érintő szubjektív megfigyeléseket előtérbe helyező tanulmány készült, amely a téma iránt érdeklődő hazai kutatók, olvasók figyelmére is bizton számíthat.

Voronyin, V. E.: Velikij knyaz Konsztantyin Nyikolajevics na pravoszlavnom Vosztoké i arabszkom Zapagye v szeregyné 1840-h gg. // *Rosszijszkaja isztorija* 2019/2. 78–97.

(Воронин, В. Е.: Великий князь Константин Николаевич на православном Востоке и арабском Западе в середине 1840-х гг. // *Российская история* 2019/2. 78–97.)

BODOR MÁRIA
VILÁGI ÜNNEPNAPOK
A XVIII. SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN

Az ünnepek nagy szerepet játszanak az emberek életében, legyenek azok akár vallásiak, államiak vagy családiak. *Olga Genyijevna Agejeva* Nagy Péter és Nagy Katalin korának világi ünnepeit vette nagyító alá, és vizsgálta meg, miként változtak az idők során. Nagy Péter uralkodása alatt az egész ország átalakult, és ez nem hagyta érintetlenül az évenként megrendezett világi ünnepségek sorát sem. Oroszország ablakot nyitott Európára, amelyen keresztül az európai kultúra is beáramlott, és előre vetítette a moszkvai állam örökségének jelentős részéről való lemondást. Az udvari élet európaizálódása fokozatosan történt.

A XVIII. században a kulturális ünnepek változatos módon különböztek el, és európai stílust vettek magukra. Az ünnepségek rendkívüli feladatot játszottak az önkényuralmi rendszer szimbólumainak és intézményeinek megerősítésében. Kialakult az évenkénti hivatalos világi ünnepek és szórakozások új rendszere is (bálok, jelmezbálok, színházi előadások és koncertek), amelyek átalakították az udvar mindennapos életét. Agejeva tanulmányában az Oroszország életében jelentkező újdonságokat, a hivatalos ünnepeket, a politikai célú eseményeket (háborús győzelmek, koronázások stb.), az ünneplés világi formáit (díszsortűz, tűzijátékok, stb.) és a templomi szertartásokat – amelyek szükségszerű részei az ilyen ünnepeknek – vizsgálja meg.

Az udvar évenként megrendezett világi ünnepei között voltak hadi („győzelmi”) események, és a dinasztia életéből származó felszentelési epizódok. Az ünnepségek résztvevői évről évre vállalkoztak az elmúlt események eljátszására, hogy ezzel megerősítsék azokat. A monarchia az elmúlt és a jelenlegi saját győzelmének tulajdonította a stabilitást. Ily módon az állami ünnepségek lefolytatása hozzájárult az állam eszméjének megerősítéséhez, illetve az állami struktúra és személyiségek jelentőségének kiemeléséhez.

A szerző a rövid bevezetés után a téma historiográfiáját mutatja be. A téma feldolgozásában először az orosz uralkodók életrajzait használták. Ezekben leírták a koronázások menetét, a nystadti béke megünneplését, Erzsébet cárnő álarcosbálgait és az Ermitázsban tartott összejöveteleket. *Szolovjov* „Orosz történelem a régi időktől” című művében több szórakozás magyarázatát adta meg. Az új ünnepségekről értékes információk a kisebb cikkekben és tanulmányokban találhatóak (*Kornyilovics*, *Subinszkij* és mások). Jelentős ismereteket tartalmazott továbbá *Piljev* könyve a „Régi élet”, amelyben vázlatot ad

a XVIII. századi bálokról, lovagi játékokról, allegorikus jelmezbálokról. A cárok koronázásának szentelték munkájukat *Karhovics*, *Belozerszkij* és mások is. *Arapov*, *Vernyék*, *Ivanov* műveiben először fektették le az orosz színház és zene történetét, amit összekötöttek a XVIII. századi udvari szórakozás és ünnepségek történetével. *Mihnyelics* a kártyajátékok, zene és tánc XVIII. századi történetével foglalkozott. *Rovinszkij* indította el a tűzijátékok tanulmányozását. A szovjet korszakban az adott téma kutatása visszaszorult és összehasonlíthatóan kevesebb lett az efféle speciális kutatás, különösen az ünnepi kultúra és udvari szertartások voltak kárhözatra ítélve. *Wortman* amerikai kutató kifejtette az udvari élet szertartásait és ceremóniáit, az orosz uralkodók „mítoszainak” és szimbólumainak nyugati eredetére (Bizánc, Franciaország, Németország) is rávilágított.

A XVI–XVII. században a moszkvai államban az uralkodó és a kísérete kivonultak a pravoszláv ünnepekre, és megünnepeltek egyéb neves évfordulókat is. A XVII. század végén közel hatvan szabadnap volt, a vasárnapokon kívül. A szerző megállapítja, hogy a XVIII. században keletkezett az évenkénti udvari ünnepségek új rendszere. A korábbi „szabadnapok” néhány évig még fennmaradtak, és csak 1696 januárjában szűntek meg.

Agejeva rámutat arra, hogy a hagyományos ünnepek kioltódásával együtt új orosz világi ünnepek alakultak. 1696. szeptember 30-án az azovi győzelem nyitotta meg a péteri győzelmek hosszú sorának megünnepelését. A XVIII. század első évtizedében az orosz udvar évenkénti ünnepeinek száma összesen több mint húsz volt, és ezek az ünnepek nemcsak az orosz főváros egész lakosságát érintették, hanem összoroszokká váltak. Az újév ünneplése a XVIII. században nem volt jelentős, majd 1700. január elsejétől a cári udvar és az egész ország ünnepelte az újévet, ugyanis 1699. december 20-án látott napvilágot az újév ünnepléséről szóló rendelet, ami január elsejét jelölte meg az év kezdetének. Az újévi „tűzi multság” mindig az elmúlt és az elkövetkező év politikai témáit szolgálta. Az 1703. év újévi tűzijátékában allegorikus figurák jelentek meg (Idő, Szerencse, stb.), 1721-ben a „tűzi multságokon” volt két transzparens, amely a küszöbön álló, Törökország elleni háború témáját tartalmazta. A politikai célok a Péter utáni időkben is megmutatkoztak a tűzijátékokban.

Szentpétervárott a péteri időkben január elsején a cári pár és az általi előkelőségek reggel liturgiát hallgattak a Troica székesegyházban. Az ünnepek este 8-9 órakor fejeződtek be, amikor az égre felszálltak a tűzijáték fényei. Anna Ivanovna kormányzás idején, 1734. január elsején (általános rend szerint) a szentpétervári társadalom előkelőségei és a hivatalok vezetői családjaikkal a Téli Palota nagy templomában

gyülekeztek istentiszteletre. A templom kijáratánál a meghívottak ünnepléssel üdvözölték a cárnőt és megcsókolták a kezét. Azután a palotában díszes ebédet tartottak, és öt köszöntő hangzott el, amelyek öféléségének boldogulást kívánták az újévre, „minden hű alattvaló” nevében. Este a palotában bált rendeztek, befejezésként pedig a Néva jegén tűzijáték volt és a várost ünnepi módon kivilágították.

Agejeva megállapítja, hogy újévkor istentisztelet, ünneplés, kézsók, ebéd és vacsora, bál és tűzijáték volt a legmeghatározóbb Anna Ivanovna, Erzsébet cárnő, III. Péter és II. Katalin idejében. Ezek csak az ünnepségek befejezésének időpontjában különböztek egymástól: Anna Ivanovna és II. Katalin udvari rendezvényei illendően befejeződtek este 9-10 óraker, Erzsébet cárnőnél, aki vonzódott az éjszakai élethez, az ünnepek folytatódtak a következő nap délelőtt 10 órág.

A tanulmány következő részében Agejeva a cári születés- és névnapok ünneplésére tér át. A moszkvai Oroszországban csak a cárok névnapjait ünnepték, a péteri időkben már a cár, Alekszej cárevec és felesége névnapjára is megemlékeztek. A születésnapok ünneplése Oroszországban Fjodor Alekszejevics cárságával kezdődött. 1676-tól „A cári kijáráások könyvében” találhatóak feljegyzések az állam urának születésnapja alkalmából tartott miséről. A cár születésnapját először 1676. május 30-án ünnepték, hagyományosan mézeskalács és vodka szétosztásával. A későbbiekben kezdtek ünnepelni a cári család más tagjainak a születésnapját is. Agejeva rámutat arra, hogy ezek az ünnepek világosan politikai célt szolgáltak.

Nagy Péter házassági évfordulójának ünneplése szintén ilyen célt szolgált. Először a család körében emlékeztek meg róla, majd ez átalakult állami ünneppé, amelyen tűzijáték volt „Vivát!” felirattal és „P. C.” monogrammal a korona alatt. (P. C. a Péter és Katalin nevek első latin betűi.) A későbbiekben a cári házasságkötés napját már nem tartották ünnepnapnak. A XVIII. század elején Oroszországban a cárrá koronázás napja kezdett kiemelkedni. 1719-ben Péter még szűk körben ünnepelte, 1721-ben rendelet látott napvilágot „a cári felség koronázásának ünnepnapjáról”. A Pétert követő uralkodók mindegyike megemlékezett a koronázása évfordulójáról, főként Erzsébet és Nagy Katalin, akiknek trónra lépésének napját kiemelte a „palotaforradalom” (1741 és 1762). Erzsébet idején a trónra lépés napján a cárnőt és testőrgárdáját ünnepték. Erzsébet nemcsak megjutalmazta saját híveinek táborát, hanem minden évben demonstrálva megünnepelték őket, mint a cárnőhöz közel álló személyeket.

A trónra lépés napját (június 28.) II. Katalin általában Peterhofban ünnepelte. A nap a templomban kezdődött, amelyet bál és étkezés követett. II. Katalin uralkodása idején az ünnepnapok jegyzéke között

egyedi ünnepeket is megjelöltek, például „a felség felgyógyulása a himlőből”. Feljegyezték, hogy 1768 októberében II. Katalin cárnő himlő elleni oltást adatott be magának. A cárnő hamarosan felgyógyult, és a Kazanyi Székesegyházban ünnepi istentisztelet volt „szórakoztató tüzekkel”.

A tanulmány következő részében a szerző a háborús ünnepekre tér át, hangsúlyozva, hogy I. Péter idejében az évenkénti cári ünnepnapok sorában szerepelt olyan hadi ünnep, amely az új reguláris hadsereg tekintélyéhez, az orosz fegyverek sikereinek dicsőítéséhez járult hozzá, az északi háborúban kimerített országban. 1725 körül az évenkénti ünnepek hét győzelemre (köztük Poltavára, és Narva elfoglalására is), illetve a nystadti békére emlékeztek meg. A poltavai csata, és a háborút lezáró nystadti béke összorosz ünnepekké váltak. Az ünnepeket eleinte ott tartották, ahol a cár éppen tartózkodott, később mindig Szentpétervárott.

Az ünnepek formája a legtöbb esetben egyféle volt. Szentpétervárott a templomban kezdték („a lélek rendje”), a cári család és az előkelőségek jelenlétében. Ezután következett az ágyúkkal és puskákkal történő üdvözlés. Ebéd után kezdődött az ünnepség világi része („politikai rend”). A cár-ezredes szertartásosan megvendégelte az ezredesi gárdát, majd a köszöntő ösztűz után a gárda lengyel zene kíséretében kivonult a városba. Éjfél felé a Néván órákon át tartó tűzijáték kezdődött, a Péter-Pál erőd zászlórúdján az ünnepnapokon felemelkedett az imperátori lobogó. Éjjel a város, az erőd és a flotta ünnepi fényei voltak kivilágítva. A külföldiek megemlékeztek arról, hogy a cári udvarban évente megrendezett közel harminc ünnep „egyformaságával tűnt ki”. Néhány ünnepnek mégis sajátos, megismételhetetlen részei. Például a poltavai győzelem napján a cár a Troica székesegyházban a preobrazsenszkojei gárda elnyűtt ezredesi ruhájában jelent meg, svéd gyalogsági lövedékkel, „egyszerű kalapban”. A péteri idők után az évenkénti hadi ünnepek száma erősen lecsökkent. I. Katalin idejében még megemlékeztek Poltava évfordulójára, a nystadti béke megkötésére, és a szerencsétlen pruti eseményre. 1795-ben az udvarban nyolc győzelemre emlékeztek meg, de csak istentisztelettel. 1796-ban „Emlék a török flotta Cseszmánál történő elégetéséről és megsemmisítéséről” címen ünnepelték az udvarnál, a hölgyek görög ruhában voltak, ebédre az oszlopcsarnokban terítettek kilenc főre.

Az évenként megrendezett udvari cári és hadi ünnepek résztvevőinek száma Agejeva kutatásai szerint különbözőek voltak, ám a pontos adatok hiányoznak. A XVIII. század első negyedében legtöbb résztvevője az utcai álarcosbáloknak volt. Anna Ivanovna idejében a palota falai közé helyeződtek át az ünnepek és visszavonhatatlanul

formálissá váltak. Erzsébet és II. Katalin ünnepein többen vettek részt, ám az udvari bálokon és álarcosbálokon résztvevők köre ennél szűkebb volt. Az udvarhoz tartozó személyek az udvari hivataltól, a külföldi diplomaták a külügyekkel foglalkozó hivataltól, a gárda tisztjei az ezredesi kancelláriától, a többi csinhez tartozó személyek pedig a fővárosi rendőrségtől kapták meg a meghívójukat (hiszen nekik pontos információik voltak a városban élő személyekről).

A gárda ezredesei a résztvevők legszűkebb köréhez tartoztak, és a gárdának voltak külön ünneppajjai is. Ezeken néha a cár katonai ruhában részt vett az ezredi templomban, 1778-ban például II. Katalin megvendégelte a katonai parancsnokokat, és a szemjonovoi ezred egyenruhájában jelent meg.

Különleges helyet foglaltak el a lovagrendek ünnepei. A lovagrendek éves ünnepei változatosak voltak, abban azonban megegyeztek, hogy a nap a város ünnepi kivilágításával és tűzijátékkal fejeződött be. (Az András-rend ünnepnapján a tűzijáték fényei a rend szimbólumait mutatták, András kereszt „A hitért és az igazságért” felirattal, vagy kereszt a cár koronája alatt, körülvéve a rend jelével). Agejeva szerint liturgia, az uralkodó köszöntése és kezének megcsókolása, bál és tűzijáték, a város ünnepi kivilágítása jellemezték őket. Az ebéden résztvevők számában is különbségek voltak. – Legkevesebben a Katalin női rend ebédjén vettek részt, 1743. november 24-én a rend asztalánál két hölgy ült, az egyik maga Katalin volt, a másik a hesseni hercegnő. Szent Vlagyimir rendjének ebédjén 170 főnél is többen voltak. Az étkezések ideje alatt a cári család tagjai, két idős lovag vagy más a jeles vendégek közül köszöntőt mondott a nagymester egészségére, a nagymester-cár pedig a jelenlévő és a távolmaradó lovagok egészségére. A források szerint a serlegben lévő ital fedéllel „ment körbe az asztalnál”, így tartva tiszteletben a régi lovagi szokást, szimbolizálva az asztalnál jelenlévők egységét. Az étkezés kezdetén néhány vendég, közöttük voltak magas méltóságok, külföldi miniszterek is, akik állva figyelték a társaságot, majd az első két tósztt után az uralkodó engedélyével elindultak saját asztalukhoz a szomszédos helyiségbe. A külföldi lovagrendek ünnepeit is megtartották, főként a lengyelekét és a poroszokét, azonban a Poroszországtól való elhidegülés idején a Fekete Sas porosz lovagrend ünnepeit eltörölték Oroszországban. A lovagok jelenléte ezeken az ünnepeken presztízs és nélkülözhetetlen volt, de egy idő után a lovagok már nem siettek a palotába részt venni az ünnepeken. 1765-ben II. Katalin 30 rubeles pénzbüntetéssel sújtotta a rendi ünnepről távolmaradókat (függetlenül a hiányzás okától). A pénzbüntetések fizetői között maga Katalin cárnő neve is szerepel, aki nagymesteri státuszától távol maradva komoly összeget adott a lovagrend számára.

A XVIII. században az ünnepi asztaloknak különböző típusai voltak. Léteztek alakot formázó asztalok, és olyanok is, amelyeknél az asztal közepében szökőkút volt. A XVIII. század végén terjedtek el a „pihenés” asztalai, amelyek „p” betűt formáztak. A lovagrendek asztalai paralelogramma alakúak voltak, és a trón előtt állították fel őket. A közös étkezőasztaloknál szigorú rend szerint foglaltak helyet. A trónnál volt a nagymester helye (cár, vagy cárnő), és a nagymesterrel szembeni hely mindig szabadon maradt.

A tanulmány végén Agejeva még egyszer számba veszi a XVIII. században megrendezett évenkénti világi ünnepeket. 1723-ban elkészítették az „ünnepi és győzelmi jegyzéket”, amely hét háborús dátumot jelölt meg, továbbá a lovagrendek „otthoni” ünnepét, a cári házasságkötés napját, a cári család tagjainak születés- és névnapját. Mindez 23 világi ünnepet jelentett. Nagy Péter halála után az ünnepi világi naptárat minden új uralkodó kijavította. Az 1730-as évek közepén a Romanov házban történt halálesetek miatt a cári ünnepek száma erősen lecsökkent. 1734-ban a hivatalos oroszországi naptár az újévet és nyolc cári ünnepet jelölt meg, ez Erzsébet alatt 13, 1795-ben 28 volt. A század végén az udvarnál a templomi, cári és lovagi napok száma 66 lehetett, ha néhány ünnep nem esett egy napra.

O. G. Agejeva: Szvetszkije jezsegodnije prazdnyiki rosszkovo dvora ot Petra do Jekatyerini Velikoj. (Az orosz udvar évenként megrendezett világi ünnepei Pétertől Nagy Katalinig), *Otyecsesztvennaja Isztorija* 2006. 2. 11–26.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió* (16. évfolyam) 2007/3. 22–27.

BODNÁR ERZSÉBET

I. MIKLÓS KÜLPOLITIKÁJA

N. Sz Kinjapina, jelen tanulmány szerzője, kiváló orosz történész, a neve nem ismeretlen az Oroszország története iránt érdeklődők előtt. Kutatási területe a XIX. századi orosz külpolitika, számos monográfiában és tanulmányban publikálta kutatási eredményeit, valamint több, a korszak diplomáciai iratait tartalmazó forráskiadvány megjelentetésében közreműködött. Ebben a munkájában I. Miklós uralkodása idején (1825–1855) az orosz külpolitikában követett elveket, megvalósításuk eredményeit/eredménytelenségeit veszi számba. Két fontos problémakört emel ki, az európai ügyek és a keleti kérdés kezelését vizsgálja meg az 1825 és 1855 közötti időszakban. Témaválasztásának aktualitását azzal indokolja, hogy bár az utóbbi időben szép számmal jelentek meg művek az uralkodóról, de azok egyike sem nyújt átfogó képet a külpolitikájáról. A szerzőket elsősorban Miklós személyiségének fejlődése és belpolitikája érdekli, s a külpolitikai tevékenységét vázlatosan mutatják be, holott ismeretes, hogy I. Miklós, a fivéréhez, I. Sándorhoz hasonlóan, merész diplomata volt. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy a két uralkodó jelentősen különbözött, I. Miklós határozottabb volt, az orosz tradicionalizmus híve, s nem örvendett nagy népszerűségnek, az értelmiség és a tisztek nem szerették. A hezitáló I. Sándor européer uralkodó volt, akiért liberális nézetei miatt rajongott a művelt értelmiség. Ezek a jellemükben és nézetükben meglévő különbségek abban is megmutatkoztak, ahogyan kezelték az orosz bel- és külpolitikában jelentkező problémákat. I. Sándor tisztelte a külföldieket és nemigen kedvelte az oroszokat, I. Miklós viszont mindenért lelkesedett, ami orosz volt. I. Sándor uralkodásának időszakában az európai ügyek sajátos figyelmet követeltek meg, a felmerülő problémák és a megoldásra váró feladatok elvégzéséhez európai gondolkodású és műveltségű személyek kellek, ami tükröződött a cár diplomáciai testületének összetételében is. I. Miklós elsősorban Oroszország nemzeti érdekeinek védelmét tartotta szem előtt, ugyanakkor nem zárkózott el Nyugat-Európa ügyeinek rendezésétől sem. Az abszolút monarchia híveként elvetette az alkotmányt, és ellenségesen viseltetett a liberális eszmékkel szemben, fő feladatának a bécsi kongresszus által megalkotott európai rend megőrzését tartotta.

Kinjapina I. Miklós érdemeként említi meg azt, hogy az orosz uralkodók közül elsőként értette meg Oroszország eurázsiai helyét, és igyekezett kihasználni az abból fakadó előnyöket, jó kapcsolat kiépítésére törekedett az ázsiai államokkal. Uralkodása első éveiben ösztönözte az orosz gazdaság fejlesztését, hogy lazítsa országga Európától

való függését; belátta, hogy a jobbágyfelszabadítás szükséges az orosz állam fejlődése és stabilitása szempontjából, amit igazol uralkodása folyamán a jobbágykérdés megoldásának kidolgozására felállított kilenc titkos bizottság tevékenysége. A XIX. század 20-as, 30-as éveiben megpróbálta a birodalom peremterületeit bevonni Oroszország vérkeringésébe, s ebből a szempontból a Kaukázust érintő intézkedéseinek jelentősége vitathatatlan. A szerző azt hangsúlyozza, hogy I. Miklós a stabilitás híve volt, ezért nem törekedett az Orosz Birodalom területeinek öncélú bővítésére.

Az orosz kormány a belső problémák megoldása mellett a nemzetközi térben zajló változásokra igyekezett gyorsan reagálni. A 20-as és 30-as években a keleti kérdésben, valamint az európai ügyekben jelentős változások következtek be, bonyolultabb viszonyok alakultak ki. A keleti kérdés problémaegyütteséből a Balkán és a tengerszorosok sorsa az orosz külpolitikában központi helyet foglalt el. A gyengülő Oszmán Birodalom saját erejével nem tudta megtartani a különböző vallású, gazdasági és kulturális fejlettségű népeket, a nemzeti és szeparatista mozgalmak szétzilálták a birodalmat. 1821-ben kibontakozó görög függetlenségi mozgalom egész Európa figyelmét lekötötte. A nagyhatalmaknak, köztük Oroszországnak a kialakult helyzet rendezésére irányuló törekvései, diplomáciai erőfeszítései kudarcra végződtek, és a 20-as évek közepére egy soron következő orosz–török háború valószínűsége egyre nyilvánvalóbbnak tűnt. I. Sándor 1825 őszén elfogadta az angoloknak egy bilaterális szerződés megkötésére irányuló javaslatát. K. V. Nesselrode, az orosz külügyminiszter is szorgalmazta ezt a szövetséget, mert attól a küszöbön álló orosz–török háború idejére Anglia részéről semlegességet remélt. I. Sándor váratlan halála azonban széttörte a formálódó tervet, az új uralkodó, I. Miklós pedig a rá jellemző határozottsággal hozzákezdett a Porta elleni háború megvalósításához.

Kinapina megjegyzi, hogy I. Miklóst nem ismerték Európában, „zöldfülűnek” számított a külpolitikában, azonban hamarosan bizonyította tehetségét. 1826 februárjában, az uralkodó trónra lépése alkalmából Szentpéterváron tartózkodó angol rendkívüli követtel, Wellingtonnal folytatott tárgyalásokat a keleti kérdésről. A cár elutasította a javaslatát, nem fogadta el az angolok közvetítő szerepét az orosz–török viszony rendezésében, viszont kész volt velük együttműködni a görög kérdés kezelésében. Ennek szellemében született meg a szentpétervári jegyzőkönyv (1826. április 4.). A szerző szerint ez a megállapodás – amelynek harmadik pontja az angolokkal együttműködve, de Oroszország számára egyedül is lehetővé tette a görög ügyben a törökök elleni fellépést – I. Miklós első külpolitikai sikere volt. A jegyzőkönyv a későbbiekben is hatott a keleti kérdésben követett

elképzeléseire, hiszen a Török Birodalmat érintő tervei megvalósításában mindvégig fontosnak tartotta az együttműködést az angolokkal. A görög ügy megoldásának újabb állomása a londoni konvenció aláírása volt 1827. július 6-án, amely a szentpétervári protokollban foglaltakat erősítette meg. A növekvő orosz aktivitás mérséklése érdekében Anglia és Franciaország Londonban felvállalta az együttműködést Oroszországgal a keleti kérdés krízisének megoldásában. Ez a megállapodás az orosz diplomácia jelentős sikerének számított, mivel egyik nagyhatalom sem léphetett fel Oroszország ellen egy orosz–török háború esetén. A szerző megjegyzi, hogy az orosz diplomácia sikersorozatának fontos részét képezi a törökökkel korábban, 1826. október 7-én megkötött akkermani konvenció is.

Kinjapina úgy értékeli, hogy a nyugati hatalmakkal való közös felépés a Porta ellen, azaz a navarinói ütközet (1827. október 20.) sikere az orosz pozíció további erősödését eredményezte a keleti kérdésben. Azonban úgy véli, hogy az oroszok a legnagyobb eredményt az orosz–perzsa háború befejezése után (turkmancsaji béke, 1828. február) söpörhették be az 1828–1829-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi békével (1829. szeptember 14.). A szerző leszögezi, hogy I. Miklós reálisan értékelte a nemzetközi helyzetet az orosz–török háború idején, nem gondolt az Oszmán Birodalom felosztására, és nem kívánta elfoglalni a tengerszorosokat sem. Megértette, hogy ilyen irányú lépései Nyugat-Európával nézeteltérésre és összeütközésre vezetne, esetleg koalíció jönne ellene létre, amelyre egyébként Ausztria a londoni konvenció aláírása óta igencsak vágyott. Drinápoly után Oroszország arra törekedett, hogy megőrizze a békét a Török Birodalommal, ezért sem volt aktív a szultán ellen lázadó keresztények támogatásában. A szerző szerint I. Miklósnak a Portához fűződő viszonya ellentmondásosan alakult, az uralkodó az Oszmán Birodalom fennmaradása mellett állt ki, azonban nem bízva annak stabilitásában, mindent megtett azért, hogy „természetes széthullásakor” a felosztásához szövetséges(ek)re leljen. A kormányzati politika ezen elve nem volt új, a keleti kérdéssel foglalkozó Speciális Bizottság azt már I. Sándor uralkodása idején, 1802-ben körvonalazta. I. Miklós tulajdonképpen ebben az értelemben I. Sándor keleti kérdésben követett politikáját folytatta, a Portával a békés megegyezés híve maradt. A drinápolyi béke Oroszország sikeres külpolitikáját konstatálta, az erősödő orosz befolyást az Oszmán Birodalomban, a Balkánon és a Kaukázusban. Az Orosz Birodalom növelhette fekete-tengeri kereskedelmét, valamint bővíthette gazdasági-kulturális kapcsolatait a balkáni és kaukázusi népekkel. A szerző emellett a béke érdemét abban látja, hogy az lezárta a kaukázusi népek Oroszországhoz csatlolásának hosszú folyamatát is.

Kinjapina a tanulmánya következő részében I. Miklósnak a 30-as években az európai ügyek megoldásában játszott szerepével foglalkozik. Ismételten hangsúlyozza, hogy az uralkodó mindig arra törekedett, hogy a stabilitást és a rendet megőrizze Oroszországban és Európában. A 30-as években a bécsi rendszer, amely az európai egyensúly fenntartását volt hivatott szolgálni, jelentősen meggyengült. A megváltozott nemzetközi helyzetben I. Miklós a sikeresen befejezett háborúi után aktívabban kapcsolódhatott be az európai ügyek rendezésébe is. A júliusi francia forradalom és annak hatása mozgósította a nagyhatalmakat. Oroszország – Poroszországgal és Ausztriával ellentétben – az azonnali beavatkozást sürgette, és ennek nyomataként a nyugati határainál állomásozó haderejét készenlétbe helyezte. Nyugat-Európát – a franciákat és a belgákat – az orosz intervenciótól az 1830. november 29-én kirobbant lengyel felkelés mentette meg. Ettől kezdve az orosz kabinet a lengyel felkelés elfojtására koncentrált, és így a belga kérdés gyakorlatilag a közreműködése nélkül oldódott meg. 1830. december 20-án a nagyhatalmak a londoni konferencián ismerték el a belga állam függetlenségét, 1831 január 20-án ugyanott döntés született az új állam semlegeségéről. A lengyel kérdés megoldása komoly erőfeszítéseket igényelt, és eltávolította Oroszországot Franciaországtól is. Így az Angliával kötendő szövetség gondolata ismét előtérbe került az orosz külpolitikában, és az újabb keleti válság idején sem vetették el azt. Az 1831 októberében elkezdődött egyiptomi–török háború 1832-re nemzetközi konfliktussá szélesedett, a török szultán az orosz uralkodótól remélt és kapott segítséget 1833 januárjában.

Kinjapina a tanulmányában alaposan elemzi Oroszországnak az első egyiptomi válság feloldásában játszott szerepét. Megállapítja, hogy a történeti irodalomban eluralkodott nézet – mely szerint Oroszország az Oszmán Birodalom nyakába akaszkodott volna – nem helytálló, az kiigazításra szorul. A nyugati támasz nélkül maradt török uralkodó, II. Mahmud maga kérte az oroszok segítségét, amit egyébként az egyiptomi hadsereg sikeres hadműveletei kényszerítettek ki, az orosz diplomácia pedig ügyesen használta ki a kínálkozó alkalmat. I. Miklós ismét határozottan cselekedett a keleti kérdésben, amelynek köszönhetően újabb sikert könyvelhetett el, az unkiár-iszkeleszi orosz–török megállapodást (1833. július 8.). A szerző hangsúlyozza, hogy ez a defenzív szerződés is a Porta kezdeményezésére született meg, melynek titkos záradéka biztosította a tengerszorosok szabad használatát az orosz hadihajók számára. Az egyezmény tovább növelte az orosz befolyást az Oszmán Birodalomban, amit a Balkánon Szerbia esetében sikeresen kamatoztatni is tudott. A szerződést méltatva Kinjapina leszögezi, hogy a 30-as években a Török

Birodalommal kötött megállapodások nem háború, hanem diplomáciai megállapodások eredményei voltak. Azok I. Miklós sikeres külpolitikájának mutatói, és egyben bizonyítékul szolgálnak annak igazolására, hogy az orosz uralkodó nem folytatott agresszív külpolitikát, ahogyan azt számos munka szerzője állítja. Anglia és Franciaország eredménytelenül tiltakozott, az unkiár-iszkeleszi megállapodás érvényben maradt. Az angolok hét éven át fáradoztak a felszámolásán.

Unkiár-Iszkelesz után Oroszország közel került ahhoz, hogy magára maradjon. I. Miklós ezt érzékelvén Ausztria és Poroszország felé nyitott. A három keleti udvar szövetségének, a Szent Szövetségnek a megerősítését tulajdonképpen Ausztria kezdeményezte. Az orosz külügyminiszter, Nesselrode is támogatta a régi porosz–orosz–osztrák szövetség felújítását, s a cár egyetértett vele. A szövetség megerősítése a három uralkodó találkozójaival kezdődött volna, de helyette, orosz kezdeményezésre bilaterális szerződések aláírására kerül sor. Az 1833 augusztusában Teplitzben és Terezienstadtban megtartott porosz–osztrák, majd szeptemberben Schwedtében megszervezett orosz–porosz egyeztetés után írták alá az orosz–osztrák szerződést Münchengrätzben 1833. szeptember 18-án. Végül október 18-án Berlinben került sor a három hatalom szövetségének megerősítésére. A Berlinig megszervezett találkozón felszínre kerültek az érdekellentétek is, Poroszország és Ausztria a német egység kérdésében, Ausztria és Oroszország a keleti kérdésben képviselt más-más álláspontot, de valamennyien fontosnak tartották a monarchiák összefogását az európai stabilitás érdekében. Münchengrätz az orosz külpolitikában, az európai ügyekben és a keleti kérdésben egyaránt, fontos állomásnak számított. A keleti udvarok összefogásának megerősítése az európai stabilitást szolgálta, és egyben gyengítette az 1830-as forradalmak idején a be nem avatkozás politikáját hirdető francia–angol szövetséget. Az Orosz Birodalom a keleti kérdésben az unkiár-iszkeleszi szerződés megszilárdítását kívánta elérni, és e téren az osztrák szövetség révén egy sikeresebb politika folytatásában bízott. Az osztrák–orosz találkozón így a Török Birodalomhoz kapcsolódó problémakör központi helyet foglalt el, s abban mindkét hatalom egyetértett, hogy a gyengülő birodalom integritásának megőrzése fontos. Kinjapina a tanulmányában a münchengrätzi konvenció negatívumát abban látja, hogy a szerződésben foglaltak alapján az orosz kabinet a keleti kérdésben követett cselekvési szabadságának feladására kényszerült, hiszen Ausztriával minden problémás kérdésben egyeztetnie kellett. Ebben az értelemben az az orosz tradícióktól való eltérést és az unkiár-iszkeleszi megállapodáshoz képest visszalépést jelentett. Úgy véli, ez főleg azzal magyarázható, hogy Oroszország mozgástere beszűkült, és számára mindössze ez a lehetőség kínálkozott a 30-as évekre bonyolultabbá váló

nemzetközi viszonyrendszerben. A szerződés pozitívumának tartja azt, hogy Oroszország Ausztriában hasznos szövetségesre talált, a segítségével hatékonyabban léphetett fel a keleti kérdésben, az érdekei kifejezésének nagyobb nyomatókat adhatott, és az Európában erősödő forradalmi mozgalmak felszámolásában is számíthatott rá. Továbbá I. Miklós ezzel a konvencióval megakadályozta azt is, hogy Palmerston orosz ellenes szövetséget létesítsen Ausztriával. A szerző úgy vélekedik, hogy a lengyel kérdés rendezése mellett a beavatkozási politika megerősítése – amely tulajdonképpen az 1820-ban Troppauban megfogalmazott politika folytatását jelentette – a berlini szerződés legfontosabb eredménye volt, és Oroszország 1849-ben erre hivatkozva avatkozott be a magyar szabadságharcba is.

A következőkben Kinjapina azt vizsgálja, hogy milyen hatása volt a konvenciónak az európai politikára. Megállapítja, hogy az még jobban eltávolította Angliát és Franciaországot a keleti udvarok szövetségétől, és a két nyugati hatalom Spanyolországgal és Portugáliával ellenszövetséget kovácsolt össze 1834-ben. Az 1830-as évek közepétől e két szövetség örködött a törekény európai egyensúlyon. Számukra az 1839-től kibontakozó újabb közel-keleti válság jelentett nagy kihívást, hiszen a második török–egyiptomi konfliktus rendezésében valamennyi európai nagyhatalom érdekelt volt. I. Miklós a közel-keleti status quo fenntartására törekedett, és az európai nagyhatalmakkal egyetértésben a konfliktus békés megoldását szorgalmazta. Ismét az angolokhoz közeledett, amely egyrészt magyarázható azzal, hogy érzékelté Anglia gazdasági súlyának nagy mértékű növekedését az Oszmán Birodalomban, másrészt túl nagy jelentőséget tulajdonított a keleti krízis által kiváltott francia–angol konfliktusnak és egyre inkább bízott abban, hogy a franciák kizárásával tárgyalhat az Oszmán Birodalom jövőbeni sorsáról. Ennek érdekében hajlandó volt feladni az Unkiár-Iszkeleszben megszerzett privilégiumát, aláírta a londoni konvenciót (1840. július 15.) és a Dardanella-szerződést is (1841. július 13.). I. Miklós 1844-es londoni látogatásával az angol–orosz együttműködés további erősítését akarta elérni a keleti kérdésben. Az uralkodó vezető politikusokkal találkozott, és a megbeszéléseiken a Török Birodalom jövője is szóba került. Kinjapina levéltári forrásokra hivatkozva állítja, hogy a cár a londoni tárgyalásain nem vetette fel az Oszmán Birodalom felosztásának konkrét tervét, érzékeltvén azt, hogy annak erőltetése eltávolítaná Angliát Oroszországtól. Az uralkodó londoni látogatása után az orosz külpolitika új törekvése Franciaország Anglia mellőli eltávolítása lett.

Nesselrode – I. Miklós jóváhagyásával – a memorandumában összegezte az uralkodó londoni látogatásának eredményeit, amelyet 1844 szeptemberében az angol kabinetnek személyesen át is nyújtott.

Az angol kormány nem küldött írásos választ arra, ennek ellenére I. Miklós az 50-es évek elején a memorandum tartalmára hivatkozva próbálta elérni az Oszmán Birodalom felosztását az angoloknál.

Kinjapina a következőkben Oroszországnak az 1848–49-es forradalmak leverésében játszott szerepéről szólva azt hangsúlyozza, hogy I. Miklós a rá jellemző határozottsággal tett rendet Európában, s a berlini megállapodás szolgáltatott jogi alapot a cári intervencióra Magyarországon. A forradalmak leverése után az Orosz Birodalom nagyhatalmi státusa tovább erősödött. A szerző szerint az orosz külpolitika sikerei negatív hatással voltak az uralkodóra. I. Miklós jellemében jelentős változás következett be, elveszítette realitásérzékét, annak helyét túlzott önbizalom vette át, amely rávetült külpolitikai döntéseire.

Tanulmánya befejező részében a szerző a krími háborúhoz (1853–1856) vezető diplomáciai erőfeszítéseket, az angol és orosz diplomácia párbaját, majd a jelentősebb hadicselekményeket veszi számba. Kiemeli, hogy a kezdetektől az oroszok diplomáciai tárgyalásait – de elsősorban A. I. Mensikov konstantinápolyi rendkívüli követjárását – balfogások kísérték, és I. Miklós sem elemezte jól a helyzetet, úgy indított háborút a Porta ellen, hogy nem ismerte fel az igazi ellenfelet. Hibás volt az a kiindulópontja, amely az 50-es évek elején londoni látogatásának hatására körvonalazódott, hogy Angliával a Török Birodalom sorsát illetően meg tud állapodni. Helytelenül ítélte meg az angol–oros, az angol–francia viszony alakulását; és biztos volt abban, hogy a Porta elleni háborúja győzelemmel ér véget. Azt fel sem tételezte, hogy a keleti kérdésben a „szent helyek” ürügyén kikényszerített háborúja Oroszország elleni háborúvá alakul át, és a nyugati államok az Oszmán Birodalmat védelmükbe veszik.

Összegzésében a szerző úgy fogalmaz, hogy az orosz uralkodó csupán a háború alatt eszmélt rá arra, milyen súlyos hibát vétett, és felelősnek érezte magát a bekövetkezett események miatt. Oroszország összehúzóereje az európai államokkal felszínre hozta gazdasági gyengeségét, technikai elmaradottságát, a hadserege avított hadviselését, és a háború elvesztése nagyhatalmi pozíciójának elvesztését is eredményezte.

Kinjapina a nem régen feltárt levéltári források felhasználásával készült színvonalas, új megállapításokat is tartalmazó tanulmánya mindenképpen I. Miklós külpolitikájának árnyaltabb megítélését segíti elő.

N. Sz. Kinjapina: Vnyesnyaja polityika Nyikolaja I. (I. Miklós külpolitikája), Novaja i Novejszaja Isztorija, 2001/1. 192–210.; 2001/2. 139–152.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2003/2. 70–76.

BODNÁR ERZSÉBET

I. SÁNDOR, A SZENT SZÖVETSÉG ÉS METTERNICH

Henry Delfiner, ahogyan munkája címében is jelzi, arra vállalkozik, hogy új értékelését adja I. Sándor és Clemens Metternich kapcsolatának. A vizsgálódása középpontjába I. Sándort helyezi, a tanulmánya jelentős részében, hét kisebb fejezeten keresztül követi végig szellemi fejlődésének fontos állomásait és csupán három fejezetet szentel Metternichnek. Rögtön a munkája elején leszögezi, hogy I. Sándor inkább a Nyugat „terméke” volt, mint Oroszországé. Ennek hangsúlyozását azért tartja fontosnak, mert úgy véli, a történeti irodalomban helytelenül olyan kép alakult ki a cárról, hogy tipikusan orosz misztikus volt. Delfiner szerint egyáltalán nincs erről szó. Sándor szellemi fejlődésére nagyhercegeként a tanára, a svájci származású, republikánus nézeteket valló Frédéric Cézár de La Harpe hatott, ami II. Katalin nyitott politikájának volt köszönhető. Ezt a liberális és reformer szellemet a későbbiekben „fiatal barátai” tartották életben. Helyesen emeli ki, hogy Sándor fiatalkori liberális nézőpontjához hozzáadódott az a vallásos nézete, hogy minden ember Isten gyermeke és az uralkodó az Isten törvényei szerint kell, hogy uralkodjon. Ezt tisztább formában a Szent Szövetség szándéknyilatkozatában fejtette ki 1815-ben, amit egyébként a szerző egy vallási köntösbe öltöztetett filantróp dokumentumnak nevez. Hangsúlyozza, hogy azzal I. Sándornak az volt a célja, hogy az emberek által alkotott és a szenvedély vezérelte törvények helyett a szeretetet kinyilvánító isteni törvényeken nyugodjon a nemzetközi együttműködés.

Delfiner szerint Sándor vallásos nézetének formálódására A. N. Golicin hercegen és R. A. Koseljovon kívül még számos misztikus is hatott. De mielőtt ennek összetevőit alaposabban megvizsgálná, azt veszi számba, hogy kik voltak a liberális tanácsadói. Ezt két okból tartja fontosnak, mert úgy értékeli, hogy mindvégig hatással voltak a külpolitikájának alakulására, amely I. Sándor kozmopolitizmusában nyilvánult meg, és mert a tanácsadói „felvilágosult elmék” voltak, a saját elképzeléseikkel „jótékonyan hatottak” az uralkodóra. Ilyen meghatározó egyéniségnek tartja A. A. Czartoryskit, aki I. Sándor uralkodása kezdetén az orosz külpolitika alapelveinek megfogalmazója volt, 1803 és 1807, majd 1812 és 1815 között főszerepet játszott annak alakításában is. A lengyel kérdést beemelte az európai ügyekbe, ami így az orosz külpolitika fontos eleme lett. Szerinte a másik meghatározó személyisége ennek a csoportnak J. Capo d'Istria volt, elsősorban neki volt köszönhető, hogy a keleti kérdésben a görög ügy a

figyelem középpontjába került. A szerző a cár tanácsadói közül Pozzo di Borgo és Stein báró nevét emeli még ki, bár megjegyzi, hogy egy hosszú lista készíthető azokról a balti német nemesekről, akik külpolitikai szolgálatot láttak el és befolyással voltak az uralkodóra (K. V. Nesselrode, H. A. Lieven, A. I. Krüdener). Helyesen állapítja meg, hogy a balti nemesek az orosz állami hivatalokban azért töltöttek be fontos pozíciókat, mert a birodalom nyugati peremén éltek, nyitottabbak voltak a nyugati progresszió befogadására, műveltebbek voltak az orosz arisztokráciánál, és jól beszélték az idegen nyelveket. Leszögezi, az orosz uralkodó igazi kozmopolita volt, jó érzékkel ismerte fel és alkalmazta azokat a tehetséges külföldieket, akik a hasznára lehetek a politikájában. A napóleoni háborúk idején, és utána is a főleg külföldiekből álló képzett diplomáciai testülete felbecsülhetetlen értéknek számított.

A következőkben Delfiner I. Sándor vallásos nézetének és miszticizmusának genesisével és összetevőivel foglalkozik. Megállapítja, hogy 1812-ig I. Sándorra elsősorban a trónra kerülésének mikéntje hatott. Mivel az apjának, I. Pálnak az eltávolításában érintett volt – kapcsolatban állt az összeesküvőkkel –, bűntudatot érzett a halála miatt. Ezzel az érzéssel kellett egész életében együtt élnie. I. Sándor istenfélő ember volt, az uralkodása kezdetétől arra törekedett, hogy a hazája és az emberiség érdekeit szolgálja. A vallásossága így a bel- és külpolitikájára egyaránt rávetült, a nagyhatalmak közötti együttműködésben is a vallás parancsainak követését ajánlotta.

Franz Baader keresztény miszticizmusa hatott leginkább Sándorra, az orosz uralkodó jól ismerte az írásait. Mindehhez még 1812-re hozzáadódott az a nézet is, hogy a francia forradalom és annak eszméi letérítették az emberiséget az igaz útról, Isten követésének helyes útjáról és háborúba sodorták egész Nyugat-Európát. 1812-ben a háború Oroszországot is elérte, Moszkva égését követően az orosz uralkodó lelki átalakuláson ment keresztül, az események hatására mélyen vallásossá vált. Lelkes hívő lett, igaz kereszténynek tartotta magát, akinek az a küldetése, hogy az Antikrisztustól (Napóleontól) megmentse a világot. Isten üzeneteit Barbara Juliane von Krüdener misztikus balti bárónő közvetítette számára. Delfiner kiemeli, Sándor 1812 után tulajdonképpen arra törekedett, hogy a keresztény vallás valamennyi ágát összefogja, de az ilyen jellegű összefogás, a keresztény ökumenizmus akkor még ismeretlen dolog volt. Sándor ennek „a keresztény liberalizmusnak” 1820-ig maradt a híve, csupán a Német Szövetség területén és a Mediterráneumban lezajlott forradalmak hatására, valamint Metternich nyomására állt „a keresztény reakció” oldalára.

A továbbiakban I. Sándorról, a politikusról szólva azt hangsúlyozza, hogy néhány gondolatával megelőzte korát. Ebből a szempontból kiemelkedik az 1804–1805-ös években tett erőfeszítése arra, hogy Napóleon uralmának felszámolása után egy univerzális ligát hozzanak létre Európában a béke fenntartására és a kollektív biztonság érdekében. A cár Angliával óhajtotta ezt az együttműködést megvalósítani. A szerző helyesen állapítja meg azt, hogy Angliának is megfelelő volt ez az új orosz koncepció, mert az egyező volt a külpolitikájában követett erőegyensúly elvével. William Pitt és I. Sándor kezdeményezése a harmadik koalícióban öltött végső formát. A cár ahhoz hasonló együttműködést szorgalmazott 1815-ben, és annak célját a Szent Szövetség szándéknyilatkozatában rögzítette. Metternich ezt javította át. Az orosz uralkodó elfogadta a kiegészítéseit, bár alapjában véve más szándék vezérelte. Delfiner hangsúlyozza, hogy Sándor a keresztény népeket, míg Metternich a monarchiakat akarta egyesíteni. A cárt utópikus békevágy vezérelte, 1815-ben a világ közepének számító keresztény Európában „az örök békét” a keresztény népek egyesítésével akarta megteremteni. Emellett a szerző felhívja a figyelmünket arra is, hogy I. Sándor mindenekelőtt egy hatalmas birodalom/nép abszolút uralkodója volt, Angliával együtt győzte le Napóleont, ami hozzájárult Oroszország nagyhatalmi pozíciójának megerősítéséhez. De arról is említést tesz, hogy az 1818-as törekvését, a szövetségi rendszer bővítésére tett erőfeszítését Aachenben nem koronázta siker. 1820 után már feladta azt a szándékát, hogy a kisállamokat „a nagyok szövetségébe” bevonja.

Majd Delfiner azt mutatja be, hogy Európa politikai klímájának változása – a felvilágosodás és a francia forradalom, a napóleoni korszak, a liberalizmus és a konzervatív gondolkodás – hogyan hatott I. Sándor szellemi fejlődésére és politikájára. Kiemeli, hogy az orosz cár mindvégig saját nemzetének érdekeit tartotta szem előtt, minden politikai lépése ezt tükrözi, s erre a lengyel és a görög kérdés megoldása jó példaként szolgál.

1819 után az európai nagyhatalmi együttműködés arculata megváltozott, Anglia elhagyta a szövetségi rendszert, Franciaország viszont egyre jobban kötődött Európa vezető hatalmaihoz. Az 1820-as évek forradalmainak hatására I. Sándor személye is drámai átalakuláson ment keresztül, a fiatal éveiben liberális érzelmű uralkodó a reakció oldalára állt.

A szerző tanulmánya következő három kisebb fejezetében Metternich személyiségét és nézeteinek meghatározó elemeit mutatja be. Fontosnak tartja kiemelni, hogy a rajnai arisztokrata családból származó Metternich a Habsburg-udvarban futott be karriert és lett

meghatározó egyénisége az osztrák politikának egészen 1848-ig. Szerinte az I. Sándor és Metternich közötti ellentmondás legvilágosabban eszmei téren mutatkozik meg. Kölesönösen utálták egymást, Metternich nem szerette a cárt, mert liberális nézeteket vallott. Oroszországtól kolosszális méretei miatt tartott. Elsősorban a forradalom pusztító hatásait esetelve próbált Sándorra hatni. Az 1820-as forradalmak segítettek abban, hogy ideológiai és pszichológiai nyomást gyakoroljon rá. A korábbi, hasonló jellegű próbálkozása a lengyel kérdés kapcsán nem járt eredménnyel. Metternichnek nem tetszett Sándor „lengyel terve” a bécsi kongresszuson, aki egy Ausztriával határos nagy és erős, Oroszországtól függő Lengyelország létrehozásán fáradzott. Hogy ezt megakadályozza, képes volt a franciákkal, Talleyranddal együttműködni egy titkos koalíció összekovácsolásán (1815. január 3.). Az 1819–1820-as forradalmi események hatására kiábrándult és megkeseredett uralkodót Metternich már könnyebben nyerhette meg ügyének, elfogadtatta vele a beavatkozás elvét rögzítő protokollt is Troppauban.

Végezetül a szerző arra a kérdésre ad választ, mit ért el Metternich a politikájával. Megállapítja, hogy Európa békéjét és stabilitását sikerült megteremtenie. A Német-Római Birodalmat már nem lehetett restaurálni, viszont Ausztria megtarthatta vezető szerepét a Német Szövetségen belül. A központi kérdés azonban egyre inkább az lett, hogy a német államokat Ausztria vagy Poroszország fogja egyesíteni. Metternich képtelen volt megakadályozni Poroszország domináns pozícióba kerülését, amelynek végzetes következményei a következő félszázadban mutatkoztak meg.

Delfiner beváltotta az ígéretét, a tanulmányával új megvilágításba helyezte a problémát és fontos megállapításaival, következtetéseivel gazdagította annak kutatását. Egy jó stílusú és struktúrájú munkának örülhetünk.

Henry A. Delfiner: Alexander I, the Holy Alliance and Clemens Metternich: a Reappraisal (I. Sándor, a Szent Szövetség és Clemens Metternich: újraértékelés), *East European Quarterly*, XXXVII, 2003/2. 127–150.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió*, 2004/2. 132–135.

BODNÁR ERZSÉBET

ROMANOVOK VOLTAK-E A ROMANOVOK?

Az orosz monarchia történetéről jó néhány könyv és tanulmány látott napvilágot az utóbbi években. Napjainkban az orosz társadalmi közvéleményt is élenken foglalkoztatja a Romanov dinasztia története. V. N. Csaksov, a Romanov család történetének kiváló ismerője jelen tanulmányában arra vállalkozik, hogy a dinasztia történetének több éves kutatása során felgyülemlett tapasztalatait és az azokból levont következtetéseit felvázolja és rendszerezze.

Bevezetőjében szól a téma gazdag és változatos irodalmáról. Hangsúlyozza, hogy a forradalom előtti időszak történészei sokat foglalkoztak vele, viszont a szovjet korszakban kevés munka született, s azokból határozottan a cárelenesség (Romanov-ellenesség) érződik ki. A szovjet történetírás csupán néhány cár tevékenységére szorítkozott, s az uralkodók megítélése mindenkor a kommunista kormányzat ízlésétől függött. A posztszovjet időszakban megjelent, mind tudományos színvonalukban, mind eszmei irányultságukban igen különböző orosz és külföldi munkák közül a szerző S. Scott svéd kutató könyvét emeli ki. Scott a Romanov dinasztia történetét három évszázadra bontva – az első 1613-tól 1725-ig, Mihail megválasztásától I. Péter haláláig, a második 1725-től 1801-ig, I. Katalin uralkodásától I. Pál meggyilkolásáig, a harmadik 1801-től 1917-ig, I. Sándor uralmától II. Miklós lemondásáig tartott – követi nyomon. Majd a ma élő Romanovok, I. Miklós négy fiának leszármazottjai, az Alekszandrovicsek, a Konsztantyinovicsek, a Nyikolajevicsek és a Mihajlovicsek sorsának alakulását vázolja egészen századunk 80-as éveinek végéig. Csaksov úgy véli, hogy a Scott által ajánlott periodizációnak megvannak a pozitívumai, de az egyes időszakokról tett megállapításai kiigazításokra és kiegészítésekre szorulnak. Mindenekelőtt célszerűnek és elengedhetetlennek tartja a család, a dinasztia, a trónöröklési tradíciók és törvények, valamint a dinasztia megújulása fogalmak tisztázását. Ezt követően a Scott által javasolt négy korszakon át követi végig a Romanov dinasztia történetét, számba véve azok sajátos vonásait.

Az első, az 1613 és 1725 közötti időszak fontos jellemzőjének tartja, hogy a Romanov-bojárok az országos gyűlés (zemszkij szobor) választása alapján kerülnek az orosz trónra, s ekkor erősödik meg Oroszországban az önkényuralom. Csaksov hangsúlyozza, hogy mivel a zemszkij szobor esküdött fel a választott cásra, Mihail Fjodorovicra, s miután az az utódaira is vonatkozott, nem volt szükség a következőkben újabb választásra és megállapodásra. A Romanovok az

isteni kiválasztás eszméjére hivatkozva igyekeznek megszabadulni a választás procedúrájától, arra törekednek, hogy a trón utódlását örök-léssel biztosítsák. A nemességre támaszkodva ezt a tendenciát érvé-nyesíti már Mihail cár és az apja, Filaret pátriárka a duális uralkodásuk idején, de Alekszej Mihajlovics is az ősi szokáshoz, a Moszkvai Oroszország tradíciójához tér vissza, s az elsőszülött fiú jogán örökíti a trónt.

Továbbá e korszak sajátossága az is, hogy a Romanov-uralkodók feleségeiket egyszerű nemesi családból választják ki, s a cárnék roko-nai az udvari hierarchiában előkelő helyet betöltve, meggazdagodva az udvari csoportok hatalmi küzdelmeiben fontos szerepet vállalnak, sőt azokat gyakran maguk irányítják. Ezenkívül a trónörökös nevelé-sére fordítanak nagy figyelmet, s abban egyre inkább a világi ismeretek tanítása, főként a diplomácia és a haditudományok fortélyainak elsajátítása dominál. A cári család egyébként I. Péterig izoláltan élt, s az örököszt csupán nagykorúsága után mutatták be a bojároknak, a pap-ságnak és a népnek.

A szerző a következőkben azt vizsgálja, miben gyökerezik a XVII. század 80-as éveitől kezdődő dinasztikus válság. Ez a probléma Alekszej Mihajlovics cár második házasságával keletkezik, hiszen megszületik a dinasztának egy másik ága. Az idősebb ágat képviselő utódok (a cár Marija Miloszlavszkajával kötött házasságából szár-mazó Fjodor, Iván és Szojja), valamint a fiatalabb ágat képviselő fiú (az uralkodó és Natalja Nariskina gyermeke, Péter) közötti feszültség 1682 után, a gyermektelen Fjodor halálát követően vezet a dinasztían belül válsághoz. Ugyanis a korábbi hagyományoktól eltérően a főpap-ság, a bojártság és a nemesség nyomására Pétert, a fiatalabb fiút vá-lasztják cárrá. A kritikus helyzetet a befolyásosabb Miloszlavszkij család oldja meg. A válságból kivezető kompromisszum – kettős cár-választás, Szojja régenssége – 1689-ig tart, akkor sikerül Péternek el-távolítania a régensnőt a hatalomból, bár „a társárság” V. Iván halá-láig fennmarad.

A dinasztían belüli válság I. Péter uralkodása idején mélyül el, és a trónutódlás kérdése tovább bonyolódik. Péter második házassága ré-vén a dinasztának egy új, harmadik ága sarjad. Igaz, a cár mindkét családjában születik fiú és leány utód, de amikor a trónöröklés kér-dése előtérbe kerül, a fiú örökösök meghalnak, és I. Péter az unoká-jára, Péter Alekszejevicsre későn figyel fel. Emellett házassági diplo-máciája egy új, távolabbi dinasztikus válság lehetőségét rejti magában (Alekszej fia, Anna leánya, sőt féltestvérének, V. Ivánnak leányai, a Joannovnák révén német dinasztákkal kerülnek kapcsolatba a Romanovok). I. Péter 1722-es rendeletével a trónutódlás kérdésének

új megoldását adja. Ettől kezdve az utód kijelölésében az uralkodó akarata érvényesül, és döntését mindenkinek el kell fogadni. Az I. Péter halálát követő hatalmi küzdelmek viszont azt mutatják, hogy a trónt már csupán katonai segédlettel, palotaforradalommal lehetett megszerezni.

A szerző a következő, 1725–1796 közötti éveket a Romanov dinasztia történetében a legbonyolultabb időszaknak tartja, mivel ekkor következik be a született Romanovok kihalásával a meggyengülésük, majd a megújulásuk is. Csaksov úgy értékeli, hogy I. Péter politikája, elsősorban öröklési törvénye és a külföldiekkel kötött házasságok eredményezik azt, hogy a trónutódlás eldöntésébe hazai és külföldi csoportok egyaránt beleszólhatnak. Oroszországban a gárda részvételével a palotaforradalmak kora kezdődik, s ez politikai instabilitást idéz elő. Az adott időszakban a trónon egymást váltó hét személy, három férfi és négy nő uralkodása között egyező és eltérő vonásokat kiemelve azt hangsúlyozza, hogy a változó életkorú férfiak valamilyen rövid ideig maradhatnak hatalmon, az érett korukban trónra lépő nők viszont több évtizeden át uralkodnak. A cárok a ténylegesen meglévő öröklési törvény, valamint végrendelet alapján, a cárnők viszont a gárda, tehát palotaforradalom segítségével kerülnek trónra. A férfiak nem gondoskodnak trónörökösről, vagy fiatal koruk, vagy uralmuk rövidege miatt, az uralkodónők viszont trónra lépésük első pillanatában I. Péter törvényét figyelembe véve jelölik ki utódaikat. A palotaforradalmak időszakának sajátos jelenségeként említi a kegyencek megjelenését, s azt, hogy a gárda segítségével a Romanov dinasztia mindhárom ága hatalomra juthat.

Majd annak vizsgálatára tér rá, hogy a született Romanovok után trónra kerülő uralkodók Romanovnak tekinthetők-e, s a dinasztia megújulása mikor és miként megy végbe. Szerinte az első megújulás I. Péter második felesége, a későbbi I. Katalin (-Márta, 1725–1727) uralmához köthető. I. Péter megkoronázza a feleségét, de örökösének nem jelöli. A származását tekintve is egyszerű litván(?) nő törvénytelenül, a gárda és A. D. Mensikov segédletével került hatalomra. A szerző úgy véli, hogy rövid uralkodása a Romanovok történetében a kibocsátott végrendelete miatt fontos. A két részből álló – a hagyományt és egy új rendelkezést ötvöző – testamentumával az orosz trónutódlás új rendjét írja elő. A cárnő Péter Alekszejevicsét, I. Péter egyetlen egyenesági férfi leszármazottját nevezi meg örököséül, ha viszont a leendő cár a halálakor utóddal nem rendelkezik, a testamentum új rendelkezése értelmében a trón betöltésének joga I. Péter és I. Katalin leányaihoz, valamint azok örököseihez kerül. Bár a végrendelet V. Iván utódairól nem tesz említést, a valóságban mégis

másképpen alakulnak az események. II. Péter halálát követően – (1730-ban vele halt ki a Romanovok egyenes férfi ága) –, figyelmen kívül hagyva I. Péter és I. Katalin végrendeleti törvényeit, egy kormányzati szerv, a Legfelső Titkos Tanács dönt a trónutódlás kérdésében. Így került a trón V. Iván leányához, Anna Joannovnához, akinek egyben a Romanov dinasztia második megújulása köszönhető. I. Péter öröklési törvényét rokonai érdekében felhasználva a nővére, Jekatyerina leányára, Anna Leopoldovnára hagyja a trónt 1731 decemberében. Majd 1740-ben módosítja azt, Anna Leopoldovna (a mecklenburgi herceg leánya) és Anton-Ulrich braunschweigi herceg házasságából született fiúgyermeket, Iván Antonovicsot (leányágon V. Iván dédunokáját) téve meg örökösének. A létező hagyományok és normák alapján az új trónörökös (a későbbi VI. Iván) a Romanov család nevét sem használhatná, hiszen az ősi Braunschweig-família leszármazottjának számít, tehát vele németek kerülnek az orosz trónra. Nem sokkal később, 1741-ben egy újabb palotaforradalommal a félig litván Jelizaveta Petrovna, I. Péter fiatalabb leánya távolítja el a braunschweigieket és veszi át a hatalmat. A segítségével egy másik német dinasztia számára nyílik meg az orosz trónra jutás lehetősége, hiszen az örökösöként megnevezett unokaöcs, Péter Fjodorovics (az anyja I. Péter idősebb leánya, Anna volt) az apja révén a Schleswig-Holstein-Gottorp-család képviselője. 1861 decemberében Jelizaveta Petrovnának, a Romanov dinasztia utolsó egyenes leányági leszármazottjának halála az 1613 óta hatalmon lévő család uralmának a végét is jelenti, utána az orosz trónon egy új, egy másik, a Schleswig-Holstein-Gottorp-dinasztia következik. A Romanov dinasztia tehát a harmadik megújulását III. Péter (-Károly) rövid uralkodásával éli meg, amit igaz, majd alig fél év múltán még egy megújulás követ. Akkor lép az orosz trónra a palotaforradalommal eltávolított, majd meggyilkolt cár felesége, Szofja-Jekatyerina anhalt-zerbst-i hercegnő, II. Katalin néven. Miután apai ágon rokoni szálak fűzik III. Péter (-Károly) cárhoz, tulajdonképpen az orosz trónon a Holstein-Gottorp dinasztia megújulása és megerősítése köszönhető neki.

A második korszak sajátosságait számba véve összegzésében Csaksov megállapítja, hogy Oroszországban I. Péter rendelete teremti meg a politikai instabilitás azon feltételeit, amelyek hozzájárulnak a Romanov dinasztia egyeneságának kihalásához is. A dinasztia oldalágát több generáción keresztül német családok újítják meg, s a korszak uralkodói – függetlenül attól, hogy vérségi kapcsolatban állnak a Romanovokkal vagy sem –, uralkodásuk idején a vérségi (vagy lelki) rokonságot igyekeznek hangsúlyozni, és elődjeik, különösen I. Péter öröksége folytatónak vallják magukat.

A szerző a következő, a harmadik, 1796-tól 1917-ig tartó időszak vizsgálata során leszögezi, hogy bár a holstein-gottorpiak hatalma az orosz trónon megszilárdul, az uralkodásuk alatt válságba kerülő orosz abszolutizmus végül a bukásukat eredményezi. A XIX. század 60–70-es éveinek reformjai a társadalmi és gazdasági szférát anélkül érintik, hogy a hatalom jellegén változtatnának. Az 1905–1907-es forradalom sem kényszeríti az uralkodót arra, hogy osztozzon a társadalommal a hatalom gyakorlásában, végül 1917 februárja vet véget a cárizmusnak.

E korszak kezdetén a dinasztian belül újra jelentkező problémákat I. Pál 1797-ben kiadott rendelkezésével próbálja megoldani. Az orosz dinasztikus jog fejlődésében új szakaszt nyitó, az orosz tradíciókat és a német–holland öröklési elveket is magában foglaló, új trónöröklési rendeletében az uralkodó a dinasztian belüli hierarchiáról rendelkezik, és szól a privilégiumok, a jogok és kötelességek mellett a család tagjainak anyagi ellátásáról is. I. Pál rendelete – meghatározva azok körét, akik a trónra igényt tarthatnak – pontosan rögzíti az egyenesági leszármazottak öröklési rendjére vonatkozó feltételeket. Ennek ellenére, már I. Pált követően, I. Sándor uralkodása idején, majd halálakor a dinasztia trónutódlásával kapcsolatban újabb válság fenyeget, amit végül I. Miklós old meg. Innen a dinasztia a XVIII. századi krízishez hasonlót már nem él át. Töretlen uralmukat az I. Péteréhez hasonló házasságpolitikájuk tovább erősíti. A szerző szerint az, hogy a holstein-gottorpiak főleg német hercegnőket vettek nőül, azt eredményezte, hogy nem függték az orosz arisztokráciától, viszont a dinasztia elnémetesedett. Éppen emiatt törekednek arra mindvégig, hogy a trónörökösnek és az uralkodó család tagjainak az oktatásában a hazaszereget, valamint a pravoszláv hitre nevelés váljon meghatározóvá. A trónörökösökkel modern ismereteket sajátíttatnak el azért, hogy felkészülten uralkodjanak. Csaksov úgy véli, hogy ez éppen II. Miklós esetében nem valósult meg, akit e korszak legfelkészületlenebb uralkodójának tart. Az 1894-ben hatalomra kerülő utolsó cár alatt nemcsak az orosz állam, de a dinasztia is válságba kerül, mivel éveken át nem, majd betegen születik meg a fiú utód. Emellett az uralkodó családon belül meglazuló fegyelem, a cárné viselkedése, valamint a Raszputyin ügy tovább ront a helyzeten. Az I. világháború idejére válik látványossá és súlyossá a dinasztian belüli szakadás. Végül 1917-ben, a februári forradalmat követően II. Miklós a maga és a fia nevében lemondásra kényszerül, s ezzel a Holstein-Gottorp-„Romanov” dinasztia uralmának vége szakad Oroszországban.

Befejezésül a szerző a negyedik periódusról, az 1917-től az 1990-es évekig tartó időszakról ad rövid áttekintést. Azt hangsúlyozza, hogy II. Miklós lemondásával és az önkényuralom bukásával

az uralkodó családnak megváltozik a politikai és jogi státusa. A forradalmi Oroszországban II. Miklóst családjával együtt tartóztatják le, majd barbár módon lemészárolják őket. Oroszországban ugyanekkor a rokonok nagy száma is elpusztul. A dinasztia épségben maradó része külföldre emigrál, ahol különbözőképpen alakul az életük. Az emigrációban az uralkodó család vezetőjét – miután III. Sándor utódai meghaltak – Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg családjából választják ki. 1924-ben kerül a dinasztia élére Kirill Vlagyimirovics, utána a fia, Vlagyimir Kirillovics lép örökébe. Fiú örököse nem lévén, ma e cím várományosa az unokája, Grigorij, aki a leányának, Marija Vlagyimirovnának és II. Vilmos német császár dédunokájának, a pravoszláv keresztségben Mihail Pavlovicsnak a házasságából született 1981-ben. Ezzel bekövetkezett a Holstein-Gottorp-„Romanov” dinasztiának a Hohenzollernekkel történő, a dinasztia nevében is változást eredményező megújulása.

Csaksov tanulmányában a Romanov dinasztia történetéről vázlatos, érdekes és hasznos áttekintést nyújt. Remélhetően a jövőben gondolatainak részletesebb kifejtését könyv formájában is olvashatjuk.

V. N. Csaksov: Romanovi: kto anyi? (Romanovok: kik ők?), *Otyecsesztvennaja Isztorija*, 1998/1. 167–176.

Az ismertető eredeti megjelenési helye: *Klió*, 1999/1. 23–28.

KURUNCZI JENŐ

A HUSZADIK SZÁZADI OROSZORSZÁGI KONSTITUCIONALIZMUS POLITIKAI TEÓRIÁJA

A.N. Medusevszkij bevezetőjében kifejti, hogy a posztszovjet korszak lehetővé tette az egyetemes politikai gondolkodás sztenderdjeihez való visszatérést, ami szükségessé teszi az orosz liberális alkotmányosság elméletének, fogalmi apparátusának, történetének és aktualitásának újraértelmezését. Az 1993. évi oroszországi alkotmány tizenötödik évfordulóján a kutatók megvizsgálhatják a korábbi klasszikus liberalizmussal fennálló hasonlóságokat és eltéréseket és azt, hogy milyen perspektívájuk lehet a liberális alkotmányos reformoknak. Az összehasonlító módszerrel a szerző szerint választ kaphatunk arra, hogy milyen elemeket és hogyan vehet át a mai politikai elmélet és gyakorlat a liberális örökségből, a legnagyobb forradalmi válságok miért végződtek az autoriter államhatalmi modell helyreállításával, milyen nehézségekkel jár a liberális alkotmányos program realizálása napjainkban és mit kell tenni a siker érdekében.

A szerző először az alkotmányos kérdés megoldási módozatait taglalja. A XIX. században alakult ki nyugati hatásra az alkotmányosság liberális, radikális-forradalmi és autoriter-bürokrata értelmezése. A század második felétől, az oroszországi reformokat követően az ún. állami iskola képviselői, majd a hegelianus jogászok és jogszociológusok lerakták az összehasonlító kutatások alapjait. Őket követték a XX. század elején, a forradalmak időszakában az alkotmányos reformokat neokantianus nézőpontból felvázoló gondolkodók. A korabeli orosz liberalizmus fő kérdéseivé az egyeduralomból a jogállamba történő átmenet, a parlamentarizmus, a népképviselő és a hatalommegosztás váltak. *Medusevszkij* rámutat, hogy a zemsztvo konstitucionalizmus, a kadet párt és az Ideiglenes Kormány alkotmányos terveit összehasonlító módon célszerű vizsgálni. Az 1917. februári forradalom eredményeként létrejött a köztársaság és kialakultak a demokratikus politikai rendszer alapjai. A folyamat a szovjet korszakban azután megszakadt és csak a posztszovjet időszakban vált lehetővé az 1993. évi alkotmánnyal az államrend modernizációja. Az orosz liberalizmus programjának elemzését mai jogelméleti és jogalkotói szemszögből olyan alapkérdések terén kell elvégezni, mint a jog és az igazságosság, az autoritarizmusból a demokráciába való átmenet, az emberi jogok és azok garanciái, az államrend, a politikai rendszer típusa, az öngazgatás és az adminisztratív és az alkotmányjogi reformok.

A szerző kifejti, hogy a jog és az igazságosság viszonyáról a XX. század kezdetén három irányzat alakult ki a jogfilozófiában: az etikai, a pszichológiai és a szociológiai jogelmélet. Az etikai irányzat a második világháború után deontológiai megközelítésben az emberi alapjogokra fókuszált, védve az egyént a forradalmi pártok jogi nihilizmusától és a terrorista módszerektől. Az emberi jogoknak ilyen értelmezését találjuk az 1993-as orosz alkotmányban. Medusevszkij kiemeli, hogy a pszichológiai elmélet elősegítette a modern jogszociológia és jogi antropológia fejlődését, az egy társadalmon belüli jogi dualizmus okainak feltárását és az olyan hagyományos közösségek, mint az oroszországi, jogi modernizálása technológiájának kimunkálását. A szociológiai iskola olyan nagyjai, mint *N.M. Korkunov* és *Sz.A. Muromcev*, jogvédőként a személyiségi jogokat oltalmazták, az államra és intézményeire modernizációs tényezőként tekintettek. Muromcevnek kiemelkedő érdemei voltak a kadet mozgalom elméleti és politikai alaptételei kidolgozásában és az 1905–1907-es alkotmányos forradalom során a parlamentáris és népképviselői intézmények létrehozásának előkészítésében. A fenti koncepciók számos területen ma is időszerűek. Így például tágabb horizonton értelmezhető a jog, az erkölcs és a történelmi hagyományok kölcsönhatása és gyakorlati alkalmazásuk. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a XX. század utolsó harmadában Oroszországban és Kelet-Európában a jogvédők az említett liberális alkotmányjogi tételekre támaszkodtak.

A konstitucionalizmus ideológiájának alapkomponense a jogállammal és a személyiségi jogokkal kapcsolatos koncepció. A XX. század elején az emberi szabadságjogok garantálása egyet jelentett az abszolutista államrendből a liberális-demokrata alkotmányos monarchiába, azután pedig az elnöki, vagy a parlamentáris köztársaságba való átmenettel. A szerző kiemeli, hogy a jogállamról folyó mai oroszországi viták különböző jog- és erkölcsfilozófiai nézeteket, a társadalmi mozgalmak liberális-nyugati, konzervatív és pragmatikus-realista ideológiai alapelveit és az alkotmányos állam kialakítása eltérő stratégiáit tükrözik. Az abszolutista állammal szemben a jogállamban a közösség tagjai nem alattvalók, hanem teljes jogú állampolgárok. Ez a közjogi felfogás a német jogtudományból (lásd pl. *G. Jellinek* munkásságát) került át Oroszországba és a forradalom utáni orosz emigráció ápolta tovább. A liberális jogelméletben *Sz.A. Muromcev*, *N.M. Korkunov*, *P.I. Novgorodcev*, *L.I. Petraszickij*, *F.F. Kokoskin*, *Sz.A. Kotljarevszkij*, *B.A. Kisztyakovszkij*, *V.M. Gesszen* és mások számos ma is időszerű tételt fogalmaztak meg a különböző történelmi szituációkban végrehajtandó társadalmi, politikai és alkotmányos reformok egyes aspektusairól.

Medusevszkij szerint különösen fontos az autoritarizmusból a demokráciába való átmenet alapkérdéseinek vizsgálata. Kiemelt jelentőségű a modernizációs szférák, a társadalmi forradalom és a reformok, valamint az alkotmányos válságnak az alkotmányos forradalommal és reformmal történő megoldási módozatainak kutatása. Az orosz liberálisok úgy vélték, hogy az 1905. október 17-i Manifesztummal alkotmányos forradalom zajlott le: azaz áttérés az abszolutizmusról az alkotmányos monarchiára. Felfogásukban a kizárólag jogi eszközökkel véghezvitt alkotmányos forradalom programján kívül esett az erőszakon nyugvó társadalmi forradalom. Az 1905–1907-es forradalmi krízisben és az 1917 februári forradalomban a kadet párton belül megjelent egy mérsékelt (*Sz.A. Muromcev, V.A. Maklakov*) és egy radikális (*P.N. Miljukov, F.F. Kokoskin*) irányvonal. Ezek szerint az alkotmányos rendszer fokozatosan, alulról a zemsztvókon keresztül, vagy gyorsan, felülről, az államhatalom közreműködésével jöhetett létre. Az átmeneti szakaszban, 1905-ben és 1917-ben az átalakulásnak az általános választójogon és a koalíciós kormányzaton nyugvó „megegyezéses modellje” végül kudarcot vallott. Az oroszországi és a német (*G. Jellinek és M. Weber*) konstitucionalista teoretikusok az előbbieket lehetőségeit az agrárius Oroszországban eleve másképp ítélték meg.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy az 1917-es és az 1993-as alkotmányos forradalomban hasonlóságok és különbségek egyaránt felismerhetők. A válságot mindkét esetben alkotmányos forradalommal oldották meg. 1917-ben a francia Harmadik Köztársaság alkotmányozási modelljét vették át, míg 1993-ban az új politikai intézmények létrehozását az akkori főhatalom kezdeményezte és az alkotmányos forradalmat azután a népszavazás és a választások legitimálták. A XX. század eleji liberális tervek és az 1990-es évek alkotmányos elképzelései összevetésével valójában tisztázhatók a mérsékelt és a radikális megoldások közötti, tartalmi és szervezési különbségek. Eredményét tekintve, míg a század kezdetén a liberalizmus kényszeredetten meghátrált, addig a század végén a liberális újjászületés elősegítette az egy párti diktatúra zsákutcájából való kilábalást. Medusevszkij rámutat, hogy a polgári társadalom és a jogállam egyik legfontosabb pillére a magántulajdon joga. Lényeges, hogy P.A. Sztolipin XX. század eleji agrártervei és a jelenlegi oroszországi földreformok között hasonlóságok mutathatók ki. A liberális gondolkodásban a magántulajdon védelme (a tulajdoni pluralitás mellett) az egyik fő alapelv. Ugyanakkor a jogi úton, reformokkal végrehajtott vagyoni újrafelosztást a neoliberalizmus is elfogadja, miközben megengedi, hogy a földreform során az állam az egyén szociális jogait szem előtt tartva beavatkozzon a gazdaságba.

A mérsékelt liberalizmus szerint a jogállamra való áttérés, az átmeneti szakasz, a reformok felgyorsulásának és visszaesésének ciklikus váltakozásával egész korszakot is felölelhet. A demokratikus politikai rendszerhez nem egyenes vonalú úton jutunk el, a folyamatot megszakíthatják restaurációs tendenciák, látszólag alkotmányosnak tűnő kísérletek. A posztszovjet korszakra is tanulságos az, hogy milyen volt a XX. század kezdetén átalakuló Oroszországban a tényleges és a névleges alkotmányosság aránya. A liberális radikálisok akkori „alkotmányos türelmetlensége” fellelhető a régi rendszer válságának elmélyülésekor a posztszovjet szakaszban is. Az átmeneti időszak autoriter jellegű restaurációs jelenségei jól elemezhetők az orosz história különböző korszakai alkotmányjogi jellemzőinek összehasonlításával. Az orosz emigráns jogtudományi irodalomban például az 1918. és az 1924. évi szovjet alkotmányokat, amelyekben a tényleges hatalom nem a törvényhozáson, hanem a párt felső körein alapult, mint névleges alaptörvényeket állították szembe a liberális konstitucionalizmussal. A szerző hangsúlyozza, hogy a mai orosz jogtudománynak olyan reformstratégiát kell kidolgoznia, amivel radikális forradalmi megrázkódtatások nélkül megvalósítható a jogállam.

Az oroszországi állami berendezkedés fontos sajátossága a társadalmi és nemzeti konszenzussal megteremtett egység. Lényeges, hogy a hosszú átalakulási folyamatban létrejőjenek a centralizációs és a decentralizációs (a különböző autonómiák és a föderalizmus) változások megfelelő formái és ezek helyes arányai. Először a liberális gondolkodók (így *F.F. Kokoskin* és *Sz.A. Kotljarevszkij*) a baloldallal szemben elvetették a nemzeti jellegű föderáció létrehozását. Később, a forradalom utáni szakaszban, mint *Sz.A. Korf* és *M.M. Vinaver* munkái mutatják, a szovjettel alapjaiban szembenálló föderáció-koncepciót fogalmaztak meg. A liberális konstitucionalistáknak a szovjet föderalizmust illető kritikája napjainkban is időszerű, és ahogy Medusevszkij kifejti, a föderáció jelenlegi átalakítása liberális irányvonalon valósul meg. A szerző utal arra, hogy a föderációs költségvetés és az önkormányzati intézmények jelenlegi témaköreit az 1920-as években a szovjet föderációs modell reformjáról szólva már *Sz.A. Kotljarevszkij* is felvetette. Ugyanígy korán felmerült liberális körökben az oroszországi bikameralizmus problematikája. Medusevszkij *P.N. Miljukov* és *F.F. Kokoskin* felsőházirol szóló nézeteit idézi és rámutat, hogy az oroszországi föderációs reform még nem tekinthető befejezettnek.

Írásának végén Medusevszkij a népszuverenitás és a hatalommegosztás problematikájával foglalkozik. Utal arra, hogy Rousseau szerződéselmélete és Montesquieu hatalommegosztási teóriája nemcsak a képviselői rendszer megalapozásához, hanem torz értelmezésben a

politikai rezsim destabilizálódásához és diktatúrához is vezethetett. Ezért az olyan liberális jogtudósok, mint V.M. Gesszen és B.A. Kisztyakovszkij, nem a hatalmi ágak mechanikus egyenlőségét, hanem a hatalmi funkciók megosztását hangsúlyozták. Az orosz liberálisok felfogásában először a parlament jelent meg a demokrácia alapismérveként. A XIX. és XX. század fordulóján a demokratikus rezsimet a parlamenti rendszerrel azonosították, amelynek módozatai az alkotmányos monarchia és a parlamenti köztársaság lehettek. A kormányzati formában pedig, Csehszlovákia és a Weimari Köztársaság 1918-as, ill. 1919-es alkotmánya mintájára, az elnöki köztársaság került előtérbe. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a világháború utáni Európa átmeneti rendszereit az alkotmányjogi párhuzamosság jellemezte. A forradalmi válság idején az orosz liberálisok az egypárti diktatúrával szembeállítva nem zárták ki az erős elnöki rendszer, sőt a személyi diktatúra létrejöttének lehetőségét sem. Másként értékelték a jog fölé helyezkedő, azzal nem korlátozható osztály- (valójában párt-) diktatúrát és az egyes alkotmányos jogokat ideiglenesen szűkítő, ún. status quo diktatúrát.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy Oroszországban a XX. század végén, éppúgy, mint az elején, a gyenge parlament és az erős államfői hatalom alkotmányos rendszere jött létre. Az 1993-ban bevezetett vegyes, elnöki rendszer a parlament státuszát és az államfő jogait illetően sokban emlékeztetett az Oroszországi Birodalom 1906-os Alaptörvényeire. Az 1993. évi alkotmány az orosz történelemben először rögzítette jogilag a hatalommegosztás elvét. A teljes értékű parlamenti-elnöki rendszer helyreállítása az orosz liberalizmus logikájának felel meg. Ma is időszerű továbbá az átmeneti korok duális alkotmányjogi rendszere történetének és alkotóelemeinek összehasonlító historiográfiai vizsgálata. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a központi és a helyi igazgatás és az önkormányzatok kezdetől a liberális tematika fókuszában álltak. Már az első liberális szervezetek kiemelték a zemsztvo-hagyományok fontosságát. 1906-ban a kadet pártban kidolgozták a helyi közigazgatás reformterveit, amelyek azután 1917 februárjában az Ideiglenes Kormányának iránytűül szolgáltak. Medusevszkij kiemeli, hogy a kormányzók feletti társadalmi és jogi kontroll erősítése, a vidéki hivatalnokság tevékenységének ésszerűsítése, erkölcsi és szakmai szintjének emelése és a törvényesség betartása ma is aktuális feladatok. A liberalizmus logikáját követve bővíteni kell a társadalmi pluralizmus garanciáit, meg kell oldani a föderalizmussal és a bikameralizmussal kapcsolatos kérdéseket, a vegyes elnöki-parlamentáris rendszerrel összefüggésben át kell gondolni a parlament, az államfő, a kormány és a vidéki közigazgatás jogköreit.

A szerző összegezve megállapítja, hogy a jogállamért vívott jelenlegi küzdelem összhangban van a klasszikus orosz liberalizmus programjával. Más politikai erőkkel összevetve a liberális alkotmányos reformstratégia a lerealistább és legpragmatikusabb. Az 1993-as orosz alkotmánnyal kapcsolatban jól kivehető a demokratikus reformok és az autoriter jellegű ellenreformok ciklikus váltakozása. A nehézségek ellenére azonban a posztszovjet időszakban épp a liberális konstitucionalista koncepció jelenti a jövőbeli előrelépés zálogát.

A.N. Medusevszkij: Politicseszkaja teorija Rosszijszkovo konstitucionalizma XX veka (A huszadik századi oroszországi konstitucionalizmus politikai teóriája). *Rosszijszkaja Isztorija*. 2010. 1. 45–64.

KURUNCZI JENŐ

A KONZERVATÍV POLITIKAI ROMANTIKA BÍRÁLATÁHOZ A POSZTSZOVJET OROSZORSZÁGBAN

A.N. Medusevszkij írása elején hangsúlyozza, hogy a romantika eszméi különböző formában napjainkig léteznek. Előfeltételeit a társadalmi valóság és a társadalmi ideálok közötti ellentmondások képezik. A forradalmi és a konzervatív romantika heurisztikai alapjaiban hasonlítanak egymásra, azonban különböznek a jövőre vonatkozó koncepcióikban. A konzervatív politikai romantika a posztszovjet Oroszországban a kommunista rendszer és a Szovjetunió összeomlása utáni gyors és görcsös változásokra való reagálásként terjedt el. A szerző fontosnak tartja, hogy a szakemberek újra átgondolják a romantika elméleti tételeit, mai és jövőbeli historiográfiai és politikai szerepét. Medusevszkij kiemeli, hogy tanulmányában a politikai romantika elméleti alapjait, konceptuális eszközeit, társadalmi kezdeményezéseit és potenciális politikai következményeit szándékozik görcső alá venni.

A globális kommunikáció világában az információk mennyisége határtalanul megnőtt, viszont visszaesett minőségük. A romantikus felfogás egy leegyszerűsített magyarázat és érzelmi reakció az átmeneti időszak frusztrációjára, mint a társadalmi szükségletekre adott kognitív válasz. A romantikusok az általánosan elfogadott tudományos terminológia helyett új kognitív orientációt, új fogalmi rendszert és humán tudományi nyelvezetet próbálnak kialakítani. A modern oroszországi neokonzervatív politikai ideológia alapelvei: a racionalizmussal szembeállított retrospektív historizmus, az emocionális megközelítés a pártatlan helyett, a vallásos és morális értékek szemben a világiakkal és racionálisokkal, a hierarchikus társadalmi struktúra előtérbe helyezése a demokratikussal szemben, a történeti pesszimizmus az optimizmussal szemben és a globalizáció, a modernizáció és a nyugatosodás keltette társadalmi változásokkal kapcsolatos szkepticizmus. A szerző hangsúlyozza, hogy a modern konzervatív történeti romantika, amelyről több társadalomtudományi munka született (lásd a 4–9. jegyzetet), nem egyenes folytatása a klasszikus konzervativizmusnak, hanem a konzervatív tanok és a liberális, szocialista és nacionalista ideológiák sajátos ötvözete. Agresszív formái az információcsere hiányán, az elidegenedésen, a bonyolult jelenségek leegyszerűsített magyarázatán és a társadalmi neurózisok szublimálódásán alapulnak. Kérdéses azonban az új romantikus koncepciók valós tartalma, historiográfiai hatásuk oka és az, hogy milyen politikai stratégiák, jogi és intézményi innovációk társulhatnak hozzá.

Az „oroszsországi civilizáció” és a „civilizációk harcának” elméleteit a romantikusok az orosz kultúra és geostratégia különlegességének magyarázatára használják. Ezek szerint Oroszország nem az európai civilizáció része, hanem egy önálló civilizáció. Az oroszországi civilizáció történeti küldetése az állandó geopolitikai ellenfelekkel szembeni védekezésben rejlik. A küzdelem a „globális Nyugat” (Nyugat-Európa, az USA és szövetségesei) és a „globális Kelet” (az összes többi ország) között folyik. Oroszországnak már a varégek betörésétől kezdve napjainkig nem voltak állandó szövetségesei, csak tartós ellenségei. Az európaizálódás és a globalizáció nem a világfejlődés terméke, hanem az orosz identitás lerombolására szolgáló kifinomult eszköz. Ebben a nézetrendszerben Nyugat és Kelet, államok és nemzetek szerint differenciálatlan felfogásával találkozunk, fókuszpontjában az amerikaellenességgel. A konzervatív romantikusok úgy vélik, hogy a mostani információs háborúk ugyanolyan kártékonyak, mint a korábbi hagyományos eszközökkel vívott küzdelmek. Az oroszországi civilizáció a „titkos világkormány” és a „globális pénz-oligarchia” akcióival szemben csak egy új birodalom létrehozásával menthető meg.

A posztszovjet Oroszországban a liberálisok és a konzervatívok vitájában központi helyet foglal el az ország Nyugat és Kelet közötti pozíciójának kérdése. A modernizáció konzervatív-romantikus felfogásába nem tartozik bele az európaizálódás (nyugatosodás), és védeni kell a hagyományos társadalmi értékeket. Ezen irányzat hívei követendő példaként azokat az országokat hozzák fel, amelyek a globalizáló világban megőrzik saját nemzeti „identitásukat”. Elméletük Medusevszkij szerint egyrészt azon alapul, hogy azt tételezik, minden civilizációban vannak olyan értékek, amelyek megváltoztatásával az adott civilizáció léte kerül veszélybe, másrészt úgy vélik, hogy az orosz nép a nyugati formális jogi kultúrával szemben az igazságosság morális elveit testesíti meg, harmadrészt Oroszországban az állam és a társadalom kapcsolata nem szerződéses viszonyon, hanem a fő társadalmi aktorok és az államhatalom közötti „összhangon”, informális önszabályozó mechanizmuson nyugszik. A társadalomnak a globalizációval szembeni védelme náluk olyan gyakorlati következményekkel jár, mint a konfliktusok jogi megoldásának tagadása, az autarchikus állam apológiája, az információk szűrésének és a cenzúrának a felhasználása. Ezeket az „irányított demokráciájú” és autoriter modernizációjú nyugati országok konzervatív örökségéből merítik.

A nemzeti történelem romantikus verziója mély antropológiai szkeptícizmussal átitatott relativizált társadalmi episztemológiát, nacionalizmust és historizmust foglal magába. Az előbbieket szerint a

történeti narratívák mesterséges konstrukciók és a nemzeti tudat nem fogadja be mindegyiket. Így a felvilágosodás, a kapitalizmus, a globalizáció és az emberi jogok a nyugati civilizáció termékei és nem vihetők át más világrészekbe. A társadalmi jelenségek „nemzeti szellemben” történő magyarázata N.Ja. Danyilevszkij, N.A. Bergyajej, G.P. Fedotov és mások örökségéhez fordulást jelenti. Az „orosz eszme” a konzervatív romantikusoknál modernizáció- és nyugatellenes. A nemzet történeti küldetését fatalista módon, mindenféle alternatívitás kizárásával értelmezik. Ráadásul ez a misszió korrelál az orosz történeti fejlődés „külön útjának” eszméjével. Az orosz államiság nem hasonlítható sem az európai, sem az ázsiai országokhoz. Fejlődését sajátos földrajzi, a társadalom és az állam működését meghatározó tényezők alakították. Medusevszkij úgy véli, hogy ezek a múltban valóban fontosak voltak, napjainkban azonban nem szabad túlértékelni hatásukat. A szerző hangsúlyozza a konzervatív romantikusok nemzetfelfogásának ellentmondásosságát és hiányosságát. Nem kapunk választ náluk a nemzeti identifikáció problémakörére, az állam és a nemzet, a demokrácia és a nacionalizmus összefüggéseire, az integráció és a dezintegráció, a föderalizmus és a regionalizmus kérdéseire, vagy sematikusan, leegyszerűsítetten és érintőlegesen tárgyalják ezeket. Az előbbieket látszik igazolni az a tételük, hogy az „oroszországi pravoszláv civilizációt” nem lehet észérvekkel magyarázni, az átvett nyugati intézmények idomulnak az orosz viszonyokhoz és azok között már másképp működnek.

A külön „orosz rendszernek” a nyugatitól eltérő, legfontosabb vonása a hatalom és a tulajdon egy centrumban való koncentrációja és az államnak a társadalom feletti despotikus kontrollja. A társadalmat a „törvény diktatúrájával” ellenőrző állam nem alakulhat át normális jogállammá. Az egész orosz történelem az autokratikus, szilárd hatalom és a spontán dezintegrációs, „zavaros időszakok” ciklikus változásából áll. Az utóbbiak azonban nem nyugati típusú polgári forradalmak (így az 1917-es oroszországi forradalom sem), hanem az állami kontroll erózióján és a hagyományok és a külső destruktív hatások konfliktusán alapuló események. A szerző úgy véli, hogy az állami destabilizációs időszakok magyarázatára a konzervatív romantikusok itt egy kvázi marxista megközelítést kapcsolnak össze a pszichoanalitikus terminológiával. A XVIII. századtól a XX. századig végighúzódó, az I.Pétertől az alkotmányos demokratáig kezdeményezett modernizációs célú reformokat úgy bírálják, mint szervesen és romboló lépéseket, amelyek az utóbbi esetben a birodalom bukását okozták. A gorbacsovi peresztrojka és Jelcin radikális reformjai náluk nem a szovjet rendszer diszfunkciójának természetes következménye,

hanem a nyugati ellenségek és a belső árulók által kiváltott „nemzeti katasztrófa”. Fordítva viszont, olyan személyiségek, mint IV. Iván, III. Sándor és Sztálin a nemzeti identitás pozitív szimbólumai. Eszmerendszerük igen lényeges eleme a sztálinizmus dicsőítése.

A modern konzervatív publicisztikában előkelő helyen szerepel az újkori oroszországi és kínai modernizációs stratégia sajátosságainak összevetése. Az utóbbinál azokat a jegyeket emelik ki, amelyek szerintük a modern orosz történelemből hiányoznak. Ilyenek: a nemzeti tradíció védelme a gyors és radikális változásoktól, a nyugati sztereotípiák „értelmetlen” másolásának elutasítása, a gazdasági és technikai elmaradottság leküzdése a nemzeti identitás alapelveinek feladása nélkül, a nyugati típusú demokrácia intézményeinek és az emberi jogi doktrínának az elvetése. Leegyszerűsítve a mai orosz politikai elitnek a kínai modernizációs modellt kellene követnie. Medusevszkij azonban rámutat, hogy a kutatások nem igazolják az orosz konzervatívok fenti következtetéseit. Kezdetben mind Kínában, mind Oroszországban (az 1911–1913-as polgári demokratikus forradalomig, ill. az 1917. februári forradalomig) a modernizálódásnak európai komponensei is voltak, sőt az 1949 utáni kommunista modelltől se zárták ki teljesen a külső kölcsönvételeket. Kína sem kerülte el a katasztrófális hibákat és ott is, mint a szovjet államban, tömeges megtorlások zajlottak le. Mao után viszont a kínai politikai elit nyugati mintájú radikális reformot („forradalom felülről”) hajtott végre, ami gyors gazdasági növekedést és politikai stabilitást eredményezett. A konzervatív romantikusok nézetével szemben a kínai fejlődés épp a radikális modernizáció szükségességéről és a piacgazdaság elismeréséről szól. Posztszovjet vonatkozásban a mai Kína kulcsproblémája a gyors gazdasági fejlődés és a politikai reformok kapcsolata. Míg az orosz konzervatívok védik a kínai autoriter modernizációt, addig opпонenseik elkerülhetetlennek tartják a piaci típusú gazdaság és a monolit politikai rendszer konfliktusát, az ideológiai, társadalmi válságot és a nemzetiségi szeparatizmus erősödését. Az utóbbiak befejezetlen kísérletről beszélnek, amelynek következő lépcsőfoka a jogállamra való áttérést eredményező politikai modernizáció lenne.

A posztszovjet restauráció konzervatív programja fő részei: a kulturális és nemzeti megújulás, a társadalom szociális és gazdasági átalakítása és a politikai és alkotmányos változások. Az alapvető cél a nemzet erkölcsi újjászületése. A pozitív társadalmi értékek a hagyományos valláson, a nemzeti és kulturális identitás erősítésén, a patriotizmuson, a „hamisításoktól megtisztított” oroszországi történelmen és az újjászervezett tudományos és oktatási rendszeren alapulnak. A mély mentális változásoknak nemcsak az ideológiai, hanem a

szemiotikai (nyelvi) aspektusai is fontosak. A szerző rámutat, hogy ez egy mélyen nacionalista és klerikális jellegű program. A konzervatív programban lényegesek a gazdaság és a társadalom működésével kapcsolatos morális és vallásos alapelvek, a szolidaritás és a kölcsönös segítség, szembeállítva a bankok és a nemzetközi pénzügyi szervezetek monetarizmusával és spekulációs műveleteivel. A konzervatív romantikusok ugyan nem vetik el a magántulajdont, de társadalmi ellenőrzés alá helyezik és érvelésükben itt hivatkoznak a korábbi oroszországi faluközösségi és a szovjet kolhozrendszerre. Az alkotmányos változások terén a pozitív jogi, az állam és az oktatás világi jellegével kapcsolatos és az ember- és szabadságjogi szűkítéseket lehet kiemelni. Az orosz szervek befolyásának erősítésével párhuzamosan fontosnak tartják a nemzetközi jogi intézmények szerepének és kompetenciájának korlátozását. A kialakuló rendszer legitimitása nem a demokratikus választáson, hanem az alattvalóknak az államhatalomhoz fűződő lojalitásán nyugszik. Az utóbbi a korábbi konzervatív, szocialista, nacionalista, szlavofil és eurázsiai eszmék eklektikus keverékét testesíti meg. Ez a romantikus nézetrendszer egyfelől jövőbelátó politikai vezetőt feltételez, másfelől parlament- és pártellenes.

Az átmeneti korszakra három politikai modernizációs, alkotmányos átalakítási stratégia alakult ki. A liberálisban a cél a nyugati típusú jogállam, a pragmatikusban a korlátozott pluralizmus, a konzervatívban a monarchikus, vagy diktatórikus jellegű, autoriter rendszer létrehozása. A konzervatív ideológusok olyan irányított demokráciát vázolnak fel, amiben az elnöki hatalomnak „monarchikus előjogai” lennének, ami hasonlítana az 1905–1917-es dumai monarchia látszatalkotmányos rendszerére. A társadalom és az állam „összhangjának” helyreállítására a konzervatívok olyan történeti intézmények visszaállítását ajánlják, mint az Országos Gyűlés, vagy az új alkotmány kidolgozására az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Sok konzervatív romantikus a konstitucionalizmust a kritikátlan európaizálódás mesterséges termékének tartja. Szerintük korlátozni kell a nem kormányzati szervezetek működését és az orosz identitást óvni kell az agresszív liberális nyugati kultúrától. Az alkotmányba és a törvényekbe olyan jogi normákat tennének, amelyek védik a nemzeti értékeket és konzervatív alapelveken nyugszanak.

Az új konzervatív politikai romantika nem egységes filozófia, vagy társadalmi gyakorlat, hanem ellentmondásokat tükröz és gyakorlati megvalósítása is nehézségekbe ütközik. Három fő irányzata: 1. a tiszta, régi módi, nemzeti történeti nosztalgián nyugvó, 2. az új romantika, amelyben eklektikus filozófiai alapon és az európai nacionalizmusból és a forradalom utáni orosz emigráns gondolatkörből

átvett alapelvekkel korunk problémáira is választ keresnek, 3. a radikális politikai romantika, amelynek hívei szélsőségesen nacionalisták és az ellenfelek elnyomásával radikális rendszerváltást, „nemzeti küldetésű, konzervatív forradalmat” akarnak. A három irányzat közötti ellentmondások vitákat inspirálnak az oroszországi civilizációról, az orosz nemzetről, a történeti fejlődés szakaszairól, a történeti hagyományok szerepéről, az igazságszolgáltatás és a társadalmi igazságosság természetéről, a fokozatos átalakulás és a radikális konzervatív forradalom lehetőségeiről. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a poszt-szovjet társadalmat ugyanúgy, mint a többi átmeneti társadalmat kognitív disszonancia jellemzi. Ebben a helyzetben a konzervatív romantika fő társadalmi funkciója a szociális neurozisek kezelése és a hagyományos tudati elemeknek a megváltozott társadalmi körülményekhez való hozzáigazítása. Politikai elvrendszerként a konzervatív romantika új nemzeti morális és politikai értékek kialakítását és működtetését szolgálja.

A szerző hangsúlyozza, hogy az új politikai romantika éles ellentmondásban áll a modern tudománnyal. Az apokaliptikus látomások, a nemzetmentés eszméje és az önizoláció kizárja, hogy az oroszországi társadalom hatékonyan integrálódjon a globális világba, és ez elidegenedéshez és hanyatláshoz vezet. Medusevszkij rámutat, hogy a poszt-szovjet konzervatív romantikában mély szakadék van egyfelől a stabil, homogén társadalom és a zárt állam eszméje, másfelől az új globalizációs és modernizációs tendenciák és a szabad információáramlás között. A konzervatív restauráció koncepciója mesterséges konstrukció, ami szemben áll a társadalmi és kognitív adaptáció új formáival. A szakmai közösség etikai válaszút előtt áll: vagy elfogadja a konzervatív tételeket, vagy bírálóvá teszi. Ha az utóbbit választják, akkor a felsőoktatási reformban és a megújuló tudományos életben komoly szerepe lesz a szakmai és társadalmi gondolkodást korszerűsítő történettudománynak.

A.N. Medusevszkij: K krityike konzervativnoj politicseszkoy romantyiki v posztszovjetszkoy Rosszii. (A konzervatív politikai romantika bírálólatához a posztszovjet Oroszországban). *Rosszjizskaja Isztorija*. 2012. 1. 3–16. o.

Sorrendben a *Klió* következő számaiban jelentek meg: 2011/1.:25–32.o., 2011/2.:106–111.o., 2012/1.:36–43.o., 2013/1.:32–40.o. és 2013/2.:29–34.o.

KURUNCZI JENŐ

II. MIKLÓS CSÁSZÁR AZ OROSZ ARISZTOKRÁCIA FELFOGÁSÁBAN. 1894–1914

Ismertetendő írásunk szerzője, *Je.Je. Jogyin* bevezetőjében rámutat, hogy a címbeli kérdéskör iránti érdeklődést jelentősen növelte az amerikai történész, R. Wortman nagy fontosságú művének (*Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy/ Szenariii vlasztyi: Mifi i ceremonyii russzkoj monarhii. T. 2. Moszkva, 2004.*) oroszra fordítása és kiadása. A szakember szerint a XVIII. században és a XX. század elején kifermálódott a cári hatalomnak az orosz népi hiedelmeken, hagyományokon és mentalitáson nyugvó nemzeti mítosza, ami az I. Péter kori nyugatias, európai monarchikus kultúra végét jelentette. Történeti ideállá vált a Moszkvai Oroszország és az etnikailag és konfesszionálisan egységes nemzet modellje. A birodalom idealizált koncepciójában a nyugat-európai típusú uralkodónak alárendelt soknemzetiségű elittől elfordulás ment végbe az orosz cárt szolgáló, pravoszláv, etnikailag orosz elit irányába.

II. Miklós apja példáját követve arra törekedett, hogy a monarchia a cár és a nép, főleg a parasztság, közötti szövetséget testesítse meg. Ezt a kapcsolatot a régi moszkvai szentek iránti vallásos, misztikus rajongás szőtte át. A cárnál és hitvesénél a család és a családi értékrend kultusza is a hithűséget fejezte ki. A „Szent Oroszország” eszméjének újjászületését előmozdító udvari szertartások Wortman szerint bizonyos fokig archaizáltak a világi hatalmat. Kérdés, hogy az előbbieket hogyan fogadta az orosz arisztokrácia, mennyiben felelt meg elvárásainak és érdekeinek és a ceremóniákban milyen szerepet játszott az uralkodó személyisége. *Jogyin* korabeli angol példákat hozva kiemeli, hogy a kormányzás sajátos, egyéni módszereinek keresése nemcsak az orosz monarchiát jellemezte, hanem az egész európai kontinenst.

A történészek elemezték a II. Miklós személyiségével kapcsolatos értékeléseket és társadalmi elvárásokat. B.V. Ananyics és R.S. Ganyelin szerint a cár jó emlékezőtehetséggel rendelkezett, érdeklődött a humán tudományok és az irodalom iránt, ugyanakkor III. Sándorhoz képest nem volt elég magas, az államfői jártasságokban hiányosságok jellemezték. Az uralkodó és hitvese Istenben, sőt a csodatevő „szent emberekben” bízott és naivan hitték, hogy az egyszerű nép mindig hűséges marad a cárhoz. G.Z. Joffe zárkózott és akaratgyenge személyiségként jellemezte II. Miklóst. D. Lieven angol történész szerint a cár naiv erkölcsi ideálokat követett és életkorához képest éretlen férfiként került a trónra. A.A. Iszkenderov úgy véli, hogy az uralkodó az egyéniségéből

fakadó korlátok miatt államügyeket ruházott át kevésbé kompetens emberekre, sőt kalandorokra, és környezetének is feltűnt vallásos fanatizmus. S.Badcock szerint Miklóst jobban érdekelte a család, mint az állam ügyei, ugyanakkor morális kötelességének tekintette hazája szolgálatát. Vallásos fatalizmusát ellenfelei gyakran politikai gyengeségként értelmezték. Sz.V. Kulikov a cárt bürokratikus alkatnak tartotta, aki álvette magát a szolgálati fegyelemnek és felelősséget érzett tetteiért. A hagyományos egyeduralkodó és a vallásos bürokrata szerepének együttes felvállalása egyik oka volt a cár és a kormányzó elit konfliktusának.

V.P. Buldakov esszében kifejti, hogy II. Miklós szigorú neveléséből is következett határozatlansága és befolyásolhatósága. Kérdéses viszont, hogy az ilyen jellemvonásokkal bíró uralkodót mennyire tisztelik. A történész arra is utal, hogy a hivatalos egyház és a kormányzó elit régóta óvatosan viszonyult „a helyi szentek és csodák” kanonizálásához, amit a cár lelkesen támogatott és növelt. Ezek az aktusok propagandisztikusan közelebb vihették ugyan az uralkodót a köznéphez, viszont még inkább eltávolították az európai és világias értelmiségtől. Sz.L. Firszov úgy véli, hogy II. Miklós szívesebben volt boldog családfő, mint egy hatalmas birodalom irányítója. A cár személyisége és viselkedése már az 1890-es években kisebb tiszteletet váltott ki elődeiénél. B. Kolonyickij szerint, noha az uralkodói szertartásokon Miklós az „áhitatos moszkvai cárt” akarta megjeleníteni, azonban egyre népiesebbé váló viselkedési stílusa még a meggyőződéses monarchisták egy részét is elidegenítette. Az autoriter-patriarchális felfogás és hatalomgyakorlás a cárok hagyományos korábbi nagyságához szokott elitet nem elégtétellel. Ráadásul a kezdeti Isten által kiválasztott és pravoszláv uralkodó mítosza Kolonyickij szerint idővel új, népiesebb és modernebb, viktoriánus polgári elemekkel egészült ki. Ugyanakkor az arisztokrácia és a monarchia viszonyrendszere továbbra is az elavult, kincstári-hivatalos formákon nyugodott. Noha ezekről a kapcsolatokról elmentmondásos kép bontakozik ki, a cár közszerelései és magánéleti eseményei mégis bizonyos logika szerint alakultak. Jugyin azt is hozzáteszi, hogy a kortárs orosz elit véleménye se volt egyforma. Egyesek hűek maradtak a korlátlan cári hatalom elveihez és gyakorlatahoz, míg mások kritikusan, racionálisan és szekularizált nézőpontból ítélték meg. Az orosz nemesség körében a monarchikus mítosz a modernizációs folyamatok, a vezető társadalmi csoportok politikai magatartása és mentalitása átalakulásának hatására változott. II. Miklós politikájának értékelésében fokozatosan teret nyertek a negatív tónusok. Noha hagyományainál és neveltetésénél fogva az orosz elit megértően fogadta az új egyeduralkodót, azonban, mint a szerző által idézett források tanúsítják, a cárt és tevékenységét az arisztokraták nem mindig „bálványozták”.

Minden új uralkodási periódus elején elkezdődött az államfő és az arisztokrácia kapcsolatai forgatókönyvének kiformalása. II. Miklós már kezdettől nem felelt az orosz uralkodóval szemben támasztott hagyományos elvárásoknak. Jugyin V.N. Lamszдорf külügyminiszter és A.A. Kirejev tábornok naplójából idéz. Lamszдорf szerint egyes udvari köröknek nem volt jó véleményük a jövőre cásrról. Kirejev azt írja, hogy a cárevics korához és státuszához képest éretlen viselkedést tanúsított. Az arisztokraták közötti beszélgetések egy félénk, uralkodói szerepre felkészületlen és államügyekben saját véleménnyel nem rendelkező fiatalembert reprezentálnak. Miklósnak, hogy „igazi cásrá” váljon, meg kellett változtatni az arisztokrácia hozzáállását. Ebben segíthetett, hogy az oroszországi nemességbe genetikailag mintegy bele volt kódolva a mindenkori uralkodó iránti feltétlen tisztelet. Az utóbbi hagyomány olyan erős volt, hogy egyesek készen álltak arra, hogy Miklósban is „valódi uralkodót” lássanak. Problémát jelentett azonban, hogy a külső viselkedésszempontok miatti elégedetlenség hamar átterjedt a cár politikai lehetségszférájának megítélésére. A gyenge akarat, a határozatlanság, a befolyásolhatóság és az államügyekben való járatlanság zavarta legjobban az orosz arisztokráciát. A negatívumokat csak erősítette, hogy az elitben egyesek úgy érezték, hogy a cár hitvese nem elég barátságos velük.

Idővel az arisztokrácia azt is szondázta, hogy milyen politikát tesz a uralkodói pár. Jugyin szerint itt megjelentek olyan témák és felfogások, amelyek a korábbi cárok esetében tabunak számítottak. Az 1905–1907-es politikai válság időszakában a konzervatív és a liberális arisztokrata csoportok a cásrral szemben már egységesen nyílt kritikát fogalmaztak meg. Az orosz elitből származó naplók és visszaemlékezések Jugyin szerint azt tanúsítják, hogy a bírálatok, ráadásul sokszor drasztikus nyíltsággal, már nemcsak a korabeli politikáról, hanem a cásrról és közvetlen környezetéről is szóltak. A szerző lényegesen tartja, hogy az arisztokrácia az uralkodóval és családtagjaival a hivatalos szertartásokon kívül közvetlenül is kapcsolatba került, ami lehetővé tette, hogy személyes tapasztalata alapján módosítsa véleményét. Az elit egyes reprezentánsainak csakúgy, mint a francia és az angol követnek feltűnt a fényes udvari ceremóniák szürkesége és jellegtelensége. Ráadásul a cári pár szándéka szerint és a kezdődő világháború miatt 1914-től a szertartások mérséklődtek.

Wortman rámutatott, hogy II. Miklós a XX. század elején az ún. „orosz stílusú bálók” szervezésével és az „orosz udvari öltözet” bevezetésével sajátos újítást kezdeményezett. A cáron kívül D.Sz. Szipjagin az 1900 és 1902 közötti belügyminiszter is támogatta a XVII. századi normák restaurálását és az akkori ruhák viselését az

uralkodói audienciákon és más szertartásokon. Jugyin megjegyzi, hogy az arisztokrácia is vonzódott a régi esztétikai értékekhez, de hozzászól, hogy ők az ilyenfajta álarcosbálokat az orosz nemzeti múlt szórakoztató megjelenítésének tekintették, míg Miklós számára az első lépéseket képezték az I. Péter előtti moszkvai hagyományokhoz való visszatéréshez. Wortman is úgy véli, hogy a régi orosz ruhák viselése a cárnak többet jelentett az egyszerű jelmezbáznál. II. Miklós 1904-ig a hagyományos, díszes udvari szertartásokat támogatta, míg azután a magányra vágyva csökkentette őket. Jugyin rámutat, hogy mivel a cári udvarnak a közvélemény formálásával szociokulturális funkciói voltak: az uralkodó így ezek érvényesülési szféráját szűkítette, ami az arisztokrácia körében értetlenséget váltott ki. A régi típusú elitet az is zavarta, amikor a cár viselkedésében, eltúlozva és időnként groteszk módon próbálta az egyszerű népet utánozni.

Jugyin szerint nem egyértelmű az orosz arisztokrácia viszonyulása a hatalomnak a népi pravoszlávia szellemiségében történő szakralizációjához és a cári pár vallásosságához. II. Miklós az 1890-es évek végétől a tiltakozó és ellenzéki mozgalmak kihívásaira az I. Péter előtti régi orosz vallásosság megjelenítésével, benne misztikus és történeti utalásokkal és a népi ájtatossághoz való ragaszkodás hangsúlyozásával igyekezett válaszolni. Wortman az utóbbiakat „fantázia jellegű, színlelt scénárióknak” tartja. Az uralkodói pár „népies vallásossága” Jugyin szerint aligha imponált az arisztokráciának. 1900-ban a cár és hitvese, hogy jobban megismerjék a korábbi orosz fővárost és lakosságát, elhatározták a régi moszkvai húsvéti ünnepségek felújítását. Húsvétra Moszkvába 1849-ben I. Miklós látogatott el. 1900 áprilisában II. Miklós végigjárta a moszkvai szent helyeket. Naplója és rokonainak írt levelei szerint a hosszú imádságok esztétikai és vallásos érzésekkel töltötték fel és valóságos extázisba került. Amikor 1903 tavaszán a húsvéti ünnepekre újra Moszkvába ment a vallási szertartásokon kívül, a tanintézetek meglátogatásával és a katonai szemlék révén történeti-kulturális élményekben is részesült. Jugyin úgy véli, hogy a korabeli forrásokban az tükröződik, hogy a két moszkvai ünnepségsorozathoz: a cárnak a néphez és az „orosz pravoszláv hagyományhoz” való közeledéséhez az arisztokrácia szkeptikusan viszonyult.

Az elemzett moszkvai eseményeknek mintegy folytatásaként került sor 1903 júliusában a cári pár kívánságára Szarovi Szerafim szentté avatására, amit V.K. Pleve belügyminiszter szervezett meg „a cár és a nép egysége” grandiózus demonstrálása jegyében. Itt Miklós nem annyira cárként, hanem pravoszláv hívőként akart megjelenni. G. Freeze amerikai történész felhívta a figyelmet, hogy a

szarovi sztarec aszketizmusával és prófétikus jövőbelátásával éppen ellenpéldája volt a világi és egyházi arisztokrata elit szentségről alkotott elképzeléseinek. M. Bompard oroszországi francia követ visszaemlékezéseiben kifejtette, hogy a cári pár útját hivatalosan „szent Szerafimhoz” vezető zarándoklatként szervezték és ez az udvari körökben számos szöbeszédet váltott ki. Nem lelkesedtek azért sem, hogy a cár környezetében óriási tömeg gyűlt össze, akik gyalog érkeztek oda, barakkokban, vagy a szabadban háltak, amivel szöges ellentétben állt Miklós fényűző kísérete. Freeze szerint az „össznépi ünnepekre” tett intézkedésekkel nem rombolták le az arisztokráciát és a népet elválasztó évszázados kulturális és szociális korlátokat. A kolostori falak még fizikailag is elválasztották a magas állású személyeket az egyszerű néptől.

A cárnak a szarovi eseményekről szóló, lelkesedéstől átítatott, naplóbejegyzései távol álltak az arisztokrácia szkeptikus hozzáállásától és a hivatalnokok félelmeitől. A hosszú istentiszteletek, a „remetelak” meglátogatása, a „csodák” előtti meghatódottság és mindebben az uralkodó közvetlen részvétele Jugyin szerint az arisztokráciánál aligha váltott ki a cáréhoz hasonló rajongást. Miklóst viszont a napló szerint a rossz időjárás ellenére öröm és meghatottság töltötte el. Wortman rámutat, hogy a sajtóban megjelent, fényképekkel illusztrált írásokban a középkorias, hitbuzgó és alázatos uralkodó képét formálták meg. Kirejev tábornok szerint a szertartások a tömegek körében nemcsak a vallásosságot szították fel, hanem a babonás hiedelmeket is. Több szemtanút sokkolt a cári pár magatartása, mivel az nem állt összhangban rangjukkal. Jugyin úgy véli, hogy a szarovi szertartásokkal Miklós nem igazi „népi cár” akart lenni, hanem csak az archaikus vallásos érzéseket és az uralkodója iránti „szeretetet” stilizáltan megjelenítő néptömeg igényeit igyekezett kielégíteni. A cárt Szarovban is főhivatalnokok, udvaroncok és katonák vették körül. Pleve ugyan teljesítette az uralkodó óhaját, az arisztokrácia viszont nagyrészt értetlenséggel és közömbösen viszonyult hozzá.

1903 után tíz évig nem került sor nagyszabású nyilvános vallásos eseményre. A hitbuzgó cár alakja újra 1913-ban a Romanovok trónra lépése jubileumi ünnepein jelent meg. II. Miklós és hitvese a korábbi forgatókönyvet követte, azzal az eltéréssel, hogy a szertartások most különböző városokban folytak. Az uralkodó feltehetően úgy vélte, hogy a „népi és hithű” cár képének összekapcsolása sikerrel került be a tradicionális udvari szertartásrendbe. Az arisztokrácia értetlenül fogadta az uralkodói pár napi vallásos megnyilvánulását, különösen a miszticizmus iránti vonzódásukat. Karejev tábornok naplójában 1905. május végén azt írta, hogy a fiatal cárné azt mondta, hogy a

katonai kudarok Isten büntetése a nem eléggé vallásos magatartásért. Helyesebb lett volna, ha a cár és hitvese felfogja, hogy saját politikai hibáik okozták az ország bajait. Istenre történő utalással viszont saját felelősségüket háritották el. Egyes források szerint a cári párnál az eltorzult és miszticizmussal átítatott felfogással és magatartással épp a vallásosság lényege szenvedett csorbát.

A szerző írása végén hangsúlyozza, hogy a memoárok, a naplók és a levelek alapján bizonyos törvényszerűségek megállapíthatók. Ha III. Sándor iránt tisztelet, lojalitás és bálványozás nyilvánult meg, akkor II. Miklós felé mindez élesen csökkent. Sokszor megjelennek a tiszteletlen és lekicsinylő vélemények is. A cár nemcsak az egyeduralkodó absztrakt szerepének nem felel meg, hanem a valós történeti helyzetbeli konkrét követelményeknek sem. Ezért találkozunk minduntalan a „hibás döntések” és az „elkészt és helytelen cselekedetek” felemlgetésével. Az uralkodóval kapcsolatban már kezdettől kedvezőtlen benyomások alakultak ki. Mindez az évek során csak fokozódik. Sok arisztokrata naplóiban és a magánbeszélgetéseken, ritkábban leveleiben már nyíltan kimondja véleményét. A negatív megítélés érinti a cár külsejét, a nyilvánosság előtti magatartását, majd a politikai döntéseit. Jugyin az utóbbiakkal összefüggésben utal Miklós befolyásolhatóságára. Élesen negatív reakciót váltott ki a cár zárkózottsága. Az olyan pozitív vonások, mint a jó modor és az önuralom főleg Miklós személyes kapcsolataiban jelentek meg. A szerző szerint az arisztokrácia sok mindent megbocsátott a cárnak, hitvesével viszont keményebb volt. Jugyin úgy véli, ha a forrásokból kibontakozó vélemények nem is tükrözték az arisztokraták többségének nézeteit, mégis eléggé jellemzőek. A legfontosabb, hogy bizonyos fokig gyengült az arisztokráciának a monarchikus hatalomba vetett bizalma, „a középkori ember őszinte és egységes érzése az Isten által kiválasztott csodatevő uralkodóról”.

Je.Je. Jugyin: Imperator Nyikolaj II v voszpriyatyii russzkoy arisztokratyii. 1894–1914 gg. (II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában. 1894–1914). *Voproszi Isztorii*. 2014/3. 99–132. o.

KURUNCZI JENŐ

AZ „ÚJ GONDOLKODÁS” POLITIKÁJA ÉS A HIDEGHÁBORÚ BEFEJEZÉSE (1985–1990)

A. Barszenkov írása elején rámutat, hogy a hidegháború vége kronológiailag egybeesik azzal a drámai oroszországi történelmi periódussal, ami a peresztrojka nevet kapta és köztük nemcsak formális, hanem tartalmi kapcsolat van. Az 1985 utáni szovjet külpolitikai változások összefüggésben álltak a szocializmus tökéletesítésével, majd a mély rendszerszintű átalakulással. Korábban a nemzetközi viszonyokat a kibékíthetetlen osztályharc szférájának tekintették, amiben csak időleges taktikai kompromisszumok lehetnek. A második világháború után a Szovjetunió, noha nagy eredményeket ért el a tudomány, a kultúra és az ipari fejlődés területén, mivel fokozatosan elvesztette mobilizálási tartalékait, elengedhetetlenek voltak a belső reformok, amelyeket azonban nem hajthatott végre az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején fennálló konfrontatív, hidegháborús helyzet megoldása nélkül. A pártot és az országot vezető M.Sz. Gorbacsovnak az új társadalomfejlődési modellel és külső viszonyokkal kapcsolatos, méreteiben és bonyolultságában példátlan feladatokat kellett megoldani.

Az „új gondolkodás” politikai alapelveinek kialakítása Gorbacsov főtitkárrá történt megválasztásától (1985. márciusától) az ENSZ-beli programbeszédjéig (1988 decemberéig) tartott. Az új politikai doktrína 1989–91-ben a szovjet diplomáciai peresztrojkához (átalakításhoz) vezetett. Gorbacsov már kezdettől hangsúlyozta a Nyugattal való párbeszéd felújításának és a nemzetközi kapcsolatokban meglévő feszültség leküzdésének szükségességét. Kifejtette, hogy a Szovjetunió felelős, konstruktív külpolitikát akar folytatni, figyelembe véve minden állam érdekeit és nem törekszik katonai fölényre. Jelezte, hogy a leszerelésben a bizalom erősítésére Moszkva kész egyoldalú lépésekre is. Így 1985 áprilisában az európai közepes hatótávolságú szovjet rakétákra moratóriumot vezettek be.

Barszenkov részletesen taglalja az új kurzus véghezviteléhez szükséges politikusi gárda kiválasztásának folyamatát. 1985 nyarán az új külügyminiszter E.A. Sevardnadze, a volt grúziai első titkár lett. A központi bizottságban a külügyekért felelős titkári posztot A.F. Dobrinyin foglalta el, aki felhasználhatta az Egyesült Államokban követként szerzett tapasztalatait és kapcsolatait. A szerző szerint a legjelentősebb személyi változás A.N. Jakovlevnek a kiemeléséhez köthető, aki lényegében Gorbacsov főtanácsadója volt, és 1985 és 1990 között

részt vett az összes programdokumentum és a főtitkári beszédek kidolgozásában. Barszenkov Gorbacsovnak a külpolitika és a politikai liberalizálódás területén működő segítői között említi még A.Sz. Csernyajevet, G.H. Sahnazarovot és I.T. Frolov, G.A. Arbatov és E.M. Primakov akadémikusokat. Gorbacsov „csapatát” olyan emberek alkották, akiknek bel- és külpolitikai elképzelései szorosan összekapcsolódtak.

Az 1980-as évek közepe szovjet diplomáciája egyik újtásként nem az Egyesült Államokkal, hanem Európával próbált párbeszédet kezdeni. A szovjet külügyminisztériumban úgy gondolták, hogy a kezdeményezőkézség megragadása kijózanítóan hat az amerikaiakra. Nem véletlen az sem, hogy az új szovjet vezető első külföldi útja 1985 októberében abba a Franciaországba vezetett, amely az USA többi szövetségésénél nagyobb önállóságot próbált felmutatni. Gorbacsov Párizsban a nukleáris fegyverek jelentős csökkentését javasolta és változta elgondolását a „közös európai ház” felépítéséről. Miközben a szovjet államférfi Genfben 1985. november végén azt szerette volna, ha javaslatait megtárgyalják, addig az amerikai elnök, R. Reagan és munkatársai abból indultak ki, hogy a Szovjetunió gazdaságilag meggyengült, amit az „offenzív, négy pontos csomag-diplomáciájukkal” tovább fokozhatnak, sőt az emberi jogok terén támasztott követelésekkel belső, rendszerbeli változásokat érhetnek el. Hatéves szünet után a két szuperhatalom felső vezetői mindenesetre személyesen találkoztak. Genfben Gorbacsov kitarított leszerelési javaslatai mellett, míg Reagan „csomagja” logikáját követte: így megegyezés nem született. 1985 végére azonban felújult a legmagasabb szintű szovjet-amerikai párbeszéd.

A szovjet vezetőnek a nukleáris fegyverek leszereléséről szóló 1986-os programja annyira radikális volt, hogy Nyugaton sokan kételkedtek benne és a szakértők többsége is úgy vélte, hogy azt teljes mértékben nem lehet megvalósítani. Gorbacsov az SZKP XXVII. kongresszusán a fegyveres erőknél a „védelemhez elégséges szintre” csökkentéséről szólt és olyan átfogó nemzetközi biztonsági rendszert szorgalmazott, ami a katonai szférán kívül a politikai, a gazdasági és a humán szférát is érintette volna. Új megközelítések vetődtek fel a külügyminisztérium 1986. május. 23–24-i konferenciáján is. Gorbacsov felismerte, hogy ha változatlan szinten tartják fenn a katonai kiadásokat, akkor nem tudják fejleszteni a polgári gazdasági ágakat, a külügyérek feladatának jelölte meg, hogy kompromisszumok keresésével segítsék elő a béke fenntartását és a leszerelés ügyét. Az előbbieket előmozdítása érdekében a minisztériumban és a külképviseleteken komoly személycserékre került sor. Az izlandi tárgyalásokra

készülve Gorbacsov merész leszerelési javaslatokkal (a szovjet stratégiai támadó fegyverek 50%-os csökkentésével, majd távlatban a készletek megsemmisítésével) szándékozott „meglepni” amerikai partnerét.

Az 1986. október 11–12-i reykjavíki tárgyalásokon a vitás leszerelési kérdések többségében sikerült előrelépni, azonban formális megegyezés nem született. Az amerikai követeléseknek elébe menve azonban két szakértői csoport foglalkozott a fegyverzetcsökkentéssel, a regionális konfliktusokkal, az emberi jogokkal és a kapcsolatok javításával. A külügyminisztériumban és a központi bizottságban külön részlegek kezdtek működni humanitárius témakörökben. A gyakorlati együttműködésben fontos szerepet játszott az A.V. Adamisin és R. Shifter vezette szovjet-amerikai bizottság, amely a szólásszabadságban, a vallási életben, a tudományos és a kulturális kapcsolatokban és a szovjet állampolgárok külföldre utazásában igyekezett előrelépést elérni. 1987. december 8-án Washingtonban aláírták a közepes és rövid hatótávolságú rakétákról szóló kétoldalú egyezményt, amiben az asszimetria jól mutatta az amerikaiaknak tett engedményeket. 1987-ben világszerte nagy visszhangot keltett Gorbacsov „Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak” című könyve, majd a következő év végén az ENSZ-ben az új szovjet bel- és külpolitikáról elmondott beszéde.

1989 mind a peresztrojkában, mind a hidegháború menetében fordulópontot jelentett: érezhetővé vált ugyanis a szovjet belső fejlődés és az ország nemzetközi pozíciója közti szoros kapcsolat. 1986–1988-ban fontos változások érlelődtek a közép- és kelet-európai államokban. Gorbacsov a szocialista országok vezetőinek 1986 novemberében tartott találkozásán a belügyekbe való be nem avatkozás és a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok alapelveit fejtegette. Ugyanakkor a fenti régióknak a nyugati hitelektől való függése pénzügyi csőddel fenyegetett és ezen akkor a Szovjetunió már nem tudott segíteni. A térségben felélénkültek a nyugati orientáltságú demokratikus és nemzeti mozgalmak (lásd erről a 38–41. jegyzetet: 144. o.), így a régió közel került a forradalomhoz. 1988-ban a Szolidaritás és a lengyel felső vezetés kapcsolatában az orosz kormányzat is a megegyezést pártfogolta és az is kitűnt, hogy a Varsói Szerződés országai a növekvő szovjet gazdasági nehézségek és a gorbacsovi politika miatt külső segítségre nem számíthatnak. A szerző kitér a térség „finlandizálásának” lehetőségére is. A peresztrojka kezdetén Gorbacsov és társai a nyugati irányra koncentráltak, azután pedig az említett megoldásra a megváltozott körülmények között már nem volt esély.

A szovjet külpolitikát egyre jobban meghatározó tényező volt az európai eseményeket növekvő módon befolyásoló amerikai hatás. 1989 első hónapjaiban, amikor Reagan G. Bush váltotta elnökként az USA élén, az amerikai és az orosz diplomaták egy ideig a két fél álláspontját igyekeztek kipuhatolni. Az új amerikai adminisztráció főleg a Szovjetunió meggyengüléséből adódó új lehetőségeket próbálta kitapintani. Az 1989 januárjában Moszkvába látogató H. Kissinger azt javasolta, hogy a két nagyhatalom vállaljon felelősséget a kelet-európai helyzet alakulásáért, ami valójában a jaltai-potsdami rendszer felülvizsgálatát jelentette. Kissinger kifejtette: ha az oroszok nem avatkoznak be Kelet-Európában, akkor az amerikaiak sem tesznek semmit a térségbeli változások felgyorsítására. Az amerikai vezető körökben úgy vélték, hogy „segíteni kell” a peresztrojka reformjait, mert azzal az amerikai külpolitika Kelet-Európában is határozottabb és kezdeményezőbb lehet. 1989 tavaszán Bush már arról beszélt, hogy a világ megváltozott és az ígéretek helyett cselekedetek kellenek. Barszenkov rámutat, hogy miközben a bipoláris viszonyok alakulásáért a felelősséget az oroszokra rakták, annak feltételeit az amerikaiak szabták meg. Míg 1989-ben csak térségbeli orosz engedményekről volt szó, addig a következő évben már aszimmetrikus leszerelésről és további belső reformokról.

Az 1980-as évek második felében az európai integráció új szakasza kezdődött. Az európai egység kialakításában a H. Kohl vezette NSZK kezdett főszerepet játszani. Kohl kormánya a német egység elérését nem távoli célként, hanem reális feladatként fogta fel. 1989. január 15-én konszenzussal elfogadták az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záródokumentumát, amibe a nyugati hatalmak hatására bekerült, hogy az emberi és a szabadságjogokról szóló alapelveknek összhangban kell lenni a nemzetközi joggal. A dokumentumot jóváhagyva a Szovjetunió először ismerte el hivatalosan, hogy a belső jogi normáknak meg kell felelni a „bécsi nemzetközi jogi követelményeknek”. Az előbbiekkkel összefüggésben 1989 tavaszán a külügyminisztériumban tanácskozást tartottak a tömegtájékoztatással, a vallási és a társadalmi szervezetekkel és az emigrációval kapcsolatos jogalkotási munkálatokról. Ugyanekkor Bécsben tárgyalások kezdődtek az európai hagyományos fegyverzet csökkentéséről a Varsói Szerződés és a NATO tagországai között, míg az amerikaiak és az oroszok a stratégiai támadó fegyverek limitálásáról folytattak megbeszéléseket. Ezeket a szovjet katonai vezetéssel szembenemve Gorbacsov jelentős engedményeket tett.

1989-ben, amikor Lengyelországban és hazánkban demokratikus mozgalmak bontakoztak ki, fontos kérdés volt, hogyan reagálnak ezekre a nagyhatalmak. Bush elnök alapvető reformokat sürgetett.

Sevardnadze a Time-ban megjelent interjújában kijelentette, hogy minden államnak jogában áll szabadon megválasztani a fejlődés útját és elvetette az orosz beavatkozást. Gorbacsov szintén a lengyel és a magyar nép szabad választási jogáról szólt. Így elkezdődött a jaltai-potsdami rendszer megváltozása és Kelet-Európa kikerült a szovjet ellenőrzés alól. A „bársonyos forradalmak” után ideológiai pluralizmus és többpárti politikai rendszer jött létre és piaci reformok kezdődtek.

Gorbacsov 1989-ben a Nyugattal való együttműködés erősítésére koncentrált. Ezt jól mutatja Angliába, az NSZK-ba és Franciaországba tett látogatása és Strasbourgban az Európa Házzal szóló fejtegetései. Nyugaton az utóbbit figyelemreméltónak vélték, de rámutattak a megvalósítás nehézségeire. Az SZKP KB 1989. augusztus 28-i határozatában kifejtették, hogy a fegyveres erők szerepének csökkenésével nő a nemzetközi problémák politikai eszközökkel történő megoldásának, így az ENSZ-nek és intézményeinek jelentősége. Az ENSZ Közgyűlésén 1989. november 15-én a békéről, a biztonságról és a nemzetközi együttműködésről szóló 44/21 számú határozatnál először lépett fel közösen az USA és a Szovjetunió. 1989-től az „új gondolkodás” jegyében a sajtóban és hivatalos szinten elkezdődött a korábbi szovjet katonai és külpolitikai lépések kritikája. Így a Népi Küldöttek második kongresszusán elítélték az 1939-es szovjet-német megneemtámadási szerződést és az afganisztáni katonai beavatkozást. A szovjet kormány elismerte, hogy hiba volt fegyveresen beavatkozni Magyarországon és Csehszlovákiában.

A kelet-európai események radikalizálták a szovjet demokratikus és nemzeti ellenzéki mozgalmakat. 1989–1991-ben azonban a szovjet külpolitikát meghatározó legfontosabb tényező a gazdasági helyzet romlása volt. Az egyre növekvő költségvetési deficit politikai következményekkel járt. Az ország vezetése két út előtt állt: vagy népszerűtlen stabilizáló intézkedéseket vezet be, vagy nagy mértékű külföldi kölcsönöket vesz fel. A politikai liberalizálódás közepette a társadalmi robbanástól való félelem eleve meghatározta Gorbacsov döntését. Az ország hitelképességének megítélése fokozatosan romlott. A nyugati kereskedelmi bankoktól csak kormányaik jóváhagyásával lehetett hitelhez jutni. A hitelekhez jutás politikailag motiválttá vált: a szovjet bel- és külpolitikát érintő kérdések vetődtek fel. Ilyen feltételek között egyre nehezebb lett a független politikai irányvonal fenntartása.

A szovjet-amerikai kapcsolatokban fontos mérföldkő volt Gorbacsov és Bush első személyes találkozója Máltán 1989. december 2–3-án, ahol meghatározták a további együttműködés kereteit. Gorbacsov megerősítette, hogy a Szovjetunió nem avatkozik be a kelet-európai országok ügyeibe. Bush a két német állam kapcsán csak

azt ígérte, hogy az USA nem tesz az újraegyesítést gyorsító, meggon-
dolatlan lépéseket. Barszenkov szerint ez valójában Kohl egyesítési
politikájának támogatását jelentette. A két felet aggodalommal töltötte
el a baltikumi köztársaságokban kialakult feszült helyzet. Bush kifeje-
tette, hogy ezeket az USA soha nem ismerte el a Szovjetunió része-
ként. Gorbacsov a három köztársaságnak a Moszkvával való valami-
lyen „társulását” kutatta, ugyanakkor kijelentette, hogy nem kerül sor
szovjet katonai beavatkozásra, amivel viszont „szabadkezet adott a
különválás híveinek” (az ezekről szóló amerikai és orosz véleménye-
ket lásd: a 78–79. jegyzet: 151. o.). A máltai találkozón tárgyaltak a
Szovjetunióknak nyújtandó amerikai segélyről és a további leszerelési
lépésekről. A tárgyalások után mindkét fél a demokratikus alapelvek
győzelmét hangoztatta, valójában azonban az amerikaiak a nyugati
demokrácia förlényét emelték ki.

A demokratikus mozgalom erősödése az NDK-ban elkerülhetet-
lenül bevonta a Szovjetuniót a német ügyekbe. Kérdésként felmerült,
hogy a két német állam egyesül, vagy az NDK csatlakozik az erősebb
NSZK-hoz és az, hogy ez milyen tempóban zajlik le. Barszenkov sze-
rint az előbbiekről a szovjet vezetők 1989 őszén nem rendelkeztek át-
gondolt koncepcióval. A szerző azt írja, hogy ekkor az oroszok és sok
nyugati államférfi még úgy vélte, hogy az egyesülés majd a távoli jö-
vőben megy végbe. Az európai politikusok jelentős része a „bársonyos
forradalmakig” azt gondolta, hogy a Szovjetunió nem egyezik bele az
NDK elvesztésébe, az amerikaiak viszont politikai feladatnak tekin-
tették az „újraegyesítést”. 1989 november végén azonban Kohl „tíz
pontjában” már az egyesítés gyakorlati lépéseit taglalta, amiről előze-
tesen csak az amerikaiak tudtak. Az új német állam blokk-státuszáról
a szovjet vezetőknek csak határozatlan elképzelésük volt. Gorbacsov
1990. június 1-jén egyezett bele az egyesült Németország NATO-tag-
ságába. Barszenkov kifejti, hogy az egyesüléssel kapcsolatos orosz ál-
láspont alakulására nagyban hatott a Szovjetunió súlyos gazdasági
helyzete. 1990 első felében Gorbacsov, Rizskov és Sevardnadze és a
német politikusok és bankárok már egy, az oroszoknak nyújtandó,
nagy nyugati segélycsomag általános feltételeiről tárgyaltak.

A Szovjetunió kelet-európai befolyásának meggyengülése és a
német egyesítés kibontakozása a szovjet államiség növekvő válsága
közepette ment végbe. Kérdéssé vált az ország kormányozhatósága,
a társadalmi-gazdasági viszonyok és intézmények degradálódtak,
díszletszerű lett az államelnöki poszt, a balti köztársaságok visszatér-
tek a világháború előtti státuszukhoz, az Oroszországi Föderációt
Gorbacsov politikai ellenfele, B.N. Jelcin vezette. Az előbbiektől miatt a
külpolitika gyakran a szövetségi vezetés és Gorbacsov meggyengült

tekintélyének helyreállítására szolgált. Gorbacsov konkrét politikai eredményeket próbált felmutatni. Barszenkov szerint nem véletlen, hogy a szovjet-amerikai kapcsolatok történetében az 1990. május végi–június eleji washingtoni találkozót tartják a legtermékenyebbnek. A leszerelési egyezmények mellett Gorbacsov nehezen ugyan, de elérte (igaz amerikai kikötésekkel), hogy Bush aláírja a kereskedelmi szerződést. 1990 júliusában az SZKP kongresszusával egy időben tartott legfelső szintű tanácskozást Londonban a NATO, Houstonban pedig a „Hetek”. A NATO főtitkára a megnyitón kijelentette, hogy a hidegháború a múlté. A NATO jelezte szándékát, hogy új partnerséget hoz létre az összes európai nemzettel és baráti kezet nyújt a volt hidegháborús ellenfeleknek. Houstonban megvitaták a közép- és kelet-európai országoknak és a Szovjetunióknak a piacgazdaság kiépítéséhez szükséges nyugati segélyek ügyét. Az előbbieket is hozzájárultak ahhoz, hogy Gorbacsov megőrizhette pártbeli vezető posztját, azonban fel kellett áldoznia olyan közeli munkatársait, mint Jakovlev, Sevardnadze és Medvegyev.

1990. szeptember 12-én Moszkvában az NSZK, az NDK, Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Franciaország és az USA külügyi vezetői aláírták a német egyesítésről szóló egyezményt. Október 3-án az NDK egyesült az NSZK-val, 9-én Gorbacsov látogatásán pedig sor került a szovjet–német jószomszédosági, partnerségi és együttműködési szerződés aláírására. A szerző rámutat, hogy a két katonai szövetség sorsáról megoszlanak a vélemények. Néhányan azt hangoztatják, hogy az amerikaiak szóban azt ígérték, hogy a német egyesítés után a NATO nem terjeszkedik Kelet felé. A nyugati szerzők viszont felhívják a figyelmet, hogy erről egyértelműen az akkori dokumentumokban nem volt szó. Barszenkov szerint a Szovjetunióknak nyújtott akkori biztonsági garanciákba hallgatólagosan beletartozhatott a NATO és a VSZ közötti ütközőzóna kialakítása. 1990 őszére azonban a VSZ és a KGST sorsa már eldőlt. A Szovjetunióknak már nem a simulékony „baráti” pártokkal kellett számolni, hanem a harcoss antikommunista politikai mozgalmakkal. 1991. június 28-án Budapesten aláírták a KGST, július 1-jén Prágában pedig a VSZ megszüntetéséről szóló szerződést.

A hidegháború záróakkordjaként lehet számontartani az Európai Együttműködési és Fejlesztési Szervezet legfelső szinten tartott párizsi 1990. november 19–21-i rendkívüli tanácskozását az Európa körüli megosztottságának leküzdéséről szóló fontos dokumentumokkal. Huszonkét állam (a VSZ és a NATO tagországai) közös deklarációjában megállapították, hogy többé már nem ellenségek és baráti kezet nyújtanak egymásnak. Az „Új Európa Párizsi Chartájában” megígérték, hogy a nemzetközi viszonyok alapját a szabadság, a

demokrácia, az emberi jogok, a gazdasági felvirágzás, a társadalmi igazságosság és az egyenlő biztonság európai értékei képezik. Az európai fegyveres erőkről szóló egyezményben a védekezésre elegendő létszámban maximalizálták a hagyományos fegyverzetet. A szovjet fél belement az őt érintő nagyarányú, aszimmetrikus csökkentésbe, ami Barszenkov szerint meglepte az amerikaiakat. Mindez „az új gondolkodás igazi győzelmét” jelentette.

1989 nyarán alakította ki F. Fukuyama a „történelem végéről” szóló koncepcióját, amiben az ideológiai fejlődés végpontját a nyugati liberális demokrácia eszméinek egyetemessé válása képezte. Mindez kifejezésre jutott abban, hogy megvalósult a német egység, átalakult a szovjet társadalom, jelentősen csökkentek a fegyveres erők és az Egyesült Államok vitathatatlanul a világ vezető hatalma lett. Ezek a tények hatottak a liberális politikai és gazdasági eszmék győzelme természetének értelmezésére. Nem véletlen, hogy 1990 őszén jelent meg J. Nye „soft power” („puha erő/hatalom”) koncepciója, amelyben kifejeződött, hogy a XX. század végén az államok közötti kapcsolatokban, a nemzetközi viszonyokban a kulcsszerepet nem annyira a katonai tényezők játsszák, hanem a gazdasági, a kulturális, a politikai és a morális faktorok. Ezek elősegítették az Amerikával szembenálló országok vezetői felfogásának változását, ami komoly következményekkel járt.

A szerző írása végén rámutat, hogy a hidegháborút különféleképp határozzák meg, de mindegyik definícióban szerepel a két szuperhatalom, amelyek képesek hatni más országokra, a kibékíthetetlen ideológiai konfrontáció, a nukleáris fegyverek megléte, a fegyverkezési verseny, a befolyási övezetekért vívott harc és a perifériákon zajló fegyveres konfliktusok. 1990 végére azonban radikális változások történtek, amelyek Barszenkov szerint nagy részben az „új gondolkodás” politikája eredményének tekinthetők. A kurzus következményei azonban eltértek a várakozásoktól: a Szovjetunióknak alkalmazkodni kellett az új nemzetközi viszonyokhoz, amelyek növekvő mértékben hatottak belső átalakulására és megváltoztatták az ország helyét a világban.

A.Sz. Barszenkov: Polityika „novovo mislenyija” i okoncsanyije holodnoj vojni (1985–1990). (Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború vége /1985–1990/). *Roszszijszkaja Isztorija*. 2015/6. 135–157. o.

KURUNCZI JENŐ

P.A. SZTOLIPIN SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA: A REFORMOK ÉS AZ OROSZ TÁRSADALOM A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A fenti címmel a Rosszjyszkaja Isztorija történettudományi folyóirat 2012/2. számában neves szakemberek tanulmányait olvashatjuk a kiemelkedő orosz államférfi munkásságáról. Az alábbiakban ezeket az írásokat tekintjük át. A bevezető, A reformok programja c. részbe A.N. *Medusevszkij* Hogyan lehet kijutni a forradalomból: a szociális válság leküzdésének stratégiája az átmeneti típusú társadalmakban és V.V. *Selohajev* Oroszország sztolipini modernizálási típusa címmel került be két átfogó elemzés. Medusevszkij kifejti, hogy napjaink azon problémájára miszerint a válság forradalom nélkül, minimális társadalmi veszteséggel, a jogrend és a politikai stabilitás fenntartásával evolúciós úton, reformokkal megoldható: jó példa Sztolipinnek a mai orosz történetírásban feltáruló tevékenysége. Sztolipin a nagy íróval L.N. Tolsztojjal szemben úgy vélte, hogy a tulajdon intézményét nem lerombolni, hanem épp fordítva, megerősíteni szükséges. A vitában az író jobban megértette az orosz paraszti lelkiületet, Sztolipin viszont pragmatikusan fogta fel a hagyományos társadalomnak a szociális zsákutcából való kijutását. A mai posztszovjet korszakban különösen aktuális az orosz patriarchális tudat, a faluközösségi életmód és gazdálkodás tulajdonosi, piaccgazdasági és jogi átalakítása tapasztalatainak tanulmányozása. Medusevszkij rámutat, hogy Sztolipin a radikális, jogi jellegű reformot a társadalmi konfliktusok megoldására használta. A történetírásban a legvitatottabbak a reformok hosszú távú eredményei, különösen ha figyelembe vesszük befejezetlenségüket, a külső és belső destabilizáló tényezőket, a tradicionális parasztság és a konzervatív kormányzó elit részéről megnyilvánuló ellenállást. A szerző szerint össze kell hasonlítani az oroszországi és a fejlődő országok piaci típusú agrárreformjait, amelyeknél a földek privatizálásával, az agrárviszonyok racionalizálásával és a stabil agrárjog megőrzésével sikerült kijutni a társadalmi válságból, ami azt mutatja, hogy ha radikális szociális reformokat hajtanak végre, akkor nem feltétlenül tör ki forradalom.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy Sztolipin megértette az újkori társadalmi változások jelentőségét, érzékelte az oroszországi krízis nagyságát és leküzdésének fontosságát. Beszédeiből és irathagyatékából jól rekonstruálható az orosz paraszti lelkialkat. Sztolipin a baloldali teoretikusokkal szemben úgy vélte, hogy a társadalmi agressziót

nem annyira a gazdasági nehézségekkel, hanem a hagyományokonivelkedett tömegek nem megfelelő helyzetfelfogásával, a hatalomhibáival és a szélsőséges agitációval lehet magyarázni. Az államférfifoglalkozott a paraszti, a munkáslázadásokkal, a nemzetiségi szeparatista mozgalmakkal, az egyetemi és a hadseregbeli ellenzéki akciókkal. Kiemelte, hogy mindezek a legális cselekményektől a büntettekig húzódo skálán mozognak. Míg a parasztokat szerinte szigorúan meg kell büntetni, addig a mérsékelt nemzetiségi és értelmiségi elittel keresni kell a kompromisszumokat és fejleszteni az önkormányzati intézményeket. A radikális ellenzék Sztolipin szerint a parasztsággal és a munkásokkal fegyveres felkelés kirottantására készült. Ez azonban nem össznépi, haladó, hanem marginális és hatalomvágytól fűtött célokat szolgált. Sztolipin úgy vélte, hogy a forradalmi krízisben nincs semmi végzetserű, azt „mint egy betegséget, helyesen kell diagnosztizálni és kezelni”.

Medusevszkij hangsúlyozza, hogy a modern demokratikus állam abból indul ki, hogy a demokráciát meg kell védeni ellenségeivel szemben. Szerinte Sztolipin is hasonlóan vélekedett a terrorral kapcsolatban. Ő úgy vélte, hogy a forradalmi terror ellen az államnak a legitim erőszak monopóliumára támaszkodva kell fellépnie. Ugyanakkor a liberális sajtó bírálatát váltotta ki, hogy Sztolipin helyénvalónak tartotta a „normális” bírósági procedúrák korlátozását, vagy a bíróságon kívüli eljárásokat. A hadbíróóságok által a terroristákra kiszabott halálbüntetések enyhítését, szemben a korabeli liberálisokkal, ugyancsak lehetetlennek ítélte. Medusevszkij azonban rámutat, hogy a forradalmi terrorral szemben az állami terrornak lényeges jogi korlátai is voltak. Így szűkített célokkal és felhasználással a törvény keretein belül alkalmazták, elkülönítették az ellenzéki és a szélsőséges fegyveres akciókat és a rendkívüli bíróságok csak ideiglenesen, azt szükségessé tevő helyzetben működhetnek. A szerző úgy véli, hogy a jogilag korlátozott, rendkívüli állami intézkedéseket meg kell különböztetni az abszolút jellegű és totálissá váló forradalmi terrortól. Medusevszkij hangsúlyozza, hogy Sztolipin válságkezelő történeti missziójában önmagát sem kímélte és legalábbis rövid távon sikerült eredményeket is felmutatnia.

A szerző kiemeli, hogy Sztolipin reformjait napjaink szakirodalmában kompromisszumos jellegű, „konzervatív-liberális” ideológiai szintézisen alapuló, autoriter modernizációként határozzák meg és rámutatnak, hogy ezek lényegesen eltérnek a konzervatív, a baloldali radikális és a liberális felfogástól. Az agráriumban Sztolipin piacgazdasági társadalmi, termelési és tulajdonviszonyokat akart meghonosítani. Úgy vélte, hogy közjogi és politikai értelemben az oroszországi

rezsim „az egyeduralkodó által adományozott képviseleti rendszer”, amiben a kormányzatnak lehetősége nyílik, hogy a reformok érdekében lavírozzon a képviseleti szervek és a politikai pártok között. A kormány és a dumabeli erők együttműködésének korlátaival szemben Sztolipin csak a főhatalomra támaszkodhatott, erősítve így a rendszer bürokratikus és autoriter vonásait, egyúttal szűkítve az alkotmányosság és a politikai pluralizmus kereteit. Az előbbieken Medusevszkij hasonlóságot lát Sztolipin és Jelcin 1990-es évekbeli, a дума megkezdésével hozott rendeletei között.

Befejezésként a szerző arra keres választ, hogy mennyiben őrzi meg aktualitását a sztolipini reformprogram a posztszovjet Oroszországban. Az elméletileg és megvalósításában egyaránt ellentmondásos reformok fogadtatása csakis ugyanilyen lehetett: a lelkes fogadtatástól a bírálókon át az elutasításig. Mindenesetre az újkori átmeneti gazdasági-társadalmi, politikai és jogrendet fenyegető forradalmi kihívásokkal szembeállította a felülről irányított, nemzeti, pragmatikusan radikális, modernizációs, az oroszországi gazdaság és államrend fejlesztését szolgáló, polgári jellegű reformokat. Medusevszkij úgy véli, hogy átgondolt, alternatív és olyan értelemben sikeres modernizációról beszélhetünk, hogy azt totális rezsim bevezetése nélkül és „árát minimalizálva” igyekeztek megvalósítani. Majd az idő mutatja meg, hogy a reformok tapasztalatát a mostani orosz társadalom és elit hogyan tudja hasznosítani.

V.V. *Selohajev* hangsúlyozza, hogy több nemzedéknyi történész, közigazdász és jogtudós munkájában, sokszor Sztolipin beszédeire, feljegyzéseire, leveleire és interjúira támaszkodva, olyan óriási forrásanyag halmozódott fel, amelynek alapján pontosan rekonstruálható a sztolipini modernizáció jellege. Az államférfi úgy vélte, hogy hazájának sajtá, nemzeti úton kell haladnia, tisztában volt a bonyolult történeti szituációval, ki kellett vezetni az országot a káoszából és további fejlődéséhez elengedhetetlen volt a rendszer reformja. Az 1905. október 17-i manifesztummal a cár képviseleti rendszert hozott létre. A monarchikus, nemzeti és pravoszláv orosz államnak, hogy az ország egységét megőrizze olyan erős kormányra volt szüksége, amely rendkívüli intézkedések megtételére is képes, ugyanakkor a létrejött képviseleti intézményekkel is optimális együttműködésre törekszik. Sztolipin hangsúlyozta, hogy a reformokkal a Nagy Oroszország megalakítására szabadítják fel a nemzet és az egyén alkotó energiáit. Az államférfi ezért akarta megszüntetni az évszázados társadalmi, vallási, nemzeti és faluközösségi korlátozásokat. *Selohajev* kiemeli a földközösség szabad elhagyásának törvényi garantálását. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez nem erőszakkal, hanem a parasztok meggyőzésével

történt. Sztolipin fontos lépéseket tett a jogi normák korszerűsítése és a bírósági rendszer szakmai szintjének emelése és demokratizálása terén. Jól érzékelt, hogy a polgári társadalom és a jogállam alappillére a létrejövő orosz középosztály.

Sztolipin a közigazgatási reformmal az előjogokon, a szervilizmuson és a korrupción alapuló régi bürokratikus apparátust az új kihívásoknak megfelelő rendszerrel akarta felváltani. Selohajev részletesen elemzi a községi és a voloszty szintű reformokat, az egyes testületek és tisztségviselők jogköreinek szabályozását. Kiemeli, hogy a helyi közigazgatás átalakításánál Sztolipin figyelembe vette a nemzeti sajátosságokat, a többségi véleményt és a társadalmi korlátok megszüntetésével demokratikus és kollegiális jellegű önkormányzatokat igyekezett létrehozni. A reformok célja egységes és a korábinál hatékonyabb adminisztratív rendszer kialakítása volt. A változások átfogták az élet minden területét. Így kiterjedtek az élet- és munkakörülményekre, az egészségügyre, a kulturális életre és az oktatásügyre. Sztolipin és munkatársai az oroszországi modernizációnak olyan egységes, nemzeti és konzervatív-liberális reformprogramját dolgozták ki és igyekeztek valóra váltani, amellyel a polgári gazdaság és társadalom és a jogállam felé tettek fontos lépéseket. Ez a modernizációs típus lehetett siker esetén a legalkalmasabb a szélsőjobboldali és az ultrabalos átalakítási kísérletekkel járó társadalmi megrázkódtatások elkerülésére. Selohajev kiemeli, hogy az államférfi helyesen értelmezte az államnak és intézményeinek az ún. átmeneti időszakban érvényesülő funkcióit és az emberi alkotó energiák felszabadításának jelentőségét. Végül a szerző hangsúlyozza, hogy Sztolipin racionális és fokozatos modernizálást javasolt és nem az ő hibája, hogy az orosz történelem másként alakult: így tudományosan és erkölcsileg inkorrekt ezzel vádolni.

A következő tanulmányokban a történészek a törvényhozási folyamat és a politikai küzdelem kérdéseit taglalják. *K.A. Szolovjov* írásában a törvényhozás és a képviselői rendszer 1906 és 1911 közötti problémáit vizsgálja. Sztolipin kormánya alapfeladatának tartotta a törvényhozó gyűlés és a végrehajtó hatalom kölcsönösen produktív munkájának elősegítését. A törvényjavaslatok döntő többségét az I., II., III. és IV. Dumában a kormányzat terjesztette elő, azonban ezek a frakciós nézeteltérések miatt átalakított formában is nehezen, vagy alig valósulhattak meg. Ha a törvénytervezetet a дума elfogadta, akkor a felsőházba került. Szolovjov hangsúlyozza azonban, hogy az Államtanács még az 1905. október 17-i kiáltvány előtti törvényalkotási tradíciót folytatta, jobban ügyelt a törvények formális jogi sajátosságaira, bizottságaiban 6–8 hónapig elhúzódtak az ügyek és a felsőházban időnként szembeszegültek a kormány és a дума elképzeléseivel.

Itt a legfontosabb törvénytervezetek többségét legjobb esetben is átszerkesztették. Szolovjov utal rá, hogy a dumának a felsőházzal szembeni engedékenysége nemcsak politikai pozíciójának gyengeségéből, hanem az orosz törvényalkotási folyamat sajátosságából fakad. Noha Sztolipin reformterveit az alsó- és felsőházban sokáig visszatartották és gyakran megkurtították, az államférfi mégis fontosnak vélte, hogy a képviseleti szervek révén intézményesített dialógus épüljön ki a hatalom és a társadalom között.

V.A. *Demin* tanulmányában kifejti, hogy Sztolipin tevékenységében fontos volt a dumával és az Államtanáccsal kapcsolatos viszonya. Az államférfi a II. Dumával a kadetokkal való kompromisszum alapján először együtt akart működni és csak, amikor 1907 tavaszán forradalmi többség alakult ki, támogatta a feloszlását. A III. Dumában az októbristákból és a jobboldaliakból kormánypárti többséget próbált kialakítani. 1909 tavaszáig a дума és a kormány kapcsolatai jól alakultak, noha nem voltak mindig felhőtlenek. 1910-ben és 1911 elején viszont az októbristák fokozatosan ellenzéki pozícióba mentek át. A kormány és a дума közötti ellentétek fokozódása 1911 márciusában végül alkotmányos válsághoz vezetett. A nyugati kormányzóságokban tervezett önkormányzati reformot nem támogatta se a дума, se az Államtanács. Sztolipin csak bizonyos határig tehetett engedményeket a dumának. Noha nem minden reformtervét tudta megvalósítani, mégis kormányának kedvező dumai atmoszférát teremtett. Őt követően viszont az orosz képviseleti intézmények nem tudták legális mederbe terelni a tömegek elégedetlenségét és elhárítani az új forradalmat. *I.V. Omeljancsuk* írásában a jobboldali pártok és Sztolipin viszonyának alakulását vizsgálja. Kiemeli, hogy a monarchisták a II. Duma feloszlását igyekeztek elérni. Sztolipinnak a képviseleti intézmények fenntartására irányuló törekvése nem felelt meg a szélsőjobboldalnak, mivel ők az „1905. októberi kiáltvány előtti állapothoz” akartak visszatérni. Az új dumaválasztások nem hoztak sikert a jobboldalnak, ráadásul az Orosz Nép Szövetségében kiéleződött Markov és Dubrovin híveinek szembenállása. Markovék helyeselték Sztolipinnak a faluközösségek lebontására irányuló agrárpolitikáját, míg ellenfeleik úgy látták, hogy így eltűnik az egyeduralom támaszául szolgáló hagyományos parasztság. Ráadásul Dubrovin csoportja a „június harmadiki rezsim és a dumai monarchia” ellen foglalt állást. A kormánynak veszélyt jelentettek a дума törvényességét tagadó, erőszakosan fellépő feketeszázas osztagok. Ezért a kormány igyekezett a szélsőjobbot marginális helyzetbe hozni, a mérsékeltet viszont egy parlamenti pártba tömöríteni. A monarchikus egyetemi mozgalmak kormányzati ellenőrzés alá helyezése és a nyugati kormányzóságokban az Alaptörvények 87. cikkelye alapján a

zemsztvóknak törvényerejű rendelettel való bevezetése a jobboldal éles tiltakozását váltotta ki. A szerző szerint a jobboldalon a monarchikus mozgalom szakadását és megsemmisülését Sztolipin bűnül rótták fel.

F.A. Gajda tanulmányában a sztolipini belpolitikai kurzus fejlődése és a dumai többség közötti kapcsolatok alakulását vizsgálja 1910–11-ben. Megállapítja, hogy az államférfi a reformok útjában álló nehézségeket hazafias politikával próbálta leküzdeni. 1910 tavaszán a szilárd dumai többség érdekében Sztolipin megkísérelte közelíteni a nacionalistákat és az oktobristákat. Az új kormányzati irányvonal azonban eltérő okokból, de nem felelt meg egyiknek sem. A szerző úgy véli, hogy az 1911 márciusi alkotmányos válság után nem kezdődött el Sztolipin „hosszú politikai agóniája”, a reformtervek nem buktak meg, csak megváltoztak, ahogy erre G.A. Hosking, P. Waldron és A. Asher is rámutatott. Lényegében helyreállt a válság előtti állapot: a kormány megőrizte politikai kezdeményezőkézségét, az Államtanács önállóságát, az oktobristák pedig feltételes lojalitásukat.

A következőkben az oroszországi hatalom, a társadalom és a reformok témaköréből olvashatunk írásokat. *A.P. Borogyin* levéltári és historiográfiai anyagokat felhasználva cáfolja azt a még a posztszovjet időszakban is fennmaradó elképzelést, hogy Sztolipin agrárreformja a földesurak érdekét szolgálta. Igen jellemző az, ahogy az Egyesült Nemesség Tanácsa bírálta Sztolipint és munkatársait a faluközösségek-ből való kilépés megkönnyítésével, a paraszti földtulajdon megszilárdításával és a Parasztbank működési körének bővítésével kapcsolatban. A szerző rámutat, hogy a földesurak pozíciójukat féltve attól tartottak, hogy az új paraszttulajdonosok másképp fognak gazdálkodni és társadalmi szerepük és munkaerőkölcsük számukra kedvezőtlenül megváltozik. *K.I. Mogilevszkij* tanulmányában a helyi közigazgatás átalakításával kapcsolatos törvényeknek, a zemsztvók és a kormányzat közös munkájával történő előkészítésére hivatott szerv 1908–1910-es tevékenységével foglalkozik. A szerző kiemeli mennyire élesen negatívan reagáltak a nemesi meghatalmazottak a voloszty és a járási szintű adminisztrációt érintő reformelképzelésekre.

Sztolipin egész életműve az erős és egységes birodalom kialakítását szolgálta. A soknemzetiségű államban kulcskérdés volt a határvidékek és a centrum igazgatási és jogi rendszerének egyeztetése és egységesítése. *A.Ju. Bahturina* írásában az előbbieket taglalja a Finn Nagyfejedelemség, a Baltikum, a Kaukázus és Turkesztán példáján. A birodalom védelme, a forradalmárok elleni harc és a törvényhozási mechanizmus tökéletesítése terén különösen Finnországnak volt kulcsszerepe. A finn politikai erők és az orosz kormányzat között éles vita bontakozott ki a finnországi önkormányzati rendszerről. Végül az

1910. június 17-én kiadott, az országot érintő, de birodalmi szintű rendelkezésekről szóló törvény egyértelműen a finn autonómia szűkítését jelentette. A szerző hangsúlyozza, hogy Sztolipin az adminisztratív-jogi rendszer egységesítését a határvidéki közigazgatás modernizálása, a birodalom érdekei és a központi szervek munkája hatékonyságának fokozása miatt szorgalmazta. Politikájával a birodalmi és a helyi adminisztráció együttműködését igyekezett előmozdítani, azonban maga is látta, hogy akkor hiányzott az ehhez szükséges bel- és külpolitikai stabilitás. *D.Ju. Arapov* írásában utal rá, hogy Sztolipint nyugtalanította a mohamedán lakosság között a Volga-vidéken és másutt kibontakozó „pániszlám propaganda”. Az államférfi úgy vélte, hogy az orosz kultúrára és az egységes államra veszélyes jelenséggel szemben az oroszországi muzulmánok körében működő iskolák munkája hatékonyságának fokozásával lehet eredményt elérni.

1905. október 17-én jelent meg II. Miklós manifesztuma a polgári szabadságjogokról és a dumáról, majd 1906. március 4-én a pártokról, a szakszervezetekről és a polgárjogi szervezetekről szóló ideiglenes rendelet. Sztolipin és kormánya az előbbieket alapján fogott hozzá az autokratikus rendszer jogállammá alakításához, az egyéni és közösségi szabadságjogok törvényben történő rögzítéséhez. *A.Sz. Tumanova* tanulmányában részletesen és összehasonlító módon elemzi az említett rendeletet és az új törvénytervezetet és a törvényalkotási folyamat sajátosságait. A belügyminisztérium és az igazságügy-minisztérium másképp vélekedett a szervezetek regisztrációjáról és feloszlásáról. Az előbbi fokozta volna az állami kontrollt, míg az igazságügyiek a kedvezőtlen belső helyzet miatt elodázták volna a törvényalkotást. 1908 februárjában a két minisztérium, a gyáriparosok és a társadalmi szervezetek képviselőiből álló hatóságközi értekezleten kezdtek megvitatni a készülő törvénnyel kapcsolatos országos jelentőségű kérdéseket. *Tumanova* részletesen elemzi a kisebbségi, az egyetemi szervezetek és a szakszervezetek jogállásának alakulását. A törvénytervezetből Sztolipin életében nem lett törvény. Ha ez bekövetkezik, akkor se elégítette volna ki a szabadságjogok kiszélesítésében reménykedő közvéleményt. A tervezet ugyanis nem tartalmazott újszerű jogi szabályozást, csupán az állami kontroll fokozását segítette elő. Törvényerőre emelkedését akadályozta Sztolipin halála, a kormányzati bürokrácia konzervativizmusa és a társadalmi öntevékenység szabályozásának bonyolultsága.

N.I. Kanyiscseva írásában Sztolipin oktatási, kulturális és tudományos reformjaival foglalkozik. Joggal állapítja meg, amit maga Sztolipin is kiemelt, hogy a fenti területeken történő előrelépés a sikeres gazdasági, társadalmi és agrárreformok előfeltétele volt. A szerző

körültekintően elemzi az alap-, közép- és felsőoktatással kapcsolatos rendelkezések dumáknak benyújtott tervezeteit és a pedagógusok továbbképzését érintő dokumentumokat. Sztolipin és munkatársai igyekeztek elősegíteni, hogy az agrárreformhoz jól felkészült szakemberek álljanak rendelkezésre és javuljanak a parasztság gazdálkodási ismeretei, élet- és munkakörülményei. A miniszterelnök patrióta államférfiként támogatta az orosz kultúrát és tudományt. *Z.I. Peregudova* az 1911. szeptember elsejei Sztolipin elleni halálos kimenetelű merénylet körülményeit igyekszik tisztázni. Kijevben a hatóságok főleg a cár biztonságára ügyeltek, de kíséretének – köztük Sztolipinnak – az őrzése is a feladatuk volt. Valójában azonban, mint a rendkívül aprólékos elemzésből kiderül, az utóbbi vonatkozásban számos mulasztás róható fel nekik: így kerülhetett az eszer merénylő, D.G. Bogrov, a színházban akadálytalanul a miniszterelnök közelébe.

Az utolsó két tanulmány a sztolipini agrárreformoknak a jelenlegi oroszországi és az angol nyelvű külföldi történetírásban megjelenő értékeléséről szól. *N.L. Rogalina* írásában kiemeli a reform leginkább tanulmányozott és vitatott aspektusait. Rámutat, hogy a reformról szóló diskurzusban a földtulajdon kérdése áll középpontban. Szerinte nem lehet egyetérteni azzal, hogy a kormányzat csak a reform második szakaszában fordult a kistulajdon felé. A kormány a földügyletekben nagyon fontosnak tartotta a Paraszti Földbank közreműködését. *N.A. Proszkurjakova* kimutatta, hogy a paraszti földmagántulajdon 92,3%-a a bank részvételével jött létre. Ma már a kutatók többsége azt vallja, hogy a reformok jelentős agrotechnikai előrelépéssel jártak. Az utóbbi évek regionális történeti kutatásai tisztázták, hogy a reformok egyes területein mely régiók jártak élen és hol volt kevesebb és lassabb változás. *Rogalina*, szerzőket és műveket megnevezve, a kormányzati reformok kapcsán részletesen szól a zemsztvo-szövetkezeti és az eszer alternatív átalakítási tervek lehetőségeiről. Kiemeli, hogy a kormányzat igyekezett együttműködni a zemsztvókkal és a társadalmi szervezetekkel. A nemzeti feladatokat megtestesítő sztolipini reform a paraszti földbirtoklásban jelentős változásokat hozott, viszont a parasztság jogtudatának és mentalitásának megváltoztatásában, szociokulturális téren már nem volt ilyen eredményes.

O.V. Bolsakova tanulmányában a modern angol nyelvű historiográfiát áttekintve kiemeli, hogy a történészeket főleg Sztolipinnak a parlamentarizmussal kapcsolatos viszonya, agrárreformjai, nemzeti-ségi és áttelepítési politikája érdekelte. Közülük a „pesszimisták” a forradalmat elkerülhetetlennek tartották, míg az „optimisták” szerint a rendszer bukását a világháború okozta. Sokan úgy vélték, hogy Sztolipin reformjai az „utolsó esélyt” jelentették az ország békés

átalakulására. A reformokat két irányból közelítették meg: egyesek „felülről” az állami bürokrácia, az állami intézmények munkájának hatékonysága, mások „alulról” a paraszti élet változása felől. Az 1980-as években születtek meg az egyesült államokbeli történészek, D. Macey és G. Yaney máig alapvető monográfiái, amelyekben a reformokat 1861-től induló folyamatként, a jog-, az intézmény- és a faluközösség-történetre fókuszálva taglalják. Macey később hangsúlyosan szólt a sztolipini reformok agrárgazdasági, rövid és hosszú távú politikai céljairól, társadalmi következményeiről és változásairól. Yaney főleg a reformot végrehajtó szakembereknek a tagosítással és az agronómiával kapcsolatos tevékenységét állította kutatásai fókuszpontjába. A brit J. Pallot munkáiban a parasztság reformra adott válaszreakcióinak cizelláltabb képe jelent meg. Y. Kotsonis újszerűen közelítette meg a művelt elit és a parasztok egymáshoz és a reformokhoz való viszonyának alakulását. Szerinte Sztolipin nem földmegtartólajdonról, hanem a családi és a közösségi tulajdonnal szembeállított, személyi tulajdonról beszélt és akart meghonosítani: így csak korlátozott liberalizmusról beszélhetünk.

K 150-letyiju szo dnya rozsgyenyija P.A. Sztolipina: Reformi i russzkoje obscseszto v nacsale XX veka. (P.A. Sztolipin születésének 150. évfordulójára: A reformok és az orosz társadalom a XX. század elején). *Rosszizszkaja Isztorija*. 2012/2. 3–172. o.

KURUNCZI JENŐ
VITÁK ÉS VÉLEMÉNYEK AZ OROSZORSZÁGI LAKOSSÁG
ÉLETSZÍNVONALÁRÓL ÉS ANNAK MUTATÓIRÓL
(XVIII. SZÁZAD–XX. SZÁZAD ELEJE)

A Rosszijszkaja Isztorija című orosz történettudományi folyóirat 2009. évi második számában négy tanulmányt olvashatunk a fenti témában. Az elsőben *B.N. Mironov* hangsúlyozza, hogy az 1990-es évektől az életszínvonal általános mutatójaként az emberi fejlődés indexét használják. Szerinte azonban az eddigi kutatások nem tárták fel az orosz birodalom lakossága életminőségének időbeli és térbeli dinamikáját. Ezt a biostátusz vizsgálatával lehet elérni. Rámutat, hogy ahol a szükségletek kielégítése nagyobb fokú, ott a biostátusz is magasabb, míg ellenkező esetben alacsonyabb. Kiemelnénk, hogy Mironov a birodalmi Oroszország történeti antropometriájáról szóló kutatásai során az 1695 és 1915 között született lakosságról kilenc archívumból 306 000 egyéni és kb. tíz millió összegző adatot dolgozott fel. Szerinte az antropometrikus és a gazdasági-demográfiai források komplex elemzésével megbízható és sokoldalú képet lehet alkotni Oroszország lakosságának helyzete két és fél évszázadnyi változásairól.

Mironov az orosz lakosság 1701 és 1915 közötti biostátuszának alakulásában hat szakaszt különböztet meg. Három periódusban az életszínvonal esett, míg másik háromban emelkedett. Hozzá kell azonban tenni, hogy a vizsgált 215 évből nyolcvanötben csökkent, százharmincban viszont ciklikusan, de emelkedett az életnívó. A biostátusz és a jólét színvonala közötti szakadék csak a Nagy reformok utáni időszakra jellemző. Mironov a források gazdag adatait táblázatokba és diagramokba foglalva mutatja be a biostátusz földrajzát, rétegenkénti alakulását, a táplálkozással, az egészséggel és a munkabérrel való kapcsolatát és az oroszországi folyamatokat összeveti a világban és Európában lezajló változásokkal. Az utóbbival összefüggésben, R. Fogel, J. Komlos és saját adatait diagramba foglalva megállapítja, hogy az általános tendenciák Oroszországban és az európai országokban azonosak, míg az éves ingadozások eltérőek voltak. Oroszország hol távolodott a többi országtól (XVIII. század második fele), hol közeledett hozzájuk (XIX. század), de a közepesen fejlett államok nyomvonalát nem hagyta el.

Mironov ezután átfogóan vizsgálja a biostátusz XVIII. századi, majd XIX–XX. század eleji változásait. Kiemelnénk a szerző több újszerű megállapítását. Szerinte I.Péter korában a nemzetgazdaság gyarapodott, miközben a lakosság többsége elszegényedett. A Pugacsov-

felkelés után az adózó lakosság biostátusza romlott. Az életszínvonal eséséhez Mironov szerint döntően járultak hozzá a kedvezőtlen meteorológiai körülmények. A XVIII. század második felében a biostátusz romlása főleg a háborúkkal és a reformokkal kapcsolatos adók növekedésével magyarázható. Ekkor Európában és Oroszországban egyformán esett az életszínvonal, de míg Nyugat-Európában az iparosodás és a gazdasági növekedés, addig az orosz államban a jobbágyrendszer megerősödése következett be. Oroszország az életrívó esésével nagy árat fizetett európai nagyhatalommá és erős birodalomná válásáért.

Mironov rámutat, hogy a biostátusz tekintetében az egész XIX. századot és a XX. század elejét pozitív változások jellemzik. Az új adatok alapján tehát azt látjuk, hogy másképp alakult ezen időszak orosz gazdaság-, társadalom- és politikatörténete. A korábbi történetírás a parasztság helyzetének állandó romlásáról, a jobbágyrendszer válságáról, a parasztmegmozdulások fokozódásáról és negatív gazdasági-demográfiai tendenciákról szólt. Ezzel szemben a parasztság életszínvonala az 1850-es évek közepéig nőtt. Az előbbieken jelzett negatív jelenségek helyett Mironov szerint az oroszországi jobbágyfelszabadításra állami modernizációs szükségletek miatt, az európai kulturális, politikai és egyéb minták követése érdekében került sor. A reformok lehetővé tették, hogy az ország lassan piacgazdasággal rendelkező jogállammá váljon. Mironov utal arra, hogy az antropometrikus adatok alapján nem beszélhetünk forradalmi helyzetről 1859–61-ben és 1879–81-ben. Az életszínvonal, ugyan ciklikus ingadozásokkal, de a XVIII. század végétől az első világháborúig javult. A szerző szerint ehhez járult hozzá, az egyeduralom I. Pál, I. Sándor és I. Miklós alatti, a földesúri kizsákmányolást korlátozó szociálpolitikája. Mironov úgy véli, hogy itt nem a jobbágyrend védelméről volt szó, hanem arról, hogy az állami intézmények nem annyira az erőszakon, mint a funkcionális célszerűségeen nyugodtak, ami egyszerre felelt meg az állam, a parasztság és a nemesség érdekeinek.

Az életszínvonal emelkedését a XIX. század első felében előkészítette az ország területének még az előző században végbement gyarapítása. Oroszország így a termékeny déli területek benépesítésével és művelés alá vonásával komoly természeti kincsekhez és humán erőforrásokhoz jutott. Nagyhatalmi státusa és megfelelő katonai ereje nélkül azonban az új szerzeményeket nem tudta volna megtartani. Így Mironov a hódításba és a védelembe fektetett erőforrásokat még akkor is igazolhatónak véli, ha ez az életszínvonal esésével járt. A szerző rámutat arra, mennyire vitás a jobbágyfelszabadítás utáni társadalmi-gazdasági fejlődés megítélése. Egyes történészek elhúzódó válságról, mások azonnali

fellendülésről, ismét mások az 1880–90-es évektől kezdődő gazdasági növekedésről szólnak. Valójában az életszínvonal csak 1856 és 1865 között esett. Mironov rámutat, hogy Oroszországban az emberi fejlődés indexe (HDI) a Nagy reformok után lényegesen nőtt, csak a fejlett országokhoz képest volt alacsony. A XIX. század második felében szerinte a mezőgazdaság is gyorsan fejlődött. A sztolipini reformok kedvező feltételeket teremtettek a piaci típusú agrárfejlődéshez.

Politikai sikerként könyvelhető el, hogy 1905-ben létrejött az alkotmányos monarchia. Ugyanebben az időszakban azonban aktivizálódott a liberális-demokrata ellenzék, szaporodtak a tiltakozó mozgalmak, forradalmak törtek ki 1905-ben és 1917-ben és az ország vereséget szenvedett az első világháborúban. Mironov úgy ítéli meg, hogy az ellenzék hatalmi harcot vívott a reformok irányításáért az állami bürokráciával. Noha az életszínvonal ekkor is javult, ennek mértéke elmaradt az elvárásoktól. A korabeli oroszországi ellenzéki erők az információk közül ideológiai okokból csak a számukra kedvezőeket fogadták el és meg voltak győződve, hogy csak ők képesek a változásokat keresztülvinni. A szerző megjegyzi, hogy a századfordulós oroszországi válság képzetét, aminek fogságában van a modern történettudomány is, hosszú és intenzív közéleti, szépirodalmi és tudományos diskurzus készítette elő. Valójában a XIX. század utolsó harmada és a XX. század kezdete között jelentősen fejlődött a gazdaság, a társadalom, az állami és a szellemi élet Oroszországban. Miután a XIX–XX. század fordulóján gyorsan fejlődött a polgári társadalom, Mironov szerint logikus az állam és a monarchia hatalma korlátozásának előtérbe kerülése. A válság paradigmája hasznosnak tűnt a forradalom eszméinek propagálására és a monarchia bírálatára. A parasztság helyzetével és az „éhségexporttal” kapcsolatos ténybeli ferdítésekre az utóbbi időben E.M. Wilbur és M.A. Davidov hívta fel a figyelmet. 1901–1905-ben a parasztság biostátusza az előző évekhez képest esett. Feltételezhető, hogy ez volt az egyik fő oka az 1905–1907-es forradalomnak. A forradalom után viszont a parasztság életszínvonala emelkedett. Mironov szerint ezt a jó termés, az ipari fellendülés, a Paraszti Földbanknak a földek adásvételével kapcsolatos hitellezési gyakorlata, a megváltási díjak eltörlése és a sztolipini reformok segítették elő.

A biostátusz növekedése 1912-ben érte el a csúcspontot, majd a világháború kezdetétől csökkent. Mironov kiemeli, hogy az 1914–17-ben betakarított gabona fedezte a lakosság szükségleteit. Az élelmiszerválságot tehát nem objektív, hanem szubjektív tényezők okozták. 1917-ben a főváros és az ipari központok ellátásáért felelős kormányzati szervek hibáztak, ráadásul a rendszerellenes erők itt koncentráálódtak. Újabb Sz.V. Kulikov és M.M. Szafonov kutatásai

mege erősítik, hogy az 1917-es februári forradalom egyáltalán nem ösztönösen ment végbe. Eszerint a cárizmus bukása nem annyira alulról jövő spontán mozgalom, hanem inkább felülről szervezett forradalom következménye volt. A siker záloga a liberális-demokrata és a forradalmi szervezetek közötti szövetségben rejlett. A forradalom utáni napokat nem a káosz, hanem a különböző csoportok közötti kemény harc jellemezte. Ezeket a csoportosulásokat a kialakult helyzet felkészülten érte és abból megkíséreltek a lehető legtöbb hasznot húzni. A három orosz forradalmat a szerző interpretálásában sokkal inkább lehet politikai okokkal és a monarchia ellenfeleinek PR-aktivitásával magyarázni, mint gazdasági tényezőkkel. A liberális-radikális elit megnyerte a kormányzat elleni információs háborút és megszerezte a hatalmat.

A biostátusz kétszáz évre vonatkozó adatai azt mutatják, hogy radikális reformok idején mindig csökkent a lakosság jóléte. I. Péter, II. Katalin és az 1860-as évek reformjaikor az életszínvonal csökkent. Bizonyos idő elteltével azonban a reformok jótékonyan hatottak a lakosság életére. Ezzel szemben a háborúk, a társadalmi zavargások és a forradalmak negatívan befolyásolták az életszínvonalat. A birodalmi Oroszország (XVIII. század eleje–XX. század kezdete) modernizációja a problémák ellenére sikeresnek mondható, ami optimizmusra ad okot. Az Oroszországi Birodalom utolsó százhusz éve alatt a lakosság jóléte fokozatosan emelkedett, bár ez az előremutató tendencia a háborúk, a radikális reformok és a társadalmi lázadások miatt többször megszakadt.

Sz.A. *Nyefedov* statisztikai adatokkal arra mutat rá, hogy a parasztnoknál a földterület növekedésével együtt emelkedett a kenyér és a hús fogyasztása és csökkent a halálozás és a megbetegedés. Amikor viszont Oroszország európai része 48 kormányzóságának 1861 és 1913 közötti változásait vizsgálja, akkor úgy tűnik, mintha a fogyasztás a századfordulón alig hatott volna a demográfiai folyamatokra. A szerző szerint a fogyasztás és a demográfiai mutatók között a XX. század elejéig uralkodó malthusianus kapcsolat háttérbe szorult, helyette a modernizációs változások kerültek előtérbe. Már Sz.A. Novoszelszkij rámutatott, hogy a századfordulón jelentősen csökkent a fertőző betegségek miatti elhalálozás. A nyugati kormányzóságoktól kezdtek terjedni az új egészségügyi-higiéniai szokások és a demográfiai modernizáció. A korreláció koefficiense a fenti területeken a halálozás és a testmagasság között már az 1860-as évektől nagyfokú volt, ami az 1914 és 1922 közötti válság után is jellemző. Nyefedov úgy véli, hogy a halálozás csökkenéséből nem lehet a XX. század eleji fogyasztás növekedésére következtetni és analóg módon a fogyasztás emelkedését sem lehet a halálozás csökkenése fő okának tartani.

M.I. Rodnov ufaei történész írásának bevezetőjében felhívja a figyelmet a szamarai történészek E.L. Dubman, P.Sz. Kabitov és N.F. Tagirova két közös munkájára, amelyek 2004-ben és 2007-ben jelentek meg Délkelet-Oroszország (a Közép-Volgavidék) történetéről. Ezek a művek jelentős tényanyagot feldolgozva új elméleti megközelítéseket tartalmaznak. A szerző elemzi A.M. Anfimovnak és I.D. Kovalcsenkonak az 1980-as évek végén megjelent, a XIX–XX. század fordulója európai Oroszországának agrárrendjéről szóló munkáit. Anfimov a hivatalos állami statisztikákat és a zemsztvok anyagait használta és a forrásokat hagyományosan, a régiók szerint empirikus módon választotta. Kérdéses, hogy hiányos adataiból levonhatók-e összoroszországi volumenű következtetések. Kovalcsenko érzékeltette a kormányzósági forrásokon és az illusztratív válogatáson nyugvó érvelés hiányosságait. Így finomította a forráskritikát és maximális számú régiót átfogó tömegstatisztikai kútfőkre próbált támaszkodni. Munkatársaival az 1917. évi mezőgazdasági összeírást használta fel számítógépes feldolgozásban.

1991 után Rodnov szerint más úton fejlődött a vidéki és a „fővárosi” tudomány. Az előbbi növekvő számú és újszerű agrártörténeti művekkel jelentkezett, míg az utóbbi a szovjet korszakbeli klasszikusok (pl. Kovalcsenko, Anfimov és V.G. Tyukavkin) utolsó (posztumusz) munkáival hallatott magáról. A két iskola közötti eltéréseket jól érzékelteti a Mironov és a tambovi történészek, V.V. Kanyiscev és V.L. Gyacskov vitája a parasztság demográfiai arculatáról. Az utóbbiak konkrét tambovi anyag alapján bírálták Mironov felfogását. Rodnov úgy véli, hogy Mironov Oroszország társadalomtörténete a birodalom korában (XVIII. század–XX. század eleje) c. művében ugyan újszerűen biometrikus és demográfiai mutatókkal jellemzi az összoroszországi folyamatokat, amelyek mellett azonban a társadalmi-gazdasági anyagok háttérben maradnak. Rodnov szerint egyes kutatók a parasztság összoroszországi fejlődését korrekt módon vázolják fel, ugyanakkor óvakodnak a veszélyes regionális konkretizálástól. Mások tovább keresik azt a forrást, amellyel az összes kérdésre válaszolhatnak. Rodnov úgy ítéli meg, hogy ezt teszi M.A. Davidov a hivatalos (kormányzati) termelési statisztikával kapcsolatban. Ezt a forrást már 1915-ben kritizálták, napjainkban a régiókban pedig már nem használják. Sz.A. Nyefedov az említett statisztika alapján tesz Rodnov szerint megalapozatlan demográfiai és társadalomtörténeti megállapításokat, ahelyett, hogy forráskritikával élne. Vitás a nem feketeföldű régió klimatikus és talajtani adottságainak a parasztgazdaságokra gyakorolt hatása. Rodnov ezzel kapcsolatban L.V. Milovot és N.D. Kondratyevet idézi.

Rodnov szerint a XVIII. század derekától napjainkig három Oroszország létezik egymás mellett: 1. a nem feketeföldű kormányzóságok a két fővárossal (az „eredeti” Moszkvai-Novgorodi Rusz), 2. a központi feketeföldű és részben a középső volgai kormányzóságok, mint a jobbagyság védőbástyája, 3. a déli, délkeleti kormányzóságok Szibériával és a Távols-Kelettel, a sok földdel rendelkező, kolonizált peremvidékek a gazdag szabadparasztokkal. A három terület határvonalai feltételesek és történetileg változók, azonban a források adatai azt mutatják, hogy köztük gazdasági-társadalmi téren elvi különbségek vannak. Rodnov úgy véli, hogy perspektívátlan az oroszországi sokszínűséget azonos mércével mérni. A.V. Csajanov már az 1920-as években szólt arról, hogy Oroszországban két ellentétes, farmer és ázsiai típusú, agrárrend létezett, amelyek a háború előtt tendenciájukban keveredtek. A nep-korszakban, a földesúri és a század elején kialakult farmergazdaságoknak a forradalomban történő megsemmisítése után, Oroszországban különböző típusú családi gazdaságok voltak.

A mostani Oroszországi Föderációban vannak donorrégiók, amelyek az egész országot táplálják. Hasonló képet kapunk a XIX–XX. század fordulójának Oroszországról. A gabonaexport döntően délről származott. Európát nem a szegény, földszükében lévő faluközösségi Rusz látta el gabonával, hanem a gazdag peremvidékek. Az országon belül vasúton és vízi utakon áramlott az élelem délről és keletről a központi részek felé. Ennek a gabonatermelő és a felhasználó régiók közti szállítási rendszernek a szétesése okozta az 1917. évi forradalmi válságot. Rodnov szerint a szamarai szakemberek munkája jelenti az optimális variánst az oroszországi história tanulmányozására. Módszerükkel elkerülhetők mind a szűk kormányzósági keretek közé történő bezárkózás, mind a mértéktelen általánosítások. Így a kutatók nem vizsgálják terméketlenül azonos mércével a faluközösségi parasztokat és a határvidékek szabad farmer földműveseit. Az ilyen módon feltárt tényanyag egyszerre mutatja be az általános folyamatokat és a helyi sajátosságokat. Szamara fejlődése már a XVII. századtól eltért a központtól, a XIX-iktől pedig gabonaneműekből az ország éléstára lett. A Közép-Volgavidék piacgazdaságában fontos szerepet játszott a folyami flotta. A witte-i államkapitalizmus mellett fejlődött ki egy másik, a kincstárhoz nem kapcsolódó kereskedelem a térségben és a XX. század elejének forradalmi eseményei is másképp zajlottak le a harmadik Oroszországban, mint a központi területeken.

M.A. Davidov szerint Nyefedov Mironovval szembeni ellenvetései nem túl meggyőzőek. A „demográfiai modernizáció” épp a „súlyos élelmiszerhelyzetnek” mond ellent a reformok utáni időszakban és

nem a jólét növekedésének. A XX. század eleji fogyasztás fokozódása megállapításához Davidov hosszú gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásai alapján jutott el: azaz más tematika (és források) nyomán, de Mironov következtetéseihez. Száz évvel ezelőtt Oroszország dinamikusan fejlődő ország volt, hála többek között Sz.Ju. Witte és P.A. Sztolipin reformjainak. Ennek a folyamatnak az elindulását tükrözik például az élelmiszerek és a fogyasztási cikkek vasúti szállítási statisztikái. Eszerint bővült a belső gabonapiac, a cukorpiac és szélesedtek az ország európai részének a birodalmon belüli kapcsolatai.

Davidov felveti azt, hogyan elemezheti Nyefedov az orosz lakosság és főleg a parasztság táplálkozását úgy, hogy hallgat azokról a százmillió rubelekről, amit a parasztok az inséges években itatra fordítottak. A források arról tanúskodnak, hogy 1906–7-ben az előző évekkel összevetve még az éhínséget leginkább elszenvető kormányzóságokban is nőtt a vodkára (gyufára, cukorra, mahorkára) fordított kiadás. Davidov Nyefedov szemére veti, hogy hallgat az 1867 és 1908 közötti kormányzati élelmiszersegélyekről, amit ő A.Sz. Jermolov 1909. évi műve alapján elemez. A tizennyolc éhező kormányzóságba 1891 és 1908 között élelemre több mint ötmillió rubel átutalás történt. A Központi Feketeföldű Övezet, a Középső és az Alsó Volga-vidék és az Urál-vidék lakosságát a kincstár terhére élelmezték. Ezekben a területeken a földművelés volt a fő termelési ág és a parasztok döntően faluközösségi formában használták a földet. Davidov szerint érdemes elgondolkodni a nyugatról az ország európai része felé terjedő demográfiai modernizációról, Oroszország faluközösségeiben és parasztudvaronként gazdálkodó területei eltérő életfeltételeiről és a parasztoknak a földhöz és a munkához való különböző viszonyáról ezekben a régiókban. Lényeges az is, hogy a történészek korrekteen használják a gazdasági statisztikákat és pontosan értelmezzék az éhínség fogalmát. Davidov utal arra, hogy N.P. Makarov még 1920-ban rámutatott a parasztgazdaság tényleges fejlődésére és arra, hogy a parasztságban megvan a józan alkotóerő. Ezzel szemben a történetírásban az oroszországi falu, a parasztok kilátástalan sorsát igyekeztek bizonyítani és azt, hogy a faluközösség jelent esélyt a szebb jövőre. Erről írások százai jelentek meg, amelyek szerzői nem törődtek azzal, hogy ellentmondásba kerültek a valósággal. Már Makarov hangoztatta, hogy a falvak elszegényedéséről szóló tételek mutatták a társadalmi-politikai harcban a parasztkérdésnek divatos ideológiai posztulátumként való felhasználását és ennek a statisztikai kutatásokkal történő összekapcsolását. Davidov szerint Nyefedov sajnos ezt az irányvonalat folytatja. A szerző kifogásolja Rodnov több eljárását és megállapítását. Így a „fővárosi és vidéki tudomány” szerinti szembeállításokat,

Kovalcsenkónak a források feldolgozása miatti elmarasztalását és Mironov és Kanyiscsev, Gyacskov vitájának egyoldalú tárgyalását. Davidov nem érzel ellentmondásokat az összoroszországi anyagon nyugvó és a regionális jellegű munkák között. Szerinte a történészek halaszthatatlan feladata, hogy ne csak átértelmezzék a XIX–XX. századi historiográfia vitás örökségét, hanem radikálisan felülvizsgálják. Így például lemondjanak a „rabló” parasztreform dogmájának követéséről.

B.N.Mironov: Modernizacija Imperszkaj Rosszii i blagoszosztjanyije naszelenijja. (A birodalmi Oroszország modernizációja és a lakosság jóléte), Sz.A.Nyefedov: O szvjazi demograficseszkij pokazatelej i potreblenijja v Rosszii konca XIX – nacsala XX veka. (A demográfiai mutatók és a fogyasztás kapcsolatáról a XIX. század vége – XX. század eleje Oroszországában), M.I.Rodnov: Tretyja Rosszija (o kresztyjansztve i nye tolko). (A harmadik Oroszország / a parasztságról és nem csak arról/), M.A.Davidov: K voproszu o potreblenijii naszelenijja v Rosszii v konce XIX – nacsale XX veka. (A lakosság fogyasztásának kérdéséhez Oroszországban a XIX. század végén – a XX. század elején). *Rosszjiskaja Isztorija*. 2009/2. 137–176. o.

SCHREK KATALIN
MONTESQUIEU, SZPERANSZKIJ, KARAMZIN ÉS
A XIX. SZÁZAD ELEJI OROSZ REFORMPOLITIKA

A XVIII. századi európai szellemi életben lezajló átalakulási folyamat, bár elsősorban a nyugati országokra koncentrálódott, közvetett módon a kontinens egészét érintette. A felvilágosult eszmék az orosz gondolkodókra is hatással voltak. A „keleti óriásnak” a fejlett európai államok rendszerébe történő integrálása nagy kihívást jelentett az orosz uralkodók számára, hiszen a Nyugat negatívan ítélte meg a birodalmat. Az Oroszországgal szemben alkalmazott diszkriminatív politikában az orosz kormányzati módszerek és hagyományok elutasítása jelenítődött meg. Számos modernizációt előmozdító tervezet született Oroszországban, azonban a gyakorlatban történő realizálásuk komoly problémákat vetettek fel. A birodalom megreformálására irányuló igényt a kor két tekintélyes orosz államférfija, Ny. M. Karamzin és M. M. Szperanszkij meglehetősen eltérő módon értelmezte. Victor Taki¹ tanulmányának középpontjában az általuk képviselt, egymással élesen szembenálló perspektíva bemutatása áll. A szerző, az elméletek közötti ellentétek reprezentálásán túl, figyelmet fordít a kevés számú, de annál meghatározóbb közös kapcsolódási pontok feltárására. A munka szerkezeti felépítését tekintve négy egységre tagolódik.

Taki tanulmányának bevezetőjében komplex képet fest az XVIII. század második felét jellemző orosz politikai kultúráról, melyben a kis létszámú elit politikai jelentősége kerül előtérbe. A magas rangú hivatalokat betöltő arisztokrácia tagjainak sajátos privilégiuma volt az adott kormányzati rendszer bizonyos korlátokon belül történő bírálata. A szerző úgy véli, a kritika közvetítésének kiváló módja a felvilágosult vagy éppenséggel konzervatív nézeteket valló politikai gondolkodók patronálása volt. A gazdag arisztokraták ugyanis sok esetben anyagi támogatást biztosítottak a saját politikai állásfoglalásukkal azonos elveket képviselő értelmiségiek számára. Ezek a személyek írásaikban nyíltan hangot adtak a regnáló uralkodó tevékenységével kapcsolatos aggodalmaiknak, észrevételeiknek. A tanulmány

---

¹ Victor Taki 2008-ban a Central European University-n (CEU) szerzett doktori fokozatot. 2007–2008 között a Moldvai Állami Pedagógiai Egyetemen, majd pedig a Carleton Egyetemen és az Albertai Egyetemen tanított. Az Orosz Birodalom történetének tanulmányozása mellett a politikai gondolkodás fejlődésének, valamint az európai nagyhatalmak történetének összehasonlító vizsgálatával foglalkozik. Tanulmányai jelentek meg a *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, az *Ab Imperio* és az *East Central Europe Journal* című folyóiratokban.

példaként hozza fel Gyenyisz Fonvizint, Ivan Bogdanovicsot és Mihail Scserbatovot, akik keményen bírálták a II. Katalin által képviselt reformpolitikát. A szerző hangsúlyozza, hogy a kormányzati körökkel szoros kapcsolatban álló politikai gondolkodók elméleti ismereteiket sok esetben az állami ügyekbe való bevonásuk révén, a gyakorlatban is érvényesíthették.

A munka következő részében a szerző fokozatosan bontja ki a Karamzin és Szperanszkij között fennálló ideológiai szembenállás lényegi elemeit. Úgy véli, a két fél közötti hagyományos konzervatív-liberális ellentét alapvetően az eltérő társadalmi háttérükből fakad. Taki párhuzamba állítja az arisztokrata családból származó Karamzin és az egyszerű, papi családban nevelkedett Szperanszkij életpályáját. A származás mindkettőjük esetében meghatározó tényezőként jelenik meg és az általuk képviselt politikai irányvonal kiindulási pontjának tekinthető.

Taki kiemeli, hogy a tradicionális elveket valló Karamzin gondolkodásmódjának formálódására az 1773-as Pugacsov vezette parasztfelkelés mellett a francia forradalom eseményei is hatottak. Érdekes momentumként említi, hogy a liberalizmus elveivel szemben álló Karamzin szoros kapcsolatot tartott a „republikánus” nézeteiről ismert és a szabadkőműves társaság tagjaként számontartott Nyikolaj Novikovval. A szerző hangsúlyozza, hogy II. Katalin politikájának csodálója az I. Pál hatalomra kerülését (1796) követő belpolitikai változások hatására zárkózott el a kozmopolita világszemlélettől és a konzervatív párt érdekeinek legfőbb képviselőjeként I. Sándor uralkodásának kezdetétől (1801) ezt az irányvonalat reprezentálta. Taki megemlíti, hogy miután Karamzin 1803-ban a cári udvar hivatalos történésze lett, bizalmas kapcsolatba került Jekatyerina Pavlovna nagyhercegnővel, akinek tveri birtoka a konzervatív beállítottságú arisztokraták és értelmiségiek gyülekezőhelyeként szolgált.

Taki kiemeli, hogy Szperanszkij elképzeléseiben a származása sokkal markánsabban éreztette hatását. Hangsúlyozza, hogy a népet képviselő reformer politikai gondolkodásmódjának formálódásában a nemességgel szembeni ellenérzései szignifikáns szerepet tölthettek be. A szerző, csakúgy, mint Karamzin esetében, Szperanszkij nézeteiben is ellentmondást vél felfedezni. A liberális elvek képviselőjeként Szperanszkijt már kezdettől fogva szoros szálak fűzték az I. Sándor bizalmasaiból álló „fiatal barátok köréhez”, ugyanakkor paradox módon kapcsolatot létesített a XVIII. századi arisztokrata privilégiumok és hagyományok védelmét hangsúlyozó „szenatori párttal”. Taki arra is rávilágít, hogy a Szperanszkij és Karamzin esetében megfigyelhető kettős magatartás a korabeli orosz politikai habitus része volt.

Bár az Orosz Birodalom kormányzásának tekintetében ambivalens álláspontot képviseltek, munkáik elvi háttérének kiformalásában mindketten Montesquieu *A törvények szelleméről* című művére támaszkodtak. Ez volt az a kapocs, amely révén Karamzin és Szperanszkij munkássága összefonódott. Taki erre vonatkozóan példaként hozza fel a politikai és polgári szabadságról alkotott elképzeléseiket. Hangsúlyozza, hogy Karamzin és Szperanszkij koncepciójában egyaránt Montesquieu képezi az origót, a polgári és politikai szabadság definiálása ugyanis mindkettőjük esetében *A törvények szelleméről* című munkája által megfogalmazott módon történik. A szerző a politikai szemléletekben jelentkező ellentétek bemutatása során részletesen elemzi Szperanszkij *A szabadságról és a szolgaságról* című esszéjét, melyben a polgári jogok – eltérő mértékben ugyan, de – a társadalmat alkotó összes egyén alapvető kiváltságaként jelennek meg; a polgári szabadság biztosításának elengedhetetlen feltétele pedig a politikai jog és a törvényesség megszilárdítása. Taki fontosnak tartja megjegyezni: annak ellenére, hogy Karamzin is elismerte, a politikai és polgári szabadság egymástól elválaszthatatlan fogalmak, élesen bírálta a Szperanszkij által kidolgozott *Tervezetet* (Plant). Egyrészt, mert határozott meggyőződése volt, hogy a munka alapjául a *Code Napoleon* szolgált, másrészt pedig, mert véleménye szerint az abban foglalt elképzelések középpontjában álló polgári szabadság Oroszország korabeli viszonyai között nem értelmezhető.

Hasonló anomáliát vélhetünk felfedezni az igazi monarchiáról alkotott elképzeléseikben is. Taki tanulmányának következő részében az államelméleti kérdések tisztázásán túl nagy figyelmet fordít a nemességnek, mint társadalmi rendnek, a hatalom korlátozásában játszott szerepére. A szerző Karamzin monarchia-koncepciójának elemzésekor az 1801-ben megjelent *Történelmi óda Nagy Katalinhoz* című munkájára hivatkozva egyértelműen Montesquieu hatását helyezi előtérbe. Taki véleménye szerint a felvilágosult abszolutizmust képviselő cárnőt méltató írás egyik legfontosabb alaptétele tökéletesen egybeesik a Montesquieu által megfogalmazott gondolattal, melynek értelmében a monarchia nem más, mint törvényes keretek között fennálló egyeduralom. Hangsúlyozza azonban, hogy Karamzin elutasítja a cári hatalom jogi korlátozását és ragaszkodik azon álláspontjához, melynek értelmében az ideális kormányzás megvalósulása kizárólag az adott uralkodó jellemének és szellemi képességeinek a függvénye. Taki kiemeli, hogy Montesquieu-höz hasonlóan a nemesség Karamzinnál is a monarchia alappilléreként jelenik meg. Szperanszkij esetében egy teljesen más jellegű államelméleti koncepciót ismerhetünk meg. A tanulmány szerzője itt is, csakúgy, mint Karamzin

elképzelésének vizsgálatakor, párhuzamot von *A törvények szelleméről* című munkában feltüntetett elvek és a Szperanszkij által kidolgozott elképzelések között. Taki úgy véli, Szperanszkij jobban ragaszkodik Montesquieu gondolatmenetének hagyományos értelmezéséhez. Míg Karamzinnál az uralkodó az állam letéteményese, Szperanszkijnál a jog és a megfelelően kialakított intézményi rendszer alkotja a monarchia alapkövét. Ezt az elvet igyekezett érvényre juttatni az Orosz Birodalom kormányzásában is. A szerző példaként említi Szperanszkij 1802-ben I. Sándor cár elé terjesztett beadványát, amelyben az uralkodói hatalom törvényekkel történő megerősítésének szorgalmazása mellett javaslatot tett egy „felvilágosult elmékből” álló tanács összehívására, azzal a céllal, hogy az uralkodóval együtt kezdjen hozzá Oroszország alkotmányának kimunkálásához.

Szperanszkij társadalomszemléletének vizsgálata során a szerző komoly figyelmet fordít a nemességgel kapcsolatban megfogalmazott bírálatának elemzésére. Ahogyan azt Taki a tanulmánya korábbi részében felvázolta, Szperanszkijnak a kiváltságos réteggel szemben érzett ellenszenvé komoly hatással volt politikai nézeteinek kifermódására. Reformerek gondolkodásmódjának középpontjában a kormányzati rendszer gyökeres átalakításán túl a társadalmi viszonyok igazságos módon történő rendezése állt. Szperanszkij véleménye szerint Oroszország modernizációja nem hajtható végre az egyes társadalmi osztályok között meglévő különbségek mérséklése nélkül, amelynek módja: a polgári szabadság megteremtése. Taki fontosnak tartja megjegyezni, hogy Szperanszkij nem kívánja eltörölni az osztályok közötti különbségeket, csupán minden társadalmi szinten biztosítani kívánja a szabadsághoz való jog érvényesülését.

Taki a tanulmánya utolsó részében a törvényhozás problematikáját helyezi előtérbe. Hangsúlyozza, hogy bár Szperanszkij és Karamzin álláspontja merőben eltért egymástól, mindketten osztották Montesquieu-nek a geokulturális különbségekről alkotott elméletét, amelynek értelmében a földrajzi elhelyezkedés és az éghajlati viszonyok hatással vannak az adott ország társadalmi és kulturális viszonyaira. Részletesen elemzi Szperanszkij 1809-ben megjelent *Tervezet* (Plan) című munkáját, amelyben a minisztériumok létszámának kibővítése mellett az Államtanács megalakításának gondolatát is felvette. A tanulmány szerzője hangsúlyozza, hogy Karamzin bírálta és elvetette Szperanszkijnak a jogállamiság elve alapján kidolgozott koncepcióját azzal érvelve, hogy az orosz nép idegenkedik a radikális változtatások bevezetésétől, nem kívánja felforgatni az állam régi intézményrendszerét, egyetlen vágya a II. Katalin által megteremtett rendszer feltámasztása.

Viktor Taki a tanulmányában Karamzin és Szperanszkij gondolatvilágának komparatív elemzése révén komplex és átlátható képet festett a XVIII–XIX. század fordulójának orosz politikai kultúrájáról és a korabeli reformelképzelések legfontosabb problémáiról. Munkája kiválóan hasznosítható az Orosz Birodalom és a modern politikai eszmék vizsgálatával foglalkozó kutatók számára.

Viktor Taki: In Search of True Monarchy: Montesquieu, Speranskii, Karamzin and the Politics of Reform in Early Nineteenth-Century Russia (Montesquieu, Szperanszkij, Karamzin és a XIX. század eleji orosz reformpolitika). *European Review of History – Revue européenne d’histoire*. XVI. 2009/1. 125–149.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: Viktor Taki: In Search of True Monarchy: Montesquieu, Speranskii, Karamzin and the Politics of Reform in Early Nineteenth-Century Russia (Montesquieu, Szperanszkij, Karamzin és a XIX. század eleji orosz reformpolitika). *Klió – Történettudományi Szemlész Folyóirat*. 20. évf. 2011/2. szám. 87–92.

SCHREK KATALIN
OROSZ ÉRDEKELTSÉGEK
A XIX. SZÁZADI THESSZALONIKIBEN

A XVIII–XIX. században az Orosz Birodalom nagyhatalmi pozíciójából adódóan komoly politikai tényezőként jelent meg a Balkán-félszigeten. A térségben való aktív jelenlét háttérben a külpolitikai érdekek érvényesítésén kívül vallási, ideológiai okok is szerepet játszottak. A keresztények megvédelmezése szent hivatással, kötelességgel ruházta fel az orosz uralkodókat. Kiváltképpen igaz volt ez az Oszmán Birodalomban élő ortodox görögökre, amely azon kívül, hogy szoros kereskedelmi kapcsolatot ápolt Oroszországgal, sok esetben magas rangú oszmán külügyi hivatalok betöltése révén vált befolyásossá és segítette a cári udvart törekvései megvalósításában.

Jelen tanulmány középpontjában az orosz–görög együttműködés szimbiózisszerű jellegének elemzése áll, amelyet a szerző Thesszaloniki városának példáján keresztül mutat be. Lucien J. Frary a Rider University (New Jersey) Történelmi Intézetének oktatója. Kutatásai középpontjában a Balkán, a Közel-Kelet, valamint az Orosz Birodalom történelmi és kulturális tanulmányozása áll. Frary vizsgálódásának tárgyát a thesszaloniki orosz konzulnak, Angelo Mustoxidinek az isztambuli nagykövethez és a szentpétervári külügyminisztériumhoz írt hivatalos jelentései és levelezései képezik. A tanulmány szerkezetét illetően két nagyobb egységre tagolódik: az első szakaszban a thesszaloniki orosz–görög kereskedelmi, diplomáciai kapcsolatok XIX. századra jellemző kontextusát mutatja be, míg a második egységben Mustoxidé életpályáján keresztül részletes és alapos képet fest Thesszaloniki történelmének egy meghatározó időszakáról.

Oroszország balkáni befolyásának megerősödése szorosan összekapcsolódott XVIII. századi külpolitikájának expanziós irányvonallal. A szerző véleménye szerint a területi terjeszkedés és az időközben átalakult európai erőviszonyok következtében Oroszország mellett Ausztria jelenléte is meghatározónak bizonyult a térségben. A két nagyhatalom közötti szövetség nem csupán a keresztény népesség jövőbeli felszabadításának, hanem Törökország Európából való kiszorításának ígéretét is elővetítette. Oroszországnak a balkáni keresztények megsegítésére irányuló törekvéseinek kezdetét illetően Frary egészen Nagy Péter uralkodásának időszakáig nyúl vissza, azonban hangsúlyozza, hogy az első komoly lépések megtétele II. Katalin nevéhez fűződik. Az 1774. július 24-én megkötött kücsük-kajnardzsi béke, amely az 1768 és 1774 között lezajlott orosz–török háborút zárta le,

az Oszmán Birodalomban élő keresztények fölötti protektori joggal ruházta fel a mindenkori cárt. Az Orosz Birodalom és a Porta közötti harcok során a görögök fegyveres támogatást biztosítottak Szentpétervárnak, amely hálóját kifejezve nagyszámú bevándorlót fogadott be az országba. A tanulmány írója utalást tesz II. Katalin görög tervére is, melynek célja egy bizánci állam létrehozása volt az Ausztria és Oroszország által felosztott Oszmán Birodalom területén.

A szerző hangsúlyozza, hogy Thesszaloniki az Orosz Birodalom és a görögök közötti kapcsolattartás egyik kiváló példájának tekinthető. Az ideális földrajzi fekvésű, nagyszerű természeti adottságokkal rendelkező város kiemelkedő szerepet játszott a Mediterráneum keleti medencéjében történő áruforgalom lebonyolításában. Oroszország Fekete-tengeren történő megjelenése gazdasági szempontból tekintélyes előnyt jelentett mind a cári udvar, mind a görög kereskedők számára. A görög kereskedelmi hajók orosz lobogót használhattak. Az orosz védelemnek köszönhetően a görög kereskedői réteg szignifikáns pozícióba emelkedett, és nem csupán a Közel-Keleten, hanem Itáliában és Közép-Európában is aktív kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Frary a korabeli statisztikai adatokat felhasználva vázolja Thesszalonikinek a régióban betöltött kulcsfontosságú szerepét. Kiemeli, hogy már 1812-ben a város kereskedői több mint 20 ezer lóval szállították a hajóikra a német államokba irányuló árucikkeket, ezenfelül a város komoly közvetítő szerepet töltött be az Oroszország déli területeiről Európába exportált gabonaszállítmányok továbbításában is.

Az Orosz Birodalom térnyerése és a görögséggel való harmonikus együttműködése azonban aggodalommal töltötte el a nagyhatalmakat. Szentpétervár balkáni politikai befolyásának növekedése miatt, valamint a Fekete-tengeren és a Kelet-Mediterráneumban zajló kereskedelem orosz kisajátításának veszélye következtében kialakult nyugtalanság nem volt alaptalan, ugyanis az 1792-ben megkötött jasi béke, amely egy újabb orosz–török konfliktus végére tett pontot, ismételten megerősítette az Oroszország és a Balkán közötti gazdasági kapcsolatokat.

Frary rávilágít arra, hogy az Orosz Birodalom által a XIX. század első felében képviselt külpolitikai irányvonal, vagyis fenntartani a békét a Balkánon és felszabadítani az ortodoxokat az oszmán uralom alól, különös kettősséget hordozott magában. Egyrészt a status quo megőrzése érdekében támogatták a török kormányzatot az Oszmán Birodalom ellen irányuló szláv szeparatista felkelések leverésében, másrészt segítő jobbot nyújtottak a keresztényeknek a függetlenségi törekvéseikben. Bár a cári udvar által képviselt hozzáállás komoly ellentmondásokkal volt tele, a Janus-arcú politizálása révén

mégis sikerült megtartania egyfajta törékeny egyensúlyt, amelyben kiemelkedő szerepet kapott a Balkánon kiépített konzulátusi rendszer.

A cári udvar jelentős hangsúlyt fektetett a hivatalos diplomáciai összeköttetések kiépítésére. Frary úgy véli, hogy ebben meghatározó szerepet játszott a nagy számban betelepült görög és szláv népesség, amely az 1768–1774-es orosz–török háborút követően talált menedékre az Orosz Birodalomban.

A szentpétervári kormányzat 1785-ben alapította meg thesszalóniki konzulátusát. A görög féllel kialakított szoros kapcsolat Oroszország számára több szempontból előnyös és szükséges volt: a kikötővárosba telepített képviselő által értékes információkat szerzett a török hadsereg erejéről és mozgásáról, megnövelte politikai befolyását a térségben élő ortodoxok fölött, biztosította a keresztényeknek az Athosz-hegyre irányuló zarándoklatot, valamint nem utolsó sorban garantálta az orosz kereskedelmi flotta térségben való zavartalan működését. Összességében tehát elmondható, hogy Thesszalóniki a XIX. századra a cári kormányzat érdekérvényesítésének egyik legfontosabb színterévé vált.

A konzulátus működése azonban erősen függött a térség politikai viszonyaitól. Frary példaként hozza fel erre vonatkozóan az 1821-ben megindult görög szabadságharcot, amely során az érintett régióban, így Thesszalónikiben is, válságos helyzet alakult ki. Az Oszmán Birodalom által a felkelők ellen indított megtorlóhadjárat következtében a görögség hatalmas veszteségeket szenvedett el. A thesszalóniki orosz konzulátus a körülmények kényszerítő hatására megszűnt létezni. Frary utalást tesz arra is, hogy Oroszországot a peloponnészoszi események által nem csupán diplomáciai, hanem gazdasági veszteségek is érték. Thesszalóniki „elvezése” és a Portával való diplomáciai kapcsolat megszakítása miatt instabillá vált a kereskedelmi útvonalak biztosítása. Mindez komoly hatást gyakorolt a szentpétervári udvarra, amely – némi tétovázást követően – a görög szabadságharc mellett kötelezte el magát, és Angliával, valamint Franciaországgal együttműködve 1827-ben Navarinónál győzelmet aratott a török hajóhad fölött.

Oroszországnak az Oszmán Birodalommal való nyílt szembenállása újabb háború kitöréséhez vezetett 1828-ban. A szerző kiemeli, hogy a háború végével Oroszország elsődleges célkitűzése a Közel-Kelettel való kereskedelmi kapcsolatainak helyreállítása és a térségben való vezető szerepének megtartása volt. A Görög Királyság létrejöttét követően az orosz konzulátus ismételen megkezdte működését Thesszalónikiben, új korszakot nyitva ezzel a város és a cári udvar kapcsolatában.

A szentpétervári külügyminisztérium 1830-ban az arisztokrata származású Angelo Mustoxidit nevezte ki az orosz követség alkonzulává. Frary Mustoxidi pályáját az orosz külügyek szolgálatban álló görög tisztségviselők tipikus példajaként jeleníti meg. Életútjának részletes rekonstrukciójával a tanulmány egy határozott, jellemes és szakmája iránt elhivatott egyén képét tárja elénk, aki közel 60 éven keresztül állt az Orosz Birodalom alkalmazásában. Thesszaloniki küldetésének teljesítése során feladatai közé tartozott Oroszország hivatalos képviselőjén, érdekeinek minél hatékonyabb érvényesítésén kívül a görög törekvések támogatása. Ennek megfelelően Mustoxidi munkássága során komoly erőfeszítéseket tett a Görög Királyságon kívül élő görögség helyzetének javításáért, amelyre Frary tanulmányában több konkrét példát is felhoz. Számtalan említésre méltó cselekedetei közül ki kell emelnünk a Joannisz Kapodisztriással közös együttműködésben véghezvitt „mentőakcióját”, amely során a thesszaloniki pasával folytatott tárgyalások eredményeképpen sikerült elérnie 200 hellén, többek között a török uralom ellen harcoló irreguláris csapatok vezetőinek és családjainak a Görög Királyság területén való letelepítését. A vállalkozás természetesen nagy anyagi áldozattal járt, amelyet Mustoxidi hajlandó volt vállalni az ügy érdekében. Elhivatottságával, erélyes fellépésével nem csupán az orosz kormányzat és a görögség, hanem az oszmán helytartók rokonszenvét is kivívta.

Frary munkájában komoly hangsúlyt fektetett a Mustoxidi által kialakított kapcsolatrendszer elemzésére, melynek alapját az oszmán helyi hatóságok vezetőivel való kiegyensúlyozott együttműködés képezte. Példaként említi a két thesszaloniki kormányzóval, Ibrahim és Omer pasával létesített bizalmas összeköttetést. Mustoxidi befolyását jelzi, hogy a térségben kialakult török–görög konfliktusok alkalmával meghatározó szerepet vállalt a két szembenálló fél közötti közvetítésben. Szorgalmazta a konzulátusi rendszer minél szélesebb körben való kiterjesztését a hatékonyabb információszerezés érdekében, valamint komoly figyelmet szentelt a régió külképviseletét jövőben ellátó személyek képzésére és kiválasztására. Mindemellett nagy gondot fordított a szabadságharc ideje alatt jelentős veszteségeket elszenvedett kólostorok újjáépítésére is. Áldozatos munkájának elismerésül mind az orosz, mind a görög kormányzat számos kitüntetésben részesítette. Mustoxidi tevékenysége során készített feljegyzései értékes adatforrásokként szolgálnak a korabeli kereskedelmi és politikai viszonyokra vonatkozóan. Jelentései részletes áttekintést nyújtanak a XIX. századi balkáni nacionalizmus ébredéséről és az ennek következtében kialakuló függetlenségi mozgalmakról.

Lucien J. Frary tanulmányában elérte az általa kitűzött célt: pontos és világos képet adott a XIX. századi Thesszalonikiben uralkodó orosz–görög kapcsolatokról. A szerző legfontosabb érdeme, hogy kifejített konzekvenciáit eredeti, elsődleges forrásokkal támasztotta alá. Frary munkája az adott téma kiváló színopszisa, amely korrekt módon felhasználható az orosz külpolitikával és a keleti kérdéssel foglalkozó kutatók számára.

Lucien J. Frary: Russian Interest in Nineteenth-Century Thessaloniki (Orosz érdekeltségek a XIX. századi Thesszalonikiben). *Mediterranean Historical Review* XXIII. 2008/1. 15–33.

Az ismertetés eredeti megjelenési helye: Schrek Katalin: Lucien J. Frary: Russian Interest In Nineteenth-Century Thessaloniki (Orosz érdekeltségek a XIX. századi Thesszalonikiben). *Klió – Történettudományi Szemlélő Folyóirat*. 19. évf. 2010/3. szám. 31–35.

A MOSZT KÖNYVEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI

- **„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.”** Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. **MOSZT Könyvek I.** Szerk.: *Polgár Tamás*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a Magyarság Doktori Program, MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2006.
- **Azef levelei: 1893–1917. „Pizma Azefa: 1893–1917” (Egy kettősügnök hagyatékából) Forráskiadvány.** **MOSZT Könyvek 2.** Szerk.: *Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2008.
- **Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulójára alkalmából.** **MOSZT Könyvek 3.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Történész Céh Egyesület, Pécs, 2009.
- **„Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009” Konferenciakötet.** **MOSZT Könyvek 4.** Szerk.: *Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010.
- **Bebesi György: A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801–1914.** **MOSZT Könyvek 5.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.
- **Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről.** **MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18.** Sorozatszerk.: *Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván*. Szerk.: *Bebesi György – Lengyel Gábor*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola – MOSZT Kutatócsoport Pécs, 2013.
- **Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben.** **MOSZT Könyvek 7.** Szerk.: *Máté Zsolt*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2014.
- **Európa Perifériáján.** **MOSZT Könyvek 8.** Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- **Bene Krisztián: A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren.** **MOSZT Könyvek 9.** PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.

- **De Disciplina ”Rusistica” I. Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról.** MOSZT Könyvek 10. Szerk.: *Csurgai Zoltán – Huszár Mihály*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
- **Új nemzedék.** MOSZT Könyvek 11. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- *V. Molnár László*: **Ruszisztikai és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018).** MOSZT Könyvek 12. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Bárdonicsek Dominika*: **A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női tábora (1934–1953).** MOSZT Könyvek 13. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Fiatalkutatók Fóruma.** MOSZT Könyvek 14. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Saáry Gábor Levente*: **A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben.** MOSZT Könyvek 15. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Bodor Mária*: **Az orosz medve a Vezúvra tekint. Az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában.** MOSZT Könyvek 16. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- **Forradalmak és kölcsönhatások 1917. Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország.** MOSZT Könyvek 17. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- *Schrek Katalin*: **A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841).** MOSZT Könyvek 18. Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

- *Vámos Eszter – Bebesi György: Az orosz cári hadsereg intervenciós csapatainak szerepe az 1848 – 1849-es szabadságharc leverésében. MOSZT Könyvek 19.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.
- **Pécsi Történeti Ruszisztika. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 6. – MOSZT Könyvek 20.** Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport – PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, Pécs, 2021.
- *Bene Krisztián: A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren. – MOSZT Könyvek 21.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.
- **„Fejtágító”. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára. – MOSZT Könyvek 22.** Szerk.: *Seres Attila.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2022.

A MOSZT FÜZETEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI

- *Kolontári Attila: Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon. MOSZT Füzetek 1.* Szerk.: *Kopasz Zsanett – Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- *Zsemlye János: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695–1721). MOSZT Füzetek 2.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Szunomár Szabolcs: Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége. MOSZT Füzetek 3.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Bene Krisztián: Lotaringiai kereszt és vörös csillag. A Szabad Franciaország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok a második világháborúban. MOSZT Füzetek 4.* Szerk.: *Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
- *Mohai-Kakasy Bernadett: Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján. MOSZT Füzetek 5.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- *Bene Krisztián: Idegen lobogók alatt. Mozaikok a Szovjetunió elleni német hadjáratban részt vevő külföldi kontingensek történetéből. MOSZT Füzetek 6.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika – Bebesi György.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

A MOSZT EGYEDI KIADVÁNYAI

- **A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves.** Szerk.: *Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.